

universität
wien

DISSERTATION / DOCTORAL THESIS

Titel der Dissertation /Title of the Doctoral Thesis

„Az irodalmi intézmény kezdetei Magyarországon:
értelmiségi társaságok a középkorban és a kora újkorban“

verfasst von / submitted by

Anita Markó, BA BA MA

angestrebter akademischer Grad / in partial fulfilment of the requirements for the degree of
Doktorin der Philosophie (Dr.phil.)

Wien, 2020 / Vienna 2020

Studienkennzahl lt. Studienblatt /
degree programme code as it appears on the student
record sheet:

UA 792 381

Dissertationsgebiet lt. Studienblatt /
field of study as it appears on the student record sheet:

Hungarologie

Betreut von / Supervisor:

Ao. Univ.-Prof. Dr. Andrea Seidler

Dr. Horváth Iván DSc, professor emeritus

Mitbetreut von / Co-Supervisor:

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

Doktori disszertáció

Markó Anita

Az irodalmi intézmény kezdetei Magyarországon:
értelmiségi társaságok a középkorban és a kora újkorban

*Der Beginn der institutionalisierten Literatur in Ungarn:
die Gesellschaften der Intellektuellen im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit*

Irodalomtudományi Doktori Iskola

A Doktori Iskola vezetője: Dr. Lukács István DSc, egyetemi tanár

Európai és magyar reneszánsz doktori program

A doktori program vezetője: Dr. Horváth Iván DSc, professor emeritus

A védési bizottság tagjai:

Univ.-Prof. Dr. Johanna Laakso, elnök

Dr. habil Hárs Endre, opponens

Dr. Monok István, DSc, opponens

Dr. Förköli Gábor, titkár

Dr. habil Kiss Farkas Gábor, bizottsági tag

Dr. Pesti Brigitta, póttag

Ao. Univ.-Prof. Dr. Andrea Seidler, póttag

Témavezetők:

Ao. Univ.-Prof. Dr. Andrea Seidler (UW)

Dr. Horváth Iván DSc, professor emeritus (ELTE)

Budapest, 2020

ADATLAP
a doktori értekezés nyilvánosságra hozatalához

I. A doktori értekezés adatai

A szerző neve: Markó Anita

MTMT-azonosító:10049661

A doktori értekezés címe és alcíme: *Az irodalmi intézmény kezdetei Magyarországon: értelmiségi társaságok a középkorban és a kora újkorban*

DOI-azonosító: 10.15476/ELTE.2020.125

A doktori iskola neve: Irodalomtudományi Doktori Iskola

A doktori iskolán belüli doktori program neve: Európai és magyar reneszánsz doktori program

A témavezető neve és tudományos fokozata:

Dr. Horváth Iván DSc, professor emeritus

Ao. Univ.-Prof. Dr. Andrea Seidler

A témavezető munkahelye:

Horváth Iván: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Tanszék,

Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Régi Magyar Irodalom Tanszék

Andrea Seidler: Universität Wien, Philologisch-Kulturwissenschaftliche Fakultät,

Institut für Europäische und Vergleichende Sprach- und Literaturwissenschaft,

Abteilung der Finno-Ugristik

II. Nyilatkozatok

1. A doktori értekezés szerzőjeként

a) hozzájárulok, hogy a doktori fokozat megszerzését követően a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban. Felhatalmazom az ELTE BTK Doktori és Tudományszervezési Iroda ügyintézőjét, hogy az értekezést és a téziseket feltöltse az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba, és ennek során kitöltse a feltöltéshez szükséges nyilatkozatokat.

b) kérem, hogy a mellékelt kérelemben részletezett szabadalmi, illetőleg oltalmi bejelentés közzétételéig a doktori értekezést ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

c) kérem, hogy a nemzetbiztonsági okból minősített adatot tartalmazó doktori értekezést a minősítés (dátum)-ig tartó időtartama alatt ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

d) kérem, hogy a mű kiadására vonatkozó mellékelt kiadó szerződésre tekintettel a doktori értekezést a könyv megjelenéséig ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban, és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban csak a könyv bibliográfiai adatait tegyék közzé. Ha a könyv a fokozatszerzést követően egy évig nem jelenik meg, hozzájárulok, hogy a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban.

2. A doktori értekezés szerzőjeként kijelentem, hogy

a) az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba feltöltendő doktori értekezés és a tézisek saját eredeti, önálló szellemi munkám és legjobb tudomásom szerint nem sértem vele senki szerzői jogait;

b) a doktori értekezés és a tézisek nyomtatott változatai és az elektronikus adathordozón benyújtott tartalmak (szöveg és ábrák) mindenben megegyeznek.

3. A doktori értekezés szerzőjeként hozzájárulok a doktori értekezés és a tézisek szövegének Plágiumkereső adatbázisba helyezéséhez és plágiumellenőrző vizsgálatok lefuttatásához.

Kelt: Budapest, 2020. szeptember 03.

a doktori értekezés szerzőjének aláírása

TARTALOM

1. Bevezetés	3
1.1. A kutatás jelenlegi helyzete	3
1.2. Hipotézis és kutatási kérdések	5
1.3. A disszertáció időbeli, térbeli kerete és felépítése	6
2. Keretek: elmélet és módszertan a hálózatelemzés irodalomtörténeti alkalmazásához	11
2.1. Irodalomszociológiai megközelítés: mezők és hálózatok	11
2.2. Hálózatelmélet és -elemzés az irodalomtörténeti kutatásokban	16
2.2.1. Út a hálózatok tudományához	16
2.2.2. Hálózatelemzés és irodalomtudomány	18
2.2.3. Irodalmi hálózatelemzés a magyar és nemzetközi kutatásokban	26
2.2.4. Az <i>Inscriptiones Alborum Amicorum</i> hálózatelemzésének tanulságai	30
2.3. Módszerek és mérőszámok	34
3. Kapcsolatok, csoportosulások és hálózatok a régi magyar irodalomban: az „irodalmi csoport” mint fogalmi skála	43
3.1. Mi az irodalmi?	44
3.2. Mi a csoport?	48
3.2.1. A csoport mint társadalmi szerveződés	49
3.2.2. A csoport mint az identitást közvetítő hálózat az irodalmi közösségekben	50
3.3. Az irodalmi csoportok meghatározásának eddigi kísérletei	56
3.4. Az irodalmi (tevékenységet végző) csoport mint definíciós skála	61
4. Értelmiségi csoportosulások mintázatai az értelmiségi hálózatok definíciós skálájának mentén: irodalmi csoportosulások története Magyarországon a 15–16. században	67
4.1. Előzmények: A csoportosodás korai formái a Magyar Királyság első évszázadaiban	68
4.1.1. Kolostorok, szerzetesrendek, másolók	70
4.1.2. Az udvar és a kancellária	73
4.1.3. A magyar nyelvű írásbeliség elindulása mint csoporthoz köthető tevékenység	77
4.2. Változások a 15. században: a csoportok láthatóvá tételének első tudatos lépései	79
4.2.1. Átmenet: másolók, rendi krónikák és a reneszánsz beszűrődése	79
4.2.2. A reneszánsz és humanizmus megjelenése: előképek, minták és a sodalitasok megjelenése	87
4.3. Közösségértelmezés, identitás és a csoportosodás jellemzőinek megvalósulásai a 15–16. századi irodalmi tevékenységet végző közösségekben	93
4.3.1. A budai contubernium és Vitéz János környezete	93
4.3.2. Értelmiségi körök 1470 körül: a budai neoplatonista kör	99
4.3.3. Bonfini symposionja	104
4.3.4. A Sodalitas Litteraria Danubiana	105

4.3.5. Janus Pannonius és más váradi körök	111
4.3.6. Erazmisták	114
4.3.7. Balassi-féle költőverseny.....	115
4.3.8. Pallas magyar ivadéakai Wittenbergben	118
4.3.9. Trencsényi versíró kör.....	121
4.3.10. Radéczy hársfája.....	123
4.3.11. Mecénásokhoz kötődő értelmiségi csoportosodások.....	133
4.3.12. Egyéb egyetemekhez kötődő humanista körök	135
4.4. Az ismert társaságok csoportosulási foka.....	137
5. A Régi magyarországi nyomtatványok hálózatai: az adatok rendszere.....	143
5.1. Az RMNy felosztása és gyűjtési köre.....	143
5.2. Az RMNy-S.....	145
5.3. Az irodalmi tevékenységet végző csoportosulások adatmodelljének kidolgozása.....	148
5.3.1. Nyomtatványok	149
5.3.2. Nyomtatvány-személy kapcsolatok.....	160
5.3.3. Helynevek és személynevek.....	162
5.4. Ajánlások.....	162
5.5. Kimaradt adatok és a bővítés irányai: <i>Régi magyar könyvtár III/1- 2. és a Pótlások</i> kötetei	168
6. A publikációs térhez jutó értelmiségiek hálózatai: összekapcsolódási mintázatok a régi magyarországi nyomtatványok alapján 1473–1600 között	171
6.1. Az RMNy-hez kapcsolódó személyek hálózata	171
6.2. A hálózatban kialakuló csoportosulási formák.....	173
6.2.1. Kiscsoportok a periferián	173
6.2.2. Az óriáskomponensben kialakuló klaszterek	174
6.2.3. A töréspontot jelentő kulcsszereplők: az összetartó gyenge kapcsolatok	184
6.2.4. Az RMNy dedikációs hálózata.....	193
6.3. Az irodalmi tevékenységet végzők hálózatosodásának modellje és mintázatai az 1473 és 1600 között megjelent régi magyarországi nyomtatványok alapján.....	201
7. Zárlat.....	205
KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	209
BIBLIOGRÁFIA	210
MELLÉKLETEK.....	224

„A halandók közt nincs üdvösebb dolog, mint a kiváló emberek barátjának lenni, és az ő tiszteletüket és szeretetüket kivívni.”

Johann Tröster levele Vitéz Jánosnak, 1454.09.14.¹

1. Bevezetés²

Minél messzebb megyünk vissza az irodalmi élet 18–19. századot megelőző formáit keresve, a kontextusától független, önmagának alkotó író képe egyre kevésbé tűnik jellemző jelenségnek. Csoportosulásokat, közösségeket találunk, ezek jelentik az irodalmi működés – a szöveggel való tevékenység – alapformáit. A csoportok képződése biztosítja azt az elkülönült nyilvános teret, amely lehetőséget ad ahhoz, hogy az irodalmi működés szerepét, az ezt jelentő kulturális identitást a csoport tagjai megvalósíthassák. Kiemelten igaz ez az irodalom középkori és kora újkori formáira. Ha mindemellett elfogadjuk azt a gondolatot, hogy az emberi világ struktúrái éppúgy leírhatóak és elemezhetőek, mint egy élőlény neurológiai hálózata vagy az internet,³ akkor lehetővé válik az irodalmi működés társadalmi struktúraként, hálózatként való megközelítése. Ebből az alapgondolatból kiindulva, a disszertációm célja, hogy megvizsgáljam csoportban, társulásokban megvalósuló irodalmi tevékenység magyarországi kezdeteit, felrajzoljam és elemezzem a 15–16. századi, kialakulóban lévő irodalmi intézmény működési – hálózati – modelljét.

1.1. A kutatás jelenlegi helyzete

A magyar irodalomtörténet-írás narratívája erősen csoportközpontú – gondolhatunk akár a Kisfaludy Társaságra vagy a nyugatosokra. A modern magyar irodalmi élet kialakulását az irodalmi-értelmiségi csoportok 18. századi kialakulásához köti a szakirodalom. „A magyar irodalomban is csak ettől az időtől kezdve [18. század vége, 19. század eleje] beszélhetünk az anyanyelv végleges diadaláról, a szervezett irodalmi élet kialakulásáról”⁴ – írja Klaniczay

¹ KISS Farkas Gábor, „A magyarországi humanizmus kezdeteiről”, in *Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*, szerk. BÉKÉS Enikő és TEGYEY Imre (Debrecen-Budapest: Debreceni Egyetem, 2012), 119–132, 127.

² A disszertáció az ELTE és a Bécsi Egyetem közös Co-tutelle képzésének keretében készült. A disszertáció elkészüléséhez az alábbi ösztöndíjak járultak hozzá: az Osztrák-Magyar Akció Alapítvány Ernst Mach Ösztöndíja (2016, 2019), Erasmus+ Ösztöndíj (2017).

³ BARABÁSI Albert-László, *A hálózatok tudománya* (Budapest: Libri, 2016); BUCHANAN Mark, *Nexus: Avagy kicsi a világ*, ford. KEPES János (Budapest: Typotex, 2013).

⁴ GERÉZDI Rabán, KLANICZAY Tibor, V. KOVÁCS Sándor, PIRNÁT Antal, STOLL Béla és VARJAS Béla, *A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 5, hozzáférés: 2020.08.26, <https://mek.oszk.hu/02200/02228/html/01/index.html>.

Tibor. Fábri Anna az irodalmi szalonokkal és társaskörökkel foglalkozó kötetében szintén a magyarul írást éltető, már hierarchizált társaságokat és akadémiákat tekinti az irodalmi élet első releváns központjainak.⁵

Mindemellett már Klaniczay Tibor és Ritoókné Szalay Ágnes munkái is sorra veszik, hogy a reneszánsz kezdeti szakaszában milyen csoportosulások, humanista és tudós körök próbáltak létjogosultságot kivívni maguknak. Az utóbbi években a magyar irodalomtörténeti kutatásban is hangsúlyossá vált az egyes kiemelkedő szerzők, értelmiségiek életpályamodelljének, környezetének, társadalmi és személyközi kapcsolatainak, illetve csoporttevékenységének vizsgálata. Legyen szó akár a peregrináció diákszervezeteiről⁶ vagy a humanisták *respublica litterariájáról*⁷. A jelenleg is folyamatban lévő, filológia munkán alapuló adatfeltárások – levelezés-kiadások,⁸ az album amicorumok adatbázisának készítése,⁹ a készülő humanista életrajzi lexikon¹⁰ – olyan forrásokként szolgálnak, amelyek fontos alapot jelentenek a csoportok, értelmiségi hálózatok vizsgálatához. Az egyes csoportokat feltáró és elemző vizsgálatok¹¹ mellett azonban ezek átfogó keretbe helyezése, és egymás kontextusában való értelmezése eddig nem került a kutatás előterébe. Jelen disszertáció célja épp ezért az eddig jellemző, egy-egy korszakra, személyre, vagy elkülönülő csoportra koncentrálni tanulmányoktól eltérően egy olyan áttekintő igényű elemzés, illetve egy ilyen elemzés elvégzéséhez javasolt módszertan kidolgozása, amely arra ad választ, hogy a tárgyalt csoporttevékenységi mintázatok hogyan kapcsolódtak egymáshoz, mi jellemzi őket, és hogyan illeszkednek a magyarországi értelmiségi közeg

⁵ FÁBRI Anna, *Az irodalom magánélete: Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten, 1779-1848* (Budapest: Magvető, 1987), 7–9.

⁶ SZABÓ András, *Coetus Ungaricus: A Wittenbergi Magyar Diáktársaság 1555-1613* (Budapest: Balassi Kiadó - MTA BTK ITI Reneszánsz Osztály, 2017).

⁷ ORBÁN Áron, *Born for Phoebus. Solar-Astral Symbolism and Poetical Self-Representation in Conrad Celtis and His Humanist Circles* (Wien: Praesens Verlag, 2018); ALMÁSI Gábor, *The Uses of Humanism: Johannes Sambucus (1531-1584), Andreas Dudith (1533-1589), and the Republic of Letters in East Central Europe* (Leiden, Boston: BRILL, 2009).

⁸ Például: SZILÁGYI Emőke Rita, szerk., *Nicolaus Olahus: Epistulae. Pars I. 1523–1533*, Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova 19 (Budapest: reciti, 2019), <http://reciti.hu/2019/4989>.

⁹ *Inscriptiones Alborum Amicorum* (Szeged, 2013), <https://doi.org/10.14232/iaa>.

¹⁰ MTA-ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Lendület Kutatócsoport, *Történeti értelmiségi hálózatok: új eszközök a respublica litteraria vizsgálatára*, <http://hece.elte.hu/index.php/about/>, 2020.08.26.

¹¹ SZABÓ, *Coetus Ungaricus: A Wittenbergi Magyar Diáktársaság 1555-1613*; MÁRTON Mészáros, „Protestantizmus és medialitás, PhD értekezés” (Szegedi Tudományegyetem, 2010); CSEPREGI Zoltán, „Hálózatosság Közép-Európa reformációjában 1540–1610”, in *Od reformácie po založenie cirkvi - A reformációtól egyházalapításig*, szerk. KÓNYA Péter és KÓNYOVA Annamária (Od reformácie po založenie cirkvi - A reformációtól egyházalapításig: Od reformácie po založenie cirkvi - A reformációtól egyházalapításig, 2015), 97–129; KŐSZEGHY Péter, „Paksi Mihály kapcsolatainak hálójá”, in *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások*, 3. (Nagyvárad–Budapest: Partium–reciti, 2018), 13–32.

irodalmiasulásának kezdeti folyamataiba. A vizsgálat módszereként és megközelítési kereteként mindehhez a hálózattudomány és hálózatelmélet metódusait alkalmazom.

1.2. Hipotézis és kutatási kérdések

Kiindulópontom szerint az értelmiségi csoportosulások, irodalmi tevékenységet végző összekapcsolódások kulcsmodellt jelentenek annak megértésében, hogyan alakult ki az irodalom intézménye és hogyan alakult ki az irodalmi tevékenységgel foglalkozás identitása a középkori és kora újkori Magyarországon. Disszertációm fő célja ezért annak vizsgálata, hogy a legkorábbi már magyarországinak nevezhető, szöveggel való tevékenység által összekapcsolt csoportok megjelenésével kezdődő és 1600-ig tartó tágabb korszakban a szerzőként definiálható, irodalmi tevékenységgel kapcsolatban álló értelmiségiek milyen módon hozták létre működési csoportjaikat.¹²

Hipotézisem szerint a tárgyalt csoportok bár alapvetően a szerzetesrendek és vallási közösségek „textual communities”¹³ fogalmának megfelelően működtek, de alapvető változásként szerepelt az, hogy tudatos irodalmi (szöveggel foglalkozó) tevékenységre törekedtek. Olyan közösségeket hoztak létre, amelyek szándékoltan az adott társadalmi szerepeiken túl (nem azokkal ellentétben, de azok mellett) egy új identitás lehetőségét jelentették: a résztvevők nem egyházi és nem hivatali minőségükben szerepelhettek, hanem valamely irodalmi vagy tudós működést végző egyénként. Ugyan a főállású író fogalmával még nem találkozhatunk a korszakban, de ahogy Hargittay Emil írja: „Író tudósaink, literátoraink azonban olyan melléktevékenységként foglalkoztak az irodalommal és a tudományokkal, mely számos esetben már számukra is fontosabbá vált minden egyéb elfoglaltságuknál.”¹⁴

A kutatás fő kérdéseinek tekintem, hogy a vizsgált korai ún. irodalmi csoportok műveik által miként és milyen közösséget képeztek maguknak; hogy mikortól találhatjuk meg az irodalmi működést végző csoportok nyomait; milyen kapcsolatok definiálták ezeket a csoportosulásokat és az általuk kirajzolódó értelmiségi hálózatot; milyen fajtái voltak az

¹² A kutatási tervműhelytanulmányként megjelent: MARKÓ Anita, „Der Beginn der institutionalisierten Literatur in Ungarn: die Gesellschaften der Intellektuellen im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit”, *Hungarian Studies* 32, 2 (2018): 319–334.

¹³ STOCK Brian, *The Implications of Literacy: Written Language and Models of Interpretation in the Eleventh and Twelfth Centuries* (Princeton: Princeton University Press, 1983).

¹⁴ HARGITTAY Emil, „A régi magyarországi irodalom jellege (decem rationes)”, in *Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2003), 45–92, 78.

együttműködésnek; illetve milyen modellt alkottak az irodalmi intézmény kialakulását jelentő összekapcsolódások.

Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolásával kirajzolhatóvá válik az a hálózat, amely a korban formálódni kezdő irodalmi élet működésének modelljét mutatja. A hálózatos modellalkotás véleményem szerint elengedhetetlen a téma feltárásához, hiszen a csoportok működésének egyik legfontosabb újdonságának tekinthető, hogy a homogén csoportok helyett az újfajta, magukat irodalmi munkát végző társaságnak tekintő csoportok heterogén és egymás felé gyenge kapcsolatokon keresztül nyitott csoportok voltak. A vizsgálat módszertanaként és az elemzés interpretációs kereteként ezért a hálózatelemzés interdiszciplináris fogalmi és módszertani megközelítésmódját alkalmazom. Ez lehetőséget ad arra, hogy a felbukkanó csoportok, az együttműködések és összeköttetések nem csupán önmagukban, hanem egységes rendszerben, összekapcsolódásaik minőségét nézve átfogóan legyenek vizsgálhatóak és tágabb kontextusukkal együtt váljanak értelmezhetővé.

1.3. A disszertáció időbeli, térbeli kerete és felépítése

A vizsgálat időbeli és tematikus kerete és az 1000 és 1600 közötti¹⁵ magyarországi, hungarus értelmiséget, litterátusok működését foglalja magába. Az 1000 és 1400 közötti évszázadokból viszonylag kevés, csoporttevékenység szempontjából jól adatható forrás maradt fenn, így az erre való kitekintés jelen dolgozat keretei között az előzmények számba vételeként és kiinduló perspektívaként valósítható meg. A dolgozat központi anyagaként az 1400 és 1600 közötti időszakban létrejött, a részben vagy egészben a Magyar Királyság területén működő *hungarus*¹⁶ értelmiségi csoportokat vizsgálom. A kutatási korszak

¹⁵ A korszak történeti megközelítéséhez lásd: ENGEL Pál, *Szent István birodalma: A középkori Magyarország története* (Budapest: História – MTA Történettudományi Intézete, 2001); SZAKÁLY Ferenc, *Virágkor és hanyatlás 1440-1711*, Magyarok Európában, II. (Budapest: Háttér Lap- és Könyvkiadó, 1990); PÁLFFY Géza, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században* (Budapest: História – MTA Történettudományi Intézete, 2011); MÁLYUSZ Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971); FÜGEDI Erik, *Uram, királyom...: A XV. századi Magyarország hatalmasai* (Budapest: Fekete Sas Kiadó, 2004); BURCKHARDT Jacob, *A Reneszánsz Itáliában*, ford. ELEK Artúr (Budapest: Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1978); LÁZS Sándor, *Apácaműveltség Magyarországon a XV-XVI. század fordulóján: Az anyanyelvű irodalom kezdetei* (Budapest: Balassi Kiadó, 2016); MONOK István, *A művelt arisztokrata: A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI-XVII. században* (Budapest–Eger: Kossuth Kiadó – Eszterházy Károly Főiskola, 2012); ERDÉLYI Gabriella, *Szökött szerzetesek: Erőszak és fiatalok a késő középkorban* (Budapest: Libri Kiadó, 2011); KLANICZAY Tibor, *Stílus, nemzet és civilizáció*, szerk. KLANICZAY Gábor és KÖSZEGHY Péter (Budapest: Balassi Kiadó, 2001); WARNKE Martin, *Udvari művészek: A modern művész előtörténetéhez*, ford. HAVAS LUJZA (Budapest: Enciklopédia Kiadó, 1998); TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984); PÉTER Katalin, „Romlás és szellemi műveltség állapotaiban a 17. század fordulóján”, *Történelmi Szemle* 27, 1–2 (1984): 80–102.

¹⁶ KLANICZAY Tibor, „Az írók nemzeti hovatartozása”, in *Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2003), 147–153, 149. „Ennek a

kijelölése elsősorban egy történeti-kulturális lehatárolást tükröz: 1600 körül ugrik meg Magyarországon a nyomdák száma, amely a jelenlegi munka időbeli kereteit meghaladó adtmennyiséget produkál. Míg a 15. századból mindössze két magyarországi nyomda ismeretes, a 16. századból már 20 műhelyt és 50 nyomdászt ismerünk név szerint. A 17. században a műhelyek száma ugyan nem nő, de ezek jóval hosszabb életűek, mint elődjeik, és több mint 100 név szerint ismert nyomdász gondozásában több mint 4000 kiadványról maradtak fent emlékek.¹⁷ Másrészt 1600 körülre datáljuk több olyan fontos humanista halálát (Oláh Miklós (1568), Radéczy István (1586), Zsámboky János (1584), Balassi Bálint (1594)), akik fontos szerepet tölthettek be az értelmiségi csoportosulások történetében.

A vizsgált korszak meghatározásához alapvető kiindulási pontként használom Péter Katalin a *Régi magyarországi nyomtatványok* I. kötetének¹⁸ anyagán alapuló korszakolását.¹⁹ A magyarországi nyomtatványok alapján az 1529 és 1635 közötti korszakot vizsgálja, amelyben három szakaszt különít el: a „felfutás időszakát” 1529 és 1570 között; az 1571 és 1600 közötti „aranykort”; az 1601-től 1635-ig tartó szakaszt pedig a „romlás”, illetőleg stagnálás idejének tekinti. Az 1571-es és 1601-es évszámokat olyan belső korszakhatárnak tartja, amely mind a gazdaságtörténetben, mind az irodalomtörténetben periódushatárokként állják meg a helyüket. Jelen dolgozat a Péter Katalin általi korszakolás első két periódusát vizsgálja, 1601-től ugyanis már lényeges, minőségi és mennyiségi váltás történik, és „az olvasmányosság, mintha elvágta volna, itt megszakad”, a nyomtatott anyag tematikailag beszűkül, és alig olvasható olyan szerző neve, aki 1601 előtt ne szerepelt volna.²⁰

A disszertáció első részének célja az elméleti háttér körvonalazása, amely jelen kutatás esetében az irodalomszociológia és a hálózattudomány alapvetéseit ötvözi. A legfontosabb

»magyarországi irodalomnak« nemcsak a nyelve volt egységes a latinnak a révén, de a különböző nemzetiségű írók ugyanazt az állami, rendi *hungarus* (nem magyar!) tudatot képviselték.”

¹⁷ BORSA Gedeon, „Magyarországi nyomdászattörténet XV-XVII. század”, in *Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2003), 36–43, 42.

¹⁸ BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÄFER István és KELECSÉNYI Ákos, *Régi magyarországi nyomtatványok 1473-1600* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971).

¹⁹ PÉTER, „Romlás és szellemi műveltség állapotaiban a 17. század fordulóján”.

²⁰ „1529 és 1635 között három egymástól sok szempontból különböző időszak képét rajzolják ki. Az első a kezdet lendületével még a teológia jegyében áll, a második a sok irányú szellemi pezsgés tüneteit mutatja, a harmadik bezárult minden újdonság előtt.” Uo., 85.

elméleti szerzők a disszertáció számára Brian Stock,²¹ Pierre Bourdieu,²² Bruno Latour,²³ Patrick Jagoda²⁴ és Barabási Albert-László,²⁵ Csermely Péter²⁶ és Mark Buchanan.²⁷ A fejezetben a kulturális mező és a hálózat fogalmának egybevetettségét vizsgálom. Emellett felvázolom a hálózatelemzési alapfogalmak és metódusok irodalomtörténeti korpuszon való alkalmazhatóságának kereteit.

A disszertáció második kiemelt pontját az irodalmi csoportosulások fogalmának meghatározása jelenti. A harmadik fejezetben kifejtett definícióalkotás adja a disszertációban tárgyalt csoportok elemzési keretét. Az irodalmi, értelmiségi kapcsolatrendszerek egységes fogalmi bázisa ugyanis hiányosnak tűnik: mind a magyar, mind a nemzetközi szakirodalom esettanulmányok sorát mutatja fel, de átfogó és egymással kompatibilis definíciós rendszert nem kínál fel. Ennek megalkotását ezért a disszertáció egyik fő feladatának tekintetem. Az általam folytatott vizsgálatok összegezve azt mutatják, hogy a középkori, kora újkori irodalmi tevékenységekre vonatkozó olyan fogalmat kell megalkotni, amely a csoport mint szociológiai forma sokszínű és sokszor informális kommunikációs formáit is leírja. Meglátásom szerint ez csak egy nem merev definícióval lehetséges: egy attribútumok szerinti skálán alapuló definíció segítségével láthatóvá válik, hogy adott társaság az irodalmi csoportosulás tulajdonságainak mekkora részével rendelkezik és hogy ennek megfelelően a csoportosulás milyen fokán áll.

A disszertáció az irodalmi tevékenységet végzők csoportosulásait két irányból közelíti meg és vizsgálja. Elsőként a már társaságként, csoportként számon tartott értelmiségi kapcsolathálókat tekinti át és elemzi egymás kontextusában (4. fejezet). Az elemzés elsődleges fókuszpontja, hogy a csoportok működési mintázatai, összekapcsolódásuk formája, identitásképzésük filológiai elemei és irodalmi toposzai miként értelmezhetőek a megelőző fejezetben kidolgozott irodalmi csoportfogalom fényében.

²¹ STOCK, *The Implications of Literacy: Written Language and Models of Interpretation in the Eleventh and Twelfth Centuries*.

²² BOURDIEU Pierre, *A Művészet Szabályai: Az Irodalmi Mező Genezise És Struktúrája*, ford. SEREGI Tamás (Budapest: Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, 2013).

²³ LATOUR Bruno, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory* (New York: Oxford University Press, 2005).

²⁴ JAGODA Patrick, „Networks in Literature and Media”, in *Oxford Research Encyclopedia: Literature* (USA: Oxford University Press, 2017), <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190201098.013.135>.

²⁵ BARABÁSI, *A hálózatok tudománya*.

²⁶ CSERMELY Péter, *A rejtett hálózatok ereje: Hogyan stabilizálják a világot a gyenge kapcsolatok?* (Budapest: Vince Kiadó, 2004).

²⁷ BUCHANAN, *Nexus: Avagy kicsi a világ*.

A disszertáció másik elemzési iránya a korszakban működő értelmiségiek összekapcsolódásainak vizsgálata a hálózatelemzés módszerével. Mivel a disszertáció nem törekedhet a személyközi kapcsolatok összességének feltérképezésére, ezért egy önmagában jelentőségteljes, a szöveggel való tevékenységek közül is kiemelt formát, a nyomtatott megjelenéseket vizsgálja. A disszertáció a Magyarországon publikációs térhez jutó szerzők (fordítók, szerkesztők, nyomdászok) hálózatának feltérképezését végzi el, majd az ennek alapján felfedhető kapcsolathálókat a már ismert csoportok kontextusában értelmezi.

A dolgozat jellege és kérdésfelvetési indoklóják, hogy ezeknek az elemzéseknek az alapját a már feltárt adattárak, bibliográfiák és kutatások eredményei adják.²⁸ A disszertáció harmadik kiemelt feladata volt a *Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600*²⁹ kötetének sokrétű adataiból rendezett adatmodell és adatbázis³⁰ létrehozása, amelynek kidolgozása azokra a kapcsolati jellemzőkre épül, amelyek a 3. fejezetben az irodalmi tevékenységet végző csoportosulás fogalmi skálájának attribútumaként szerepelnek. Ezt követte az adatok feldolgozása és adatbázisba rendezése, majd ezek különböző időbeli és csoportbeli bontások szerinti elemzése és vizualizálása. Az adatmodell leírását az 5. fejezet, az adatok hálózatelemzését a 6. fejezet tartalmazza. Az RMNy I. kötetének anyaga ugyanis egy olyan önmagában zárt csoportot jelent, amelyet azok a szerzők (szerkesztők, fordítók) – tehát irodalmi tevékenységet végző, publikációs térhez jutó alkotókat jelenti, akik megjelenési lehetőséghez jutottak a korszakban.³¹ Emellett az adatfelvétel során az RMNy I. kötetének megjelenése óta eltelt 40 év alatt felfedezett és/vagy javított RMNy-Supplementum tételeket

²⁸ HORVÁTH Iván, szerk., *Répertoire de la poésie hongroise ancienne I-II.* (Paris: Le Nouvel Objet, 1992), <http://rpha.elte.hu/>; KÖSZEGHY Péter, szerk., *Magyar művelődéstörténeti lexikon VII.: Középkor és kora újkor* (Budapest: Balassi Kiadó, 2007); IAA; MADAS Edit, szerk., *"Látjátok feleim..." Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig: Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2009); CSAPODI Csaba, *Kódexek a középkori Magyarországon: Kiállítás Az Országos Széchényi Könyvtárban* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1985); BORSA és mtsai., *RMNy I.*; SZABÓ Károly és HELLEBRANT Árpád, *Régi magyar könyvtár III.: Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve*, 1. (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1896), <http://archive.org/details/rgimagyarknyvtr06sizrgoog>.

²⁹ BORSA és mtsai., *RMNy I.*

³⁰ Az adatbázis adattáblái .xlsx formátumban elérhetőek a disszertáció mellékleteként az ELTE EDIT rendszerében. Az adatbázis DOI azonosítója: 10.15476/ELTE.2020.125. Az adatbázisra az annak létrehozását és leírását tartalmazó disszertációval azonos felhasználási, hivatkozási és szerzői jogi feltételek vonatkoznak. Az adatbázisra a disszertációval megegyező módon lehet hivatkozni: MARKÓ Anita, „Az irodalmi intézmény kezdetei Magyarországon: értelmiségi társaságok a középkorban és a kora újkorban” (Budapest-Bécs: ELTE BTK Irodalomtudományi Iskola - Bécsi Egyetem, 2020).

³¹ Mivel a szövegközpontú értelmiségi hálózatok a korszakban határozottan és szándékosan nemzetközi (vagy nemzetek feletti) közösségként igyekeztek működni, ezért indokolt az RMNy I. adatainak kiegészítése a magyarországi szerzők külföldi megjelenéseivel. Az Régi Magyar Könyvtár III./1-2. erre vonatkozó adatainak feldolgozása a doktori kutatás folytatásának elsődleges feladata, de beemelése a jelenlegi elemzésbe meghaladta volna a disszertáció keretét.

is feldolgoztam,³² amelyek jelenleg kéziratban érhetőek el. A több mint 90 tétel, amelyekről az RMNy-S gyűjtése új adatokat tár fel, mennyiségileg is kiemelkedő: az RMNy I.-ben leírt kötetek számát 10%-kal növeli.

Ez a korpusz megfelelő arra, hogy a csoportosulásokat összekötő sokféle kapcsolati típus legtöbbször reprezentálja és többrétegű, multiplex hálózatként elemezhetővé, vizualizálhatóvá tegye. Fontosnak tartom, hogy a hálózati modell alkalmazása – bár minden modellalkotás bizonyos információk kinyerésével és bizonyos információk elvesztésével jár – jó eszköz egy olyan korszak vizsgálatára, ahol várhatóak új adatok, új információk előkerülése: a hálózati modell ugyanis lehetővé teszi az új csomópontok, információk modellbe építését. A disszertációt a kutatási eredmények összegzése zárja.

³² Ezúton is köszönetemet fejezem ki P. Vásárhelyi Juditnak, aki rendelkezésemre bocsátotta az RMNy-S tételek kutatási anyagát és kéziratát.

2. Keretek: elmélet és módszertan a hálózatelemzés irodalomtörténeti alkalmazásához

Ahhoz, hogy megvizsgálhassuk, hogyan működtek az irodalmi működést végzőként aposztrofálható csoportok, s hogy miért feltétlenül szükséges egy ilyen attitűd működéséhez maga a csoportalkotás, elsősorban be kell illesztenünk ezt a tevékenységet a korban folyó tágabb irodalomszociológiai folyamatokba. Az alábbiakban a szöveg által szervezett csoportok, a műveltséget egymással megosztó nyilvánosság létrejöttének elméleti keretét vázolom fel. Az irodalomszociológiai és elméleti vizsgálódás megerősíti, hogy a hálózat modellként való alkalmazása segítheti, hogy megértsük az irodalommal, szöveggel kapcsolatban állók kulturális csoportjainak és a keletkezett műveknek egymással való kapcsolatait.

A fejezetben az elméleti alapok mellett a hálózatelméleti interpretációs és módszertani keret irodalomtörténeti alkalmazásának lehetőségeit és előzményeit mutatom be, majd az elemzésekhez szükséges metodológiai fogalmakra és eljárásokra térek ki. A fejezet arányaiban hosszabb lehet, mint azt egy elméleti-módszertani bevezetés indokolná, ennek oka, hogy a hálózatelemzés irodalomtörténeti alkalmazhatóságának felvázolását a disszertáció egyik céljának, teljes értékű részfeladatának tekintetem.

2.1. Irodalomszociológiai megközelítés: mezők és hálózatok

„[...] az irodalmi élet maga is a kapcsolathálók laza hálózata”³³

Az irodalomtörténeti, értelmiségtörténeti vizsgálódások mellett, hogy nem nélkülözhetik az alapos filológiai megalapozottságot, makroszinten igénylik az irodalomszociológiai megközelítésmódok szem előtt tartását. Ez kiváltképpen igaz akkor, ha az irodalmi tevékenységet mint társadalmi jelenséget, mint hálózatban való működést közelítjük meg.

A hálózat interpretációs keretéhez való eljutáshoz elsőként Bourdieu³⁴ irodalmi mező, illetve Howard S. Becker³⁵ „művészvilág”, „art world” fogalmát kell figyelembe vennünk.

³³ LENGYEL András, „A kapcsolatháló mint szerkezet és médium: Műhelyjegyzetek az irodalmi történetészociológiájához”, *Műhely* 33, 4 (é. n.): 43–51, 47.

³⁴ BOURDIEU, *A Művészet Szabályai: Az Irodalmi Mező Genézise És Struktúrája*, 35.

³⁵ BECKER Howard S., *Art World* (Berkely/Los Angeles/London: University of California Press, 1982).

Becker úgy definiálja a művészek közösségét, mint „olyan személyek hálózatát, akik közös tudáson és konvencionális jelentésen alapuló kooperatív tevékenységen keresztül hoznak létre művészeti alkotásokat.”³⁶ Becker a legtágabb értelemben kezeli a művészeti alkotások létrehozóit: a zeneszerzőtől, a hegedűművészen át a hegedű készítőjéig minden közreműködő szereplőt beleszámít az alkotás létrejöttét lehetővé tevő kontextusba.³⁷ Az általa leírt művészvilágra gondolhatunk úgy, mint a résztvevők közötti együttműködési kapcsolatok által meghatározott hálózatra, megfigyelései szerint ugyanis gyakori, hogy ugyanazok a személyek ugyanazokkal többször működnek együtt, és szinte rutinszerűen, hasonló módon hasonló műveket alkotnak.³⁸ Maga a művész és alkotása is egy együttműködési hálózat része, és minden esetben, ha a művész tevékenysége más szereplőktől függ, létrejön egy kooperatív kapcsolat.³⁹ A hálózatban való működés célja pedig a megszerezhető előnyök, erőforrások elérése.⁴⁰

Bourdieu mezőelmélete hasonló szemléletet mutat: a *mezőt* olyan *erőtérként* írja le, amelyet az aktorok, cselekvők – legyenek azok egyének, csoportok vagy intézmények – *viszonyai* alkotnak. Nézőpontja alapvetően kontextus-központú: elmélete szerint a cselekvők pozíciója, mozgásterük, lehetséges stratégiáik az erőterben elfoglalt helyük függvényében határozhatóak meg, tehát önmagukban nem, csak a többi aktor és azok viszonyainak kontextusában értelmezhetőek.⁴¹ Becker és Bourdieu téziseiből következik, hogy a művészeti alkotás definíciója mindig az adott mező, művészeti világ viszonyai határozzák meg, így egy szociológiai irányú kutatás sem választhatja ki magának a művészet egy definícióját. Ezért, Becker megoldása szerint „azokat a csoportokat keressük, amelyeknek tagjai együttesen olyasmit hoznak létre, amit ők legalábbis művészetnek neveznek; ha rájuk találtunk, akkor továbblépve megkeressük még mindazokat, akik a dolog létrehozásához szintén szükségesek voltak, ily módon fokozatosan építve fel a lehető legteljesebb képét annak az együttműködési hálózatnak, amelynek a kérdéses mű a csomópontja”.⁴² Ennek megragadásához éppen a hálózati megközelítés kínál lehetőséget. Amennyiben pedig a mezőt multiplex hálózatként – különféle kapcsolattípusok egymásra rétegzett komplex

³⁶ Uo., 25.

³⁷ Uo., 2.

³⁸ Uo., 35.

³⁹ Uo., 25.

⁴⁰ Uo., 28.

⁴¹ WESSELY, „A művészetszociológia: »Kinek nem kell, és miért?«, *Kultúra és közösség* 3, 1–2 (2012): 67–74, 68.

⁴² BECKER Howard S., „Art Worlds and Social Types”, *American Behavioral Scientist* 6 (1976): 703–718, 704. Fordítás: WESSELY, „A művészetszociológia: »Kinek nem kell, és miért?«, 72.

rendszereként – interpretáljuk, megoldhatónak tűnik annak a jelenségnek a kezelése is, amelyet Bourdieu a még nem autonóm, kialakulóban levő mezők strukturális alávetettségeként ír le. A hálózati modellezésben ugyanis megmutathatóvá válik, hogy a politikai-hatalmi kapcsolattípusok és a művészeti tevékenységre mint öncélra vonatkozó kapcsolattípusok aránya miként változik adott mezőben – illetve annak hálózataiban.

Bruno Latour cselekvő-hálózat-elmélete (Aktor-Network Theory, ANT)⁴³ felhívja a figyelmet arra, hogy a társadalmi hálózatok tagjaiként nem csupán emberi szereplőket vehetünk figyelembe. A nem emberi aktoroknak éppolyan ontológiai státuszt tulajdonít, mint az emberi lényeknek. Ez azt jelenti, hogy Latour bizonyos tekintetben ellentmond a fenti szociológiai megközelítéseknek, mert a társadalom fogalma helyett a kollektivitások fogalmát használja, amelyek egyszerre társadalmi, kulturális, technikai és természeti objektumok, hibrid cselekvők. „Azt állítja, hogy olyan közegben élünk, ahol előállított tárgyak, hibridek hozzák létre és tartják fenn társadalmi kapcsolatainkat.”⁴⁴ Latour a cselekvő személyt (aktor) és a nem emberi szereplőt (aktant) egy olyan hálózatnak látja, amely technikai közvetítésen keresztül egy új, együttes létezőt hoz létre. Anélkül, hogy ezt az értelmezési és elemzési keretet teljes mértékben alkalmaznám, és társadalmi hálózatok helyett a kollektivitásokat vizsgálnám, Latour elméletéből azt a gondolatot veszem át, amely szerint létrehozhatóak hibrid hálózatok. A nem humán cselekvők beemelése a vizsgálatba ugyanis éppen az irodalmi intézmény kialakulásának legelső pillanataiban jelenti a valós folyamatok megközelítésének lehetőségét: ez esetben ugyanis egy könyvgyűjtemény, egy kódex, egy nyomtatvány éppolyan összekötő szerepet tud betölteni az értelmiségi hálózat aktorai között, mint egy személy.

Klaus P. Hansen⁴⁵ kultúrafogalma szintén megerősíti a társadalom és a kultúra együtt tárgyalásának szükségszerűségét, a társadalom, csoport fogalmak helyett azonban a kollektívum (*das Kollektiv*) fogalmát ajánlja a kultúratudományi kontextusban való használatra. A kollektívum mint fogalom a társadalmi csoport definíciójára reflektál, eszerint a kollektívum több mint tagjainak összege, tehát nem számosságában, hanem

⁴³ LATOUR, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*.

⁴⁴ SZABARI Vera, „Bruno Latour tudományképe és a szociológia”, *Kötő-jelek 2004*, 2005, 27–42, 40–41.

⁴⁵ HANSEN Klaus P., *Kultur und Kulturwissenschaft: Eine Einführung* (Tübingen / Basel: A. Francke Verlag, 2000), 194–195.

minőségében megváltozott entitás. Ahhoz, hogy ez a megközelítés alkalmazható legyen a középkori viszonyokra, Brian Stock *textual community* fogalma ad segítséget.⁴⁶

Brian Stock ugyanis az írott szöveget a társadalmi rendszerek dinamikáját alapvetően befolyásoló elemnek tekinti. A 11–12. századi eretnekcsoporthoz műveltségéről szóló könyvében az írott és orális kultúra egymásra utaltságának új típusát mutatja ki, mely szerint az orális diskurzus is elkezdett a kommunikációs univerzumban a szövegek által irányítottan funkcionálni. Az események leírása, a tapasztalatok lejegyzése és a szerkesztés lehetősége addig nem ismert párhuzamokat képzett irodalom (leírt szöveg) és élet között.⁴⁷ Leírása szerint, míg az írott szöveg 1000 körül egy nagyon szűk kisebbségre gyakorolt hatást Európában, a 11. században ez megváltozott. A műveltség társadalmi csoportokhoz köthető attribútum lett.⁴⁸

A műveltséghez való hozzáférés meghatározza a módot, ahogy az emberek az egyéni és családi kapcsolataikat, csoporthoz vagy szélesebb közösséghez való tartozásokat konceptualizálják; ezek a minták pedig visszajelzést adnak a köztük működő hálózatról.⁴⁹ Stock tézise szerint a szövegek használata alapvető módon befolyásolja a csoportszerveződést, ennek példáiként 11. századi eretnekcsoporthoz vizsgál (például az 1022-ben Orleans-ban, az 1025-ben Arras-ban és 1028-ban Monforte-ban alapult eretnekközösségeket). Bevezeti a *textual communities* fogalmát, amely tulajdonképpen szövegek meghatározta csoportokat jelöl, amelyekben a tagok egymással való interakciója a közösen ismert szövegek jelentésében való egyetértésen alapult.⁵⁰ Állítása szerint, míg ezek az eretnekek és reformerek különböztek az autoritáshoz és a hivatalos egyházzal való hozzáállásukban, de a műveltség és az írott szöveg használatában azonos mintázatokat mutatnak, melynek lényege, hogy a szöveg példákat és precedenseket ad saját devianciájuk igazolásához, amely tulajdonképpen csupán a szokásos és íratlan egyházi normától való eltérésből adódott. Az írott szöveget csoportjaik belső viselkedésmódjának felépítésére és a külső világgal szembeni összetartás, szolidaritás kifejezésére használták; szabályozta a tagok közötti külső és belső kapcsolatokat, akár a cisztercieknél. Érdekes, hogy nem maga a szöveg írott volta határozható meg összetartozó erőként, hanem, ahogy Stock kifejti, a személy, az

⁴⁶ STOCK, *The Implications of Literacy: Written Language and Models of Interpretation in the Eleventh and Twelfth Centuries*, 10.

⁴⁷ Uo., 4.

⁴⁸ Uo., 8.

⁴⁹ Uo., 88.

⁵⁰ FAZAKAS Gergely Tamás, *Siralmas imádság és nemzeti önszemlélet: A lamentációs és penitenciás sírás a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben*, Csokonai Könyvtár (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012), 109.

individuum, aki uralta a szöveget, majd a csoport gondolkodásának és cselekvésének reformálására használta. A szöveghez való hozzáállás azonban nem volt passzív, a csoport tagjai számára elérhető volt a megfogalmazott tudás és ez közös beszéd, gondolkodás tárgyát képezte.⁵¹ Stock elemzése meggyőzően alkalmazza a *textual community* keretét, és lehetővé teszi más értelmiségi csoportok szöveghasználattal szembeni gyakorlat alapján való értelmezését is.⁵²

„A szimbolikus erőviszonyok csak akkor képesek olyan mély átalakuláshoz vezetni, mint a műfajok, az iskolák vagy a szerzők hierarchiájának megfordulása, amikor ugyanilyen irányba tartó külső változásokra támaszkodhatnak. E változások közül a legmeghatározóbb kétség kívül az iskolázott népesség (az oktatási rendszer minden szintjén) számának növekedése (a gazdasági expozícióval összefüggésben), amely tulajdonképpen két párhuzamos folyamatot takar: azon termelők számának növekedését, akik a tollukból képesek megélni, vagy a kulturális vállalkozások – kiadók, folyóiratok, stb. – által kínált kisebb mesterségekből tudják fenntartani magukat; a potenciális olvasók piacának kiszélesedését, akik az egymást követő trónkövetelők (romantikusok, parnasszisták, naturalisták, szimbolikusok, ...) és termékeik számára piacot biztosítanak” – írja Bourdieu.⁵³ Brian Stock ugyanezt a váltást fedezi fel a *textual community*-nek nevezett közösségek kialakulásában, a szövegek társadalmi funkciójának változásában. Ennek a változásnak első lépcsőfoka Magyarországon éppen az írásbeliség, majd a nyomtatás megjelenésének és térnyerésének pillanata. Az általam vizsgált körök, társulások összetartó és szervező ereje éppen így a szöveghez való hozzáállásban rejlik, kiegészítve azzal, hogy a közös olvasáson és szabályzatként való alkalmazáson túl egyfajta közös írás, egymás műveinek olvasása, javítása, kommentálása, műhelymunka is elkezdődik, a különálló közösségek pedig a szöveghasználaton és irodalmi tevékenységen keresztül hálózatokba rendeződnek.

⁵¹ STOCK, *The Implications of Literacy: Written Language and Models of Interpretation in the Eleventh and Twelfth Centuries*, 88.

⁵² Uo., 89.

⁵³ BOURDIEU, *A Művészet Szabályai: Az Irodalmi Mező Genezise És Struktúrája*, 148.

2.2. Hálózatelmélet és -elemzés az irodalomtörténeti kutatásokban

„A szöveget, a valóságost mindenkor az ember, ez a biológiai és szociokulturális lény hozza létre, adja tovább és foglalja magába. Márpedig – s itt válik érdekessé a probléma a network kutatás számára – ez az ember mindig csak mint egy embercsoport tagja értelmezhető, sohasem önmagában.”⁵⁴

2.2.1. Út a hálózatok tudományához

Az utóbbi évtizedekben a háló és a hálózat fogalmát több tudományterület (a biológiától kezdve a társadalomtudományon keresztül az informatikáig) meghatározó interpretációs keretként és leírási modellként kezdte használni. Ez a transzdiszciplináris alkalmazás vezetett oda, hogy a hálózatok vizsgálata az elmúlt két évtizedben ugrásszerűen fejlődött, és új tudományággá vált. A hálózatkutatás (*network science*) fő felfedezésének éppen azt tartja, hogy „a tudomány, a természet és a technológia különböző területein előforduló hálózatok szerkezete igen hasonló, mert ezeket ugyanazok a rendezőelvek alakítják. Emiatt ezeket a hálózatokat ugyanazokkal a matematikai eszközökkel kutathatjuk”.⁵⁵ A hálózattudomány célja a komplex rendszerek univerzális tulajdonságainak és ezek eredetének, a hálózatok fejlődését alakító törvényeknek feltárása, és annak vizsgálata, hogy ezek a törvényszerűségek miként vannak hatással a hálózat viselkedésére. A tudományág kialakulását és eszköztárát tekintve is interdiszciplináris.

Meg kell említeni, hogy a fogalmak használata éppen emiatt a transzdiszciplinaritás miatt nem konzekvens: a hálózattudomány és a hálózatkutatás általában szinonimaként jelenik meg, de a hálózatelmélet, gráfelmélet és a hálózatelemzés definícióját is gyakran hasonló módon említik, de céljuk, szókészletük nem minden esetben ugyanaz. A gráfelmélet viszonylag könnyen elhatárolható: a hálózatok matematikai, elméleti megközelítésével foglalkozik; míg a hálózatkutatás/hálózattudomány a valós hálózatokat és komplex rendszereket vizsgálja, fókuszában maguk a hálózatok állnak. A hálózatok fejlődésének, működésének univerzális és matematikailag leírható modelljeinek megalkotása és feltérképezése helyett az irodalom- és tágabb értelemben bölcsészettudományi esettanulmányok leginkább a társadalmi hálózatelemzésből levezethető elméleti és

⁵⁴ LENGYEL, „A kapcsolatháló mint szerkezet és médium: Műhelyjegyzetek az irodalmi történet és szociológiájához”, 43.

⁵⁵ BARABÁSI, *A hálózatok tudománya*, 42.

módszertani keretekkel dolgoznak. Vesznek egy rendszert (legyen az a rendszer egy Shakespeare-dráma cselekménye, vagy egy irodalmi kör kapcsolatrendszere), s ezt elemekből és kapcsolatokból álló hálózatként értelmezik. Épp ezért például Peer Trilcke Franco Moretti kutatásait szemügyre véve a módszerre irodalmi hálózatelemzéseként (*literaturwissenschaftliche Netzwerkanalyse*) hivatkozik⁵⁶, és az SNA, azaz social network analysis mintájára a liNA elnevezést használja. Ez a gondolat a magyar definícióhasználatban is megfontolandó lehet.

Jelen disszertációban használt elemzési módszereket és definíciókat a fent említetteknek megfelelően a szociális hálózatelemzés módszertani készletéből merítettem, de mivel az elemzések alapját adó matematikai eszközök megegyeznek a hálózattudomány elemzési módszereivel, így a tanulmányban használt módszertani keretet a hálózattudomány társadalmi rendszerekre specializált részének tekintem.

A hálózatok vizsgálatának kezdetei nem korlátozhatóak egy tudományágra, párhuzamosan ugyanis több területen egymástól függetlenül is elkezdtek az egymással összekapcsolódó elemek természetének megfigyelését. A legkorábbi megközelítést a matematikai gráfelmélet nyújtja: Leonard Euler 1736-os königsbergi hidakról szóló példája máig alapmintának számít. A svájci matematikus feladványának kérdése az volt, hogy a Königsbergben található hét hídon, amely a Pregel folyón átívelve két szigetet is összekötött a folyó partjaival, át lehet-e úgy kelni, hogy mindegyiken csak egyszer haladjanak át, és visszaérjenek a kiindulópontba. Euler a problémát egy gráf felrajzolásával tudta megoldani, ahol a szárazföldek pontokként, a hidak az őket összekötő kapcsolatokként, élökként jelentek meg, s ezzel bizonyította, hogy az így keletkező gráf nem bejárható olyan módon, hogy minden hídon – élen – csak egyszer haladnak át. Euler sétáját azóta is az első gráfelméleti problémának tartják.

A hálózat fogalmának társadalmi struktúrára való alkalmazását Radcliffe-Brown nevéhez kötik, aki a Brit Királyi Antropológiai Társaság elnökeként, egy 1940-estársasághoz intézett elnöki üzenetében⁵⁷ nevezte a társadalmi struktúrát „a ténylegesen létező viszonyok komplex hálózatának”. Bár Radcliffe-Brown megfogalmazását akkor még metaforikusnak, tudományosan megalapozatlannak és módszertanilag kidolgozatlannak tartották,

⁵⁶ TRILCKE Peer, AJOURI Philip, MELLMANN Katja és RAUEN Christoph, „Social Network Analysis (SNA) als Methode einer textempyrischen Literaturwissenschaft”, in *Empirie in der Literaturwissenschaft* (Münster: mentis, 2013), 201–247.

⁵⁷ RADCLIFFE-BROWN A. R., „On Social Structure”, *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 70, 1 (1940): 1–12.

megközelítésére alapozva jött létre a társadalmi hálózatelemzés (*social network analysis – SNA*), amelyet 1984-ben már az amerikai szociológia legígéretesebb kutatási irányai között tartottak számon. Művelői egy olyan új paradigma képviselőiként léptek elő, amely azt hangsúlyozta, hogy az egyes individuumok értékei és attitűdjei a szóban forgó individuumok strukturális elhelyezkedéséből, vagyis annak a kapcsolathálónak a sajátosságaiból vezethető le, amelyben az adott egyének elhelyezkednek.⁵⁸ Az SNA közvetlen módszertani előzményének a Moreno⁵⁹ által megteremtett szociometria tekinthető: ennek lényege a kiscsoportokban preferált személyközi kapcsolatok számszerűsítése és az ezek által kirajzolódó társas alakzatok leírás volt. Ezután a három résztvevőből álló triád kapcsolatok fontosságára mutató elemzések kerültek a figyelem középpontjába: az elszigetelt egyénhez és a két tagot jelentő (társadalmilag a legegyszerűbb) diád kapcsolatokhoz képest a harmadik személy belépése ugyanis szociológiai jelentőségű változást hoz az addig már jelen levő két szereplő viszonyában, például erősítheti vagy gyengítheti a már meglévő kapcsolatot.⁶⁰

A szociológiai hálózati vizsgálatok és a gráfelmélet matematikai absztrakciós eljárásainak összekapcsolása Dorwin Cartwright és Frank Harary⁶¹ munkásságán alapul.⁶² Míg az ötvenes években a társadalmi kiscsoportok és kisebb közösségek vizualizálására, a kisléptékű társadalmi alakzatok feltérképezésére elegendő volt Moreno szociogramja, amely egyszerű grafikus ábrázolást tett lehetővé; a hatvanas évek gráfelméleti fejlődése és a számítógép használatának elterjedése azonban az adatfeldolgozás kiszélesedését hozta magával, és az SNA módszereinek ugrásszerű fejlődéséhez vezetett.

2.2.2. Hálózatelemzés és irodalomtudomány

A *háló, hálózat* interpretációs kerete nem csupán az új médiumok megjelenésével vált érdekessé az irodalomtudomány számára. A művészetszociológiai elméleteken túl a történeti és irodalomtörténeti kutatások is felhívják a figyelmet arra, hogy kultúrtörténet eseményei, szereplői nem önmagukban álló biográfiai-filológiai adatok: az identitás, a társadalmi

⁵⁸ SZÁNTÓ Zoltán és TÓTH István György, „A társadalmi hálózatok elemzése”, in *Társadalmi kapcsolathálózatok elemzése*, szerk. TAKÁCS Károly (Budapest: BCE Szociológiai és Társadalompolitikai Intézet, 2011), 30, http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_08_Kapcsolathalo_elemzes_szerk_Takacs_Karoly/index.html.

⁵⁹ MORENO Jacob L., *Who Shall Survive: A New Approach to the Problem of Human Interrelations* (Washington, DC: Nervous and Mental Disease Publishing Co., 1934).

⁶⁰ SZÁNTÓ és TÓTH, „A társadalmi hálózatok elemzése”, 32.

⁶¹ CARTWRIGHT Dorwin és HARARY Frank, „Structural Balance: A Generalization of Heider’s Theory” 63, 5 (1956): 277–293.

⁶² SZÁNTÓ és TÓTH, „A társadalmi hálózatok elemzése”, 32.

szerepek és életpályamodellek mind a kontextus és a szereplőket magukba foglaló hálózatok részei.⁶³ A vizsgált korszakban feltárható értelmiségi kapcsolatrendszerek értelmezésére és feldolgozására sokat ígérő (de kritikus odafigyeléssel alkalmazandó) módszert és interpretációs keretet jelentenek a hálózat kutatás interdiszciplináris elemzési, leírási és vizualizációs technikái. A hálózatelemzés módszertana lehetőséget ad az irodalommal, szöveggel foglalkozók kapcsolatainak, függőségi viszonyainak feltérképezésére, tevékenységeik kulturális szokásrendszerként való sokrétű elemzésére.⁶⁴

Így tehát az is elmondható, hogy „a hálózatelemzési felfogást követve a szöveg, az életmű, stb. nem autonóm, hanem beágyazott. Egy hálózat részeként, komponenseként funkcionálva éppen a más pontokkal, szövegekkel való kapcsolatok által jelenik meg, terjeszti ki érvényességi körét, definiálja és reprezentálja önmagát”.⁶⁵

Az utóbbi évtizedek egyre gyarapodó számú hálózatelemzéssel kísérletező irodalom- és történettudományi kutatásai⁶⁶ indokoltá tették, hogy a hálózatelemzés kifejezetten irodalom- és történettudományi alkalmazhatóságának leírására módszertani és elméleti áttekintésekben is kitérjenek.⁶⁷ Lengyel András az irodalmi tevékenységet a hálózat értelmezési keretébe helyezve arra mutat rá, hogy „a network, irodalmi nézőpontból, nemcsak szociológiailag leírható »merev« struktúra, hanem értelem- és jelentésképző médium is”.⁶⁸ Leírása szerint a hálózat módszertani kerete segíthet az irodalmi életben jelen levők meghatározásához: bár azt írja, hogy gyakorlatilag az íróval minden érintkezésbe lévő személy a hálózat komponensének lenne tekinthető, de a network tulajdonképpeni tagjai

⁶³ Néhány példa a hálózati keret magyar vonatkozású korpuszon való alkalmazására: ANTAL Alexandra, „A bécsi Magyar Hírmondó (1789–1803) szerkesztői hálózata”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 118 (2014): 99–117; BÁTORI Anna, „A tudás hálózatai: Wallaszky Pál historia litterariája és a 18. századi tudástranszfer”, *Irodalomismeret*, 3 (2016): 35–63; MÁRTON, „Protestantizmus és medialitás, PhD értekezés”.

⁶⁴ ANSELL Christopher K. és PADGET John F., „Robust Action and the Rise of the Medici, 1400-1434”, *American Journal of Sociology* 98, 6 (1993): 1259–1319.

⁶⁵ NÉMETH Zoltán, „Hálózatelemzés és irodalomtudomány”, *Helikon*, 2 (2017): 173–192, 191.

⁶⁶ ROLLINGER Christian, DÜRING Marten, GRAMSCH-STEHFEST Robert és STARK Martin, „Editor’s Introduction”, *The Journal of Network Research*, 1 (2017): i–vii.

⁶⁷ Többek között: DÜRING Marten és KEYSERLINGK Linda, „Netzwerkanalyse in den Geschichtswissenschaften: Historische Netzwerkanalyse als Methode für die Erforschung von historischen Prozessen”, in *Prozesse: Formen, Dynamiken, Erklärungen*, szerk. SCHÜTZEICHEL Rainer és JORDAN Stefan (Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2015), 337–350; DÜRING Marten, EUMANN Ulrich, STARK Martin és KEYSERLINGK Linda von, szerk., *Handbuch Historische Netzwerkforschung: Grundlagen und Anwendungen* (Berlin: LIT Verlag Münster, 2016); LENGYEL, „A kapcsolatháló mint szerkezet és médium: Műhelyjegyzetek az irodalmi történet és szociológiájához”; NÉMETH Zoltán, *Hálózatelemzés és irodalomtudomány* (Dunaszerdahely: NAP Kiadó, 2018); TRILCKE és mtsai., „Social Network Analysis (SNA) als Methode einer textempyrischen Literaturwissenschaft”; KOVÁCS Bálint, „A hálózatelemzés alkalmazásáról a történettudományban”, *Világtörténet*, 3–4 (2012): 187–204.

⁶⁸ LENGYEL, „A kapcsolatháló mint szerkezet és médium: Műhelyjegyzetek az irodalmi történet és szociológiájához”, 46.

mégis egyszerűbb esetet jelentenek, kvantifikálhatóak: „A narratív forrásokban szereplő rokonok, barátok, ismerősök éppúgy ide tartoznak, mint a levélgyűjteményekből kiszemelgethető levelezőpartnerek, vagy az írói dedikációk címzettjei és az íróknak könyvet ajánlók.”⁶⁹ Megközelítése szerint az író környezetét a szereplők egymástól való távolságát mérő network elemzésével leírható az egyénnek a szociokulturális mezőben elfoglalt helye és szerepe: „az a tény, hogy milyen társadalmi szegmensből érkeznek a közeli kapcsolatok, s ezek együtt milyen szociokulturális paraméterekkel bírnak, illetve az, hogy ugyanez az összefüggés milyen konfigurációt rajzol ki a távoli kapcsolatokból, nagyon erős szociológiai dimenziót fed föl”.⁷⁰ Adott író kapcsolathálójának leírása a távolság és erősség szempontjai szerinti azt a mikrotársadalmat tárja fel, amelyből az író társadalmi kapcsolatai érkeznek.⁷¹ A hálózatelméleti megközelítéssel lehetővé válik a kulturális funkciók vizsgálata, a hálózatok ugyanis bizonyos szempontból saját emlékezettel rendelkeznek, amelyre támaszkodva „fenn tudják tartani a szerkezetüket és a kulturális funkcióikat miközben alkotóelemeik változnak”.⁷²

A hálózatok irodalomtörténeti alkalmazhatóságának sokféleségét Patrick Jagoda⁷³ azzal magyarázza, hogy a hálózatokban megjelenő komplexitás és összekapcsoltság egybecseng az intertextualitás és a szoros olvasás tapasztalatával. Az irodalomtudomány hálózati megközelítésének irányait alapvetően négy részre osztja, ám az említett területeket nem lehet teljesen elkülöníthető kategóriáknak tekinteni. Jagoda elkülöníti a történeti kutatásokat,⁷⁴ a digitális bölcsészet körébe tartozókat, az irodalomszociológiai és a formalista irányt.⁷⁵ Például míg Moretti az úgynevezett *távoli olvasás* (*distant reading*) megközelítésmódjával a szövegen belüli figurákat és cselekményeket elemzi (legismertebb Hamlet-elemzése⁷⁶), addig a Jagoda által irodalomszociológiaiának mondott vizsgálat – ugyanazokkal a digitális bölcsészeti eszközökkel – az irodalom intézményrendszerének és társadalmi beágyazottságának aktoraira és eseményeire koncentrálnak. Példaként említhető Natalie M.

⁶⁹ Uo., 44.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ Uo., 46.

⁷² CHRISTAKIS Nicholas A. és FOWLER James H., *Kapcsolatok Hálójában: Mire Képesek a Közösségi Hálózatok És Hogyan Alakítják Sorsunkat?*, ford. ROHONYI András és ROZSNYÓI Pál (Budapest: Typotex, 2010), 321.

⁷³ JAGODA, „Networks in Literature and Media”.

⁷⁴ GROSSMAN Jonathan H., *Charles Dickens's Networks: Public Transport and the Novel* (Oxford: Oxford University Press, 2012); GALLOWAY Alexander, „Networks”, in *Critical Terms for Media Studies*, szerk. MITCHELL W.J.T. és HANSEN Mark B.N. (Chicago: University of Chicago Press, 2010), 280–296; uo.; GOODSON Caroline, LESTER Anne E. és SYMES Carol, szerk., *Cities, Texts and Social Networks, 400–1500: Experiences and Perceptions of Medieval Urban Space* (Farnham: Ashgate, 2010).

⁷⁵ JAGODA, „Networks in Literature and Media”, 1–4.

⁷⁶ MORETTI Franco, „Network Theory, Plot Analysis”, *Literary Lab* 2, 11. May (2011): 1–31.

Houston projektje,⁷⁷ amely a viktoriánus költészet 1840–1900 között működő kapcsolathálóját térképezi fel; illetve Amy Hungerford 2016-ben megjelent könyve, mely az olvasók hálózatát értelmezi a könyvkiadás, a szerzők és a könyvterjesztők kontextusában.⁷⁸ Azonban ahogy azt a példák mutatják, az egyes vizsgálatok nem egyértelműen elválaszthatóak a fenti felosztás szerint: nem módszerükben, hanem fókuszpontjukban különböznek. Jagodával egyetértve azonban az is mégis megállapítható, hogy az ilyen típusú vizsgálatokban a hálózatban való modellezés nemcsak vizuális segédeszköznek számíthat, hanem felfedhetővé teheti az irodalom közlekedését, recepcióját, működését a társadalom különböző rendszereiben.⁷⁹ Az értelmiségi körök, irodalmi tevékenységet végzők csoportosulásainak hálózatelemzéssel való megközelítésmódja a digitális bölcsészet és a hálózatelemzés művelődés- és irodalomtörténeti használatának nemzetközi elméleti és módszertani tendenciájába illeszkedik.

Ahogy Jagoda is kiemeli, az irodalmi élet ágenseinek – a szövegeknek és az irodalomszociológiai tényezőknek, szereplőknek – hálózati keretben történő vizsgálata is első sorban Franco Moretti nevéhez köthető. Moretti *Graphs, maps, trees*⁸⁰ című könyvben egy adatelvű megközelítést és modellt kíván nyújtani, amely azonban nem váltja fel vagy zárja ki, hanem éppen segíti, kiegészíti az irodalmi művek egyéb (hermeneutikai vagy filológiai) elemzési, megközelítési módjait. Az itt olvasható elemzési kísérletek során Moretti a regényműfaj 18–20. század közötti felemelkedését vizsgálja és ábrázolja különböző nemzetekre, időszakokra és alműfajokra lebontva. Moretti a „távoli olvasás” módszerét kínálja fel, amely elvezethet fogalmi szintre egy „racionálisabb” irodalomtörténethez.⁸¹ Utóbbi cél megvalósíthatósága, a módszerrel együtt még Moretti szerint is megkérdőjelezhető, nemhogy Moretti recepciójában. Míg a kvantitatív megközelítéseknek mint nem-hermeneutikai olvasásnak sok kritikáját olvashatjuk, addig érdemes figyelembe venni, hogy Moretti a megközelítéssel éppen arra hívja fel a figyelmet, hogy irodalom- és intézményszociológiai eredményeivel olyan folyamatokat tud kiemelni, amelyek hozzájárulhatnak az adott mű kontextusának jobb értéséhez, értelmezési keretének újradefiniálásához. „Moretti több ízben hangsúlyozza, hogy az absztrakt módszerek csak a

⁷⁷ HOUSTON Natalie M., „Toward a Computational Analysis of Victorian Poetics”, *Victorian Studies* 56, 3 (2014): 498–510, <https://doi.org/10.2979/victorianstudies.56.3.498>.

⁷⁸ HUNGERFORD Amy, *Making Literature Now* (Stanford, CA: Stanford University Press, 2016).

⁷⁹ JAGODA, „Networks in Literature and Media”, 7–8.

⁸⁰ MORETTI Franco, *Graphs, Maps, Trees: Abstract Models for a Literary History* (New York: Verso, 2005). Magyarul: MORETTI Franco, „Gráfok, térképek, fák”, ford. VÁSÁRI Melinda, *Helikon: Hálózatelemélet és irodalomtudomány*, 2 (2017): 193–215.

⁸¹ MORETTI, „Gráfok, térképek, fák”, 193–195.

szoros olvasással együtt gazdagíthatják az irodalmi szemléletünket, vagyis »senkitől nem veszik el az olvasás gyönyörét.«⁸² Moretti nemcsak a metaadatok, hanem a szövegen belüli elemek, a regénycselekmény feltárását is igyekszik hálózatelemzési módszerekkel megközelíteni: Shakespeare Hamletjét cselekvők és egymás közti interakcióik hálózataként értelmezi. „Felszín alatti struktúrákra kíváncsi”, és önmaga szögezi le, hogy egy modellalkotás „redukció és absztrakció”, tehát „sokkal kevesebb eredeti tárgyánál”, de bizonyos szempontból épp ezért több is, mert másként nem elérhető rálátást ad.⁸³

Figyelembe kell venni a Moretti *távoli olvasás*nak nevezett megközelítésmódját érő kritikákat, fontos azonban, hogy maga Moretti és kutatócsoportja sem a metaadatok tágabb kontextusra rávilágító elemzési módszereinek kizárólagos használata mellett érvel. Matthew L. Jockers *Macroanalysis: Digital Methods and Literary History* című könyvében a katalógusok metaadatainak feldolgozásából nyer új információkat, mutat rá átfogó trendekre, pontosítja a kánonon alapuló irodalomtörténeti megállapításokat. Vizsgálata során azt is igyekszik bizonyítani, hogy „a hagyományos irodalomtudósok tévesen gondolják, hogy a nagy merítésen alapuló elemzések helyettesíteni szeretnék a szoros olvasást. Éppen ellenkezőleg, a metaadatok makroelemzése kizárólag a szükséges kontextust teremti meg a szoros olvasáshoz, és új kérdések felvetéséhez, az irodalomtörténet új perspektíváinak megalkotásához járul hozzá.”⁸⁴ A számítógépes módszerek használatának magyar elméleti összefoglalói közül Almási Zsolt ugyanerre hívja fel a figyelmet: „Az a fontos [...], hogy a módszertan sikerrel vegyítse a hagyományos, olvasaton és értelmezésen alapuló módszertant a számítógépes megközelítéssel, hiszen az irodalomtudomány számára ettől lesz hiteles mind a kutatás, mind a szerző.”⁸⁵ Jelen disszertáció ezt az irányvonalat igyekszik érvényesíteni. A Régi Magyarországi Nyomtatványok összegyűjtött adatainak elemzése hasonló nyomvonalat követ.

Az irodalom intézményrendszerének és társadalmi beágyazottságának aktoraira és jelenségeire koncentrálnak Burgert A. Senekalnak az afrikaans irodalom viszonyait elemző műve.⁸⁶ Senekal az afrikaans költészet 2000-2012 közötti hivatkozási hálózatának

⁸² LÁSZLÓ Laura, „Johnatan Goodwin - John Holbo (eds.): Reading Graphs, Maps, Trees - Critical responses to Franco Moretti” *Helikon*, 2 (2017): 314–316, 316.

⁸³ MORETTI Franco, „Hálózatelemzés, cselekményelemzés”, ford. KASZAI Máté, *Helikon: Hálózatelemzés és irodalomtudomány*, 2 (2017): 216–257, 218.

⁸⁴ L. JOCKERS Matthew, „Metaadat”, *Digitális Bölcsészlet*, 1 (2018): 83–108, 83, <https://doi.org/10.31400/dh-hun.2018.1.242>.

⁸⁵ ALMÁSI Zsolt, „Számítógépes irodalomtudomány: az adattól a transzcendentális kritikáig”, in *Helikon: Számítógépes irodalomtudomány* (Budapest: MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2020), 16-31., 26.

⁸⁶ SENEKAL Burgert A., *Canons and Connections. A Network Theory Approach to the Study of Literary Systems with Reference to Afrikaans Poetry* (Washington, DC: New Academia Publishing, 2014).

matematikai elemzését is elvégzi, amely során az adatok nagy számosságából adódóan a központi figurák megállapításához tisztában kell lennünk olyan fogalmakkal, mint a foksám-, közelség- vagy közöttség centralitás. Mindemellett figyelembe kell venni, hogy a módszer „kontraproduktív” lehet olyan esetekben, mint az „egyötetes szerző”, „fiatalon elhunyt író” vagy éppen „saját korukban marginális alkotó”, épp ezért például Németh Zoltán a módszer eredményeinek hermeneutikai felismerésekkel való kiegészítését szorgalmazza. Német hálózatelemzéssel történő irodalmi vizsgálatainak összefoglaló tanulmánykötetében felhívja a figyelmet arra, hogy az irodalomtudomány szempontjából maga az adat is problematikus: „értelmezésre szoruló, értelmezésfüggő tény”.⁸⁷ Éppen ezért kiemeli, hogy az irodalmi megközelítés számára feltehetően azok az értelmezési módok jelentenek igazi perspektívát, amelyek „egyszerre képesek működtetni a természettudományok kvantitatív meghatározottságait a humán tudományokra jellemző hermeneutikai, már eleve az értelmezettség állapotát tudatosító belátásokkal. Ellenkező esetben vagy az irodalmi szövegek jelennek meg pusztá eszközként, illusztrációként, vagy a hálózatelmélet válik illusztrációvá”.⁸⁸

A kutatásnak tehát mindig szem előtt kell tartania, hogy a hálózat mint modell használata ne legyen öncélú, ahogy azt Almási Zsolt a számítógépes módszerek irodalomtudományi alkalmazásának alapelveiben is kifejti.⁸⁹ Be kell látni továbbá, hogy a hálózatelemzés megközelítése emellett leegyszerűsítést, illetve bizonyos típusú adatvesztést jelent, és csak akkor működhet eredményesen, ha adott vizsgálatban pontosan és jól definiáljuk, hogy mit tekintünk hálózatnak. A hálózatelemzés legfontosabb kérdése – és ez kiemelten fontos a bölcsészettudományi megközelítéseknél – az, hogy „mi adja a networkbe tartozás kritériumát”.⁹⁰ Egy olyan hálózat, amelynek az elemei és kapcsolatai valóban releváns tartalmat képeznek, a kontextus és a kapcsolatok olyan jellemzőit mutathatja fel, amely egy más nézőpontból talán rejtve marad.

A vizsgált korpusz és az ezekből kinyerhető adatok sajátossága, a korpusz által felvetett problémák köre ugyanis hasonló a nagyobb időtávból végzett kutatásokban. Így a hálózatelemzés történeti kutatásokra specifikált megfontolásait az irodalomtörténeti kutatásokban is érdemes figyelembe venni. A hálózatelemzésnek – és vizualizációnak az

⁸⁷ NÉMETH, *Hálózatelmélet és irodalomtudomány*, 8.

⁸⁸ Uo., 37.

⁸⁹ ALMÁSI, „Számítógépes irodalomtudomány: az adattól a transzcendentális kritikáig”.

⁹⁰ LENGYEL, „A kapcsolatháló mint szerkezet és médium: Műhelyjegyzetek az irodalmi történet és szociológiájához”, 43.

értéke és előnye ezeknél a vizsgálatoknál abban rejlik, hogy képes a hipotéziseket megerősíteni vagy megcáfolni; és „zavarba hozza a megfigyelőt: a váratlanul előtűnő vagy éppen hiányzó kapcsolatok, klaszterek vagy tulajdonságok arra készítetnek minket, hogy a forrásainkat egy egészen új nézőpontból figyeljük meg”.⁹¹ A hálózati megközelítés a történeti kutatások tapasztalata szerint lehetővé teszi a mikro- és makro szintek összekapcsolását, a rejtett kapcsolatok felfedezését.⁹²

A középkorral foglalkozó kutatások azonban egyrészt kénytelenek az adatok hiányosságával és képlékenységével számot vetni,⁹³ amely megnehezíti a kvantitatív módszertanok releváns használatát, főként olyan esetben, amelyben gyakran a kortárs kapcsolatokra vonatkozó információkat (egy barátság vagy ismeretség estén) is problematikus kemény adatként interpretálni. Azonban a hálózati megközelítés ennek ellenére nagyon is indokolt lehet; a rokonsági, baráti, hűbéri kapcsolatok ugyanis egzisztenciálisan meghatározták a középkori embert: „Kiváltképpen itt, ahol az intézmények, tisztán meghatározott alárendeltségi és illetékességi viszonyok, speciálisan és általánosan kötelező normák és eljárások csak kezdetleges formában léteztek, a csoportképző-, csere- és alkufolyamatok mint a presztízs- és forráskonkurencia sokkal nagyobb jelentőséggel bírtak.”⁹⁴ A történeti hálózatelemzés szakirodalmának kérdése, hogy az érvek és ellenérvek mellett hogyan lehet tartalmas és eredményes hálózatelemzést végezni a medievisztikában. Gramsch válasza erre az, hogy elsősorban minden kutatás számára, amely a triviális eredményeken túl is fel kíván mutatni valamit, létszükséglet, hogy olyan világos és lehatárolt célcsoportot határozzon meg, amely értelmet adóan kapcsolódik a kutatás kérdéseihöz. Ezután lehetséges és szükséges a tömeges egyéni és relációs adatok felvétele, annak figyelembe vételével, hogy a túlzott adathiányosság a vizsgálat eredményességét veszélyeztetheti. „Ez azt jelenti, hogy a kutatónak a hálózatelemzéssel történő kutatás megtervezésekor tulajdonképpen fordítva kell megülnie a lovat: nem az

⁹¹ DÜRING Marten, EUMANN Ulrich, STARK Martin és KEYSERLINGK Linda von, „Einleitung”, in *Handbuch Historische Netzwerkforschung: Grundlagen und Anwendungen*, szerk. DÜRING Marten, EUMANN Ulrich, STARK Martin és KEYSERLINGK Linda von (Berlin: LIT Verlag Münster, 2016), 5–11, 6.

⁹² MARX Christian, „Forschungsüberblick zur Historischen Netzwerkforschung: Zwischen Analysekategorie und Metapher”, in *Handbuch Historische Netzwerkforschung: Grundlagen und Anwendungen*, szerk. DÜRING Marten, EUMANN Ulrich, STARK Martin és KEYSERLINGK Linda von (Berlin: LIT Verlag Münster, 2016), 63–84, 84.

⁹³ GRAMSCH Robert, „Zerstörte oder verblasste Muster? Anwendungsfelder mediävistischer Netzwerkforschung und Quellenproblem”, in *Handbuch Historische Netzwerkforschung: Grundlagen und Anwendungen*, szerk. DÜRING Marten, EUMANN Ulrich, STARK Martin és KEYSERLINGK Linda von (Berlin: LIT Verlag Münster, 2016), 85–100, 88.

⁹⁴ Uo.

érdeklődés felől kell a kutatás tárgyához közelítenie, hanem a forrásadottságok alapján kell meghatározni a vizsgálat alapjait.

A történeti hálózatelemzés csak ott lehet lehetséges, ahol viszonylag egyszerű és biztos adatok emelhetőek ki.⁹⁵ Ilyen példaként említi a középkorra vonatkoztatva a genealógiai, a politikatörténeti forrásokon alapuló és a szellemi-értelmiségi elitre vonatkozó prozopográfiai kutatásokat is. Miközben az adatok hiányos jellege egyfelől megnehezíti a hálózati értelmezéseket, addig bizonyos esetben épp erre a hiányosságra kínál megoldást a kapcsolatok elemzése: egyes módszerek, mint például a klaszteranalízis, jól ellenáll a hibáknak és bizonytalanságoknak, mert a kapcsolatok nagymértékű redundanciája miatt az egyedi adatvesztések kevésbé befolyásolják az egészre vonatkozó képet.⁹⁶ Gramsch végül arra jut, hogy a medievisztikában nagy jelentősége lehet a jó kérdésekkel, jól megválasztott korpuszon végzett hálózati kutatásoknak, mert éppen a középkori „face-to-face társadalom” az, amely a különféle személyközi egymáshoz kötöttségek által nagyon erősen meghatározott. Hozzáteszi azonban azt is, hogy mindez csak abban az esetben lehetséges, ha a legnagyobb gondossággal olyan adatbázist építünk fel, amely jól terhelhető, és ennek vizsgálatához azt a kevés, az adott kérdéshez és forrástípushoz releváns elemzési módszert választjuk ki, amely ellenáll az esetleges bizonytalanságoknak.⁹⁷

A forrásokban található információk mindig bizonyos standardizálás, azaz interpretálás után értelmezhetőek és használhatóak adatként.⁹⁸ Az adatfelvétel módjára azonban nincsenek általános javaslatok, a tanulmányok is arra jutnak,⁹⁹ hogy minden kutatásnak és kérdésfeltevésnek a saját magának releváns adattípusokat kell megtalálnia, ennek meghatározása pedig a hálózatelemzési vizsgálat legfontosabb része. Ahogy azonban a szociológiai hálózatelemzés (SNA), úgy az irodalomtörténeti hálózatelemzés sem adhat soha objektív és teljességet leíró képet: a vizsgált minta ugyanis mindig az elemző által

⁹⁵ Uo., 88–89.

⁹⁶ Uo., 92.

⁹⁷ Uo., 98.

⁹⁸ STARK Martin, „Netzwerkberechnungen: Anmerkungen zur Verwendung formaler Methoden”, in *Handbuch Historische Netzwerkforschung: Grundlagen und Anwendungen*, szerk. DÜRING Marten, EUMANN Ulrich, STARK Martin és KEYSERLINGK Linda von (Berlin: LIT Verlag Münster, 2016), 155–171, 155–156.

⁹⁹ BIXLER Matthias és REUPKE Daniel, „Von Quellen zu Netzwerken”, in *Handbuch Historische Netzwerkforschung: Grundlagen und Anwendungen*, szerk. DÜRING Marten, EUMANN Ulrich, STARK Martin és KEYSERLINGK Linda von (Berlin: LIT Verlag Münster, 2016), 101–122, 108. „Eine der ersten Herausforderung besteht bereits darin, das Potenzial, das in den verfügbaren Quellen vorhanden ist, realistisch einzuschätzen und mit einer relevanten Fragestellung und einem angemessenen Spektrum an Methoden zu einer Untersuchungsstrategie zu kombinieren.”

kiválasztott csoportot vagy sokaságot mutatja, az adatfelvétel határait mindig a megfigyelő húzza meg.¹⁰⁰

2.2.3. Irodalmi hálózatelemzés a magyar és nemzetközi kutatásokban

A régi magyar irodalom hálózatainak feltérképezését, az ehhez szükséges adatbázis elkészítését, a korszak nyomtatott irodalmának korpuszából kinyerhető adatokat a releváns magyar és nemzetközi kutatások példáinak és eredményeinek, módszertani tapasztalatainak figyelembe vételével dolgozom fel.¹⁰¹

A kora újkori támogatói és kulturális hálózatok forráscsoportjainak megközelítéséhez kiemelendő John Padgett und Christopher Ansell¹⁰² tanulmánya, amelyben a Medici-család prozopográfiai adatait elemezték az 1427 és 1434 közötti időszakra értelmezve. Kilenc kapcsolati típust állítottak fel a csoporthoz köthető személyek között: a házassági kapcsolatokat, a gazdasági kapcsolatok négy típusát (kereskedést, közös tulajdonosi vagy partnerségi viszonyt, banki kapcsolatot, ingatlanbirtoklást), kétféle politikai kapcsolatot (patronálást és személyes kölcsönt) és a baráti kapcsolatok két fajtáját (személyes barátság, kezeskedés) regisztrálták és vizsgálták. Aprólékos történeti adatgyűjtésre alapozva, társadalmi hálózatelemzéssel és blokkmodell analízissel mutatták ki azt a folyamatot, ahogyan a család kapcsolatrendszere – a hálózatot kialakító Cosimo Medici irányításával – hozzájárult a Medici-család kulturális és hatalmi centralizációjához.

¹⁰⁰ VERBRUGGEN Christoph, „Literary Strategy during Flanders’ Golden Decades (1880-1914): Combining Social Network Analysis and Prosopography”, in *Prosopography: Approaches and Applications. A Handbook*, szerk. KEATS-ROHAN K. S. B. (Oxford: Occasional Publications UPR, 2007), 579–599, 578.

¹⁰¹ Néhány fontosabb példa: MIJNHARDT Wijnand, szerk., *Circulation of Knowledge and Learned Practices in the 17th-Century Dutch Republic*, verzió 1.0 (Haag), elérés 2020. augusztus 26., <http://ckcc.huygens.knaw.nl/epistolarium>.; MIERT Dirk VAN, *Sharing Knowledge in Learned and Literary Networks: The Republic of Letters as a Pan-European Knowledge Society (SKILLNET)* (Utrecht: Utrecht University, 2019), <https://skillnet.nl/about/>.; WARREN Christopher, szerk., *Six Degrees of Francis Bacon* (Carnegie Mellon University–Georgetown University, é. n.), <http://www.sixdegreesoffrancisbacon.com>.; HOTSON Howard, szerk., *Networking the Republic of Letters, 1550–1750* (Oxford: University of Oxford, é. n.), <http://www.culturesofknowledge.org>.; BAIRD Ileana, szerk., *Social Networks in the Long Eighteenth Century: Clubs, Literary Salons, Textual Coterives* (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2014), <https://www.worldcat.org/title/social-networks-in-the-long-eighteenth-century-clubs-literary-salons-textual-coterives/oclc/968247218?referer=di&ht=edition>; ERNST Ulrich, „Literarische Netzwerke in der Antike, Mittelalter und Früher Neuzeit: Zur Vorgeschichte der Netzwerkkultur”, in *Studien zu Literatur, Sprache und Geschichte in Europa*, szerk. GREULE Albrecht, HERRMANN Hans-Walter, RIDDER Klaus és SCHORR Andreas (St. Ingbert: Röhrig Universitätsverlag, 2008), 89–101.

¹⁰² ANSELL és PADGET, „Robust Action and the Rise of the Medici, 1400-1434”.

Míg ez a kutatás a mecénási tevékenységet csak egy kapcsolattípusnak tekint egy többrétegű hálózatban, addig Andre Horch¹⁰³ és Paul D. McLean¹⁰⁴ monográfiái kifejezetten a dedikációkat állítják a középpontba. McLean kiindulópontja szerint a hálózatot definiáló kapcsolatok a különböző diszkurzív aktusok termékei, így a Firenzei Állami Levéltár által őrzött és kódolt 1100 patronáló levélben található ajánlásokat és kérelmeket a szövegek topik modellezése alapján vizsgálja. A patronálásért folyamodó levelek kulturális gyakorlatát a társadalmi mobilitás intézményének tekinti, és ezek alapján elemzi a 15. századi hálózatépítés szerepét Firenzében.

A disszertáció számára kiemelt fontosságú Andre Horch monográfiája, amely a mainzi nyomda 16. századi nyomtatványainak ajánlásait elemzi, és az ezek által meghatározott hálózatokat tárja fel a német nyomtatványok bibliográfiája, a VD16¹⁰⁵ adatai alapján. A disszertációban Horch módszertani megközelítéseit figyelembe véve végzem el az RMNy I. kötetének nyomtatványaiban található ajánlások elemzését, azzal a bővítéssel, hogy az ajánlások általi összeköttetést nem egyedüli kapcsolattípusként kezelem, hanem a publikációs térhez jutó személyek közötti multiplex hálózat egyik rétegeként.

A jelenleg futó nemzetközi hálózattudományi alapú kutatások közül néhány példát emelnék ki, az első az inkább történeti irányú *Six Degrees of Francis Bacon*¹⁰⁶ projekt, amely a filozófus körüli *énhálózat* (ego network) feltárására törekszik. Ezáltal egy multiplex, több kapcsolattípust felvonultató közösséget tesz megközelíthetővé. A *Circulation of Knowledge and Learned Practices in the 17th-century Dutch Republic*¹⁰⁷ című holland kutatás a korszak leveleinek adatbázisban rögzítését, digitális publikálását és a levelezők kapcsolathálójának megalkotását célozza. A projekt nemzetközi együttműködést tart fenn több hasonló célú kutatással is: az Oxfordi Egyetem *Cultures of Knowledge: An Intellectual Geography of the Seventeenth-Century Republic of Letters*¹⁰⁸ és a Stanford Egyetem *Mapping the Republic of*

¹⁰³ HORCH Andre, *Buchwidmungen der Frühen Neuzeit als Quellen der Stadt-, Sozial- und Druckgeschichte: Kritische Analyse der Dedikationen in volkssprachlichen Mainzer Drucken des 16. Jahrhunderts- Unter Verwendung statistischer, netzwerkanalytischer und textinterpretatorischer Methoden*, Mainzer Studien zur Neueren Geschichte (Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH, 2014).

¹⁰⁴ MCLEAN Paul D., *The Art of the Network: Strategic Interaction and Patronage in Renaissance Florence* (Durham: Duke University Press, 2007).

¹⁰⁵ *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts: VD 16*, Bd. 1-25 (Stuttgart: hrsg. v. der Bayerische Staatsbibliothek in München mit der Herzog-August-Bibliothek in Wolfenbüttel, 1983).

¹⁰⁶ WARREN, *Six Degrees of Francis Bacon*.

¹⁰⁷ MIJNHARDT, *Circulation of Knowledge and Learned Practices in the 17th-Century Dutch Republic*.

¹⁰⁸ HOTSON Howard, szerk., *Cultures of Knowledge: An Intellectual Geography of the Seventeenth-Century Republic of Letters* (Oxford: University of Oxford, 2009), <http://www.culturesofknowledge.org/>.

*Letters*¹⁰⁹ munkacsoportjával. Az itt vizsgált hálózat szereplőit egyféle kapcsolat, a levelek kötik össze, ebben működésük nagyon hasonlít az album amicorumok adatainak feldolgozhatóságához. Az Osztrák Tudományos Akadémia prozopográfiai adatbázisának alapját pedig az életrajzi lexikon szemantikus weben való feldolgozása, és az így kinyert adatok hálózati vizualizációja jelenti, amely lehetővé teszi a tudomány számára bármely szempontból fontos személyek közötti kapcsolatokat, földrajzi és intézményi kötődéseik adatbázis és hálózat alapú kereshetőségét és vizualizálását.¹¹⁰ Szintén az Osztrák Tudományos Akadémia égisze alatt készült el egy nagyszabású, kifejezetten történeti hálózatelemzésre irányuló projekt: a „*The Viennese Court. A prosopographical portal*”¹¹¹ keretében a bécsi udvart alkotó szereplők 1640 és 1835 közötti adatbázisát készítették el. Ennek célja, hogy a prozopográfiai adatok összekapcsolásával ne csak egy listát adjanak az udvart alkotó személyekről, hanem sokrétű kapcsolathálójuk alapján képet kapjanak az udvar szociális, funkcionális és személyi sokszínűségéről.

A hálózat interpretációs keretének alkalmazása az elmúlt néhány évben a magyar irodalomtörténeti kutatásokban is megkezdődött, használatának elméleti és módszertani keretéről a disszertáció készülésevel egy időben több tematikus folyóiratszám is megjelent.¹¹² Bátor Anna¹¹³ és Antal Alexandra¹¹⁴ foglalkoznak hálózati modellben való interpretációval. Míg Antal irodalomszociológiai kontextusban a Bécsi Magyar Hírmondó szerkesztőségi hálózatát elemzi, addig Bátor Anna filológiai megközelítésben használja a hálózat interpretációs keretét, és tanulmányában Wallaszky Pál *Conspectus* című művének kompilációs gyakorlatát vizsgálja. T. Szabó Levente az első nemzetközi összehasonlító irodalomtudományi lap, az *Acta Comparationis Litterarum Universarum* vizsgálata¹¹⁵ során

¹⁰⁹ EDELSTEIN Dan és FINDLEN Paula, szerk., *Mapping the Republic of Letters* (Stanford, CA: Stanford University, 2013), <http://republicofletters.stanford.edu>.

¹¹⁰ LEJTOVITZ Katalin, SCHLÖGL Matthias, BERNÁD Ágoston Zénó, KAISER Maximilian és RUMPOLT Peter Alexander, szerk., „Digitalizáció és hálózatok: Az Österreichisches Bibliographisches Lexikon 1815-1950 és az APIS-projekt”, *Digitális bölcsészet*, 1 (2018): 139–158, <https://doi.org/10.31400/dh-hun.2018.1.232>.

¹¹¹ *The Viennese Court. A prosopographical portal (Projekt)* (Institut für die Erforschung der Habsburgermonarchie und des Balkanraumes der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2020).

¹¹² *Helikon: Hálózatelemzés és irodalomtudomány* (Budapest: MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2017); *Helikon: Számítógépes irodalomtudomány* (Budapest: MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2020).

¹¹³ BÁTORI, „A tudás hálózatai: Wallaszky Pál historia litterariaja és a 18. századi tudástranzfer”.

¹¹⁴ ANTAL, „A bécsi Magyar Hírmondó (1789–1803) szerkesztői hálózata”.

¹¹⁵ T. SZABÓ Levente, „Az összehasonlító irodalomtudomány kelet-európai feltalálása és beágyazottsága: Az Acta Comparationis Litterarum Universarum – egy kutatás keretei”, in „...*hogy legyen a víznek lefolyása...*”: *Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére*, szerk. BENŐ Attila, FAZAKAS Emese és KÁDÁR Edít (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 2013), 449–460; T. SZABÓ Levente, „A komparatiztika többnyelvűség-kutatásai és az Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok többnyelvűségének korszerűsége”, in *Helikon: Komparatiztikai kutatások az ezredfordulón*, 4 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2014), 541–559; T. SZABÓ Levente, „Mit tegyünk az első nemzetközi összehasonlító irodalomtudományi lappal? –

mutatta ki, hogy nem egy- vagy két központi személyiséget kell kiemelni, ha a folyóirat eredményeinek gyors nemzetközi terjedésének okát keressük, hanem a „laza, a granovetteri értelemben vett gyenge kötésekkel álló háló”¹¹⁶ tette lehetővé. Molnár Eszter szintén folyóirat-szerkesztőséget vizsgáló hálózatelemzése a 20-21. századi erdélyi magyar irodalmi élet kapcsolatait vizsgálja a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* adatai alapján, a társadalmi hálózatelemzés mintavételezési és módszertani eljárásaival.¹¹⁷ Az MTA BTK Lendület Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 Kutatócsoportjának írói és tudóslevelezéseket feldolgozó adatbázisa 2018-ban készült el.¹¹⁸

Köszeghy Péter Paksi Mihály kapcsolati hálójának¹¹⁹ felrajzolására tesz kísérletet, Szabó András a wittenbergi peregrinusok kapcsolatait értelmezi hálózati keretben.¹²⁰ Mészáros Márton a protestanizmus medialitását tekintve elemzi a kommunikációs hálózat szerepét.¹²¹ A reformáció nyilvánosságát mint skálafüggetlen hálózatot írja le, amelyben a nyomtatásnak kitüntetett szerep jutott, „mert – egészen addig hiányzó láncszemként – valószínűtlenül rövid idő alatt egyetlen nagy hálózatba volt képes rendezni az egymástól függetlenül működő orális, kis hálózatokat”.¹²² A disszertáció nyomtatványok hálózatait feltáró része ezt a folyamatot kívánja megfigyelni. Mészáros vizsgálatát alapul véve kiemelt figyelmet kell fordítani a korabeli értelmiségnek nem csupán a véleményformáló, hanem kapuőri funkciójára is: „felvethető, hogy az olvasni-tudás ebben a korban nem pusztán véleményformáló, de» kapuőri «(gatekeeper) szerepet is biztosít az olvasni tudók számára. [...] A véleményformáló csupán a véleményét fejezi ki, és hatása a közösségen belüli elismertségétől függ, a kapuőr viszont az a személye, aki hatalmi pozíciójából fogva direkt és megkerülhetetlen módon képes szabályozni az információ áramlását.”¹²³ Hálózati megfigyeléseinek alapjául azokat az evangélikus szerzőket veszi, akiknek legtöbb műve

Szemponctok az Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok (Acta Comparationis Litterarum Universarum) újraértéséhez –”, *Literatúra*, 2 (2014): 134–147.

¹¹⁶ T. SZABÓ, „Mit tegyünk az első nemzetközi összehasonlító irodalomtudományi lappal? – Szemponctok az Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok (Acta Comparationis Litterarum Universarum) újraértéséhez –”, 140.

¹¹⁷ MOLNÁR Eszter, „Az erdélyi magyar irodalmi élet: kapcsolatháló-elemzés” (XXIII. Erdélyi Tudományos Diákköri Konferenciá, Budapest, 2020. május 23.), https://www.youtube.com/watch?v=aQLn_8qISsc.

¹¹⁸ CSÖRSZ RUMEN István, DÓBÉK Ágnes, HEGEDŰS Béla, KISS Margit, LENGYEL Réka, MÉSZÁROS Gábor, RÉDEY János és VADERNA Gábor, szerk., *Írói és tudóslevelezés: Adatbázis 1.0.* (Budapest: MTA BTK Lendület Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 Kutatócsoport, 2018), <https://levelezes-lendulet.iti.btk.mta.hu>.

¹¹⁹ KÖSZEGHY, „Paksi Mihály kapcsolatainak hálójá”.

¹²⁰ SZABÓ, *Coetus Ungaricus: A Wittenbergi Magyar Diáktársaság 1555-1613.*

¹²¹ MÁRTON, „Protestantizmus és medialitás, PhD értekezés”.

¹²² Uo., 12.

¹²³ Uo., 52.

1518 és 1525 között jelent meg, és felmutatja, hogy „a reformáció nyilvánossága a hagyományos, populáris kultúra jelrendszerében is értelmezhető hibrid médiumokkal igyekezett minél szélesebb közönséghez eljutni”.¹²⁴

Csepregi Zoltán a wittenbergi ordinációs anyakönyvek adatai alapján vizsgálja a reformáció 1540 és 1610 közötti hálózatoságát.¹²⁵ Elemzése a protestáns lelkészek és tanítók útvonalait, a Magyarország, Csehország, Morvaország és Szilézia közötti egyházi munkavállalói mobilitást állítja fókuszba, a mobilitás csomópontjaiként a gimnáziumokat kijelölve. Tanulmánya rámutat arra, hogy az ordinációs jegyzékek és sajátkezű önéletrajzok adatai rendkívül gazdag forrást jelenthetnek a kora újkori hálózatosodás vizsgálatához, ahogy a magyar régiség történetét lefedő peregrinációval kapcsolatos kutatások és adattárak¹²⁶ is mind jelentős alapot adnak a hálózati értelmezéshez. Bár a magyar irodalomtörténetet feldolgozó adattárakból, gyűjteményekből kinyerhető metaadatok több területen is jó alapot nyújtanak a hálózati megközelítéshez, átfogó igényű, nem csupán egy-egy adott szereplő énhálózatára koncentráló, matematikai-informatikai módszereken alapuló elemzést és vizualizációt használó kutatások azonban a középkori és a kora újkori magyar irodalomra vonatkozóan még – a disszertáció írásának időpontjáig – nem jelentek meg. A disszertáció egy ilyen kutatás megvalósíthatóságának kérdésére keresi a választ.

2.2.4. Az *Inscriptiones Alborum Amicorum* hálózatelemzésének tanulságai

A szegedi működtetésű *Inscriptiones Alborum Amicorum* adatbázis¹²⁷ jó kiindulópontot biztosított ahhoz, a disszertáció megelőző kutatásaként elvégzett elemzésben az album amicorumokat közösségi hálóként vizsgálhassam, s az említett adatbázisban található 1500 és 1700 közötti inscriptiók bejegyzőiből és albumtulajdonosaiból álló hálózatot elemezzem, és módszertani kísérleteként megfigyelhetővé tegyem, hogy a hálózattudomány interdiszciplináris kerete és a társadalmi hálózatelemzés (matematikai és informatikai)

¹²⁴ Uo., 96.

¹²⁵ CSEPREGI, „Hálózatoság Közép-Európa reformációjában 1540–1610”.

¹²⁶ Például: VILMOS Frankl, *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században* (Budapest: Atheneum, 1873), <http://mek.oszk.hu/12100/12146/12146.pdf>; SZABÓ, *Coetus Ungaricus: A Wittenbergi Magyar Diáktársaság 1555-1613*; BÉKÉSI Imre, JANKOVICS József, KÓSA László és NYERGES Judit, szerk., *Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon* (Budapest-Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság—Scriptum Kft., 1993); HELTAI János, „Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról”, in *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1980* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1982), 243–347; FATA Márta, KURUCZ Gyula és SCHNIDLING Anton, szerk., *Peregrinatio Hungarica: Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2006).

¹²⁷ IAA.

eszközei miként adaptálhatóak egy művelődéstörténeti korpuszra.¹²⁸ A 16–18. században divatosnak számító emlékkönyvek, az album amicorumok ugyanis a legkézenfekvőbb korai példái a kapcsolatépítésnek, az eredetileg a peregrináló diákok által kedvelt, idézeteket és aláírásokat gyűjtő könyv, amely később a kor humanista barátságkultuszának műfajává vált szinte felkínálja a közösségi hálóként való interpretálás lehetőségét.

A hungarika jellegű bejegyzések adatait az *Inscriptiones Alborum Amicorum* projekt publikálta adatbázisként.¹²⁹ Az adatbázis szerinti legelső hungarika jellegű bejegyzés 1553. 06. 22-én keletkezett, német nyelven, bejegyzője a Budáról származó Christopher Mandel. Az adatbázis jelen pillanatban utolsó bejegyzése 1826-ból való. Az adatbázis folyamatosan bővül, ezért fontosnak tartom kiemelni, hogy a vizsgálat elkészüléséhez szükséges adatok az IAA 2017. 05. 29-i állapotát tükrözik. Az adatbázist készítő kutatócsoport a legnagyobb releváns könyvtárakkal, levéltárakkal, illetve nemzetközi intézményekkel és magánszemélyekkel is együttműködik. A forrásanyag feldolgozottságáról Latzkovits Miklós, a kutatócsoport vezetője 2015-ben elmondta, óvatos becslése szerint az anyag felét-harmadát ismerhetjük, és arra következtet, hogy ma mintegy 60.000–100.000 hungarika jellegű bejegyzés lehetne elérhető a 16–18. századból. Az összes létező bejegyzésnek tehát csupán töredéke maradt fenn, amelynek feldolgozottsága vélhetően a 30–50%-ot éri el. A fentiekből következik tehát, hogy a feldolgozott adatok egy vetületét adják az album amicorum-használatnak. Érdemes ezért nem reprezentatív mintavételként tekinteni az adatokat: ez azonban nem jelenti azt, hogy nem lehet releváns eredményekre jutni elemzésükkel. Figyelni kell viszont arra, hogy eredmények csak a konkrét mintára vonatkoztathatók, és nem szabad azokat a teljes populációra általánosítani. Más a kimutatható mintázatok referencialitása: elsősorban arra lehet következtetni, hogy az általunk jelenleg ismert bejegyzők és bejegyzőik milyen viszonyban álltak egymással; arról, hogy a mintavételben működő folyamatok mint hálózatakként tényezők a hálózat nem ismert

¹²⁸ Az album amicorumok hálózatelemzéséről írt részletes tanulmányok megjelentek: MARKÓ Anita, „Hálózatok a 16-17. századi album amicorumokban: Az 1500 és 1700 közötti hungarika jellegű emlékkönyvbejegyzések hálózatelemzése az *Inscriptiones Alborum Amicorum* adatbázis alapján”, *Digitális bölcsészet*, 1 (2018): 55–83, <https://doi.org/10.31400/dh-hun.2018.1.152>; MARKÓ Anita, „Netzwerkanalyse der weiblichen Einträge in den ungarischen Stammbüchern”, in *Medien, Orte und Rituale von und unter Frauen. Zur Kulturgeschichte weiblicher Kommunikation in der Habsburger Monarchie* (Wien: Praesens Verlag, 2020), Megjelenés alatt.

¹²⁹ Az IAA meghatározása szerint hungarika jellegűnek minősülnek az alábbi bejegyzések: „1. A magyarországi származású albumtulajdonosok emlékkönyveinek minden bejegyzése. 2. A nem magyarországi származású albumtulajdonosok emlékkönyveinek magyarországi bejegyzőktől származó inscriptiói. 3. Az ezen utóbbiakkal azonos oldalon olvasható egyéb bejegyzések. 4. A »grata vicinitas« esetei. 5. A »Magyarországon« kelt bejegyzések.” IAA.

részeiben is megjelennek, csak valószínűségi feltételezéseket lehet tenni; a már ismert kapcsolatok és viszonyok azonban indikátorként működnek.

Az általam kijelölt időszak 1500 és 1700 közötti, tehát a legelső 1553-as bejegyzéstől az 1692 és 1740 között keletkezett bejegyzéscsoportig tart. Jelen esetben a hálózatot szociológiai megközelítésben értelmeztem, tehát személyközi kapcsolatokból álló rendszernek tekintettem, amely gráfként vizualizálva csúcsokból (pontok, aktorok vagy cselekvők) és élekből (linkek, kapcsolatok) áll. A hálózat pontjait a bejegyzők és az albumtulajdonosok, azaz a bejegyzések címzettjei jelentik, a közöttük fennálló kapcsolat pedig maga a bejegyzés. Az *Inscriptiones Alborum Amicorum* adatbázis elérhető adatai közül a hálózatok vizsgálatához az alábbi adatsortokat dolgoztam fel: a bejegyzés rekordszáma (*ID*), bejegyző (*source*), a bejegyzés címzettje (*target*), a bejegyzés albumának jelzete (*sign*), a bejegyzés dátuma (*date*), a bejegyzés időköre (*yeartype*), a bejegyzés helye (*place*).¹³⁰

A módszertani próba célja elsősorban az emlékkönyvbejegyzések (bejegyzők és albumtulajdonosok) hálózatként való értelmezése volt. Az IAA-ban feldolgozott adatok interpretálhatóak, felrajzolhatóak és elemezhetőek egy hálózati modellként, amelyben megfigyelhetőek és vizsgálhatóak a szociális hálózatokra is jellemző tulajdonságok. A módszertani kísérlet ilyen szempontból tehát működőképesnek látszik: a hiányos adatok ellenére is az ismert tényezők mintegy véletlen mintavételként következtetni engednek a hálózat működési tendenciáinak nyomaira; a jelenleg ismert és adatolt bejegyzők, tulajdonosok és bejegyzéseik pedig indikátorként egy a továbbiakban bővíthető struktúra alapjaiként szolgálhatnak. A hálózattudomány és a társadalmi hálózatelemzés matematikai és informatikai módszertani kerete és eszközei adaptálhatóak az albumbejegyzések művelődéstörténeti korpuszára, bár azt nem szabad szem elől téveszteni, hogy az adatok hiányossága miatt ez nem reprezentatív mintavételt jelent, s ezért a következtetések mindig a jelenleg ismert vetületről adnak információt.

Az IAA adatbázisból összesen 4080 bejegyzésre vonatkozó adatot dolgoztam fel, az elemzések az 1553-as legelső bejegyzés és az 1692–1740-as bejegyzéscsoport közötti intervallum adatait tartalmazzák. Több időkeretben és bontásban is vizsgáltam az adatokat: az első hálózat¹³¹ (2/3. ábra) az első 50 év adatait tartalmazza, a nagyobb időkeret pedig már azt mutatja, hogy egy évszázaddal később milyen arányú a kapcsolatháló növekedése az

¹³⁰ Lásd a mellékletben: 2/1.: *A felhasznált adatok rendszere (részlet)*

¹³¹ Lásd a mellékletben: 2/3.: *Az 1500 és 1600 közötti bejegyzések hálózata*

ismert bejegyzések által¹³² (2/7. ábra). Az 1553–1600 közötti hálózat időkerete ad releváns megközelítést a szociális háló konkrétabb vizsgálatához, ezért az akkori bejegyzőknek és tulajdonosoknak több hálózatát is megvizsgáltam: a bejegyzések által összekötött gráfon túl a szereplők szociomátrixa is kidolgozható. Ez a bontás tipikusan a gyenge kapcsolatok detektálását segíti, és megmutathatja az adatok listázásával, statisztikai vizsgálatával nem elérhető, megbújó információkat. Jelen esetben azt a gyenge kapcsolatot mutatja meg, amelyben két bejegyző kapcsolódik egymáshoz, ha mindketten szerepelnek adott albumban¹³³ (2/6. ábra); illetve azt a kapcsolatot, amelyben két albumtulajdonosnak közös bejegyzője van¹³⁴ (2/5. ábra). Így például kimutatható több olyan közösség, alhálózat is, amelyek vizsgálata további kutatásokra lehet érdemes.¹³⁵ Az egyik leginkább összekapcsolódó komponens Tolnai Beke Mihály, Újfalvi Imre, Jacob Wagner és Johann Fersius kapcsolati hálója: a hálózat ismert szereplői közül ők alkotják az 1500–1600 közötti bejegyzések legnagyobb összekapcsolódó csoportosulását – egy heidelbergi és wittenbergi diákokat összekötő peregrinációs ismeretségi kört.

Érdemes a bejegyzések hálózatban levő pozícióját és keletkezési helyük kapcsolatát is megvizsgálni¹³⁶ (2/4. ábra): például a Tolnait és Újfalvit összekötő hét egymással strukturálisan ekvivalens szereplő mindegyik bejegyzése Heidelbergben datált – egy kivételével. A kapcsolati hálóban adódó egyezésekből azonban talán feltételezhetjük, hogy az eddig ismeretlen lokációval rendelkező bejegyzés is az egyetemvároshoz köthető. További vizsgálatokra adna lehetőséget, ha átvehetőek lennének és a bejegyzésekhez hozzákapcsolhatóvá válnának magára az *inscriptio* szövegére vonatkozó információk (az *inscriptio* nyelve, kitől való idézet, stb.), és így elemezhető lenne az idézetek közlekedése is a jelen vizsgálatban felrajzolt és kimutatott hálózatban.

Az adatok hiányából, és az adatok szerkezetéből fakadó torzítás ellenére van néhány olyan jelenség, amely kimutatható az első 50 év hálózatában, majd a hálózat növekedésekor is; így talán feltételezhető, hogy egy létező mintázat nyomaira utal. Ilyen mintázatként figyelhető meg, hogy bár a legtöbb bemenő kapcsolattal az albumtulajdonosok rendelkeznek, azonban strukturálisan nem feltétlenül ők a hálózat legfontosabb pontjai. Azok a bejegyzők lesznek az információ áramlásának csomópontjai, akik a legtöbb

¹³² Lásd a mellékletben: 2/7.: *A bejegyzések hálózata 1500 és 1700 között*

¹³³ Lásd a mellékletben: 2/6.: *Az 1500 és 1600 közötti albumtulajdonosok hálózata szociomátrix alapján*

¹³⁴ Lásd a mellékletben: 2/5.: *Az 1500 és 1600 közötti bejegyzők hálózata szociomátrix alapján*

¹³⁵ Lásd a mellékletben: 2/2. *Az óriáskomponens töréspont-pozícióiban elhelyezkedő összekötők és a két (strukturálisan ekvivalens szereplőkből álló) összekötői csoportok*

¹³⁶ Lásd a mellékletben: 2/4.: *A hálózat a bejegyzések helye szerinti bontásban*

szereplővel képeznek kapcsolatot: ők vannak törésponti pozícióban. Így például az 1553 és 1600 közötti bejegyzések között jelenleg Újfalvit ismerhetjük a legnagyobb összekötő értékekkel rendelkezőként, ám őt nem a többi magas foksámú albumtulajdonos, hanem Hunnius és Heerbrand követi, illetve két egymással azonos helyzetben lévő bejegyzőkből álló összekötői csoport. A hálózati modellben tehát kimutatható, hogy összekötő szerepben elsősorban az egyetemeken tanító professzorok tudnak elhelyezkedni, így kulcsfigurák lehettek az album amicorum használók számára.

A hálózat növekedése során érdemes arra figyelni, hogy miként változik a hálózat struktúrája, az összekapcsoltság ugyan számszerűen nem növekszik – de a sok apró, periférikus bejegyző-címzett pároson kívül kialakul egy centrális óriáskomponens, amelyben már nemcsak egymástól elkülönülő énhálózatok laza szövődését látjuk, hanem elkezdődik egyfajta klikkesedés.¹³⁷ Míg az első ötven év ismert adatai között egyetlen három vagy több fős egymással teljesen összekapcsolt csoportot, klikket sem találunk, addig ha az 1500–1699-ig írott bejegyzéseket nézzük, ez változik: a klikkesedés megjelenése fontos tényező az összekapcsoltság minőségének szempontjából. Mindezen felül a 2/9. ábra megmutatja, hogy milyen ismerettségi körökre bomlik az album amicorum használók hálózata a 16–17. században.¹³⁸

A hálózati modellben való megközelítés rámutat arra, hogy egy a kifejezetten az album amicorum használókat fókuszba állító jövőbeli kutatásnak a fent említett szereplőket és összekapcsolódó csoportokat érdemes közelebbről is szemügyre venni és összekapcsolódásuk tartalmi elemeit megvizsgálni. A modell lehetőséget ad arra, hogy új kontextusban láthassuk az album amicorumok eddig ismert bejegyzéseit, rátaláljunk olyan kiemelt értékű szereplőkre, elkülöníthető csoportokra, amelyek egy nagyobb, lineáris elrendezésű adathalmazban megbújhatnak.

2.3. Módszerek és mérőszámok

A hálózatkutatás módszertana alapvetően empirikus, gráfelméleti-matematikai, kvantitatív és informatikai,¹³⁹ amely módszerek használatát többek között¹⁴⁰ Barabási

¹³⁷ Lásd a mellékletben: 2/8.: *A hálózat óriáskomponense a bejegyzések helye szerinti bontásban*

¹³⁸ Lásd a mellékletben: 2/9.: *A tulajdonosok hálózata közös bejegyzőik alapján*

¹³⁹ BARABÁSI, *A hálózatok tudománya*, 43–44.

¹⁴⁰ TAKÁCS Károly, szerk., *Társadalmi kapcsolathálózatok elemzése* (Budapest: BCE Szociológiai és Társadalmpolitikai Intézet, 2011),

http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_08_Kapcsolathalo_elemzes_szerk_Takacs_Karoly/index.html.

Albert-László,¹⁴¹ Csermely Péter,¹⁴² Häußling és Stegbauer¹⁴³ munkáira alapozom. A disszertációban a hálózat társadalmi hálózatelemzésben használt definícióját használom, miszerint *hálónak* nevezzük a véges számú pontot teljesen vagy részben összekötő vonalak halmazát; a viszonyok egy bizonyos típusa által meghatározott pontok halmazát pedig *hálózatnak*. Ha a vizsgált elemek legalább egy részhalmazát többféle viszony szerint rendezzük, akkor *többrétegű*, azaz *multiplex hálózat*ról beszélhetünk.¹⁴⁴

A hálózatelemzés során elkülöníthetők analitikus ismérvek, amelyek az egyének abszolút tulajdonságaiból adódnak, és strukturális ismérvek, amelyek a kapcsolatok milyenségét jellemzik (sűrűségét, centralitását). A hálózatok vizsgálata során külön kell figyelni az interakcionális jellemzőkre, amely a kapcsolatok természetéről ad információt, és a morfológiai jellemzőkre, amelyek a hálózaton belüli összekapcsolódások alakzatára (*patterning*) vonatkozik. Az interakcionális, azaz kapcsolatokra vonatkozó tulajdonságok közül az első és legfontosabb a viszonyok tartalmának ismerete: ezen belül beszélhetünk például csereviszonyról, hatalmi relációról, kommunikációs láncról. A disszertáció viszonylatában ez azt jelenti, hogy az értelmiségi csoportokat összekötő kapcsolattípusok közül alapvetően a publikáció során megvalósuló kommunikációs viszonyokat térképezem fel. Minden egyes hálózatnál regisztrálni kell emellett a kapcsolatok irányítottságát vagy szimmetrikusságát (Például a rokonság irányítatlan kapcsolat, egy ajánlás írója és címzettje között azonban már felfedhető a kommunikációs viszony iránya.) A kapcsolatok intenzitása a viszonyok rétegzettségét mutatja meg, tehát egy többrétegű hálózatban arról ad információt, hogy két szereplő között milyen mennyiségű a kapcsolatok egymásra rétegzettsége. Ennek fontossága abban valósul meg, hogy „minél több szál köt össze két alanyt, annál valószínűbb, hogy erősebb a köztük lévő kötődés”.¹⁴⁵ A társadalmi hálózatok dinamikusak – a kapcsolatok időben valósulnak meg, így ezek időtartamának értelmezése is a hálózatelemzés feladatai közé tartozik. Például bizonyos kapcsolatok nem állandóak, csak krízishelyzetek esetén aktivizálódnak: a potenciális, szükség esetén mobilizálható kapcsolatok, ún. *akció-halmazok* jelenlétének keresése is fontos szempont lehet a hálózat értelmezése során.¹⁴⁶

¹⁴¹ BARABÁSI, *A hálózatok tudománya*.

¹⁴² CSERMELY, *A rejtett hálózatok ereje: Hogyan stabilizálják a világot a gyenge kapcsolatok?*

¹⁴³ STEGBAUER Christian és HÄUßLING Roger, szerk., *Handbuch Netzwerkforschung* (Wiesbaden: Springer VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2010).

¹⁴⁴ TAKÁCS, *Társadalmi kapcsolathálózatok elemzése*, 5.

¹⁴⁵ Uo.

¹⁴⁶ Uo., 6.

A hálózatok legfontosabb univerzális tulajdonságainak a *kisvilágságot*, a skálafüggetlenséget, az egymásba-ágyazottságot és a *gyengekapcsoltságot* tekinthetjük. A kisvilágság jelenségének első példáját a nemzetközi szakirodalom is Karinthy Frigyes nevéhez köti. 1929-ben, *Láncszemek* című novellájában¹⁴⁷ veti fel azt a kérdést, hogy „hány ismeretségi kapcsolaton keresztül lesz összeköthető két véletlen személy?”. Ezt később tudományos keretek között a szociológia vizsgálta: Stanley Milgram harvardi kísérleti pszichológus a személyközi kapcsolatok egyes embereket közösséggé szervező hálóját kutatva fedezte fel az úgynevezett „hatlépcsnyi távolságot”.¹⁴⁸ A vizsgálat eredménye szerint két egymást sohasem ismerő, tökéletesen véletlenszerűen kiválasztott személy közt egy levél célbejuttatásához átlagosan 5,5 ember szükséges. A következtetés tehát, hogy világunk szorosan összekapcsolt, „bárki csak néhány kézfogásra van bárki mástól”.¹⁴⁹

A hálózatok egyik alapmodelljeként sokáig a véletlen gráfokat leíró Erdős–Rényi-modellt tartották számon. Ebben az elméletben központi az egyenlőség gondolata: majdnem minden ponthoz azonos számú él tartozhat.¹⁵⁰ A valóságban létrejövő hálózatok azonban nem statikusak, s emiatt más modell érvényes rájuk – erre hívta fel a figyelmet Barabási Albert-László és Albert Réka kutatása.¹⁵¹ Modelljük alapvetése, hogy a hálózatok növekedésének szervezője a preferenciális kapcsolódás – tehát az új pontok nem véletlenszerűen kapcsolódnak a hálózat egy pontjához, hanem a legnagyobb fokszámú pont felé gravitálnak.

A preferenciális kapcsolódás egy valószínűségi mechanizmus: egy új csomópont szabadon kapcsolódhat a hálózat bármelyik csomópontjához, legyen az egy középpont vagy olyan, amelynek eddig csak egy kapcsolata volt. [...] ha az új csomópont egy 2 vagy egy 4 fokszámú csomópont is kapcsolódhat, akkor kétszerre nagyobb eséllyel választja a 4 fokszámú csomópontot.¹⁵²

Ez az elrendeződés hatással van az adott hálózat szerkezetére is: kedvez a diverzitásnak, segíti a hálózaton belüli tájékozódást, a hálózatot ellenállóbbá teszi. Kialakulnak nagy

¹⁴⁷ KARINTHY Frigyes, „Láncszemek”, in KARINTHY Frigyes, *Címszavak a Nagy Enciklopédiához: Cikkek*, szerk. UNGVÁRI Tamás (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980), hozzáférés: 2020.08.26, <http://mek.oszk.hu/07300/07367/html/01.htm#54>.

¹⁴⁸ MILGRAM Stanley, „The Small World Problem”, *Psychology Today* 1, 1 (1967): 61–67.

¹⁴⁹ BARABÁSI Albert-László, *Behálózva: a hálózatok új tudománya* (Budapest: Helikon, 2003), 28.

¹⁵⁰ CSERMELY, *A rejtett hálózatok ereje: Hogyan stabilizálják a világot a gyenge kapcsolatok?*, 10; ERDŐS Péter és RÉNYI Alfréd, „On Random Graphs I.”, *Publicationes Mathematicae*, 6 (1959): 290–297.

¹⁵¹ BARABÁSI Albert-László és ALBERT Réka, „Emergence of Scaling in Random Networks”, *Science*, 286 (1999): 509–512, hozzáférés: 2020.08.26, <https://doi.org/10.1126/science.286.5439.509>.

¹⁵² BARABÁSI, *A hálózatok tudománya*, 188.

fokszámú, azaz sok kapcsolattal rendelkező összekötők, amelyek kiemelkednek, láthatóak lesznek a többi tag számára, s ezáltal a folyamatok elindítói, trendek irányítói lehetnek.¹⁵³

A gyenge kapcsolatok fogalma¹⁵⁴ ugyanígy fontos a kulturális hálózatok értelmezésében. Ezek kis valószínűségű és rövid idejű kölcsönhatások, de a hálózatok legfontosabb pontjain találhatóak – így biztosítják a stabilitást, de nem merevítik meg a hálózatot. A Berlow-féle funkcionális definíció szerint „egy kapcsolatot akkor nevezünk gyengének, ha hozzáadása vagy elvétele nem befolyásolja statisztikailag kimutatható mértékben a hálózat külső paramétereinek átlagértékét”. A különböző levezetések szerint nagyjából a hálózatoknak csak 20%-a erős kapcsolat.¹⁵⁵ Ez a jelenség – ahogy a fent említettek is – a hálózattudomány alapvetése szerint éppúgy igazak arra a hálózatra, amelynek pontjait személyek, összekötő éleit pedig a köztük lévő kapcsolatok alkotják. A társadalmat leíró hálózat szerkezeti sajátossága ugyanis az, hogy sok teljes gráfból – szoros baráti, ismeretségi körökből – áll, amelyeket gyenge kapcsolatok kötnek össze, tehát a teljesen összekötött csoportok töredezett hálózata. A gyenge kapcsolat a gyakorlatban azt jelenti, hogy például álláskeresésnél egy véletlen beszélgetés (utazás közben, repülön, és így tovább) előbb juttathat munkához minket, mint egy közeli barátunk vagy családtagunk. Hiszen *erős kapcsolataink* ugyanazokat a személyeket ismerik, mint mi; de egy távoli ismerős, egy beszélgetőtárs hozzákapszol minket egy számunkra addig ismeretlen körhöz, amely új lehetőségeket ígér. Tehát a gyenge kapcsolat nagyobb valószínűséggel hoz új információt, tartalmat a hálózatba, mint az erős kapcsolatok: „A kulturális fejlődés megújító elemei igen gyakran a társadalom olyan részéből származnak, amely a társadalom egybefüggő, nagy hálózatából legalább átmenetileg leválasztva fejlődhetett. [...] Ha az elzártan fejlődött új ötlet képes megtalálni azokat a (hosszú távú) gyenge kapcsolatokat, amelyek a társadalom fő áramába és berepítik, esélye lehet arra, hogy átvegye a vezetést, és meghódítsa a társadalmat.”¹⁵⁶

A jelen vizsgálat szempontjából ez azt jelenti, hogy a disszertáció által kiválasztott csoportban és a régi nyomtatványok létrehozóit jelentő hálózatban is megkísérelhetjük a kapcsolatok sűrűségének, a személyek közt kialakult hierarchiának és presztízsnak, a klikkek és klaszterek kialakulásának vizsgálatát, a hálózatban működő összekötők, hidak, gyenge kapcsolatok szerepének felmutatását és elemzését.

¹⁵³ BARABÁSI, *Behálózza: a hálózatok új tudománya*, 35.

¹⁵⁴ GRANOVETTER Mark, „The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited”, *Sociological Theory*, 1 (1983): 201–233.

¹⁵⁵ CSERMELY, *A rejtett hálózatok ereje: Hogyan stabilizálják a világot a gyenge kapcsolatok?*, 85.

¹⁵⁶ Uo., 45.

A hálózatok elemzésének¹⁵⁷ alapfogalmai a (csomó)pontok (csúcsok, aktorok, cselekvők) és a köztük lévő kapcsolatok (élek, linkek). Egy hálózat elsődlegesen meghatározandó tulajdonságának számít, hogy az őt alkotó kapcsolatok irányítottak vagy irányítatlanok. Irányított kapcsolat esetén aszimmetrikus hálózat jön létre, mint az inscriptiók esetében is. A kapcsolatok iránya a bejegyzők felől a tulajdonosok felé mutat. (Ha A írt bejegyzést B -nek, az nem jelenti, hogy B is írt A -nak, a hálózat szempontjából ez azért jelentőségteljes, mert az információk és egyéb a hálózatban áramló értékek közlekedésének iránya meghatározott.) Adott pont elsődleges hálózata, énhálózata a hozzá közvetlenül kapcsolódó szereplőket mutatja meg.

Az egyrétegű és többrétegű hálók mellett meg kell említeni a kétoldali (*two-mode*) hálókat is, amelyeknek az a jellegzetessége, hogy az elemek egyik halmazának csak az elemek másik halmazába tartozó aktorokkal van kapcsolatuk, egymás között azonban nincs. Ilyen hálózatokként gondolhatunk például az affiliációkra, amikor emberek és csoportok egymáshoz tartozását ábrázolják. A kétoldali hálók azonban minden esetben két olyan egyoldalú hálóra alakíthatóak, amelyek megmutatják a származtatott átfedéseket: például egy klubtagságokat tartalmazó hálózat esetében azt, hogy kik azok az emberek, akik legalább egy klubban egyszerre tagok, vagy azt, hogy melyek azok a klubok, amelyeknek legalább egy közös tagjuk van.

A hálózat morfológiai jellemzőit mutató legalapvetőbb mérőszámoknak a hálózatot alkotó pontok számát (n) és a hálózatban létrejött összes kapcsolat számát (L) tekinthetjük. A pontok legfontosabb tulajdonsága a *fokszám* (*degree*, k), amely az adott ponthoz tartozó kapcsolatok számát jelöli. Irányított kapcsolat esetében ez kétféle lehet: a *kimenő fokszám* (*outdegree*, „ki-fok”) azon kapcsolatokat méri, amelyek a cselekvő felől indulnak más cselekvők irányába; a *bemenő fokszám* (*indegree*, „be-fok”) ennek épp ellenkezője: a pont felé irányuló kapcsolatok mérőszáma. Fontos megjegyezni, hogy egy hálózatban a távolság fogalma nem érzékelhető távolságot jelent – a vizualizált gráfban nincs tartalmi szerepe az élek hosszának. A két cselekvő közti *távolságot*¹⁵⁸ (*distance*, d) a köztük lévő *út* (*path*)

¹⁵⁷ A hálózatelemzés alapfogalmaihoz és módszertanához lásd: BARABÁSI, *A hálózatok tudománya*; STEGBAUER és HÄUBLING, *Handbuch Netzwerkforschung*; TAKÁCS, *Társadalmi kapcsolathálózatok elemzése*; WASSERMAN Stanley, FAUST Katherine és URBANA-CHAMPAIGN) Stanley (University of Illinois Wasserman, *Social Network Analysis: Methods and Applications* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994).

¹⁵⁸ „A távolság számításához ismernünk kell a séta (*walk*), a vonal (*trail*) és az út (*path*) fogalmakat. A séta pontok és élek olyan sorozata, mely ponttal kezdődik és azzal is végződik, egy pontot mindig hozzá illeszkedő él előz meg és az is követ a sorozatban, a pontok és élek többször is előfordulhatnak. A vonal olyan séta, melyben az élek nem ismétlődnek a sorozatban, az út esetén pedig a pontok sem fordulhatnak elő egymás után többször (ilyenkor az élek sem ismétlődhetnek). A séta, a vonal és az út hossza minden esetben a

hossza, azaz az utat alkotó kapcsolatok száma jelenti. Egy hálózat *átmérője* (*diameter*) pedig a legrövidebb úthosszak maximuma. (A mérőszámot csak összefüggő hálózatokra lehet alkalmazni, definíció szerint ugyanis a nem összefüggő gráfok átmérője végtelen.)

A szereplő cselekvésének multiplexitását a rétegzettség indexszel jellemezhetjük, amely megmutatja, hogy a szereplő összes lehetséges kapcsolatának hány százaléka többrétegű. A mutató teljes hálózatra való vonatkoztatása esetén pedig azt mutatja, hogy a hálózatbeli kapcsolatok mekkora része jár együtt meghatározott számú (pl. min. 3) eltérő hálózati tartalommal.

A hálózat értelmezésében fontos szerepet játszik az összekapcsoltság vizsgálata, a hálózat összefüggő részhálózatainak (*komponens*)¹⁵⁹ meghatározása. Irányítatlan kapcsolatok esetén az a hálózat számít összefüggőnek, amelyben minden pont elérhető a hálózat egy másik pontjából. Irányított kapcsolat esetén megkülönböztetünk erősen és gyengén összefüggő hálózatot: előbbiben oda-vissza kapcsolatokon keresztül érhető el minden pont egymástól, utóbbiban csak egyirányú kapcsolatok tartják a hálózatot. Ha két komponenst egyetlen él köt össze, a kapcsolatot *hidnak* nevezzük: ennek elvágásával a hálózat megszűnik összefüggőnek lenni.

A komponenseken kívül a hálózati alcsoportoknak másik két, fentebb már említett fajtájának megjelenését érdemes még a vizsgálat során figyelemmel kísérni: ezek a klikkek (*clique*) és a klaszterek (*cluster*). A klikk a gráfelméletből átvett fogalom, s a hálózati alcsoportok egyik fő típusa. Definíció szerint olyan hálózati szereplők együttese, akiket szoros és kölcsönös kapcsolatok fűznek egymáshoz; tehát a klikk „a hálózat magas kohézióval rendelkező részhalmaza”,¹⁶⁰ „a kiscsoportok jelentésvilágát vizsgáló mikroszociológiai irányzatok egyik kulcsfogalma, az ún. elsődleges csoport (pl. család, baráti közösség, stb.) fogalmának operacionalizálása)”.¹⁶¹ Mivel maximálisan teljes algráf, ez azt jelenti, hogy pontjai között irányított hálózat esetén $n(n - 1)$; irányítatlan esetén $\frac{n(n-1)}{2}$ számú kapcsolatnak kell létrejönni („n” a csomópontok számát jelöli). A klikkben lévő cselekvők számától függően különböző számú csoportok különíthetők el, ún. n-klikkek (pl. páros klikk, azaz *biklikk*; három elem közti klikk esetén 3-klikk, és így tovább.) Enyhébb

benne szereplő élek száma. Két pont közti távolság a két pont közötti legrövidebb út hosszával egyenlő. Ha két pont közt nincs út, a távolságot végtelennek definiáljuk.” TAKÁCS, *Társadalmi kapcsolathálózatok elemzése*, 24.

¹⁵⁹ BARABÁSI, *A hálózatok tudománya*, 79.

¹⁶⁰ TAKÁCS, *Társadalmi kapcsolathálózatok elemzése*, 10.

¹⁶¹ Uo.

kritériummal is lehet klikkeket definiálni, ilyen esetben klikknek tekintjük az elemek azon csoportját, amelynek bármelyik 2 tagja közötti kapcsolat erősebb egy meghatározott küszöbértéknél.

A klaszter ennél tágabb fogalom, pontosabban más megközelítésmóddal alkot csoportokat a hálózat elemeiből. A klaszterezés „egy adathalmaz pontjainak, rekordjainak hasonlóság alapján való csoportosítása”.¹⁶² A hasonlóság ebben az esetben általunk meghatározott, tehát például csoportosíthatunk könyveket tartalmuk szerint, géneket funkciójuk szerint, kommunikációs vagy szociális hálózatok pontjait közösségeik szerint. Ez a módszer „szinte minden nagyméretű adathalmaz leíró modellezésére alkalmas”.¹⁶³ Ilyenkor elkülönített csoportokat alkotunk, amelynek célja, hogy „az elemeknek olyan partícióját adjuk meg, amelyben a közös klaszterbe kerülő elempárok lényegesen hasonlóbbak egymáshoz, mint azok az elempárok, amelyek két különböző osztályba sorolódnak”.¹⁶⁴ Jelen vizsgálatban a hálózaton belül strukturálisan hasonló elemek egy-egy csoportja különíthető el.

Azt, hogy a hálózat adott pontjának szomszédjai milyen sűrűn kapcsolódnak egymáshoz, hogy a szomszédok közti lehetséges élek hányad része létezik, azt a klaszterezettségi (csoporterősségi) együttható (*clustering coefficient; C*) mutatja meg.¹⁶⁵ Minél nagyobb ez a szám, annál sűrűbbek a kiválasztott szereplő körüli kapcsolatok.

Ezen felül fontos a hálózat *sűrűsége (density, Δ)*, amely nemcsak a szomszédos kapcsolódásokat, hanem az összes lehetséges és a ténylegesen megvalósult kapcsolat arányát méri;¹⁶⁶ a *központiság (centrality)* pedig azt, hogy a létező kapcsolatok közül mennyit birtokol az adott szereplő.

A *presztízst (prestige)* irányított kapcsolatok esetén tudjuk kifejezni, fontos megjegyezni azonban, hogy itt nem a köznapi tekintély, hatalom értelemben kell a szót értelmezni: jelentése szerint annak a szereplőnek nagy a presztízse, amelynek nagyobb a bemenő fokszáma, mint a kimenő; míg a *befolyás* ennek fordítottja: a nagyobb kimenő fokszámot mutatja. A hálózat szimmetrikus kapcsolatainak fontos mutatói a már említett *központiság* értékek – ezek azt mutatják meg, hogy mennyire fontos az adott szereplő. Ez azonban nem

¹⁶² DÁNIEL Fogaras és LUKÁCS András, „Klaszterezés”, in *Informatikai algoritmusok*, szerk. IVÁNYI Antal, 2. (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2005), 1409–1410.

¹⁶³ Uo.

¹⁶⁴ Uo.

¹⁶⁵ BARABÁSI, *A hálózatok tudománya*, 80.

¹⁶⁶ Irányítatlan hálózatban: $\Delta = \frac{\text{létrejöttekapcsolatokszáma}}{\text{összeslehetségeskapcsolatszám}} = \frac{L}{\frac{n(n-1)}{2}}$; irányított hálózatban: $\Delta = \frac{L}{n(n-1)}$.

egzakt fogalom, a fontos szereplők a hálózat stratégiai pontjain helyezkednek el, de ez a fontosság többféle módon értelmezhető. Központi személynek tekinthetjük azt, akinek a legnagyobb a kapcsolati aktivitása, akihez sokan kapcsolódnak, vagy aki minél több szereplővel tart fenn minél szorosabb kapcsolatot. Olyan szereplőket is kiemelhetünk továbbá, akik hálózatmegszakító pozícióban vannak.¹⁶⁷ A legegyszerűbb az előbb említett fokszámok alapján vett *fok-centralitást* nézni (*degree centrality, C_D*),¹⁶⁸ eszerint minél több kapcsolattal rendelkezik egy adott szereplő, annál központibb szerepet tölt be a közösségben. Egy aktor *közelségi központisága* (*closeness centrality, C_C*)¹⁶⁹ azt jelenti, hogy a legtöbb szereplőt közvetlenül vagy kevés lépéssel el tudja érni, míg más szereplők nem. A *közöttiség centralitás* (*betweenness centrality, C_B*)¹⁷⁰ azon alapul, hogy a szereplő hálózatbeli sikere attól függ, hány másik pont vagy csoport közt tölt be közvetítő szerepet.

Míg a centralitásértékek az irányítatlan kapcsolatokat jellemzik, addig ezeknek a mérőszámoknak az irányított kapcsolatokra való megfeleltetését jelentik a presztízs-mutatók. A *fok-presztízs* (*degree prestige, P_D*) megegyezik az adott pont bemenő fokszámával, tehát azt a szereplőt emelhetjük ki vele, akit sokan választanak. A másik lehetőség a *szomszédsági presztízs* (*proximity prestige, P_P*) kiszámítása, amely a közelség-centralitáshoz hasonlóan azt méri, hogy a szereplők milyen közel vannak a kiválasztott aktorhoz. Ez a távolság azért nem egyezik meg feltétlenül az irányítatlan hálózatéval, mert két azonos pont közt a kapcsolatok irányítottsága miatt oda-vissza más úthosszak lehetnek jellemzőek. A harmadik fontos mutató a *rangpresztízs* (*rank prestige, PageRank, P_R*), amelynek lényege, hogy meghatározásába beleszámít, milyen tulajdonsággal rendelkeznek azok, akik az adott szereplőt választják: tehát, akit egyébként marginális szereplők választanak, az kisebb értékkel rendelkezik, mint akit magas presztízsértékű tagok választanak.¹⁷¹

Ezek az adatok és mérőszámok kis elemszámú hálózat esetén a gráfként való ábrázolás során akár szemmel láthatóak, de nagyobb elem- és kapcsolatszám esetén a grafikai kép

¹⁶⁷ TAKÁCS, *Társadalmi kapcsolathálózatok elemzése*, 22.

¹⁶⁸ Adott csomópont (i) fok-centralitása megegyezik a fokszámával: $C_{D_i} = k_i$.

¹⁶⁹ Adott pont (i) közelség-centralitása fordítottan arányos a közte és a többi szereplő közti távolságok összegével: $C_{C_i} = \frac{1}{\text{távolságokösszege}}$.

¹⁷⁰ Azoknak az utaknak az összege, amelyek minimális hosszúságúak, és keresztülhaladnak az adott szereplőn: $C_{B_i} = \frac{i \text{ ponton áthaladó utak száma}}{\text{összes út száma}}$.

¹⁷¹ TAKÁCS, *Társadalmi kapcsolathálózatok elemzése*, 26. „Mivel ez minden kapcsolatháló-szereplőre igaz, a rangok láncolatát kell feltérképeznünk egy adott szereplő rangjának meghatározásához. Ezt legegyszerűbben mátrixalgebrai úton tehetjük meg, sajátértékek számításával.”

átláthatatlan, ezért mátrix alapú elemzésekre és a matematikai-statisztikai alapú eredményekre lehet alapozni. A kapcsolatok mátrix reprezentációja teszi lehetővé az indirekt kapcsolatok felfedését.¹⁷² A módszertani útmutatók azonban figyelmeztetnek arra is, hogy a „megfelelő index kiválasztásának minden esetben a vizsgált probléma empirikus természetének és társadalmi sajátosságainak alapos mérlegelésén kell alapulni”.¹⁷³

¹⁷² Uo., 7. „Ha a példánkban szereplő szomszédossági mátrixot hatodik hatványra emeljük, akkor az eredményül kapott mátrix elemei azt fogják kifejezni, hogy tetszőleges két gazdasági szervezet között hány darab hat lépésből álló közvetett kapcsolat létezik.”

¹⁷³ SZÁNTÓ és TÓTH, „A társadalmi hálózatok elemzése”, 10.

3. Kapcsolatok, csoportosulások és hálózatok a régi magyar irodalomban: az „irodalmi csoport” mint fogalmi skála¹⁷⁴

„[...] az irodalmi gondolkodás fejlődésének a legszorosabban össze kell függnie az írástudók rétegének kialakulásával, összetételének változásával és mindennapi tevékenységével: ennek a lassanként számszerűen is gyarapodó, utóbb az egyháziak mellett egyre több világit magába foglaló, bizonyos munkamegosztás kifejlesztő s a latinban és a magyarban a szükségletek szerint egyaránt járatos csoportnak a hivatali minőségben játszott szerepétől aligha választható el a magyar nyelvbeli irodalmi gondolkodás kibontakozása.”¹⁷⁵

Az irodalmi intézmény 18. századot megelőző formáit keresve azzal szembesülünk, hogy a kontextusától független, önmagának alkotó író képe nem jellemző. Csoportosulásokat, közösségeket találunk. Egységes keretben való leírásuk azonban nehézkes: ezt az okozza, hogy az irodalmi csoportokat érintő definíciós bázisok nem vagy alig számolnak ezeknek a modelleknek a 18. századot megelőző formáival. Ha a korai magyarországi – középkori és kora újkori – irodalmi élet, illetve ennek előzményének tekinthető társadalmi tevékenységek csomósodásait, csoportjait, társaságait szeretnénk vizsgálni, elsősorban egy olyan definíciót kell találni, amely szintetizálja a már meglévő fogalmi kísérleteket, és lehetővé teszi azt, hogy a korai korpuszon is relevánsan alkalmazható legyen.

Ennek legfontosabb kiindulópontja – és épp ezért a disszertáció egyik kiemelt feladata – az irodalmi társaság, csoport, költőkör, írókör sokféleképpen használt, és kevés esetben konkrétan meghatározott fogalmának feltárása, majd egy olyan, a középkori és kora újkori csoportosulásokra alkalmazható definíció megalkotása, amely a csoport mint szociológiai forma sokszínű és sokszor informális kommunikációs formáit is leírja. Meglátásom szerint

¹⁷⁴ A fejezet önálló tanulmány formájában megjelent: MARKÓ Anita, ERDŐDI Alexandra Anita, FINTA Mária Anna, MOLNÁR Annamária, VIRÁG Csilla és VRABÉLY Márk, „Kapcsolatok, csoportosulások és hálózatok a régi magyar irodalomban: az »irodalmi csoport« mint fogalmi skála”, in *KOR/TÁRS: Kapcsolat, háló(zat) és közösség az 1800 előtti Európában*, Fialok Konferenciája (Budapest: reciti, 2019), 87–110; MARKÓ Anita, „Die „literarische Gruppe“ als Netzwerk der kulturellen Tradition in der alten ungarischen Literatur”, in *Folytonosság és megszakítottság a magyar kultúrában (konferenciakötet)* (Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság, 2020), Megjelenés alatt. Egyes részeredmények megjelentek: MARKÓ Anita, „Irodalmi tevékenységet végző csoportok mint hálózatok a régi magyar irodalomban”, in *Információ és társadalom (konferenciakötet)*, 2020, Megjelenés alatt.

¹⁷⁵ TARNAL, „A magyar nyelvet írni kezdik”: Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon, 228–229.

csak egy olyan nem merev definícióval lehet megközelíteni a jelenséget, amely attribútumok szerinti skálaként működik: attól függően, hogy adott társaság az irodalmi csoportosulás tulajdonságainak mekkora részével rendelkezik, láthatóvá válik, hogy a közösség a csoportosulás milyen fokán áll. Jelen fejezetben tehát arra teszek kísérletet, hogy megvizsgáljam, mit nevezhetünk irodalmi csoportnak és hálózatnak, ezen csoportok hogyan, milyen kapcsolatok alapján működnek, s mi adja a hálózatba tartozás kritériumát, a definíciós skála attribútumait. Amennyiben ezeket az értelmiségi, irodalmi tevékenységet végző csoportokat egymással összefűződő hálózatként kívánjuk definiálni, a csoportosulást jelző tulajdonságokból következtethetünk arra, hogy tagjaik milyen kapcsolattípusokkal kötődtek egymáshoz. A definíciós skála felállítása elengedhetetlen lépés ahhoz, hogy elvégezhető legyen a magyar középkor és kora újkor irodalmi jelenségeit összekapcsoló értelmiségi körök hálózatként való interpretálása és hálózatelemzése.

3.1. Mi az irodalmi?

Az irodalmi csoport fogalmát gyakorta használjuk, definícióként azonban mégsem tűnik egyértelműnek. Az összetétel mindkét része magyarázatra szorul. Az „irodalmi”, „író”, „költő” címkéket felcserélve alkalmazzák a különböző társaságokra, a szerzőfogalom kikristályosodásától kezdve ez releváns is. A középkorra, kora újkorra vonatkoztatva azonban nehézségekbe ütközünk.

A korszakra használt *litterae* fogalmának megközelítése a különböző nemzetek szakirodalmában bizonyos tekintetben hasonlít: egy a mainál jóval tágabb irodalomfogalmat határoznak meg, amelybe minden írott szöveg beletartozik. A magyar régiség nagy korszakának átfogó kerete Kecskeméti Gábor meghatározása szerint: „nyelvre, tárgyra, műfajra, közönségre, funkcióra való tekintet nélkül, így tehát a szövegszerűen létrehozott művekben egyetemlegesen érvényesülő közös nyelvi-irodalmi kompetencia működtetését jelentő alkotásmód”.¹⁷⁶ Ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy bár „a régi magyar irodalomban a kortársak számára a fogalom elsődleges jelentését még nem mosták el a későbbi értelmezések: számukra irodalom volt mindaz (és csak az), amit leírtak”,¹⁷⁷ ez nem jelentette, hogy ne érezték volna a különbséget egy városi jogkönyv bejegyzései és Balassi versei között. A *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon* is él egyfajta szűkítéssel: a reneszánsz

¹⁷⁶ KECSKEMÉTI Gábor, „Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében elkészítendő magyar irodalomtörténet megalapozása”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 118, 6 (2014): 747–783, 770.

¹⁷⁷ ÁCS Pál, „Reneszánsz irodalom”, in *Magyar művelődéstörténeti lexikon VII.: Középkor és kora újkor*, szerk. KÖSZEGHY Péter (Budapest: Balassi Kiadó, 2007), hozzáférés: 2020.08.26, http://mamul.btk.mta.hu/MAMUL_SZERK/mamul_view.php?editid1=5566.

irodalom fogalmát már nem terjeszti ki az írott szövegek egészére, hanem a „korabeli esztétika, vagyis a retorika, a poétika és a költészet esetében zene (a verstan, a metrika zenének számított) eszközével megformált szövegekre” szűkíti.¹⁷⁸ Így például irodalomnak tekinti a *historiát, theológiát, philosophiát*, a retorikailag megformált okleveleket, általános erkölcsi mondanivalót közlő *arengákat*, az *ars dictaminist* vagy az *ars epistolandit* követő leveleket, de nem tekinti a szűkebb irodalomfogalomhoz tartozónak például a magánleveleket, periratokat, recepteket, herbáriumokat. Mivel ezek esetében az irodalomról mint önálló intézményről még nem beszélhetünk, ezen szövegek létmódját olyan irodalomhordozó intézményekhez köti, mint például az iskola, templom vagy az udvar.

Horváth Iván a *Magyar irodalomtörténetben* az irodalom fogalmát Hésziodoszt alapul véve egy központi meghatározás köré építi, miszerint az irodalmi beszéd kijelentései „nem igazságkötelesek”, tehát eleve nem lehetnek igazak vagy hamisak, mivel nem állítások.¹⁷⁹ Definíciója magában hordozza azt, hogy az irodalmi intézmény elválasztódik a társadalom többi, igazságköteles műveket igénylő intézményétől, mint például a vallás, a jog vagy a tudomány: „a nem igazságköteles, irodalmi beszéd csak ott virágozhat, ahol külön társadalmi intézmény (afféle platóni telep) alakul ki számára”. Ez az el- vagy kiválasztódás azonban egy érintkezéseket, súrlódásokat, „horzsolódásokat” magába foglaló folyamat, tehát Horváth Iván nyomán „az irodalom szabad beszéd mód”, amely a valamtól való különbözésre, a valamihez képest meghatározott saját szabályok felállítására törekszik. A szabad beszéd mód ebben az értelmezésben tehát nem a fiktitvet és az igazságkötelesség hiányát jelenti, hanem azt, hogy a szövegnek csak az író által saját maga számára vállalt előírásoknak kell megfelelnie. Ez a kitétel azt is jelenti, hogy a korai, irodalmi intézményt megelőző, annak kezdetét jelentő korszakban az *irodalmi* magában hordozza azt is, hogy *csoport* vagy *társaság*. Szükség van arra az elkülönült diskurzusterre, publikációs térre, amelyben az alkotók felfüggeszthetik az igazságkötelesség előírását, vagy a már kialakult (pl. vallási vagy politikai) intézményeknek megfelelő szabályokat. Ez a felfüggesztés fokozatos, tehát arra, hogy valamely szöveg vagy alkotó milyen mértékben próbál elkülönülni a már adott beszéd módtól, nem egy bináris válasz adható, hanem szintén egy spektrumszerű megközelítést igényel. Az irodalom fogalmának ez a szűkítése nem jelenti azt, hogy a *litterae* további részével ne kellene foglalkozni: eszerint a megközelítés szerint ugyanis az irodalmi intézmény megjelenése előtt írt minden szöveg az önállósult intézménnyé vált

¹⁷⁸ HORVÁTH Iván, „Magyar irodalomtörténet”, *Élet és Irodalom* 53, 11. (2009), hozzáférés: 2020.08.26, <https://tinyurl.com/y6cbbqlq>.

¹⁷⁹ ACS, „Reneszánsz irodalom”.

irodalom „előzményének” tekinthető, az irodalmi, a szabad beszédmód felé való elmozdulás bizonyos fokán áll.¹⁸⁰ Ha feltesszük, hogy „az emberek között a legkülönbözőbb tárgyakról, tárgykörökből, funkcionális csoportokba, diszciplínákba, episztémákba rendezve folyik a kommunikáció, az ennek során előkerülő kijelentések és tételezések épp közösségi megvitatásuk és elfogadásuk céljából kerülnek kifejtésre”,¹⁸¹ akkor elmondható, hogy a szöveg irodalmiságának fokára abból következtethetünk, hogy a szöveg, a szerző és az intézmény milyen viszonyban áll egymással, hogy a szöveg hol pozícionálható az intézményen belüli, intézményen kívüli vagy intézmények találkozási pontját meghatározó diskurzustérben, publikációs térben.

A *litterae* teljes terjedelmének figyelembe vétele a korai, irodalmi intézmény létrejöttét megelőző korszakban azért is fontos, mert a fentiekből az következik, hogy akkor lehet *irodalom* egy szöveg, ha azt egy adott közösség arra szánja, hogy a meglévő intézmények mellett egy másfajta értelmezési tartomány része legyen. A szövegek irodalmiságát az határozza meg, hogy adott csoport hogyan viszonyul hozzá. (És fordítva: a szöveghez való hozzáállás identitásképző szerepe köti össze a csoport tagjait.)

A vizsgálat tárgyát ezért talán érdemes úgy kijelölni, hogy míg a 15. századot megelőző időszakból megfigyeljük a *litterae* teljességének közösségeit mint előzményeket, ahogy azonban elkezdi az *irodalom* elkülönülni, egyre nagyobb arányban lesznek a csoportokat meghatározó szövegek is *irodalmiak*, és elérve (akár) napjainkig már különbséget tudunk tenni szépírói, újságírói vagy tudományos társaságok között.

Tehát amíg az irodalomnak nincs saját társadalmi intézménye, amíg nincs irodalmi mező, addig a szöveg irodalomként, nem igazságkötelességeként, nem a meglévő társadalmi tevékenységek mintáján túlmutatóként csak adott, egymástól eleinte elkülönülő csoportokban tud működni. A korai csoportosulások, és ezek egymással való összekapcsolódásának vizsgálata éppen azért izgalmas, mert a társadalmi intézményesülés akkor kezdődhet meg, ha ezek a korai csoportok egymással kapcsolatot létesítenek, és elkezdnek hálózatként funkcionálni.

A disszertációban tehát az „*irodalmi*” jelzőt a *litterae* minden olyan szövegére kiterjesztem, amely az irodalmi intézmény előzményének tekinthető. Irodalminak tekintem a tudatos, más szerepektől megkülönböztetett (tehát az egyházi vagy nem a hivatali

¹⁸⁰ HORVÁTH, „Magyar irodalomtörténet”.

¹⁸¹ KECSKEMÉTI Gábor, „A régiséget értelmező irodalomtörténeti gyakorlat reflektált és reflektálatlan szemléleti alapjairól”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 119 (2015): 577–584, 580.

„munkakörön” túli), és/vagy a kifejezetten a szöveggel való foglalatосkodást célzó írói, költői tevékenységet. A továbbiakban ezért az irodalmi tevékenység alatt a *litterae*vel való foglalkozást is, az irodalminak, *litterae* részének tekinthető szövegek alkotását és a kifejezetten a szöveggel mint írásművel való foglalatосkodást értem. (A magyar régiség irodalmi tevékenységet végző csoportjainak köréből tehát nem zárhatjuk ki például a többek között legendákat másoló margitszigeti apácákat – munkaközösségük, tevékenységük szövegközpontúsága szerves része az irodalmi intézmény kikristályosodásának.) Az *irodalmi tevékenység* fogalmának megközelítését pedig Tarnai adja: „Irodalmi gondolkodáson a legtágabb értelemben ama követelményrendszer megnyilvánulását értem, ami a későbbi korokban szerzőnek nevezett egyéneket valamely szó- vagy írásbeli közlendő megformálásában befolyásolta, s amit a még elérhető közelségben lévő vagy már csak elképzelt közönség elvárt.”¹⁸²

Ahogy Tarnai megállapítása szerint a literátor műveltsége az egyetemesen érvényes klerikusi műveltségből fejlődik ki, és „azzal kezdődik, hogy a legműveltebb réteg gondolkodásában – képletesen szólva – a vallásos pólus mellett egy másik, egy világi, állami csomópont kezd kialakulni”,¹⁸³ úgy az irodalmi tevékenységet tudatosan végző szereplőkről is attól kezdve beszélhetünk, amikor létrejött az a közeg, amelyben az egyházi vagy hivatali, államhatalmi hierarchiában betöltött szerep mellett vagy annak ellenére adott személy valamiféle társaság tagjaként, alkotójaként kezdte magát reprezentálni. Megjelenik egy olyan hozzáállás, amely szerint a szöveg nem afféle használati irodalom, ahogyan azt Fazakas az imádságokról és prédikációkról írja.¹⁸⁴ Az íróársaságoknak tekintett csoportok esetében már beszélhetünk egy a szöveget nem eszközként, hanem öncélként kezelő relációról. Escarpit úgy fogalmazza meg, hogy „irodalom minden nem funkcionális, azaz nem hasznosságot célzó kulturális szükségletet kielégítő olvasmány”.¹⁸⁵ Fontos persze megjegyezni, hogy más értelemben a mű nem öncélú, mert „meggyőzni, meghatni, informálni, felszabadítani, sőt kétségbe ejteni akar, szóval mindig valamilyen szándékkal párosul”.¹⁸⁶

A művészeti (és ezen belül irodalmi) tevékenység programszerű megjelenése Hauser szerint a reneszánsz sajátos jellemzője. Míg a középkorban a művészet és az iparművészet

¹⁸² TARNAI, „A magyar nyelvet írni kezdik”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, 7.

¹⁸³ Uo., 30.

¹⁸⁴ FAZAKAS, *Síralmas imádság és nemzeti önszemlélet: A lamentációs és penitenciás sírás a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben*, 2.

¹⁸⁵ ESCARPIT Robert, *Irodalomszociológia: A Könyv Forradalma* (Budapest: Gondolat, 1973), 21.

¹⁸⁶ Uo., 85.

funkciói nem váltak külön, addig a reneszánsz magával hozta a „magasabb rendű, cél és haszon nélkül való művészet autonómiáját”¹⁸⁷. Ha meg is jelent azonban a művet magáért a műért író alkotó típusa, ezt nem lehet elválasztani a mecenatúra, a hatalmi reprezentáció és propaganda gépezetétől, amely bizonyos szempontból a hűbéres-hűbérúr viszonyra rímel¹⁸⁸. A művész viszonya saját alkotásához azonban megváltozik, akárcsak a művészpiac szerkezete: nem a kínálat, hanem a kereslet határozza meg¹⁸⁹. „A művész újfajta öntudatának jele – s egyben annak is, hogy megváltozott a viszonya saját alkotásaihoz –, hogy mindinkább igyekszik függetlenedni a megbízásoktól. A megrendeléseket nem a régi pontossággal hajtja végre, s gyakran spontán, külön megbízás nélkül is vállalkozik művészi feladatok megoldására.”¹⁹⁰ A magyar irodalom kezdetekor Tarnai az ehhez az önállósodási folyamathoz vezető út kiindulópontját abban látja, hogy „egysek a rájuk bízott szerzetesi közösség irodalmi igényeinek kielégítését tudatosan vállalt feladatuknak tekintették”.¹⁹¹

Közelebb kerülhetünk a korai irodalmi csoportokhoz, ha nem a szöveg, hanem a szöveggel foglalkozók felől próbáljuk meghatározni. Ha a *litteratus*, *értelmiségi* fogalmának elfogadjuk a Biró Annamária, Boka László szerkesztette értelmiségtörténeti konferencia- és kötet sorozat meghatározását, miszerint ideértik „mindazokat, akik történetiségében az olvasás és írás kulturális gyakorlataiból élnek/éltek meg, illetve társadalmi kapcsolataik ezen gyakorlatoknak köszönhetően szerveződtek (írók, tanárok, publicisták, kutatók, könyvtárosok, lelkészek stb.)”, akkor azt láthatjuk, hogy az irodalmi csoportokat sokkal inkább *litteratus*, *értelmiségi* kapcsolathálókként érdemes megközelíteni.¹⁹²

3.2. Mi a csoport?

A csoport fogalmának pontos meghatározásával szintén közelebb kerülhetünk annak megértéséhez, hogy mely kritériumok szükségesek ahhoz, hogy egy kapcsolatrendszer

¹⁸⁷ HAUSER Arnold, *A művészet és az irodalom társadalomtörténete* (Budapest: Gondolat, 1980), 250.

¹⁸⁸ ESCARPIT, *Irodalomtársadalom: A Könyv Forradalma*, 42. „A műpártolás, akárcsak a feudális államszervezet, autonóm sejtekre épülő társadalmi struktúrának felel meg.”

¹⁸⁹ HAUSER, *A művészet és az irodalom társadalomtörténete*, 249.

¹⁹⁰ Uo., 270.

¹⁹¹ TARNAI, „*A magyar nyelvet írni kezdik*”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, 280.

¹⁹² BIRÓ Annamária és BOKA László, szerk., *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások*, 1. (Nagyvárad–Budapest: Partium–reciti, 2014); BIRÓ Annamária és BOKA László, szerk., *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások*, 2. (Nagyvárad–Budapest: Partium–reciti, 2016); BIRÓ Annamária és BOKA László, szerk., *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások*, 3. (Nagyvárad–Budapest: Partium–reciti, 2018). A sorozat a hangsúlyt nem a csoportosulás mibenlétének kérdésére fekteti, hanem az értelmiségtörténet kutatásának kíván összefogó keretet adni. Átfogó csoportfogalmat nem definiál a kötet, de megadja az értelmiség fogalmát, amely megfelelően alkalmazható a korai időszakokra is, így az értelmiségi, *litteratus* definíciókat a továbbiakban ennek megfelelően használom.

irodalmi társaságnak nevezhessünk. A következőkben ezért a szociológia, szociálpszichológia és a kultúratudomány csoportfogalmait vetem össze.¹⁹³

3.2.1. A csoport mint társadalmi szerveződés

A csoport a szociológia egyik alapfogalma, a definíció alapvetései művelődéstörténeti, kultúratudományi keretben való használatkor sem vesztek el relevanciájukat. A szociológiai megközelítés szerint tehát csoportnak nevezünk az egyének olyan együtteseit, amelyeket bizonyos közös ismérvek jellemeznek, kötnek össze. A csoport bármilyen méretű lehet, ezért kicsit leszűkítve, az irodalmi csoportok esetében kiscsoportokról kell beszélnünk: ezek „tagjai olyan kis létszámúak, hogy egymást személyesen ismerik és egymással többé-kevésbé szoros kapcsolatban vannak. Ilyenek tehát a munkahelyi és lakóhelyi (szomszédsági) közösségek, iskolai osztályok, kis egyesületek, körök, klubok, baráti közösségek, a rokonság és a család.”¹⁹⁴

A két alapfogalom nagyon tág értelmezésre ad lehetőséget, hiszen az összekapcsolódás bázisát képező „közös ismérv” bármi lehet. A legtipikusabb csoportszervező elvek például a közös nyelv; közös világnézet, azonos célok, érdeklődés, felfogásmód; illetve közös, csoportspecifikusan meghatározott normák. Utóbbi azt jelenti, hogy a csoport szabályozza a csoportélethez szükséges viselkedést, szociális kontrollt hoz létre, és szankciókat alkalmaz ezek megszegésekor.¹⁹⁵

A csoport mindemellett társadalmi szerepek és pozíciók rendszere, amely tartós szociális kapcsolatot és interakciót feltételez a csoporttagok között; térben és időben együttműködő tevékenységet jelent a csoportcélok eléréséhez és a problémák kezeléséhez. A csoport alapját képező kölcsönös irányultság, pszichikai-szellemi kötődés megteremt egyfajta csoportközpontú felelősségérzetet, létrejön egy közösségi „mi-tudat”, kialakul a szolidaritás, a csoportmorál; létrejön a csoporton belüli kohézió.

Dieter Claessens csoportosodásról szóló összefoglaló munkája elkülöníti a csoportokat képződésük indítóoka szerint: egyrészt a csoportok képződésének alapja lehet saját elhatározás, például egy szabadidős tevékenység esetében. Az irodalmi csoportok ezt a

¹⁹³ ANDORKA Rudolf, *Bevezetés a szociológiába* (Budapest: Osiris, 2006), hozzáférés: 2020.08.26, <https://tinyurl.com/y5hpop5c>; „Gruppe (soziologie)”, *Brockhaus Enzyklopädie Online* (München: Brockhaus NE GmbH, 2019), hozzáférés: 2020.08.26, <https://brockhaus.de/ecs/enzy/article/gruppe-soziologie>; CLAESSENS Dieter, *Gruppe und Gruppenverbände: Systematische Einführung in die Folgen von Vergesellschaftung* (Hamburg: Dr. Kovač, 1995); CSEPELI György, *Szociálpszichológia* (Budapest: Osiris, 2001); HANSEN, *Kultur und Kulturwissenschaft: Eine Einführung*.

¹⁹⁴ ANDORKA, *Bevezetés a szociológiába*, 273.

¹⁹⁵ „Gruppe (soziologie)”.

mintázatot mutatják. Másrészt a csoportok létrejöhetnek nem intencionális módon is, valamiféle társadalmi kényszer hatására. Ilyenek például az iskolai osztályok mint közösségek, de például a gyerekek számára a család is ilyen adott kiscsoportként létezik.¹⁹⁶ Mindkét féle csoportképződés során lezajlik négy szükségszerű folyamat, amely alól a csoport tagjai nem vonhatják ki magukat. Ez az (1) önmegmutatás kényszere; (2) a mások, tehát a többi csoporttag regisztrálásának, észrevételének kényszere; a (3) közös öntudat kialakítása, a mi-tudat kényszere; a (4) külvilággal szembeni körülhatárolás kényszere.¹⁹⁷

A szociálpszichológia fontos kiegészítése a fenti definícióhoz, hogy „a csoport nem kevesebb vagy több mint részeinek összege, hanem más minőség”.¹⁹⁸ Azaz „legtágabb értelemben csoportról beszélünk, ha a csoportot alkotó egyének között tartós társadalmi interakció figyelhető meg. A csoport mintegy fókuszálja a szociálpszichológiai jelenségek összességét: a tagok közötti tartós társadalmi interakció feltételezi a közöttük zajló kommunikációt, személypercepciót, a születő interperszonális kapcsolatokat, valamint az interakció termékeként létrejövő közös attitűdöket, nézeteket, státuszokat és szerepeket”,¹⁹⁹ emellett a csoportban zajló homogenizálódási tendencia kiszűri az egyéni értelmezéseket és a csoport hatékonyságát, összetartozását, egységét szolgálja. Ez vezet ahhoz, a szempontunkból egyik legfontosabb jellemzőhöz, hogy ezáltal a csoport lesz az a társadalmiasulási forma, amelyben az érték- és normateremtő folyamatok lezajlanak:²⁰⁰ épp ezért tud az a kommunikációs tér lenni, amelyben a szöveg irodalmiként kezdhet működni.

3.2.2. A csoport mint az identitást közvetítő hálózat az irodalmi közösségekben

Az alkotó irodalom, ahogy Löwenthal fogalmaz, különösen a reneszánsz során vált az ember és a társadalom közti viszony fontos leképezőjévé. Nem pusztán arról van szó, hogy az irodalmi mű feltárja az ember társadalmi magatartását és egyéni tapasztalatokról tudósít, nemcsak egy nyers szociológiai interpretációra ad lehetőséget, amely felmutat egy-egy társadalmi típust (illetve annak képmását); hanem láthatóvá teszi a társadalmiasulási folyamatokat, és azt, hogy az emberek hogyan élik át szerepeiket a társadalomban²⁰¹: „Az irodalom kiváltképp alkalmas hordozója azoknak az alapvető szimbólumoknak és

¹⁹⁶ CLAESSENS, *Gruppe und Gruppenverbände: Systematische Einführung in die Folgen von Vergesellschaftung*, 9.

¹⁹⁷ Uo.

¹⁹⁸ CSEPELI, *Szociálpszichológia*, 237.

¹⁹⁹ Uo., 238.

²⁰⁰ Uo., 252.

²⁰¹ LÖWENTHAL Leo, *Irodalom És Társadalom: A Könyv a Tömegkultúrában*, ford. KÁRPÁTI Zoltán (Budapest: Gondolat, 1973), 9–10.

értékeknek, amelyek a társadalmi csoportokat összetartják, legyen akár népekről és korokról, akár különös társadalmi csoportokról és pillanatokról szó.”²⁰² Témám vizsgálati alapvetéseihez fontos belátni, hogy az irodalmi élet maga is ilyen társadalmi struktúraként, viszonyrendszerként működik, amelyről a megalkotott szövegeken keresztül nyerhetünk információkat. Ehhez szorosan kapcsolható Heltai János *funkcionális-használati* szempontból kiinduló vizsgálati módszere, amely lényege, hogy „a műveket milyen társadalmi, kulturális, politikai, gazdasági, lelki igény kielégítésére szánták, és hogy létrejöttük a társadalom mely intézményrendszeréhez köthető elsősorban”.²⁰³ Ha feltevésünk igaz, akkor a vizsgált csoportokban írt művekből levonható közösségértelmezés tükrözi annak a társadalmi intézményrendszernek a kezdeteit, amelyet irodalmi életnek hívunk.

A műveltséget mint egy társadalmi csoportokhoz köthető attribútumot jellemzi Brian Stock *textual community* fogalma is:²⁰⁴ szerinte a műveltséghez való hozzáférés mindig meghatározza a módot, ahogy az emberek az egyéni és családi kapcsolataikat, csoporthoz vagy szélesebb közösséghez való tartozásokat konceptualizálják; ezek a minták pedig visszajelzést adnak a köztük működő hálózatról.²⁰⁵

Az irodalmi tevékenységet végző közösségek szempontjából meghatározó Stock azon tézise, miszerint a szövegek használata alapvető módon befolyásolja a csoportszerveződést. (Erre hozza példának 11. századi francia eretnekcsoporthoz működését, amelyek bizonyos kiemelt szövegeket használtak közösségük meghatározó, összetartó, normateremtő elemeként). A *textual communityt* olyan szövegek meghatározta csoportokra érti, amelyekben a tagok egymással való interakciója a közösen ismert szövegek jelentésében való egyetértésen alapul. Olyan közösségekről beszél, amelyekben az írott szöveget a csoportjaik belső viselkedésmódjának felépítésére és a külső világgal szembeni összetartás, szolidaritás kifejezésére használták; szabályozta a tagok közti külső és belső kapcsolatokat. A szöveghez való hozzáállás tehát nem passzív, a csoport tagjai számára elérhető a megfogalmazott tudás, és ez közös beszéd, gondolkodás tárgyát képezte.²⁰⁶

²⁰² Uo., 8.

²⁰³ HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában, 1601-1655*, Res Libraria, II. (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár - Universitas, 2008), 25–26.

²⁰⁴ STOCK, *The Implications of Literacy: Written Language and Models of Interpretation in the Eleventh and Twelfth Centuries*, 8.

²⁰⁵ Uo., 88.

²⁰⁶ FAZAKAS, *Síralmas imádság és nemzeti önszemlélet: A lamentációs és penitenciás sírás a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben*, 109.

Az irodalmi tevékenységet végző közösségek meghatározásakor ezt a fogalmat tehát mindenképp szem előtt kell tartanunk, hiszen ezeknek a csoportoknak az összetartó és szervező ereje a szöveghez való hozzáállásban rejlik: a közös olvasáson és a szöveg szabályzatként való alkalmazásán túl egyfajta közös írás, egymás műveinek olvasása, javítása, kommentálása, műhelymunka is jellemzi a csoportokat. A magyar régiség irodalmi tevékenységet végző, illetve értelmiségi csoportosulásai – kezdve a Vitéz János körüli értelmiségi találkozóktól egészen a Radéczy püspök kertjében működő írókörig – éppen arra engednek következtetni, hogy ezekben az elkülönülő kisközösségekben a tagok kiléphetnek a társadalmi hierarchiában vállalt egyéb szerepeiktől, funkcióiktól, és az egymás által megteremtett nyilvánosságban egy újfajta szerepkörben, az irodalmi működést végző szerepkörében működhetnek. Jó példa erre a humanisták *respublica litteraria*ja. Az egyéni minták megtalálása helyett a korabeli humanisták számára sokkal inkább „a csoportokra vonatkozó minták követése jelentette az azonosság megtalálását”.²⁰⁷ A latin közvetítő nyelvként való használatával lehetővé vált, hogy a humanista identitást egy nemzeteken átívelő, közös önmeghatározásként reprezentálják. A közös nyelv mellett a közös ismeret (antik auktorok) jelentette a másik kulcsmozzanatot, illetve az antik és kortárs művekkel való minél szövevényesebb összekapcsolódás szándéka;²⁰⁸ fő tevékenységük pedig teljesen irodalmi volt: egymás kölcsönös bírálatán, kiadáshoz segítségén, a művek megvitatásán keresztül egyfajta „irodalmi *respublicaként*” működhettek.²⁰⁹ Létrejött egy olyan kiscsoportban megvalósuló nyilvánosságmodell, amely nyitottnak tekinthető: a belépésre jogosultak köre kevésbé a születési, hatalmi előjogokból fakadt, hanem sokkal inkább a műveltség megszerzéséből.²¹⁰

A csoportok képződése egy saját és elkülönült nyilvános teret jelentenek ahhoz, hogy az irodalmi működés szerepét, az ezt jelentő kulturális identitást a csoport tagjai megvalósíthassák. Ezek működésének és a tagok által létrehozott irodalmi alkotások vizsgálatához a másik fontos megközelítési mód a történeti kommunikációelmélet nézőpontja, amely által elvégezhető egyfajta történeti kulturális identitás-kutatás. Ez olyan modellt jelenthet, amely talán nem érdektelen nézőpont a költő és író körökben létrehozott

²⁰⁷ BITSKEY István, „Az identitástudat formái a kora újkori Kárpát-medencében”, in *Humanizmus, religio, identitástudat: tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről*, szerk. BITSKEY István és FAZAKAS Gergely Tamás (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007), 11–23, 27.

²⁰⁸ CSEHY Zoltán, „Humanista énfomalási technikák a quattrocento tájékán és napjainkban”, *Jelenkor*, 45 (2002): 321–328, 321.

²⁰⁹ KLANICZAY Tibor, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete* (Budapest: Balassi Kiadó, 1993), 69.

²¹⁰ CSEHY Zoltán, „Radéczy István, a költő”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 115, 2 (2011): 217–224, 217.

művek elemzésénél, újraolvasásánál. Bene Sándor a politikai diskurzusok stratégiáinak feltárásához alkalmazta a fent említett megközelítésmódot. Tanulmányában a politika nyelveit vizsgálja: „A politika nyelvein nem egyszerűen az ideák elvont történetét értem, hanem ezek kommunikálásának jellegzetes fogalmait, nyelvi konvencióit és argumentációs sémáit, amelyek előírják, hogyan fogalmazható meg a politika célja, illetve milyen módon legitimálhatók annak intézményei és gyakorlati eljárásai.”²¹¹ Ugyanezt az irodalmi csoportosulásokban megképződő kulturális identitásra is alkalmazhatjuk, azaz ennek fogalmait, nyelvi konvencióit, argumentációs sémáit kell vizsgálnunk, a kommunikációs helyzet teljes leírására kell törekednünk. „Ez annyit jelent, hogy a hagyományos történeti poétikai (retorikatörténeti) érdeklődést kiterjesztve, a közlést körülvevő, meghatározó ismeretelméleti, történetfilozófiai, teológiai előfeltevések felmérésére is kísérletet kell tenni”²¹². Mindemellert az is fontos, hogy ezek működésükben megragadható, dinamikus sémák. A történeti kommunikációelmélet szerint a különböző diskurzustípusok mentén vázolható fel „az időről időre változó kommunikációs tér, amelyben a közvélemény státusára és működési mechanizmusaira vonatkozó vélemények elnyerik az adott korban adekvát jelentésüket”²¹³. A nyilvánosság tehát mindig adott beszédmód által implikált modell, tehát az irodalmi nyilvánosság is, amelyet egy-egy irodalmi csoport megteremtett önmaga számára; éppúgy meghatározza történeti előképeit és kortárs mintáit²¹⁴, ahogy a Bene Sándor által vizsgált nyilvános tér.

A nyilvános tér mellett másik kulcsfogalom az identitás fogalma. Az identitás nem egy mozgathatatlan, nem változó énmeghatározás, legalábbis már a reneszánszban ezt tapasztalhatjuk. Bár Stuart Hall, a kulturális identitást meghatározó művében azt írja, hogy a felvilágosodás szubjektuma egy egységes, biztos középponttal rendelkező emberképet takar²¹⁵, de az egyén saját szerepeinek elkülönítése már jóval korábban megjelenhet. Mindenesetre a reneszánsz irodalmi csoportosulásai éppen azt bizonyítják, hogy a tagok elkülönítik magukat a társadalmi hierarchiában vállalt egyéb szerepeiktől, funkcióiktól, és az egymás által megteremtett nyilvánosságban egy újfajta szerepkörben, az irodalmi

²¹¹ BENE Sándor, „A történeti kommunikációelmélet alkalmazása a magyar politikai eszmetörténetben – a kora újkori modell”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 105, 3–4 (2001): 285–316, 285.

²¹² Uo., 286.

²¹³ BENE Sándor, *Theatrum politicum: nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*, Csokonai Könyvtár (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999), 9.

²¹⁴ BENE, „A történeti kommunikációelmélet alkalmazása a magyar politikai eszmetörténetben – a kora újkori modell”, 288.

²¹⁵ HALL Stuart, „A Kulturális Identitásról”, in *Multikulturalizmus*, szerk. FEINSCHMIDT Margit (Budapest: Láthatatlan Kollégium – Osiris, 1997), 60–85, 60.

működést végző szerepkörében működnek. A reneszánsz szubjektuma már szociológiai szubjektum, amely az *én* és a társadalom közti interakció során alakul ki, miközben a szubjektum rendelkezik egy *valódi énnel*²¹⁶. Ez a belső mag azonban nem egy autonóm, biztos középponttal rendelkező entitás, hanem egyfajta interaktív koncepció során alakul. Ez a szubjektum az úgynevezett szignifikáns másokkal fenntartott kapcsolatok nyomán formálódik, az identitás pedig tulajdonképpen folyamat, identifikáció.

A különféle szerepek abból fakadnak, hogy az emberek különféle közösségekhez tartoznak (családi, helyi, nemzeti, regionális, vallási, szakmai közösségek), és ez a kapcsolat tudatossá válik, megképződik egyfajta szolidaritás egy csoport tagjai között, amelynek kifejezését, fenntartását, de létrejöttét is a nyelv egy sajátos változatának használata segíti.²¹⁷ Bármiféle közösségtudat megképzéséhez azonban szükséges az olvasás, az írásbeliség, ahogy azt Brian Stock, illetve az „elképzelt közösségek” (imagined community) fogalmát kidolgozó Benedict Anderson kimutatja.²¹⁸

Tehát ebben az esetben a szerepek reprezentációjának fő eszközei a korszak írásos dokumentumai, irodalmi művei és művészeti alkotásai; a központi elem a dialogicitás: „a szerzői funkció kirajzolódása nem a költemények megírásán keresztül határozódik meg, hanem a más szövegekkel folytatott párbeszédben”.²¹⁹ A humanista szellemű csoportosulásnál (és ahogy fentebb láttuk a magyarországi irodalmi csoportosulás első példái ilyennek tekinthetők) az önreprezentáció olyan viselkedésformáló kódrendszerben²²⁰ nyilvánul meg, amely azonosításokon, hasonlításokon; mitologikus dicséreteken alapul. Az adaptált életpályamodell és a szövegvilág uralásának vágya a másik központi elem. Bitskey István tanulmánya szerint a Kárpát-medence kora újkori kulturális pluralitásából az következett, hogy több közösségi identitástípus is létrejött; az új identitásokat képző erővonalakat pedig a 16. századi történelmi fordulatok jelölték ki.²²¹ A Jagelló-kori közösségi öntudat önreprezentációjának alapjaként nevezi meg a humanista patriotizmust, amelynek összetartó ereje nem a nyelv, nem az etnikum, hanem egyfajta hungarus-tudat és a humanista szellemiség értékrendszere volt.²²² A humanizmus identitás-fogalomhoz

²¹⁶ Uo., 63.

²¹⁷ BURKE Peter, *Languages and Communities in Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 5–6.

²¹⁸ ANDERSON Benedict, *Elképzelt Közösségek: Gondolatok a Nacionalizmus Eredetéről És Elterjedéséről*, ford. SONKOLY Gábor (Budapest: L'Harmattan – Atelier, 2006).

²¹⁹ CSEHY, „Humanista énfőmálási technikák a quattrocento tájékán és napjainkban”, 321.

²²⁰ Uo., 323.

²²¹ BITSKEY, „Az identitástudat formái a kora újkori Kárpát-medencében”, 13.

²²² BITSKEY, „Az identitástudat formái a kora újkori Kárpát-medencében”. Bitskey 5 identitástípust sorol fel, a humanista patriotizmus mellett megjelenik nála az erdélyi szászok kettős identitástudata, a mezővárosok

köthető formulák leginkább a személyre vonatkozó toposzokat tartalmazzák, mint a származás (genus), nemzetség (natio), haza (patria), oktatás (educatio et disciplina), szerencse által elnyert javak (fortuna), állás (conditio), foglalkozás (studia) és a nomen (név).²²³ Ezek azonban, ahogy Jankovits is hangsúlyozza, a csoport- vagy szociális identitáshoz állnak közel, az autonóm minták megtalálása helyett ugyanis a korabeli humanisták számára sokkal inkább „a csoportokra vonatkozó minták követése jelentette az azonosság megtalálását”.²²⁴ A latin nyelv mint közvetítő nyelv tette lehetővé, hogy a humanista identitás egy nemzeteken átívelő, közös önmeghatározás lehessen. A fenti meghatározásokon kívül az antik auktorok ismerete számít kulcsmomentumnak, illetve az antik és kortárs művekkel való minél szövevényesebb összekapcsolódás szándéka.²²⁵ A sodalitasok lényege és fő tevékenysége pedig az, hogy kölcsönösen bírálják, és kiadáshoz segítsék egymás műveit.²²⁶

Az identitás nyilvános reprezentációja a sodalitasok esetében tehát egy szociológiailag nézve kiscsoporton belül történik: „a poeta doctust csak a doctus befogadó képes értelmezni, azaz egy speciális célközönség”.²²⁷ A kommunikáció tere a saját maguknak megteremtett nyilvánosság, a reprezentáció eszközei pedig a levelezések, a versek, műalkotások. Az ezáltal létrejövő nyilvánosságmodell nyitott modell, a belépésre jogosultak köre nem születési, hatalmi előjogokból fakad, hanem a műveltség megszerzéséből. Így, aki képzi magát, bekerülhet a körbe. Fontos látni, hogy a körbe való belépés presztízserértékének növekedésével a műveltség eszköz lesz, belépési engedély más elit és hatalmi nyilvánossági terekbe. Ez a kettő a magyar színtéren erősen összekapcsolódik, hiszen a főúri és egyházi elit képezte a humanista értelmiségi réteget is. A presztízsnövelés kölcsönös egymásra hatásként kezd működni a 16. században: a kultúra pártolása és művelése kiegészítő elemből normatív követelménnyé lép elő,²²⁸ ugyanígy az a tény, hogy verseket magyar főurak írnak, emeli a versszerzés presztízst.²²⁹ A humanisták egymás közti és mecénásokhoz,

magyar református öntudata, a multikulturális identitástudat Felső-Magyarországon, illetve a barokk jegyében megképződő katolikus identitástudat.

²²³ JANKOVITS László, „Az identitás kérdése Jacobus Piso egyik verse kapcsán”, in *Humanizmus, religio, identitástudat: tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről*, szerk. BITSKEY István és FAZAKAS Gergely Tamás (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007), 24–31, 24.

²²⁴ Uo., 27.

²²⁵ CSEHY, „Humanista énfomálási technikák a quattrocento tájékán és napjainkban”, 321. „A humanizmus költészete a megképződő konstrukció és a már meglévő konstrukciók interakciójának sajátos szöveggenerátora.”

²²⁶ KLANICZAY, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, 69.

²²⁷ CSEHY, „Humanista énfomálási technikák a quattrocento tájékán és napjainkban”, 321.

²²⁸ BENE, *Theatrum politicum: nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*, 53.

²²⁹ A folyamatot Georg Simmel leszivárgás-elmélete magyarázza. Eszerint egy aktuális „divat”, szokás, amely egy kis réteg számára elérhető luxusterméket jelent (mint az általunk vizsgált korban a műveltség), ez

közhatalmakhoz való kapcsolatának szervezőeleme az *amittia*, és a társiaság, *sociabilitas* erénye lesz a 16. század közepére. Ez azt jelenti, hogy a társasági érintkezés modellje a baráti társaság lesz, amely lényege az ízlés köré szerveződő kulturális közösség, a profit és az alá-fölérendeltségi viszony helyett pedig az erény, a kellem és a szellemi szabadság lép fel szervezőelemként.²³⁰ Így tehát „a humanista művész társas lény, művészete csak interakcióban érvényesül, valós vagy tulajdonított zsenialitása csak a folyamatos konfrontáció révén nyer értelmet és rangot”.²³¹

3.3. Az irodalmi csoportok meghatározásának eddigi kísérletei

A feldolgozott szakirodalom komplikált képet mutat a csoport, társaság, kollektíva kultúr-és irodalomtörténetben használható fogalmáról, miközben többnyire sem a nemzetközi, sem a magyar irodalomtörténet nem használja egyértelműen az irodalmi csoport, társaság fogalmát. Mindemellett ezek közül is kevés munka tér ki a 17. századot megelőző tevékenységekre. A témával foglalkozó művek alapján a német nyelvű irodalomtörténeti munkákban az irodalmi csoportokról sok különböző, egy-egy csoporttal monografikusan foglalkozó szakszöveg van, de az átfogó elemzés, és így a koherens terminológia is hiányzik.²³²

Közel húsz éve jelent meg Jost Hermand összefoglaló kötete a német költőtársaságokról, amely lexikonként vállalja magára az összes német nyelvterületen működő irodalmi csoport bemutatását és összegyűjtését, de számol azzal, hogy átfogó fogalmi meghatározás nem született a témában.²³³ Gyűjtési körébe csak azokat az irodalmi csoportokat vonja be, amelyek kimondják magukról, hogy egyesületek, költőkörök vagy épp író-társaságok. Ez olyan szigorú kritérium, amely miatt sok informális közösség kiesik a rostáján, épp ezért az itt használt fogalom egészében nem lehet átvehető a magyar régiség irodalmára. Egyrészt sokkal kisebb a fennmaradt korpusz, amellyel dolgozhatunk, illetve sokkal inkább kell

az elit specifikuma. Az alsóbb társadalmi rétegek számára a hierarchikus pozíció követendő mintaként értelmeződik, ezért átveszi a szokásokat, ez így halad a popularizálódásig. Ekkor azonban már az elit új szokásokat, divatot talál ki, hogy megőrizze státuszát. A folyamat pedig kezdődik előlről.

SIMMEL Georg, „A Divat”, in *Válogatott Társadalomelméleti Tanulmányok*, szerk. SOMLAI Péter (Budapest: Gondolat, 2001), 473–507.

²³⁰ SZÉCHENYI Endre, *Társiaság és tekintély, esztétikai politika a 18. századi Angliában*, Doktori mester munkák (Budapest: Osiris, 2002), 19.

²³¹ CSEHY, „Radéczy István, a költő”, 217.

²³² A témához lásd többek között: HERMAND Jost, *Die deutschen Dichterbünde: Von den Meistersingern bis zum PEN Club* (Köln–Weimar–Wien: Böhlau, 1998); MANGER Klaus, „Rituale der Freundschaft”, in *Rituale der Freundschaft*, szerk. POTT Ute és MANGER Klaus (Heidelberg: Universitätsverlag, 2006), 23–51; BECK Angelika, *Der Bund ist ewig: Zur Physiognomie einer Lebensform im 18. Jh.* (Erlangen: Palm und Enke, 1982); SCHMIDT Siegfried J., *Die Selbstorganisation des Sozialsystems Literatur im 18. Jahrhundert* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1989).

²³³ HERMAND, *Die deutschen Dichterbünde: Von den Meistersingern bis zum PEN Club*.

figyelnünk a csoportok informális, kevésbé szabályszerű jellegzetességeire. Mindeközben szem előtt tartandó, hogy a csoportokat irodalomszociológiai elköteleződésnek tekinti, amelyeket világos ideológiai vagy poétikai vezérelvek, kinyilatkoztatott szolidaritás és belső logika, elköteleződés tart össze. Gyűjtési körében pedig nem korlátozódik a 19. századra: már késő középkori és 17. századi csoportokat is detektál, így említi a céhes keretekhez hasonló működésű mesterdalnokokat, és többek között az irodalmi és tudós társaságok határmezsgyéjén mozgó *Fruchtbringende Gesellschaft*ot is. Hermand többféle csoportot különít el: valódi és névleges, ún. kvázi-csoportokat, utóbbiakat nem személyes kapcsolat, csak egy stílusjegy vagy politikai közös ismertetőjegy köti össze. Az irodalmi csoport egyéb típusaiként jelöli meg a költőiskolákat, költőegyesületeket, irodalmi szalonokat, köröket, kollektívákat és munkaszervezeteket (utóbbiba sorolja például a mesterdalnokokat).

A Wülfing-Bruns-Parr-féle kézikönyv gyűjtési köre időben korlátozottabb, kizárólag az 1825 és 1933 közötti csoportokra és egyesületekre koncentrál.²³⁴ Éppen a szűk időkeret teszi lehetővé, hogy egy több szempontú irodalmi csoport-fogalmat használjanak, amely szerint: „a kézikönyv tartalmaz minden olyan megnevezett csoportosulást, amely az irodalmi vagy esztétikai gyakorlatnak olyan intézménye, amelyben különböző hivatású személyek egy – legalább részben közös – identikus esztétikai-ideológiai projekttel közösséget vállalnak, homogenizálódnak”.

Egyik alapkritériuma, amelyet kiemel a többi meghatározással ellentétben, hogy csak azokkal a csoportokkal foglalkozik, amelynek tagjai „alkotó”, szövegek létrehozásában aktív művészek.²³⁵ A társaságokat a csoportnévvel, a fennállás időintervallumával, az ülések időpontjával, a célkitűzéseikkel jellemzi, majd sorra veszi az adott társaság csoportképző tevékenységeit, strukturális és szervezeti felépítését. A csoportnévre, programiratokra, szervezeti hierarchiára vonatkozó szempontok viszont már egy erős szervezettségre utalnak, mindezek a korai informális társaságokat nem vagy csak alig jellemzik.

Michael Glowinski megközelítése mást emel ki, elkülöníti az irodalmi egyesületeket (*Vereinigungen*) és az irodalmi csoportokat (*Gruppen*): előbbibe az értelmiségi, irodalmi szereplők ökonómiai, irodalmon kívüli, például szociális vagy politikai indokból történő tömörülését, utóbbiba a közös irodalmi célok meghatározta közösséget sorolja.²³⁶

²³⁴ WÜLFING Wulf, BRUNS Karin és PARR Rolf, szerk., *Handbuch literarisch-kultureller Vereine, Gruppen und Bünde 1825–1933* (Stuttgart–Weimar: J. B. Metzler, 1998).

²³⁵ Uo., XIV.

²³⁶ GLOWINSKI Michael, „Literarische Gruppe und Poesiemodell – das Beispiel der Gruppe Skamander”, in *Literarische Kommunikation*, szerk. FIEGUTH Rolf (Kronberg/TS: Scriptor, 1975), 43–66.

Számunkra ez utóbbi a lényegesebb: az a motiváció, amellyel a csoporttagok közös művészeti elképzeléseket akarnak megvalósítani, és a közönség számára egy entitásként akarnak megjelenni, az irodalom piacán közös pozíciót kívánnak betölteni. A saját közönségükkel szembeni viszony kiemelése egyedi kategóriaként jelenik meg ebben a meghatározásban. Glowinski az irodalmi csoport megvalósulásához szükséges öt kritériumot határoz meg:²³⁷ (1) Több irodalmi alkotó alávetettsége egy közös esztétikai ideálnak. (2) Egy, a csoport zártságát szimbolizáló viselkedésforma. (3) Egy kortárs vezető vagy példakép elismerése. (4) Egy, a körön kívül elhelyezkedő ellenfél. (5) Egy, általában csak a csoport tagjai számára nyitott folyóirat. Bár több, írókörökkel foglalkozó mű is alapul veszi ezt a kritériumrendszert, mégis kritikaként merül fel, hogy ez nagyobb korpuszban nem alkalmazható, ezért általánosabb fogalomra kell törekedni.²³⁸ Mindebből következik, hogy az informális kommunikációs formák sokasága miatt differenciált csoportosulási fokozatokat lenne érdemes megjelölni.²³⁹

Friedhelm Kröll célja tematizálni azt, hogy milyen motivációk miatt csatlakoznak írók egyes csoportokhoz, melyek az informális irodalmi csoportok funkciói: a csoportot a társadalmi identitásképzés helyének tekinti.²⁴⁰ Empirikus, kérdőíves motivációanalízise eredményeként két alaptípust különít el, akárcsak Glowinski. A manifesztum-alapú csoportokat (*Manifest-Gruppe*) politikai-társadalmi, kulturális köröknek tekinti; és szolgáltatás-alapú csoportnak (*Dienstleistung Gruppe*) az érdekérvényesítő, pragmatikai-szakmai orientáltságú szervezeteket. Négy fő motívumot azonosít, amelyek motivációként szolgálnak az alkotónak a csoporttagság felvételére: (1) A első ilyen, hogy a csoport kisebb, mint a kívülálló nagy és anonim közönség – a régi irodalom esetében pedig egyáltalán ez az egyetlen közönség, amelyben lehetőség van mások véleményének kikérésére. Egy szűk, kollegiális, hozzáértő közeg véleményezhet, azonnali kritikát adhat, felolvasásokon és egymás műveinek megismerésén keresztül segíthet kialakítani a kritikai hozzáállást, az alkotó ezáltal elsajátíthatja, mi tartozik – a mi esetünkben éppen kialakulóban lévő – irodalmi nyilvánossághoz. Kröll hozzáteszi, hogy a zártabb, szűkebb közönség védelmet is jelent a nagyobb nyilvánossággal szemben, egyfajta tesztközeget. Ennek a védelmi

²³⁷ FÜGEN Hans Norbert, *Die Haupttrichtung der Literatursoziologie und ihre Methoden* (Bonn: Bouvier, 1964), 188.

²³⁸ WÜLFING, BRUNS és PARR, *Handbuch literarisch-kultureller Vereine, Gruppen und Bünde 1825–1933*.

²³⁹ KOLK Rainer, *Literarische Gruppenbildung: Am Beispies de Georg-Kreises 1890–1945* (Tübingen: Max Niemeyer, 1998).

²⁴⁰ KRÖLL Friedhelm, „Die Eigengruppe als Ort sozialer Identitätbildung: Motive des Gruppenabschlusses bei Schriftstellern”, *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 52, 4 (1978): 652–671.

funkciónak a reformáció korában, majd a későbbi korok élesebb cenzúráinak esetében akár konkrét védelmi szerepet is tulajdoníthatunk. (2) A második fontos motivációs elem a legitimitáció elnyerése: a csoport előtt felolvasni ugyanis azt jelenti, hogy irodalmi alkotónak tekintenek, a felvett szerep társadalmi visszacsatolást kap, elismertté válik. (3) Ez a legitimitáció az alkotó társadalmi és anyagi elismerését is jelentheti, (4) illetve létrejöhet egy olyan, csoporton belüli egyenlőség, amelyre a csoporton kívüli társadalmi hierarchiában nincs lehetőség. A legfontosabb kiegészítést mindehhez Joseph Strelka teszi hozzá, aki kiemeli, hogy az irodalmi csoport közös munkát is jelent: a közös eszmecserével kezdődik, és egészen a művön végzett közös munkáig vezethet.²⁴¹

Az angolszász szakirodalom használja az irodalmi kör fogalmát a reneszánsz időszakára is. Summers és Pebworth munkája az irodalmi kört akként definiálja, amelynek tagjai összeköttetésben állnak megosztott társadalmi, politikai, filozófiai vagy esztétikai érdeklődés vagy értékek mentén, vagy akik egy közös patrónus, támogató kapcsol össze, vagy akiket baráti, családi, vallási vagy helyi kapcsolat köt össze.²⁴² A legtöbb jól felhasználható támpontot Campbell műve adja, amely kifejezetten azokat a reneszánsz társaságokat vizsgálja, amelyeknek női résztvevői is voltak.²⁴³ Azokat a csoportokat tekinti irodalmi társaságnak, amelyekben az íróként működő tagokat elsősorban a közös irodalmi és filozófiai érdeklődés köti össze. Ezeket különbözteti meg az akadémiai társaságoktól, amelyekben a klasszikus antik műveltség elsajátítása a közösséget összefogó kapocs.

A reneszánsz irodalmi kört olyan társadalmi intézménynek tekinti, amely performatív természetű és lehetőséget nyújt a speciális önreprezentációra. Ezek a csoportok támogatják az írás befogadásának, a témák megvitatásának, a zenei multságok előadásának és összejöveteleknek a meghatározott etikettjét, szabályrendszerét. Akár a színházban, itt is adott volt egy közönség, aki hallgatott, figyelt, és ítélt.²⁴⁴ Meghatározásuk szerint az irodalmi körök a maguk gazdag változatosságában – mint akadémiák, szalonok, társaságok, levelezőtársaságok – olyan retorikai és játékteret biztosítottak, amelyben tanult nők és férfiak beszélgetéseik és írásaik alkalmával felfedezhették a filozófia, politika, vallás, irodalom és társadalom kérdéseit.²⁴⁵

²⁴¹ STRELKA Josef, *Die gelenkten Musen: Dichtung und Gesellschaft* (Wien: Europa, 1971), 41.

²⁴² SUMMERS Claude J. és PEBWORTH Ted-Lary, szerk., *Literary Circles and Cultural Communities in Renaissance England* (Columbia: University of Missouri Press, 2000), 1–2.

²⁴³ CAMPBELL Julie, *Literary Circles and Gender in Early Modern Europe: A Cross-Cultural Approach* (Aldershot: Ashgate, 2006), 12.

²⁴⁴ Uo., 222.

²⁴⁵ Uo., 198.

A magyar történetiség csoportosulásainak számba vételét Klaniczay Tibor és Ritoókné Szalay Ágnes munkái kezdik: feltárják, hogy a reneszánsz kezdeti szakaszában milyen csoportosulások, humanista és tudós körök próbáltak létjogosultságot kivívni maguknak.²⁴⁶ Bodolay Géza az önképzőkörök elődeiről ír: a felvilágosodás és reformkor irodalmi diáktársaságainak jelentőségét abban látja, hogy „műveltebb olvasóközönséget neveltek, hogy sok író, költőt indítottak el az irodalmi pályán, hogy a magyar nyelvű irodalom alkotásait ismertté tették szélesebb körök előtt”.²⁴⁷ Elemzése szerint azonban az 1790-ben alakuló társaságok is csak Bessenyeiig, a magyar felvilágosodásig vezetik vissza eredetüket, korábbi mintákról nem tesz említést. Az irodalmi nyilvánosság létrejöttét a 18. századtól tárgyaló tanulmányok szintén nem tematizálják a definíció kérdését,²⁴⁸ a későbbi korok elemzői számára pedig úgy tűnik, mintha a kérdés nem lenne releváns, hiszen a 20. században már kialakult szervezeti szisztéma van. Ám a csoportok kutatásának hiányosságai így is felmerülnek: „A magyar irodalmi társaságok történetének rendszerező feldolgozása egyelőre gyerekcipőben jár, noha e szervezetek a magyar irodalom és művelődéstörténet periférikusnak tűnő, valójában azonban tevékeny és jelentős szereplői, így bemutatásuk számos érdekes részlettel gazdagíthatja jelenlegi tudásunkat.”²⁴⁹

A legrendszerezettebb definíciós összefoglalót mégis egy a 20. század eleji irodalmi társaságokkal foglalkozó tudományos-ismeretterjesztő szándékkal készült tanulmányban találhatjuk.²⁵⁰ Kálmán C. György meghúzza a határvonalat a professzionizálódott irodalmi tevékenység és az ezt megelőző századok között, de már nemcsak a 18. századtól számolja a csoportok megjelenését, hanem számításba veszi a korai mintákat és előzményeket is. A szerző felteszi a kérdést, hogy miért alakulnak, és mit csinálnak az irodalmi társaságok; válaszként pedig kísérletet tesz egy általános definíció megalkotására. Az irodalmi társaságok célját és programját három alapvető elembe jelöli ki. (1) Az irodalmi társaságok

²⁴⁶ KLANICZAY Tibor, „A humanista irodalom Magyarországon”, in *Pallas magyar ivadéka* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985), 32–40; KLANICZAY Tibor, *Pallas magyar ivadéka* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985); KLANICZAY, „A humanista irodalom Magyarországon”; RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „*Nympha super ripam Danubii*”: tanulmányok a XV-XVI. századi magyarországi művelődés köréből, szerk. JANKOVICS József (Budapest: Balassi Kiadó, 2002). (Az oldalszámok a digitális kiadást követik.)

²⁴⁷ BODOLAY Géza, *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963), 9.

²⁴⁸ NÉMETH Luca Anna, „Az irodalmi modernség egy szervezeti kísérlete: A Vörösmarty Akadémia története és szerepe a 20. század elejének irodalmi életében”, *Filológia* 2 (2012): 48–79; FÁBRI, *Az irodalom magánélete: Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten, 1779–1848*, 7–9.

²⁴⁹ NÉMETH, „Az irodalmi modernség egy szervezeti kísérlete: A Vörösmarty Akadémia története és szerepe a 20. század elejének irodalmi életében”, 48.

²⁵⁰ KÁLMÁN C. György, „Disz-funkciók”, *Partitúra*, 2 (2012): 39–50. (Kálmán C. György írása elején utal Szénási Sándor ugyanebben a témában már elkészült, de még nem megjelent átfogó tanulmányára, a tanulmány megjelenéséről azonban azóta sincs információ, ezért Kálmán C. írását veszem alapul.)

eszerint olyanokat tömörítenek, akik hasonló értékrendet vallanak, ízlésük közel áll egymáshoz, ami azt is jelentheti, hogy bizonyos „kritikai-interpretációs elvek és gyakorlatok (vagy az alkotást meghatározó elgondolások) kialakulhattak, megvitatták őket, megszilárdultak”.²⁵¹ (2) A társaságokat érdekvédelmi szervezeteknek tekinti, tehát ebbe a feladatmeghatározásba számítja azt a jelenséget is, ha egy társaság összefogó eleme adott szöveg megjelentetése volt. (3) Az irodalmi társaság alapvető céljának tartja, hogy piacot kíván szerezni akár saját tagjainak, akár a középpontba helyezett szövegek számára, vagy a piacon kívánja terjeszteni a tagok (vagy bizonyos szerzők) szövegeit.

Mindhárom megállapítás valóban elemét képzi és képezheti az irodalmi csoportalkotásnak, azonban nem kizárólagos attribútumok, a fogalomhasználat és megközelítésmód pedig jellemzően csak a modernitás hálózatainak megragadására teszi alkalmassá ezt a hármas feltételrendszert. A megadott elemeket maga a szerző is viszonylagosnak látja, hiszen a kettes és hármas pont nem válik el élesen, mert „hol az egyik, hol a másik elem válik hangsúlyosabbá, és ez korszakonként (vagy társaságonként) eltérő mintázatot mutat”.²⁵² Emellett több fontos pontot emel még ki: esetenként figyelembe kell venni adott közösség „deklarált” és „valóságos” célját és működését; különbséget kell tenni alkalmilag, véletlenszerűen létrejövő és a résztvevők szándéka alapján megalakuló csoportokról. Az egyik legfontosabb meglátásának tartom annak a Bourdieu-i szempontnak a felvetését, hogy a csoporthoz csatlakozás milyenségét adott kontextus határozza meg, ez a csatlakozás pedig egyszerre szolgálja az író saját elhelyezkedését, pozicionálását és a csoport önképének reprezentációját.²⁵³

3.4. Az irodalmi (tevékenységet végző) csoport mint definíciós skála

A felsorolt kritériumok többnyire korszak-, és kontextusfüggőnek tekinthetőek, ezért ebben a formában nem adhatnak kellő támpontot a definíciószerű használathoz. Viszont jól mutatják azt az igényt, amely szerint egy olyan rugalmas definícióra van szükség, amely lefedi a különböző korszakok és a sokrétű csatlakozási formák tulajdonságait. El kell azonban kerülni azt is, hogy a fogalom túlzottan általánosító és tág legyen, hiszen ez nem segítené a használatát. Azt gondolom, hogy ezért egy olyan definíció kidolgozása jelentheti a megoldást, amely nem egy dobozszerű meghatározást ad, hanem egy attribútumokból felépülő skálaként működik: tehát attól függően, hogy adott társaság az irodalmi

²⁵¹ Uo., 40.

²⁵² Uo., 2.

²⁵³ Uo., 2–3.

csoportosulás tulajdonságainak mekkora részével rendelkezik, látható, hogy a csoportosulás milyen fokán áll.

Az irodalmi, azaz irodalmi tevékenységet végző csoport vagy *litteratus* hálózat létrejöttéhez az attribútumokat kétfelé oszthatjuk: vannak olyanok, amelyek teljesülése szükségszerű, és vannak olyanok – ezek vannak nagyobb számban – amely tulajdonságok addicionálisak, bővíthetőek, némely korszakokban jellemzőbb, némelyekben kevésbé jellemző egy irodalmi csoportra a megjelenésük. Például a közös folyóirat megléte nem szükségszerű, de ha van, az egy magas fokú csoporttevékenységet jelent. Ahogyan vannak programirat nélkül működő társaságok, körök, de formálisabbnak tekintjük azokat, amelyekben alapszabályzatot, normarendszert, célkitűzéseket is írásban rögzítenek. Hozzá kell tenni azonban, hogy a formalizáltság mértéke nem áll egyenes arányban a csoport hatékonyságával, adott kontextusban egy diszkrét, informális csoportosulás jobb elhelyezkedést és hozzáférést biztosíthat a publikációs térhez, mint már formális, de periférián működő társulások.

A csoport szociológiai formaként való értelmezéséből és az irodalmi tevékenység meghatározásából három alapvető, szükségszerű csoportképző tulajdonság következik, amelyeknek mindenképpen teljesülniük kell ahhoz, hogy irodalmi társaságról (vagy ennek valamely formájáról) beszélhessünk.

Az összekapcsolódás központi elemének kell lennie a (1) szövegekkel való foglalkozásnak, vagyis a csoport tevékenységi köre legyen szövegközpontú, Brian Stock meghatározása szerint tehát *textual community*ként működjön. Ilyen tevékenység lehet az irodalomról való beszéd a tagok között, művek megvitatása és kommentálása, közös könyvhasználat, egymás közönségként való használata. Brian Stock definícióját kiegészítve ide tartoznak az aktív, alkotóként végzett tevékenységek is, mint a szövegek létrehozása, publikálása; azaz a diskurzustétbe való belépés. Ezáltal jöhet létre ugyanis egy olyan közeg, amelyben a csoporttag szöveggel foglalkozó, irodalmi tevékenységet végző személyként tud fellépni, felveheti ezt a szerepet, létrejöhet a fent említett védett közönség, amelyben a művek műként értelmezhetőek. Az irodalmi tevékenységet végző csoportok létrejöttében tehát elsődleges: „a »másik« témáinak, írói módszereinek, poétikai elképzeléseinek

megismerése, túl a lehetséges ösztönzéseken, az azonos vagy rokon irányba fejlődés lehetőségeinek”²⁵⁴ megteremtése.

A csoportosulás létrejöttéhez szükséges az is, hogy (2) megvalósuljon valamiféle személyközi, interperszonális kommunikáció. Az eddigi meghatározásokkal ellentétben azonban nem gondolom, hogy ennek feltétlenül személyes, fizikai találkozásban kell megvalósulnia. A közös irodalmi tevékenység és az ezt képviselő szerep megvalósítása ugyanis éppoly lehetséges volt egy humanista levelezésben, mint egy havonkénti társasági találkozón. A csoportképződéshez szükséges kapcsolatfelvétel tehát lehet személyes találkozás, de egy levelezés, egy dedikáció, egy ajánlás is jelenthet egy az adott szöveg motiválta közösségvállalást. A harmadik legmeghatározóbb pont (3) a „mi-tudat” megjelenése, a közösségvállalás, a szolidaritás, amelynek rengeteg megnyilvánulási formája lehet: a tagok egymást közösségként való említésétől kezdve, a hivatalos csoportnév használatán keresztül a konkrét programirat megfogalmazásáig.

Kérdéses, hogy azt a szempontot, hogy (4) a csoport meghatározó tagjai produktív, alkotó szerzők legyenek, szükséges-e erős előfeltétellé tennünk. Ha csak írók és költők társaságait kívánjunk felsorolni, akkor igen. Ha azonban nem akarjuk kizárni a közös könyvhasználaton vagy közös olvasáson alapuló irodalminak tekinthető szövegekkel foglalkozó cselekvési formákat, akkor ezt a tulajdonságot inkább felvehető, mintsem szükségszerű értéknek kell tekintenünk.

A további tulajdonságok teljesülése nem feltétlenül szükséges egy irodalmi tevékenységet végző csoport létrejöttéhez, azonban megjelenésük esetén elmondható a társaságról, hogy a csoportosulás egyre magasabb fokán áll. A fenti tanulmányok különböző aspektusaiból itt kell említeni a (5) közös időre vonatkozó kitételeket. A sűrűség és intenzitás szempontjából a csoporttagokat összekötő közös idő lehet egyszeri találkozás vagy egyéb egyszeri performatív aktus, akár levélváltás; illetve lehet többszöri, alkalmankénti találkozókról, vagy rendszeres, meghatározott időközönként tervezett közösségi tevékenységről beszélni.

A csoportok fontos eleme, hogy van-e, és ha van, mi vagy ki az a (6) központi tényező, amely vagy aki köré a csoport tevékenységeit és identitását szervezi. Ennek a esetjei lehetnek

²⁵⁴ LENGYEL, „A kapcsolatháló mint szerkezet és médium: Műhelyjegyzetek az irodalmi történet és szociológiájához”, 46.

a meghatározott hely vagy intézmény körüli szerveződések vagy a meghatározott személy (mecénás, patrónus, közös példakép) motiválására létrejött összekapcsolódások.

Ezt követik (7) a csoporttevékenységre mint társadalmi létmódra vonatkozó kimondott vagy kimondatlan megegyezések, szabályok, normák, mint például a közös célok vagy programirat megfogalmazása, az érdekvédelem, a külső értékrenddel, társadalmi csoporttal való szembehelyezkedés, illetve megkülönböztetődés. Ide tartozik a szabad beszédmódnak mint intézményen belüli vagy intézmények közötti elkülönülési formának a megjelenése, illetve az egyéb, nem az irodalmi intézményre vonatkozó értékrendbeli közösségvállalás elemei is, mint a vallási, politikai vagy egyéb elköteleződés. Egyéb közösség-szervező tulajdonság lehet ezen felül a nyelv, a származás, a műveltségi fok.

Az (8) irodalmi tevékenység jellegére vonatkozó ismérvek közül elsősorban a közös esztétikai, irodalmi irányelveket lehet kiemelni, amelyek közé tartozhatnak a formai vagy tartalmi elemek; esztétikai, illetve kritikai és interpretációs elvek közös meghatározása. Ez történhet a csoport tagjainak kimondatlan közmegegyezése vagy határozott tervszerű programirat alapján is. A meghatározott értékrend mellett irodalmi tevékenység lehet az alkotás és a publikálás segítése, ezek csoportszintű végrehajtása.

A csoportosulás magasabb fokúvá válását jelzi, ha megjelenik a társaság (9) saját, belső normarendszere, és a tagok rítusokat, közös viselkedési formákat alakítanak ki. Ehhez tartozik például az, hogy meghatározzák a csoporthoz tartozás feltételrendszerét; szabályokat, viselkedési normákat írnak elő; a tagok felvételének meghatározott eljárásmodot alakítanak ki. Kialakul a csoport belső struktúrája, megjelennek a csoporton belüli szerepkörök és a tagok hierarchiája. Ennek megfelelően (10) szabályozzák a csoport kívülré történő önreprezentációját is: ennek elemei közé tartozik például a csoportnév vagy a keletkezéstörténet kidolgozása és használata. De a csoportszintű megjelenési lehetőségek (pl. tagok számára fenntartott folyóiratok, közösen kiadott kötetek) éppúgy ide is tartoznak, mint a közös irodalmi tevékenységek realizálódási formájához.

A csoportosulás nemcsak belső, hanem külső szempontok alapján is létrejöhet, ezzel többnyire az eddigi csoportfogalmak nem számolnak. Ugyanis érdemes felvenni az irodalmi csoportok közé azokat az összekapcsolódásokat is, amelyeket (11) mások határoznak meg társaságként. Emellett, bár nem erősíti vagy gyengíti a csoportosulást, de fontos – nem feltételként, hanem tulajdonságként – rögzítenünk, ha a csoport tagjait (12) egyéb személyközi kapcsolat (rokoni, házastársi, baráti, kollegiális, iskolatársi, munkahelyi,

hübéri, stb. viszony) is összefűzi, ugyanis ezek jelenléte utalhat a csoport belső kapcsolatrendszerének és a hálózat szociális miliójének minőségére.

Az eddigi fogalommeghatározások szintén nem tértek ki arra, hogy egy csoportot nem csupán a tulajdonságok megléte jellemez: az, hogy adott társaság rendelkezik-e a felsorolt attribútumok bármelyikével nem, vagy csak kevés esetben bináris, igen/nem válaszok mentén létrejövő változó, hanem az informálistól a formálisig elhelyezkedő érték.

Az irodalmi tevékenységet végző csoportosulások definíciós skálájának attribútumrendszerét tehát a következő táblázatban lehetne összefoglalni:

<p><u>Az irodalmi tevékenységet végző csoportosulás</u> <u>szükségszerű elemei:</u></p>	<p>(7) Csoporttevékenységre mint társadalmi létmódra vonatkozó normák</p>
<p>(1) Szövegközpontúság (<i>textual community</i>):</p> <ul style="list-style-type: none">- közös irodalomról való beszéd- művek megvitatása, kommentálása- közös könyvhasználat- egymás közönségként való használata- aktív szövegalkotói tevékenység: írás, publikálás	<ul style="list-style-type: none">- közös célok vagy programirat- érdekvédelem- külső értékrenddel, társadalmi csoporttal való szembehelyezkedés, megkülönböztetődés- egyéb, nem az irodalmi intézményre vonatkozó értékrendbeli közösségvállalás: vallási, politikai vagy egyéb elköteleződés- egyéb közösségszervező tulajdonságok (pl. nyelv, származás, műveltségi fok)
<p>(2) Személyközi kapcsolat, interperszonális kommunikáció</p> <ul style="list-style-type: none">- személyes találkozás- levelezés- dedikáció, ajánlás	<p>(8) Az irodalmi tevékenység jellegére vonatkozó normák</p> <ul style="list-style-type: none">- közös esztétikai, irodalmi irányelvek: formai vagy tartalmi elemek- közös kritikai és interpretációs elvek- alkotás és a publikálás segítése- közös alkotás- közös publikálás
<p>(3) Mi-tudat, közösségvállalás, csoportidentitás</p> <ul style="list-style-type: none">- egymás közösségként való említése- hivatalos csoportnév- konkrét programirat	<p>(9) Saját, belső normarendszer</p> <ul style="list-style-type: none">- csoporthoz tartozás meghatározott feltételrendszere- szabályok, viselkedési normák- rítusok: tagfelvétel stb.- belső struktúra és hierarchia- kidolgozott csoporton belüli szerepkörök
<p><u>Addicionális, választható és bővíthető elemek:</u></p>	
<p>(4) Meghatározó tagjai produktív alkotók</p>	
<p>(5) Közös idő</p> <ul style="list-style-type: none">- egyszeri találkozás, egyéb performatív esemény- levelezés- többszöri, alkalmankénti találkozó- rendszeres, meghatározott alkalmak	<p>(10) Csoport önreprezentációja</p> <ul style="list-style-type: none">- csoportnév- keletkezéstörténet- csoportszintű megjelenési lehetőségek (pl. folyóiratok, közösen kiadott kötetek)
<p>(6) Központi, centrális csoportszervező tényező</p> <ul style="list-style-type: none">- meghatározott helyhez vagy intézményhez való kötődés- meghatározott személyhez való kötődés (mecénás, patrónus, példakép, stb.)	<p>(11) Csoporton kívülről érkező közösségmeghatározás</p>
	<p>(12) Egyéb személyközi kapcsolatok (Például:)</p> <ul style="list-style-type: none">- rokonság- házasság- baráti viszonylag- kollegialitás- iskolatárs- hübéri viszony

A 15–16. századi magyarországi kulturális élet csoportjainak vizsgálatával (*lásd 4.4 fejezet*) láthatóvá válik: létrejöttek olyan közösségek, amelyek elkülönült kommunikációs teret biztosítottak ahhoz, hogy tagjaik adott társadalmi szerepeiken túl tudatosan egy új identitás lehetőségét valósíthassák meg, ahol a résztvevők nem egyházi és nem hivatali minőségükben szerepelhettek, hanem valamely irodalmi vagy tudós működést végző egyénként. A csoportosulás milyenségét jelző tulajdonságok továbbvezetnek ahhoz, hogy meghatározhassuk, az értelmiségi, irodalmi tevékenységeket végző személyek milyen kapcsolattípusokkal kötődtek egymáshoz. A fenti tapasztalatok alapján pedig talán javasolható egy olyan nem merev, rendezett, attribútumok alapján felállítható skálaként kidolgozott irodalmi csoportfogalom használata, amely segít abban, hogy pontosabban láthassuk, mely társulásokat miért vagy éppen miért nem érdemes az irodalmi, illetve irodalmi tevékenységet végző csoport címkéje alá vennünk.

4. Értelmiségi csoportosulások mintázatai az értelmiségi hálózatok definíciós skálájának mentén: irodalmi csoportosulások története Magyarországon a 15–16. században

„Az irodalom [a humanista] számára mindig társas foglalkozás, egy nagy szellemi vérkeringés közvetítője. A humanista írók ezért majd mindig csoportokat alkotnak, számon tartják egymást és egymás műveit, vagyis igényes irodalmi életet teremtenek.”²⁵⁵ Klaniczay Tibor mondatai nemcsak a humanistákra érvényesek. Bár még a reneszánsz során is csupán kevesek rendelkeztek azzal a fajta műveltséggel, amelyben a szöveggel való foglalkozást presztízsértéknek tartó eszmény is helyet kaphatott, ezeknek a csoportoknak a kialakulását, előzményeit érdemes áttekinteni már egészen a magyarországi irodalomtörténet kezdetétől.

Az előző fejezetben tárgyalt csoportfogalom és attribútumok megvalósulásának legelső nyomait röviden, előzményekként veszem sorra, majd a 15–16. században a reneszánsz és a humanizmus megjelenésével már tudatosabbá váló csoporttevékenységeket részletesen elemzem. A társulások egyfajta kulturális gócpontként értelmezhetőek a korban, amelyekben a szerzők megteremthették maguknak az olvasóközönséget: kezdve a Vitéz János körül kialakult tudós kör irodalmi munkásságától, Radéczy püspök pozsonyi működéséig, vagy éppen a Balassit is érintő költőversenyig. Ezekben a társaságokban író és olvasó közt nincs különbség, az olvasó maga az író és viszont.

A fejezetben megkísérlem az irodalmi társulások európai hagyományainak kontextusába beilleszteni a magyarországi csoportokat, és a régi magyar irodalom néhány kiemelt, eddig már feltárt csoportján, összekapcsolódásán vizsgálom meg a definíciós skála megvalósulását. Céлом annak vizsgálata, hogy az említett társaságok létmódja és működési mintázata miként valósul meg. A hipotézisem szerint ezek a csoportok bár alapvetően a szerzetesrendek és vallási közösségek „textual communities”²⁵⁶ fogalmának megfelelően működtek, de alapvető változásként szerepelt az, hogy tudatos *irodalmi* tevékenységre törekedtek. Olyan közösségeket hoztak létre, amelyek szándékoltan az adott társadalmi szerepeiken túl (nem azokkal ellentétben, de azok mellett) egy új identitás lehetőségét jelentették: a résztvevők nem egyházi és nem hivatali minőségükben szerepelhettek, hanem valamely irodalmi vagy tudós működést végző egyénként

²⁵⁵ KLANICZAY, *Pallas magyar ivadékai*, 35.

²⁵⁶ STOCK, *The Implications of Literacy: Written Language and Models of Interpretation in the Eleventh and Twelfth Centuries*.

Fazakas Gergely Tamás a 17. századi református imádságoskönyvek közösségértelmezésének vizsgálatokor arra kérdésre keresi a választ, hogy „az imádságok grammatikája és tropológiai rendszere milyen közösségértelmezési lehetőséget jelölhetett ki az olvasók számára”; illetve „az imák megszólaltatásával milyen közösséghez való tartozásra, milyen közösség »elképzelésére« adódhatott lehetőség”.²⁵⁷ Bár munkájának szövegtörzse teljességében különbözik az általam vizsgáltaktól, de megközelítésmódja és nézőpontja ideális hozzáférést ad az általam vizsgált csoportok értelmezéséhez is. A csoportok elemzésének fő kérdései ezért innen indulnak ki: a vizsgált korai irodalmi csoportok műveik által miként és milyen közösséget képeztek maguknak? Ennek megismerésével kirajzolódhat, hogy milyen tartalmi motívumokon, kommunikációs elemeken keresztül szerveződik az a hálózat, amely a korban az irodalmi élet működésének modelljét mutatja. Az áttekintés és az elemzés megmutatja, hogy a szöveggel való foglalkozáson alapuló csoportok működésének egyik legfontosabb újdonsága lehetett a 15–16. században, hogy homogén és viszonylag zárt közösségek helyett a magukat irodalmi munkát végző társaságnak tekintő csoportok heterogén és egymás felé gyenge kapcsolatokon keresztül nyitott csoportok voltak.

4.1. Előzmények: A csoportosodás korai formái a Magyar Királyság első évszázadaiban

Azt, hogy a műveltség használatából adódó csoportszerveződés csupán humanista találmány lenne, Brian Stock a szerzetesrendek szövegek körüli kialakulásának modelljével cáfolja. Tézise, hogy a műveltség alapvetően befolyásolja a csoportszerveződést, a közösség létrejöttének alapja pedig nem a társadalmi hovatartozás, hanem az, hogy ezek az egyének hasonlóan használják a szövegeket – erre épül csoportjaik belső viselkedésmódjának felépítése, és ezáltal fejezik ki összetartozásukat a külső világgal szemben.²⁵⁸ Az európai értelmiség kialakulásának történetét vizsgálva Le Goff az első hasonló példákat azokban a fordítóközösségekben találja, amelyek feladata az arab vagy arab átvétellel fennmaradt görög szövegek latinra fordítása volt.²⁵⁹ A kialakulóban lévő értelmiség másik bázisaként a

²⁵⁷ FAZAKAS, *Siralmas imádság és nemzeti önszemlélet: A lamentációs és penitenciás sírás a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben*, 5–6.

²⁵⁸ STOCK, *The Implications of Literacy: Written Language and Models of Interpretation in the Eleventh and Twelfth Centuries*, 89–90.

²⁵⁹ LE GOFF Charles, *Az Értelmiség a Középkorban* (Budapest: Magvető, 1979), 25. A kutatók „első nemzedékeként”, az első „szakosodott” értelmiségiként jelöli meg a Bizáncban és Észak-Itáliában tevékenykedő Jacopo de Veneziát, Burgundio da Pisát, Moise da Bergamot és Leone Tuscust; a szicíliai Aristippon da Palermot. A spanyolországi fordítók közül pedig Abélard of Bath, Platon de Tivoli, Armannus Dalmata, Robertus Kecenensis, Hugo de Santalla, Goudisalvi és Gherardo da Cremona emelkedik ki.

goliardokra, vándordíákokra, jocularokra tekint, akik a városi értelmiség egy típusaként jelentek meg, s számos nekik tulajdonított költemény, vagy kollektív alkotások (mint például a *Carmina Burana*) is fennmaradtak.²⁶⁰

Az államalapítás utáni magyarországi műveltségi viszonyokat nézve, az Árpád-házi és Anjou-királyok uralkodása alatt készült kisszámú írásmű kapcsán is felmerül, hogy nem önmagukban álló, egyszemélyi eredményekként kezelendők, hanem „már ezek is a csíráiban kialakult, irodalmi-tudományos műveket sugalmazó, előállító, őrző központokra utalnak”.²⁶¹ Kiemelkedik a királyi udvar normatív szerepe, az első püspökök pasztorációs és irodalmi tevékenysége, és az első monostorok alapítása és könyvkultúrája.²⁶² Magyarországon az írástudók rétegeinek kialakulásában Tarnai szerint a 10. században „kívülről” érkező latin nyelvű írástudás kidolgozott szabályrendszerének nyomait láthatjuk.²⁶³ A műveltség eloszlásának tekintetében a „legelső lépcsőfokon” álltak az egyszerű papok, akik legfeljebb a zsoldároskönyvek betűin elsajátított olvasástudással és nyelvtani alapismeretekkel rendelkeztek. A püspöki székhelyeken található scriptorok már elsajátíthatták az írás, másolás, fogalmazás készségét. A következő szinten a főespereseknek, kanonokoknak kellett állniuk, az ő esetükben ugyanis elvárt volt a latin beszéd, a jogi kompendium és a kánonismeret. A latinul tudó klerikusoknak aztán helye lett a főnemesi udvarokban is, ahol a nyelv- és írástudásra szükség volt például az adólajstromok vagy tolmácsolási feladatok elvégzésében. A legműveltebb réteget azonban csak a királyi udvar kötelékében lehetett megtalálni: a legmagasabb műveltségre, irodalomismeretre az itt szolgáló papok, püspökök tehettek szert, és az „idegenek”. Utóbbi kifejtéseként Tarnai hangsúlyozza, hogy az irodalom művelői és igazi értői ezek a külföldiek voltak, műveik és tevékenységük vált az új állam „irodalmi tradíciójának” alapjává, „írói életformájuk” a magyarországi litterátusok példaképévé.²⁶⁴

A külföldi minták alapján kialakuló értelmiségi réteg elsődleges központjává a kolostorok válhattak, majd a királyi udvar, amely állami és kulturális centrumként is funkcionált. Az első írástudókat az oklevelek lejegyzői között találni. I. István uralkodásának időszakából három olyan oklevelet ismerünk, amelynek eredetisége bizonyos, ezek mind német hatást tükröznek. Az 1002-re datálható pannonhalmi oklevél írója Heribert C néven

²⁶⁰ Uo., 35.

²⁶¹ CSAPODI, *Kódexek a középkori Magyarországon: Kiállítás Az Országos Széchényi Könyvtárban*, 79.

²⁶² Uo.

²⁶³ TARNAI, „*A magyar nyelvet írni kezdik*”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, 10–12.

²⁶⁴ Uo., 12.

ismert írnok, aki az említett év közepén jöhetett Magyarországra III. Ottó német császár udvarából, Heribert kölni érsek és kancellár egyik volt írnokaként. A néhány évvel későbbre datálható (1009) pécsi is veszprémi oklevél szintén a német császári kancelláriával kapcsolható össze, az akkor működő Egilbert kancellár egy írnokának műve lehet.²⁶⁵ Csoportmunkát ezeknél az okleveleknél azonban nem feltételezhetünk.

4.1.1 Kolostorok, szerzetesrendek, másolók

A legelső, feltételezhetően valamilyen értelmiségi közösséget maguk körül tudó személyek az új királyságba érkező külföldi egyháziak voltak, a megalakuló kolostorok pedig önmagukban egy zárt közösségi élet megvalósulását, a kulturális kezdeményezések és az összetettebb emberi kapcsolatok létrejöttének gyakorlatilag egyetlen lehetséges helyszínét jelentették.²⁶⁶ Mivel a Magyar Királyság területén ekkor még nem indult el a könyvtermelés, ezért a térítés kezdetétől fogva a könyvimport jelentős szerepet játszott. A behozott könyvek gyűjtőhelyévé esősorban a megalakuló kolostorok váltak, így a legkorábbi szöveg körüli csoportosulásokat, textual communityket értelemszerűen ezen könyvek közvetlen közelében kell keresnünk: kialakult a könyvmásolói tevékenység és a különböző kolostorok közötti könyvforgalom.²⁶⁷ Az első könyveket Géza püspökei hozták: Sankt-Galleni Brunó és Pilgrim, passauai püspök.²⁶⁸ A legkorábbi ismert könyvjegyzékek 1015-ben a pécsváradi apátságból maradt ránk, 1093-ból pedig a pannonhalmi apátságból. Utóbbi gyűjtemény 80 könyvet tartalmazott, ez a szám pedig a korban tekintélyes könyvtárnak mondható.²⁶⁹ Az inventárium szerint a pannonhalmi bencéseknek a Biblia, az egyházi szerkönyvek és egyházatyák kötetei mellett az iskolai oktatás során használt klasszikus irodalmi szövegek (Cicero, Lucanus), grammatikai tárgyú értekezések (Donatus) és a középkori latin „kortárs” keresztény irodalom alkotásai is rendelkezésükre álltak, és részletesebb irodalmi szakismeret nyomatit is mutatja az, hogy a jegyzékben Isidorus Hispaniensis *Etymologiae* c. műve is szerepelt.²⁷⁰ A külföldről az egyházépítési mintákkal együtt beáramló könyves műveltség nemzetközi kapcsolatokon keresztüli beáramlását jól mutatja Chartres-i Fulbert (a chartres-i katedrálisiskola tanára) 1020–1023 körül írt Bonipert

²⁶⁵ KRISTÓ Gyula, *Magyarország története 895-1301* (Budapest: Osiris, 2019), 97–98.

²⁶⁶ PÁL József, *Világirodalom* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2012), 192.

²⁶⁷ KÓKAY György, *A könyvkereskedelem Magyarországon* (Budapest: Balassi Kiadó, 1997), 8.

²⁶⁸ Uo.

²⁶⁹ GINTLI Tibor, szerk., *Magyar irodalom* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2010), 26.

²⁷⁰ TARNAI, „A magyar nyelvet írni kezdik”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, 15.

pécsi püspöknek szóló levele is.²⁷¹ Ebből kiderül, hogy Fulbert a püspök egy szolgájától, Hilduintól megtudta, hogy a püspök híjával van Priscianus, a késő ókori latin grammatikus szövegének, ezért küld neki egy másolatot.²⁷²

Az első szerzőként megnevezhető személyek is az egyházépítéshez kapcsolódó, magasabb képzettségű klerikusok halmazából emelkednek ki. Szent Gellértet (997–1046) az első Magyarországon működő írónak tekinthetjük. A velencei születésű bencés szerzetes egy meghíúsult szentföldi zarándoklat helyett került a frissen alapított Magyar Királyságba hittérítőként. Bár a Gellért-legenda életrajzi adatainak hitelességét megkérdőjelezzük, így az sem bizonyított, hogy Gellért valóban Imre herceg tanítója lett volna, de I. Istvánnal való kapcsolatát adathozhatjuk. Gellért hét évig tartó bakonybéli remeteségében írta meg a *Deliberatio supra hymnum trium puerorum (Fontolgatás a három ifjú énekéről)* című művét, amely a Dániel könyvében szereplő három kemencébe vetett ifjú történetének, a szerzetesi liturgia egyik fontos szövegének értelmezése nyolc könyvbe foglalva. Gellért *Deliberatio*ja ráadásul rögtön az írásmű létrejöttéhez kötődő kapcsolatról is tanúskodik, a mű ajánlása ugyanis Isengrimusnak (salzburgi szerzetes, majd 1074-től Admont apátja), Gellért barátjának szól, aki a téma megírására buzdította.²⁷³ A Gellértről szóló írásokban megemlítik, hogy már bakonybéli remetesége idején kapcsolatot ápolt az ottani kolostor bencés szerzeteseivel, egyfajta „műhely” működött, ahol Gellért esetenként tollba is mondta elméleteit. István 1030-ban Gellértet marosi (csanádi) püspöknek nevezte ki, ahova Gellért magával vitt két bencés szerzetest a bakonybéli kolostorból, Valtert és Ulrikot tanítóknak.²⁷⁴ A Gellért-legenda több változatában más-más szám szerepel arról, hány bencés szerzetes kísérte Csanádra a püspököt, mindenesetre Gellért körül mindenképpen feltételezhetünk egy több főből álló bencés szerzetesi közösséget, amely bizonyára meghatározott közösségtudattal rendelkezett, és amelynek tevékenységében a szöveghasználat – mind Gellért szövegalkotásához, mind a tanításhoz kapcsolódóan – megvalósulhatott.

A magyarországi irodalom első, latin nyelvű emlékeként tartják számon az István királynak tulajdonított *Intelmeket*. Az Imre hercegnek szóló királytükör szerzője egy István korabeli művelt egyházi személy lehetett, kiléte azonban nem ismert. A kutatások során

²⁷¹ HOLL Béla, „A historia litteraria magyarországi története”, in HOLL Béla, *Laus librorum: Válogatott tanulmányok*, szerk. MONOK István és ZVARA Edina, METEM-könyvek (Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2000), 85–133, 81, hozzáférés: 2020.08.26, <https://mek.oszk.hu/01600/01630>.

²⁷² GINTLI, *Magyar irodalom*, 25.

²⁷³ CSAPODI, *Kódexek a középkori Magyarországon: Kiállítás Az Országos Széchényi Könyvtárban*, 82.

²⁷⁴ TARNAL, „A magyar nyelvet írni kezdik”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, 12.

szerzőként felmerült Gellért püspök, Asztrik érsek, Bonipert pécsi püspök és Thancmar corvey-i bencés szerzetesnek, a hildesheimi püspöki iskola és káptalan előljárójának személye is, de a pontos adatot az eddigi kutatásoknak nem sikerült megállapítani. A keletkezés időpontja valószínűleg a 11. század első harmadában lehetett, Imre herceg 1031-es halálát megelőzően, a szöveget azonban csak 15–16. századi másolatokból ismerjük.²⁷⁵

Az első írói megnyilvánulások és azok kontextusainak feltérképezése során a legkorábbi időszakból kiemelkedik még Mór pécsi püspök (1000 k. – 1070 k.), akit az első név szerint ismert magyar (Magyarországon nevelkedett) íróként tartanak számon.²⁷⁶ Mór 1000 körül született, bencés monostorban élt Pannonhalmán már gyerekkorától kezdve, illetve feltehetően Zobor-hegyen is megfordult. 1030-tól pannonhalmi apát volt, a pozsonyi évkönyvek szerint pedig 1036 és 1064 között pécsi püspök lett. 1064 körül kezdhette megírni a Szent Zoerard (András) és Szt. Benedek, Nyitra környéki erdőkben élő remetek latin nyelvű legendáját, amely 15. századi másolatban maradt ránk.²⁷⁷ A legendában Mór többször is megemlíti, hogy Zoerard és Benedek életéről Fülöp Zobor-hegyi apát és remetetársai informáltak, az ő elmesélésük alapján jegyzi le a történeteket. A kolostori kommunikációnak ez a lenyomata, a közösségi emlékezet lejegyzésének módszere jól mutatja, hogy a kolostor megfelelő közeget nyújtott a szövegcentrikus tevékenységhez, és bizonyítja, hogy a szövegalkotás egy csoporthoz köthető, közösség által motivált kulturális aktusként volt jelen.

A kolostorok emellett lehetőséget adtak arra is, hogy nemcsak önmagukban zárt rendszerekként működjenek, hanem egy laza, gyenge kapcsolatokkal összekötött kulturális hálózatot is megvalósítottak. Erre ad példát az a 12. századi adat, amely szerint Cerbanus (Cerbano Carvani velencei pap vagy szerzetes) 1131–1150 között latinra ültette át a pásztói monostor egyik görög kódexét. Az elkészült Maximosz és Ióannész Damaszkénosz-fordítást Dávid pannonhalmi (korabeli néven: szentmártoni) apátnak ajánlotta.²⁷⁸ Cerbanus

²⁷⁵ HAVAS László, „Intelmek”, in *Magyar művelődéstörténeti lexikon VII.: Középkor és kora újkor*, szerk. KŐSZEGHY Péter (Budapest: Balassi Kiadó, 2007), hozzáférés: 2020.08.26, http://mamul.btk.mta.hu/MAMUL_SZERK/mamul_view.php?editid1=4370.

²⁷⁶ VIZKELETY András, „Mór”, in *Magyar művelődéstörténeti lexikon VII.: Középkor és kora újkor*, szerk. KŐSZEGHY Péter (Budapest: Balassi Kiadó, 2007), hozzáférés: 2020.08.26, http://mamul.btk.mta.hu/MAMUL_SZERK/mamul_view.php?editid1=5156.

²⁷⁷ CSAPODI, *Kódexek a középkori Magyarországon: Kiállítás Az Országos Széchényi Könyvtárban*, 83.

²⁷⁸ Uo., 85.

Magyarországon készült, és magyar kapcsolaton alapuló fordítása Nyugat-Európa-szerte fontos szöveg lett, a két említett mű ez alapján terjedt el, a párizsi egyetemre is eljutott.²⁷⁹

Elsőként tehát a kolostorok és szerzetesi közösségek nyitottak teret a szövegalkotó tevékenységnek, és megfigyelhető, hogy az egyéni munkák erősen csoportba ágyazott eredményként jelentek meg. Bár adott szerzetesi közösségnél megfigyelhető volt természetesen a csoporttudatosság, ám ezek egyházi és vallási szempontokat takartak elsősorban, nem a közös szövegalkotó tevékenységre vonatkoztak. Így irodalmi tevékenységet végző csoportként még nem jellemezhetőek, az irodalmi csoport definíciós skáláján alig válnak láthatóvá, de mégis fontos mutatói annak, hogy a kialakulóban lévő szerzői tevékenység nem egy egyszemélyi formátumú, hanem egy kulturális közösségbe ágyazott aktivitásként valósult meg már a 11. században. A meginduló kéziratos kódexirodalom, a kolostori másolóműhelyek tevékenysége és a kolostorok közti, hálózati szempontból gyenge kapcsolatokon keresztül könyv- és műveltségáramlás a következő évszázadokban is jellemző maradt.²⁸⁰ A kialakuló magyar nyelvű írásbeliség is a kolostori irodalomban és a kódexekben talált utat magának.

4.1.2. Az udvar és a kancellária

Tarnai megállapítása szerint az első szellemi központ, ahol az írói, literátori öntudat megjelenhetett, a királyi udvar volt, ugyanis „ez biztosított otthont, munkát, állást és befolyást a papi emberekből álló vezető értelmiség még nagyon vékony rétegének, amely társadalmi helyzetét egyházi állásának köszönhette ugyan, de pozícióját gyakorlatilag hasznosítható tudásának és az ezt ténylegesen felhasználó világi vezetésnek”.²⁸¹ A magyar királyi udvart, mint „irodalompártolókat és – értők” gyűjtőhelyét elsőként Hartvik legendája említi.²⁸²

A német származású bencés szerzetes, aki a hersfeldi kolostor apátja, majd a magdeburgi érsekség kormányzója is volt, 1088-ban jött Magyarországra. Könyves Kálmán bizalmasa lett, megkapta a győri püspöki széket. A feltételezeten 1097–1099 között egybeszerkesztett Szent István legendát neki tulajdoníthatjuk, a munka megrendelője Könyves Kálmán volt.

²⁷⁹ VIZKELETY András, „Cerbanus”, in *Magyar művelődéstörténeti lexikon VII.: Középkor és kora újkor*, szerk. KÖSZEGHY Péter (Budapest: Balassi Kiadó, 2007), hozzáférés: 2020.08.26, http://mamul.btk.mta.hu/MAMUL_SZERK/mamul_view.php?editid1=3448.

²⁸⁰ A kéziratos irodalom hálózatelemzését és csoportjainak részletes vizsgálatát azonban jelen disszertáció nem tekinti feladatának.

²⁸¹ TARNAI, „A magyar nyelvet írni kezdik”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, 28.

²⁸² Uo., 29.

Már a Hartvik által írt *István-legenda* előzményeit lejegyzők tevékenysége is feltételez egy meglevő kommunikációs közösséget. A legkorábbinak tartott, nagyobbik legenda (*legenda maior*) valószínűleg az István szentté avatását (1083) megelőző időszakban keletkezett. Összeállítóját nem ismerjük, feltételezések szerint egy egyházas műveltségű bencés szerzetest kell szerzőként megjelölnünk, aki ismerte a – korban még csekély – magyar irodalmi hagyomány műveit, például az *Intelmeket*. A kisebbik legenda szerzője szintén nem ismert, keletkezése valamikor Kálmán uralkodásának (1095-1116) első éveire datálható. Hartvik a két legenda összedolgozását már egy irodalmat értő közösségben írhatta, erre utal a legenda szövege, ahol megszólítja a művet megrendelő Kálmánt, és megjegyzi – mentegetőzése közepette –, hogy „ha netán valamely oda nem illő kis akadály kerülne [a király] elébe, jobb szeretném, ha könyvem inkább a tűz lángja emésztené el, semmint, hogy egy harmadik irigységtől sárguló szemnek kerüljön elébe”.²⁸³ Kristó ugyanezt a kritikától való félelmet azonosítja a szintén Kálmán korában írt kisebbik István-legenda szerzőjénél is, aki azt írja magáról: „kiváltképp irigyeinek mardosásától tart, akik saját irományaikat ugyan hanyagul fércelik össze, mégis a másét pocskondiázzák”.²⁸⁴ Hartvik emellett a legendában valóban utal egyfajta szellemi közösségre, amikor egyes csodák kihagyását azzal indokolja, hogy „azon számtalan bölcs tollára” hagyja inkább ezt a feladatot, „akiket Magyarország oly melegen ölel keblére”.²⁸⁵ Kálmán uralkodása alatt működött Alberticus, akit Kálmán I. törvénykönyvének összeállítójaként tartanak számon, s műve az Árpád-kori latin próza kiemelkedő színvonalát képviseli. Ebben a szövegben is felbukkan az értelmiségiek csoportosodásának motívuma, ugyanis Alberticus a dekrétum ajánlólevelét Szerafin esztergomi érseknek címzi, és akit úgy jellemez, hogy palotája fényes termeit „igen sok ékesszólású és nagy tanultságú férfiú mint megannyi drágakő” ékesítette.²⁸⁶

Kristó mindezek alapján hangsúlyozza, hogy (Könyves) Kálmán volt az első olyan magyarországi uralkodó, akinek udvarában „irodalmi élet” alakult ki.²⁸⁷ A fenti idézetek valóban azt mutatják, hogy létezhetett egy közösség, amelynek tagjai számon tartották egymást, és egymás műveit ismerték, sőt akár véleményezték. Kálmán rendelkezései pedig alapot adnak arra, hogy azt gondoljuk, valóban létrejöhetett egy irodalmi tevékenységet

²⁸³ KRISTÓ Gyula, *Az államalapítás korának írott forrásai*, Szegedi középkortörténeti könyvtár (Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 1999), 317–318.

²⁸⁴ Uo., 301–302.

²⁸⁵ Uo., 341.

²⁸⁶ KRISTÓ, *Magyarország története 895-1301*, 146.

²⁸⁷ Uo., 145.

végző értelmiségi csoportosulás a királyi centrumban. Kálmán nem hiába kapta a Könyves jelzőt: kortársai kiemelték műveltségét és rendeleteinek műveltséget emelni szándékozó voltát. Rendelkezett arról, hogy az egyházi réteg teljesítsen egy elvárt műveltségi minimumot: a kanonokoknak előírta, hogy olvasni tudják és értsék is a kánoni szabályzatot.

A 12. századtól már nemcsak a beérkező külföldiek tekinthetők az értelmiség szervezőerejének, a hazai irodalom és a külföld kapcsolatának biztosításába az ország határain túli egyetemeket látogató magyarországiak is bekapcsolódtak.²⁸⁸ Az értelmiségi műveltséget igénylő tevékenységek közül a 12. századra kiemelkedtek a kancellária feladatkörök, a kancellária ugyanis a legkorábbi, magas képzettségű litterátusokból álló világi szervezetté vált. Igazi jelentőségét III. Béla (1148–1196) idején érte el, Béla belpolitikájának ugyanis fontos eleme volt, hogy szétválassa a királyi kápolnát és az írószervet, így az egyházi helyett királyi függésbe került. A kancelláriába kerülő jegyzőket Párizsban taníttatták, akik aztán a jegyzőségéből kancelláriai hivatalba kerülhettek, esetenként püspökökké is válhattak. A királyi udvar ezáltal a jogi írásbeliség központja lett,²⁸⁹ mindemellett nem szabad elfelejtenünk, hogy a 11–12. században értelmiségi elitnek nevezhető írástudók száma nem haladta meg a 150-200 főt összességében.²⁹⁰

A külföldön tanulás korabeli divatjának megfelelően vélhetően Franciaországban vagy Itáliában tanult „P. dictus magister”, azaz Anonymus is, aki III. Béla jegyzőjeként írta meg a *Gesta Hungarorum*ot. A magyar nép eredetéről szóló krónika mindenképpen az udvari környezethez, királyi megrendeléshez, illetőleg politikai reprezentációhoz kapcsolódik. Szerzőjét névről nem ismerjük, a keletkezés körülményeiről is kevés információnk van, a mű pedig egy 13. századi másolatban maradt ránk. Anonymus művében nyilatkozik saját munkásságáról, például megemlíti, hogy írt már egy kompilált Trója históriát is, illetve a szöveg maga széles irodalmi előismeretekről tanúskodik.²⁹¹ Ennek ellenére azonban nem tudunk arról, hogy ez a széleskörű irodalmi műveltség milyen közösségi tevékenységhez kapcsolódott.

A 13. századi viszonyokról általánosságban elmondható, hogy a szellemi igényesség növekedett, de az értelmiségi réteg nagyobb volumenű növekedéséről nem beszélhetünk. A krónikák visszatérő eleme a kezdetektől a 15. századig, hogy az udvarban magyar előkelők, hadvezérek tetteikről egyes szám első személyben énekeket adattak elő énekeseikkel

²⁸⁸ TARNAL, „A magyar nyelvet írni kezdik”: Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon, 13.

²⁸⁹ KRISTÓ, *Magyarország története 895-1301*, 183.

²⁹⁰ HORVÁTH Iván, *Ómagyar szövegemlékek mint textológiai tárgyak* (Budapest: OSZK, 2015), 19.

²⁹¹ GINTLI, *Magyar irodalom*, 35.

(ioculatores), lejegyzett művek vagy egyéb adatok azonban erről nem maradtak fenn.²⁹² A litterátusok gyűjtőhelyének továbbra is az egyházi szervezetek és kolostorok, az udvar és a kancellária számított, az irodalmi tevékenységet végzők pedig a művelt egyháziak legfelső, vékony rétegéhez tartoztak. A történetírók munkássága is ezt támasztja alá: Rogerius váradi főesperesként, Tamás spalatói főesperesként, Ákos mester prépost és királynéi alkancellárként, Kézai Simon pedig udvari papként írta meg történeti művét. A kéziratos művek elkészülésében pedig – ha szorosabb műhelytevékenységet nem is figyelhetünk meg –, de alapelem maradt a megbízói kapcsolat. Az adatok szerint például Szent István király verses históriájának íróját, egy név szerint nem ismert esztergomi szerzetesit is feljebbvalója, Lodomér esztergomi érsek bízta meg a feladattal.²⁹³

Károly Róbert (1308–1342) Nagy Lajos (1342–1382) és Zsigmond király (1387–1437) udvarának jellemzésekor a lovagi kultúra elemei lépten-nyomon felbukkannak, az udvari lovagi kultúra megjelenésére vonatkozó adatok csekélyek és vitatottak. A lovagi jellegű irodalom egy emlékeként tartható számon Krizsáfán fia György zárandoklatleírása, és Tar Lőrinc Szent Patrik írországi purgatóriumában való pokoljárásának története.²⁹⁴ Az Anonymus által említett, elveszett Trója-kompiláció és a korszak névadási gyakorlatában feltűnő, a lovagi irodalom szövegeiből átáramló nevek (Heléna, Ehellős, Perjámos) is ezeket a nyomokat erősítik. Leginkább Küküllei János Lajos királyról szóló életrajza tartalmazza a lovagi irodalom motívumait.

A 14. századra megtört az egyház monopóliuma a kultúra és az írásbeliség terén, a kancellária a sok esetben külföldön (elsősorban Itáliában vagy Franciaországban) egyetemet végzett világiak – klerikusok helyett diákok, litterátusok gyűjtőhelye lett,²⁹⁵ mindazok ellenére, hogy a középkori egyetemalapítási kísérletek nem jártak sikerrel Magyarországon. I. Lajos 1364-ben Pécsen, Zsigmond pedig 1395-ben Óbudán próbálkozott universitas létrehozásával, de mindegyik intézmény rövid életű volt, így az értelmiség képzésének fő magyarországi intézményeiként megmaradtak a káptalanok és a városi plébániák által fenntartott iskolák.²⁹⁶ Zsigmond uralkodása alatt továbbra is a királyi udvar jelenti a kultúracentralizáló erőt, de megkezdődött a főúri nemesség vagyonosodása. A keletkező bárói réteg pedig elkezdte kialakítani maga körül a vidéki „kulturális centrumokat”, amelyek

²⁹² Uo., 33.

²⁹³ KRISTÓ, *Magyarország története 895-1301*, 260.

²⁹⁴ KURCZ Ágnes, *Lovagi kultúra Magyarországon a 13-14. században* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988).

²⁹⁵ KRISTÓ, *Magyarország története 895-1301*, 102.

²⁹⁶ GINTLI, *Magyar irodalom*, 44.

a rendi korszak fő műveltségalkakító tényezőiként éltek tovább, és megteremtették annak lehetőségét, hogy az udvari kultúra az ország több területére szétsugározzon.²⁹⁷

4.1.3. A magyar nyelvű írásbeliség elindulása mint csoporthoz köthető tevékenység

A Tarnai által második szóbeliségnek nevezett jelenségnek megfelelően a korai századokban a magyar irodalom kétnyelvű és kétközegű volt, azaz írott formájában latin nyelven létezett, ám szóban magyarul közvetítették.²⁹⁸ Miközben a latin nyelv az egyre meghatározhatóbbá váló értelmiségi rétegnek gyakorlatilag egyfajta csoportnyelvévé vált, addig a magyar nyelv írásbeliségének kialakulása éppen ellenkező folyamatot mutatott: az egyéni olvasó megjelenését. Míg a latin nyelvű szövegeknek már a beáramlása, és később magyarországi környezetben való szereztetése is egy értelmezési közösséget – befogadókat, majd olvasókat – feltételezett, addig az anyanyelvű leírt szövegek megjelenésének formái – a szórványemlékek és vendégszövegek²⁹⁹ – épp az anyanyelvű olvasóközösség hiányára mutatnak rá. Horváth Iván fejti ki, hogy egy latin szövegű kódexben található magyar szó, vagy magyar nyelvű vendégszöveg nagyon szűk olvasóközösséget jelenthet: általában csak magát a bejegyzőt, esetenként azt a néhány főt, akinek a bejegyző ezt megmutatta, vagy aki a vendégszöveget tartalmazó kódexet használta.³⁰⁰ (A második szóbeliség modellje szerint azonban az anyanyelvű szövegnek voltak befogadói, még hozzá hallgatók formájában.) Az Árpád-kori magyar nyelvű szövegek Horváth Iván érvelése szerint – ha hálózatként interpretálható a kontextusuk –, akkor kizárólag helyi hálózatban („local area network”) léteztek.³⁰¹ Ebbe a helyi hálózatba gyakran csak az az egyetlen személy tartozott, aki a magyar nyelvű szöveget bejegyezte, épp ezért a magyar nyelvű – vendégszöveggé fennmaradt – textusok szándékos terjesztése, másolása, szélesebb körű közönség megcélzásának szándéka nem feltételezhető, csakis egy nagyon szűk, zárt közeg számára volt „látható”. A helyi hálózatok összekapcsolódásából létrejövő nagyobb hálózatban való terjedéshez az szükségeltetett, hogy az anyanyelvű bejegyzést vagy vendégszöveget

²⁹⁷ KRISTÓ, *Magyarország története 895-1301*, 186.

²⁹⁸ TARNAI Andor, „Szóbeliség – latinság – írásbeliség”, in *A magyar kritika évszázadai I.: Rendszerek a kezdetektől a romantikáig*, szerk. TARNAI Andor és CSETRI Lajos (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981), 11–26, 20–21.

²⁹⁹ A Pray-kódexben lejegyzett Halotti beszéd és könyörgés (1192-95), a 13. század utolsó harmadában készült Leuveni Kódexbe írt Christus (Ómagyar Mária-síralom), a gyulaféhérvári sorok (14. sz.) és a königsbergi töredék (14. sz.) is kifejezetten magánhasználatú szöveggé tűnik fel, szélesebb olvasóközönséget nem feltételez.

³⁰⁰ HORVÁTH Iván, „When Literature Itself Was Bilingual: A Rule Of Vernacular Insertions”, in *The Poetics of Multilingualism – La Poétique Du Plurilinguisme*, szerk. PATRIZIA Noel Aziz Hanna és SELÁF Levente (Cambridge Scholars Publishing, 2017), 73–88.

³⁰¹ Uo., 73.

tartalmazó kódexet elajándékozzák, új helyre szállítsák vagy lemásolják – és a másolatot vigyék tovább újabb közösségek számára. Az anyanyelvű szöveg másolása azonban akkor lehetett cél, ha a hordozó nagy része is anyanyelvű volt, erre azonban az abszolút olvasáshatár, az 1410-es évtized³⁰² átlépéséig nem találhatunk példát.³⁰³ Tehát: „az Árpád-kor magyar írói még úgy írtak, hogy csak hallgatókra számíthattak, olvasókra nem – a Mátyás–Jagelló-korban viszont már igenis létezett kicsiny magyar olvasóközönség.”³⁰⁴ Mindehhez hozzá kell tenni, Bartók Zsófia Ágnes megállapításának megfelelően, hogy a relatív olvasáshatár latinul tudó egyházi férfiak körében bő száz évvel később van, mint az abszolút olvasáshatár, emellett az említett csoport körében jellemzően még az abszolút olvasáshatár után sem indul meg a magyar nyelvű szövegáramlás, szövegeik legtöbbje eregeti szerzői kézirat kell legyen: „Az általános gyakorlat szerint a latinul tudók az általuk ismert másodlagos szóbeliséget továbbörökítve saját maguk fordítanak, mástól származó magyar nyelvű szöveget még sokáig nem másolnak.”³⁰⁵

Az olvasóközönség fokozatosan, helyi hálózatok – mikro-olvasóközönségek – összekapcsolódásával jött létre; a népnyelvű olvasóközönség létrejöttéről tehát akkortól beszélhetünk, amikor a különböző helyi hálózatok között hálózatközi kapcsolatokat létesített a szövegáramlás.³⁰⁶ Ezzel párhuzamosan népnyelven írók közösségéről sem beszélhetünk, a népnyelvű írásbeliséget végzők csoporttevékenysége – akárcsak az olvasóké –, majd csak a 15. századtól figyelhető meg. Az első egészében magyar nyelven, igaz erős latinosságot mutató magyar nyelven, írt könyv a Jókai kódex, amely keletkezése 1440 körülre datálható. Ettől fogva már nem a vendégszövegek korszakáról beszélhetünk, a 15. századi kolostori tevékenységek, elsősorban kódexmásoló műhelyek fordítókat, másolókat és befogadókat is tömörítő közösségei voltak a magyar nyelvű írásbeliséget végzők csoportjainak első példái.³⁰⁷

³⁰² HORVÁTH Iván, „Magyar versek: mi veszett el?”, in *Ghesaurus : tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István (Budapest: rec.iti, 2010), 83–98; HORVÁTH, *Ómagyar szöveg emlékek mint textológiai tárgyak*, 24.

³⁰³ HORVÁTH, „When Literature Itself Was Bilingual: A Rule Of Vernacular Insertions”, 74.

³⁰⁴ HORVÁTH, *Ómagyar szöveg emlékek mint textológiai tárgyak*, 20.

³⁰⁵ BARTÓK Zsófia Ágnes, „A másodlagos szóbeliség elsődleges határai: Latinul tudók magyar nyelvű egyházi szövegei a reformáció előtt”, in *Tarnai Andor emlékkonferencia* (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, (Megjelenés alatt.)), 8.

³⁰⁶ HORVÁTH, *Ómagyar szöveg emlékek mint textológiai tárgyak*, 26–27.

³⁰⁷ Ezek működését, a magyar nyelvű olvasás- és írástudás kialakulásában és elterjedésében betöltött szerepét, a kolostorok közti szövegáramlás jellegét Lázus Sándor vizsgálta: LÁZUS, *Apácaműveltség Magyarországon a XV-XVI. század fordulóján: Az anyanyelvű irodalom kezdetei*.

4.2. Változások a 15. században: a csoportok láthatóvá tételének első tudatos lépései

4.2.1 Átmenet: másolók, rendi krónikák és a reneszánsz beszűrődése

A 15. századra alapvető változás következett be a magyarországi műveltségben, az értelmiségi réteg szélesedett és sokszínűbb lett, kimozdult az egyház teljes fennhatósága alól, az apácakolostorokban megjelent a magyar nyelvű olvasóközönség, a világi értelmiség pedig elkezdett szétszóródni a főurak udvarai irányába és kibillent a királyi udvar teljes centralizáltságából. A megelőző századokban a gondosan követett írásbeli előképek ellenére a korabeli irodalom még nagyrészt alapul szóbeli hagyományokon, a művek, szövegek keletkezését pedig alapvetően határozzák meg az egyházi és állami célok.³⁰⁸ Tarnai azonban már arra hívja fel a figyelmet, hogy a magyar nyelvű írásbeliség a lassan elkülönül a literátus réteg szóbeli hagyományaitól, és a 15–16. századra „írásos tradíciót képző faktorrá” alakul, ami azt jelenti, hogy „már a maga rögzített formájában adott a fejlesztéshez további impulzusokat”.³⁰⁹ Bár a literátusok írói tevékenységük egy részét továbbra is valamilyen funkció szerint, didaktikus szándékkal, alkalmazott alkotásokat létrehozva végezték, ám a melléktevékenységként végzett irodalommal és tudományokkal való foglalkozás elkezdett fontosabbá válni az egyéb elfoglaltságoknál.³¹⁰ Varjas a 16. századra teszi, ennek a folyamatnak a következő lépését, amikor az „irodalmi életnek” kezdetleges szervezeti formái megjelennek, tehát azt, amikor a szerzők megismerkednek egymással, számon tartják egymás munkásságát vagy például a hazai iskolákban vagy a külföldi egyetemeken együtt tanulók kapcsolatban maradnak, leveleznek.³¹¹ Egymás számon tartása, sőt egyfajta kritikai közeg meglétére utaló nyomokat viszont már Könyves Kálmán udvarában is találni, persze ezek a minták még nem elegendőek ahhoz, hogy valóban egy kifejlett irodalmi élet meglétéről beszélhessük. Egymás regisztrálásának, az „írók” munkásságának nyomon követésének szándékának első tudatos formáját a rendi krónikákban találjuk.

Rendi krónikák: egymás regisztrálásának igénye

Az egyetemesen és többnyire helyileg is összefoglalt rendtörténeti katalógusoknak a céljai között szerepelt az is, hogy egy-egy szerzetesrend irodalmi termését összefoglalják,

³⁰⁸ TARNAI, „A magyar nyelvet írni kezdik”: Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon, 34.

³⁰⁹ Uo., 284.

³¹⁰ HARGITTAY, „A régi magyarországi irodalom jellege (decem rationes)”, 79.

³¹¹ VARJAS Béla, „Irodalom és társadalomtörténet”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 84 (1980): 607–619, 617.

írók és műveik adatai begyűjtsék, így a 15. századtól kezdve ezek az írói névjegyzékek legfőbb forrásaivá váltak.³¹² A rendi krónikák az új rendek (dominikánusok, ferencesek, Ágoston-rendiek, karmeliták) 13. századi megtelepedésével kezdtek felbukkanni a kolostori értelmiség műveltséganyagában, ugyanis ezekben már betelepülésükkor kialakult a meghatározó iskolázás, érvényesült a tartományi és központi irányítás is, amely egyrészt szabályozta a rend szellemi tevékenységét is, másrészt igyekezett munkájuk eredményét megmenteni a későbbi idők számára.³¹³ Magyarországon bizonyára ismert volt a ferences rend Arnoldus de Serano által írt *Chronicon XXIV fratrum ministrolum generalium*, amely Szalkai Balázs krónikájának fő forrásaként szerepelt. Ennél is kiemeltebb az írók felsorolásában Bartholomaeus de Pisa *De conformitate vitae beati Francisci ad vitam domini Iesu* című, 1389-1390 között írt rendi krónikája, amely önálló írói katalógust tartalmaz. Ebben ráadásul több csoportra bontva sorolja fel a szerzőket, külön kiemelve az első csoportban a Biblia szövegének magyarázóit; majd a következő kategóriában három alcsoportba rendszerezi a teljes szentírást beszédekben feldolgozó szerzőket, a népnek elmondandó beszédek íróit, és az egyéb tudományzakok (pl. logika) művelőit.³¹⁴

Az egyetemes rendtörténetek magyarországi ismertségén túl néhány rendnél megjelent a helyi történések lejegyzésének igénye is. Az Ágoston-rendiek helyi krónikája nem ismert, viszont az egyetemes rendtörténetbe bekerült néhány magyarországi szerző neve, például a 15. században tevékenykedő Simon de Hungaria és Stephanus Forestus neve. Emellett itt megjelenik a nemzetközi kapcsolattartás 14. századi megvalósulása is, ugyanis a rend egy írója, Augustinus Triumphus a *Destructio Arboris Prphyrj* c. munkáját nagyváradi rendtársának, Jánosnak ajánlotta.³¹⁵ A domonkosok rendtörténete azonban nem maradt ránk, a ferencesek 1504-ben írt vázlatos krónikája pedig nem tudott az előzős évszázadból részletes adatokat összegyűjteni. A karthauziak Lőcse melletti menedékkői kolostorának rendtörténete fennmaradt, itt azonban szerzőket nem említenek, néhány scriptoruk nevét azonban feljegyezték.

Az első írói tevékenységről is információt adó helyi rendtörténet, amely fennmaradt, az obszerváns ferencesek körében készült. A rend 1420–1430 közötti vikáriusa, Szalkai Balázs kezdte meg a rendtörténet³¹⁶ megírását: 1313-tól jegyezte le az egyetemes rendtörténetet,

³¹² TARNAI, „A magyar nyelvet írni kezdik”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, 57.

³¹³ Uo., 88.

³¹⁴ TARNAI, „Szóbeliség – latinság – írásbeliség”, 57.

³¹⁵ TARNAI, „A magyar nyelvet írni kezdik”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, 88.

³¹⁶ *Chronica seu origo fratrum minorum de observantia in provincia Bosnae et Hungariae*

1339-től az akkor megalakult bosnyák-magyar, majd 1448-ban önállósult magyarországi rend történetét két, ismeretlen nevű folytató fejezte be. A folytatást többek között Újlaki Gergelynek, Buzjái Miklósnak, Somlyai Mihálynak, Gyöngyösi Imrének tulajdonítja a szakirodalom.³¹⁷ Mivel Szalkai székhelye a Philippo Scolari (Ozorai Pipo) alapította ozorai kolostorban volt, krónikáját itt találta meg a névtelen folytató. A krónika ugyan tendenciózus szerzői névjegyzéket nem ad, de a rend két legkiemelkedőbb értelmiségijéről megemlékezik. A krónika tartalmazza Laskai Osvát műveinek jegyzékét és Temesvári Pelbárt epítáfiumát, amely Temesvári irodalmi tevékenységét kiemelten említi.

Holl Béla kiemelkedő jelentőségűnek tartja a pálos rend krónikáját, amelyről azt írja, hogy „a reánk maradt első magyar nyelvű emlékek és a virágzó humanizmus korából egy kisebb közösség tudós, irodalmi munkásságának teljes keresztmetszetét adja”.³¹⁸ A középkor egyetlen magyarországi alapítású rendjének 1526 táján megírt története³¹⁹ már valóban egy rendszerezett gyűjtésen alapult. Az adatokat Zalánkeményi János (Joannes de Zalonkemen) és Dombrói Márk (Marcus Slavus de Dombro)³²⁰ kezdték gyűjteni, azonban a rendtörténet megírását már Gyöngyösi Gergely végezte el. Gyöngyösi 1493–95-ben a krakkói egyetemen, innen visszatérve léphetett be a rendbe, majd 1520–22 között perjel lett. Az 1510-es évek végén több műve is megjelent Rómában, a készülő rendtörténet számára pedig maga is végzett forráskutatást, adatokat gyűjtve több magyarországi, szlavóniai és osztrák kolostor oklevéltárából. A *Vitae fratrum*ban következetesen beszámol a pálos rend szellemiségéről, említést tesz több magyar és latin nyelvű műről és szerzőikről is. Egyrészt információt kapunk arról, hogy a 14. század második felében számos magas műveltségű klerikus lépett a rendbe: Jakab bácsi prépost (1350 k.), Ferkel Miklós pozsegi kanonok (1393), Pesti Balázs kalocsai kanonok (1390), Márton, a székesfehérvári Szent Miklós társaskáptalan prépostja (1392), Gallus Nigri kalocsai kanonok (1394), Mátyás nyitrai kanonok (1395). A 15. századból pedig ismert Tatai Antal, aki egykor a bécsi egyetem hallgatója volt, Szakolyi (Szokoli) János csanádi püspök, aki Bolognában szerzett

³¹⁷ KEVEHÁZI Katalin, „Ferencs krónika”, in *Magyar művelődéstörténeti lexikon VII.: Középkor és kora újkor*, szerk. KŐSZEGRY Péter (Budapest: Balassi Kiadó, 2007), hozzáférés: 2020.08.26, http://mamul.btk.mta.hu/MAMUL_SZERK/mamul_view.php?editid1=3887.

³¹⁸ HOLL Béla, *Laus librorum: Válogatott tanulmányok*, szerk. MONOK István és ZVARA Edina, METEM-könyvek (Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2000), 82–83, hozzáférés: 2020.08.26, <https://mek.oszk.hu/01600/01630>.

³¹⁹ *Vitae fratrum eremitarum ordinis sancti Pauli primi eremita*

³²⁰ TARNAL, „A magyar nyelvet írni kezdik”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, 103.

doktorátust, és a már említett Dombrói Márk (bécsi egyetem), illetve maga Gyöngyösi, aki Krakkóban szerezte a baccalaureátusi fokozatot.³²¹

Gyöngyösi kiemelt figuraként ír Magyarországi Mihályról (Michael Pannonius) és követőiről. Mihály a renden belül egy értelmiségi csoportot szervezett, de a rend doktoraiból és magistereiből álló csoportosodásnak nem az irodalmi munkásság, hanem a rend vezetésének átvétele volt a célja. Kísérletük nem sikerült, de Mihály ennek ellenére a renddel jó kapcsolatot ápolva távozott Párizsba, ahol aztán héberül tanult.³²² Gyöngyösi elbeszélésében más belső csoportok is feltűnnek, ilyen a Bátori László és köré szerveződő remeték csoportja, amelynek működését Gyöngyösi 1456 körülre teszi. Bátori László tanításaival „iskolát” alapított, követőivel pedig remetességbe vonult, valószínűleg nekik készített magyar fordításokat a Biblia egyes részeiből, magyarázatokat és egy a szentek életéről szóló gyűjteményt, de munkái nem maradtak fenn.³²³ A 15. századtól kezdve Gyöngyösi a rendi prédikátoroktól ismert beszédek is tart számon: említi Kelemen sermoit, Bálint generális és Váradi Futó Mihály beszédeit, de ezekből példányt nem ismerünk. A pálos írók közt jelenik meg Szombathelyi Tamás, akinek egy idézetgyűjteményt tulajdonít Gyöngyösi. A 15–16. század fordulóján tevékenykedett a rendben emellett Jacobus de Segeto, aki egy teljes beszédgyűjtemény és egy zsoltármagyarázat szerzőjeként szerepel. Külön fejezet emeli ki Csanádi Albert munkásságát, aki a 15. század végén lépett be a rendbe, a krónika pedig két 1513-ban írt himnuszát, és a rend akkori vikáriusához, Zalánkeményi János vikáriushoz írott – önérzetes és irónia jeleit mutató – levelét közli.³²⁴

A rendi krónikák az irodalmi csoportképzés szempontjából egy speciális formának tekinthetők. Megjelent bennük a közösségi tudat, a „mi szerzőink” lejegyzésének vágya, és az irodalmi tevékenység megörökítése is. Az egyes szereplők azonban egy időben tág, több generációra nyúló skálán is elhelyezkedhetnek, és csak a katalógusba kerülés tényéből nem következtethetünk arra, hogy egymással interakcióba lépve, közös irodalmi tevékenységet végeztek. A ferences rendi krónika két, elkülönülő és kiemelkedő személyt, nem egy csoportot állít elénk. A pálos rend krónikájában azonban már időben egyszerre működő tagok lejegyzése is megjelenik: ez a leírás a renden belül elkülönülő értelmiségi csoportokat, egymást is ismerő és számon tartó szerzői közösségeket mutat.

³²¹ Uo., 106.

³²² Uo., 108.

³²³ Uo., 109.

³²⁴ Uo., 154.

Csoportmunka, közösségi irodalmi tevékenység és a helyi hálózatok összekapcsolódása

Az időszakot tekintve már a 16. századi példák közt kellene felsorolnunk a magyar nyelvű irodalom tendenciózus lejegyzésének első helyeit, az apáca kolostorok scriptoriumait. A magyarországi anyanyelvű kódexek többsége már Mátyás halála után keletkezett, Mátyás korától pedig már a műveltséget illetően a reneszánsz és a humanizmus térnyeréséről beszélhetünk. A magyar nyelvű kódexek legtöbbször pedig két, a királyi udvar környezetében működő budai apáca kolostorban készült.³²⁵ Az apácaműveltség azonban nem volt azonos a humanizmus műveltségével, a női szerzetesrendek tagjainak olvasmányai, az azokból megszerzett tudás célja a hitéletnek megfelelő lelkiállapot elérése volt.³²⁶ A ma ismert kolostori anyanyelvű irodalom épp ezért a szigorú értelemben vett vallási irodalom termékének, használati szövegnek tekinthető, amelynek nem a szórakoztatás, hanem az építés volt a célja. Ezeket a 15. század utolsó évtizedeitől a domonkosok, a premontrei s a klarissza apácák használták többnyire közösségi felolvasásokon.³²⁷

A 15. században elinduló magyar nyelvű kódexirodalmat több rendi reform, a személyes vallásosság, a devotio moderna is elősegítette, az apáca kolostorokban pedig megjelent a latinul nem tudó apácák igénye a számukra is befogadható olvasmányok iránt. A szövegeket többnyire szerzetesek fordították az apácaközösségeknek, vagy laikus testvéreknek; de ezek egyszeri és névtelenül készült fordítások voltak, amelyek másolása adott kolostor falain belül történt.

A kor magyar nyelvű kódexirodalmában egyetlen tudatos szerző lép elő, az 1526 körül, nem kizárólag apácáknak készült *Érdy-kódex* írója-fordítója-összeállítója, akit Karthauzi Névtelenként tart számon a szakirodalom. A karthauziak lövöldei kolostorában készült kódex egy egész évre szóló prédikáció- és legendagyűjtemény; szerzőjének a célja, hogy

³²⁵ Az óbudai klarisszák részére készült az első magyar nyelvű könyvként számon tartott, 1370 körül fordított, 1440-es évekre datált másolatban fennmaradt *Jókai-kódex*. Szintén ennek a kolostornak a használatára készült 1508–27 között hét nyelvemlékkódex: a *Nagyszombati Kódex*, a *Nádor-kódex*, a *Lobkowitz-kódex*, a *Debreceni Kódex*, a *Kazinczy-kódex*, valamint két kódextöredék. A 17 fennmaradt domonkos-rendi eredetű magyar kódexnek csaknem mindegyikét a Margit-szigeti apácák számára fordították vagy ők másolták.

³²⁶ LÁZS, *Apácaműveltség Magyarországon a XV-XVI. század fordulóján: Az anyanyelvű irodalom kezdetei*, 61.

³²⁷ Uo., 105; 128.

tartalmas olvasnivalóval lássa el a különböző kolostorokban élő, latinul nem tudó laikus testvéreket és apácákat a lutheri tanok ellenében.³²⁸

Az apáca kolostorok számára készült szövegek készítői közül csak néhány fordítót ismerhetünk név szerint: Váci Pál teológiai magisztert rendtörténeti utalások alapján sikerült azonosítani a *Birk-kódex* fordítójával, Nyújtódi András ferences fráter pedig Judit nevű apáca húga számára ültette át magyar nyelvre a Bibliából Judit könyvét (*Székelyudvarhelyi Kódex*).³²⁹ Míg maguk a fordítások nem kanonizálódtak, a fordítandó szövegek azonban közlekedtek a két, a magyar nyelvű kódexirodalom szempontjából legfontosabb budai kolostor (az óbudai klarisszák és a domonkos apácák Margit-szigeti Boldogasszony kolostora) között: „a szerzetesek hozták-vitték a lefordított, másolásra szánt szövegeket.”³³⁰

A másolói műhelyek, ha nem is szerzők, de írott szövegekkel foglalkozók tudatos együttes tevékenységét mutatja, mindenképp munkacsoportként beszélhetünk az apáca kolostorokban zajló tevékenységről. A szerzetesek által készített írásokat, fordításokat a klarisszák és a domonkosok tisztázták és sokszorosították, de scriptoriumi munkájukat „szolgáian, minden önállóság nélkül, többnyire igen gondosan végezték”, a bővítések, toldások ritkák.³³¹ A kéziratok szerkesztésében, összeállításában viszont tevékenyen részt vettek a nővérek.³³² Bizonyosan műhelyszerű működést mutat az, ha egy kódexen egyszerre többen is dolgoztak, ha a kezek írás közben váltják egymást akár egy lapon belül. Erre példa az Érsekújvári Kódex, amelyből Lázs szerint következtetni lehet arra, hogy a 1520-as évek végén biztosan volt olyan helyiség a Nyulak szigeti monostorban, ahol a nővérek közösen dolgozhattak, műhelyszerűen végezhatték munkájukat.³³³ A sikeres közös munkához elengedhetetlen volt egy olyan lelki gondozó, aki megfelelő szövegekkel látta el a kolostort, és egy olyan irányító személyiség, aki koordinálta a műhely munkáját, és maga is másolt. Így alakulhatott ki a domonkos apácáknál a Ráskay Lea és Sövényházi Márta fémjelezte időszakban egy nagyon aktív másolói korszak, és gyakorlatilag egy jól meghatározható szellemi műhely. Haader Ráskay Lea íráskultúrájának vizsgálatakor megállapítja, hogy a Margit-szigeten egy „szellemi műhely”, egy „iskola” alakulhatott ki, amelyet az

³²⁸ MADAS Edit, „Magyar nyelvű kódexirodalom”, in *Magyar művelődéstörténeti lexikon VII.: Középkor és kora újkor*, szerk. KŐSZEGHY Péter (Budapest: Balassi Kiadó, 2007), hozzáférés: 2020.08.26, http://mamul.btk.mta.hu/MAMUL_SZERK/mamul_view.php?editid1=3270.

³²⁹ Uo.

³³⁰ LÁZS, *Apácaműveltség Magyarországon a XV-XVI. század fordulóján: Az anyanyelvű irodalom kezdetei*, 81.

³³¹ Uo., 116.

³³² Uo., 119.

³³³ Uo., 112.

„igényesség, puritánság és következetesség” „archaikusabb, kancelláriai alapokon nyugvó, többjegyű mellékjeltelen helyesírástípus” jellemez.³³⁴ A két apáca által fémjelzett időszakok jól elkülöníthetőek, a Ráskay Leához köthető magyar anyanyelvű kódexek 1510 és 1522 között, Sövényházi Márta másolatai pedig 1529 és 1531 között készültek.³³⁵ A kolostorban a közösségi kódexek másolása a két személy működésének megszűnésével azonban abbamaradt, a többi domonkos kódex imakönyv, vagy ajándékként kapott, esetleg megrendelésre készült másolat; ennek okát Lázs abban látja, hogy hiányoztak azok a személyiségek, akik meg tudták volna szervezni a „lelki és irodalmi életet”.³³⁶

Az óbudai klarisszák kódexeit is jól elkülöníthető korszakok és egy munkacsoporthoz köthetjük. 1508 és 1519 egy ismeretlen apáca írta a *Nádor-*, a *Nagyszombati Kódex* egészét, dolgozott a *Simor-* és a *Debreceni Kódexen* is. Egy másik, ismeretlen nevű klarissza nővér is több kódexen dolgozott ebben az időszakban: másolt a *Lobkowicz-* és a *Debreceni Kódexbe* is. Lázs megállapítása szerint az említett 11 évnyi időszakban összesen nyolcan dolgoztak közösségi kódexeken az óbudai klarissza kolostorban. Az 1525-ben másolt *Vitkovics-kódexet* egy kéz másolta, a bizonytalan datálású *Lázár Zelma-kódex* pedig öt apáca munkája.³³⁷ A 16. sz. közepén az apácák elhagyták kolostoraikat, az óbudai klarisszák és a Margit-szigeti domonkos apácák is 1541-ben menekültek el, előbbieket Pozsonyba, utóbbiak pedig először egy Nagyvárad melletti monostorba, majd később 1563-ban a klarisszáknál kértek menedéket Pozsonyban.

A budai apácarendek szövegigényét kielégítő fordítói munka, és az ezt követő másolóműhelybeli munka lényeges eleme, hogy az elkészült szövegek maguk is egy csoportmunka eredményeként jöttek létre, és többségükben közösségi felolvasásra szánták őket. A legtöbb esetben ismeretlen fordító és a szöveget másoló, önálló alkotómunkát nem végző apácák közösségére azonban érdemes irodalmi tevékenységet végző csoportok egy kezdetleges formájaként tekintenünk. Az óbudai klarisszák emellett a német rendtartományok gyakorlatához hasonlóan olvasmányokat adtak át akár más rendbeli

³³⁴ HAADER Lea, „Arcképtörédek ómagyar scriptorokról”, in *„Látjátok feleim...” Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig: Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása*, szerk. MADAS Edit (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2009), 53–74, 68.

³³⁵ LÁZS, *Apácaműveltség Magyarországon a XV-XVI. század fordulóján: Az anyanyelvű irodalom kezdetei*, 114.

³³⁶ Uo., 115.

³³⁷ Uo.

konventeknek is, feltehetően a lelki gondozásukat végző szerzetesek közvetítésével.³³⁸ A kolostorok helyi hálózatai összekapcsolódtak.

A reneszánsz első nyomai: Ozorai Pipo udvara

A Zsigmond-kor (1387-1437) kultúrája még nem nevezhető reneszánsznak, de már felfedezhetőek az első lépések egy új műveltségismény irányába. 1410 után maga Zsigmond is fejedelmi találkozót tartott budai udvarában, kulturális kapcsolatait a hosszú nyugati utazások is megalapozták, uralkodása alatt zajlott az 1414–1418 közötti konstanzi zsinat. Sokra tartotta a műveltséget, kétszer is próbálkozott egyetemalapítással Óbudán, de az oktatás néhány év után megszűnt. Több humanista is ajánlott neki könyveket, például Poggio Bracciolini, Jacobus Angelo, Ciriaco, Antonio Becadelli, Maffeo Vegio és Francesco Barbaro. Ezek a könyvek főleg oratiokat tartalmaznak, amelyeket diplomaták tartottak a király előtt, de például Becadelli Hermaphroditusát is Zsigmondnak ajánlotta.³³⁹ Kiemelkedő Zsigmondnak ajánlott Dante-kódex, amely Giovanni da Serravalle fermói püspök által 1416-ban latinra fordított Isteni színjátékot tartalmazza. Zsigmond szolgálatában állt 1415-től a humanista Pier Paolo Vergerio és a költő Oswald von Wolkenstein lovag is.³⁴⁰ Követségben több olasz humanista megfordult udvarában, például Abrogio Traversari, Antonio Loschi, Francesco Barbaro, Francesco Filelfo, Poggio Bracciolini, Jacopo Angelo, Ciriaco da Ancona. Az olasz-magyar diplomáciai, és ezzel együtt kulturális érintkezések tehát Zsigmond alatt erősödtek meg, s váltak jelentőségteljessé.³⁴¹

Az itáliai reneszánsz közvetlen képviselőjeként Ozorai Pipo (Philippo Scolari) udvarát említhetjük. Ozorai Pipo (Filippo di Stefano Scolari) 1387–88 körül lépett Zsigmond szolgálatába, olasz ügyekben ő folytatta a diplomáciai tárgyalásokat 1407-től szörényi bán, temesi gróf és főispán lett. Rokonai követték, így udvara egyfajta kapocs lett az itáliai irányzatok és Magyarország között. Pipo a Zsigmond által megteremtett új arisztokrácia egyik legnevesebb alakja lett: elszegényedett firenzei családból jutott el a nemességig, hadi és diplomáciai tevékenysége pedig nemzetközi hírt szerzett neki. Pipo már 1404-ben a királyság egyik legnagyobb méltósága volt még úgy is, hogy nemesi címet csupán 1405-ben

³³⁸ Uo., 120.

³³⁹ HORVÁTH János, *Az irodalmi műveltség megoszlása: A magyar humanizmus* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 41.

³⁴⁰ DRASKÓCZY István, „Zsigmond, Luxemburgi”, in *Magyar művelődéstörténeti lexikon VII.: Középkor és kora újkor*, szerk. KŐSZEGHY Péter (Budapest: Balassi Kiadó, 2007), hozzáférés: 2020.08.26, http://mamul.btk.mta.hu/MAMUL_SZERK/mamul_view.php?editid1=1057.

³⁴¹ HORVÁTH, *Az irodalmi műveltség megoszlása: A magyar humanizmus*, 40.

szerzett, az Ozorai Borbálával való házassága révén.³⁴² Ekkor lett Ozora Pipo birtokainak központja is, és gyors fejlődéssel faluból mezővárossá, majd fontos kereskedelmi központtá fejlődött. Pipo több rokonát is magához hívta; unokaöccse, Messer Andrea di Filippo di Renzo degli Scolari zágrábi majd váradi püspökségig vitte, s komoly mecénási tevékenységet folytatott, Váradon 14. századi elődeinek kulturális tevékenységét folytatta.

Pipo Magyarországra hívott barátai és ismerősei is komoly feladatokat kaptak (például Giovanni és Niccolò Lamberteschi, Gianozzo di Vanni Cavalcanti, Francesco Rucellai, Leonardo di Nofri, Simone de' Milanese), de itáliai ízlést és építészetet tükröző udvara ellenére kíséretének állandó tagjai között nem találunk olaszokat, testvére Matteo és a szobrász-építész Manetto Ammannatini kivételével. Így próbálta elérni abbéli célját, hogy magyar főúrként asszimilálódhasson, és felvegye a magyar szokásokat.³⁴³

Firenzei és humanista kapcsolatai közül kiemelkedik Bartolomeo Valorit, aki neoplatonista filozófusként Marsilio Ficino iskoláit látogatta. Valori Pipo közeli barátja volt a Valori életéről szóló források szerint, 1410-es firenzei látogatásakor csak az ő közbenjárásának köszönhetően léphetett be újra Pipo a városba, a visszatérőt a firenzeiek ugyanis nem látták szívesen.³⁴⁴ A konstanzi során pedig maga Ozorai Pipo is bővítette kapcsolatait, itt ismerte meg a neves humanistát, Poggio Bracciolinit, akinek fia, Jacopo lett Pipo életrajzának megírója.³⁴⁵ Pipo életútja és karrierje tipikus reneszánsz mintákat hordoz magán, s bár elsősorban hadvezéri és diplomáciai tevékenysége miatt emeli ki szerepét a történetírás, de udvarában megteremtette a magyarországi reneszánsz kultúra alapjait. Udvarának kialakítását az olasz divat alapján végeztette, építkezését Manetto Ammannatini, Brunellesco egyik tanítványa vezette, 1526 táján pedig a kor egyik legnagyobb festője, Masolino is neki dolgozott.³⁴⁶

4.2.2. A reneszánsz és humanizmus megjelenése: előképek, minták és a sodalitasok megjelenése

A 15–16. századra elmondható, hogy „a magyar szellemi élet szorosabban együtt haladt a nemzetközi fejlődéssel, szervezettebben és hangosabban része volt a kor művelődési és

³⁴² NÉMETH PAPO Gizella és PAPO Adriano, *Ozorai Pipo: a győzelmes törökverő és a reneszánsz előfutára* (Budapest: Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, 2017), 43, hozzáférés: 2020.08.26, <http://real.mtak.hu/55412/1/OZORAI%20PIPO%20PDF.pdf>.

³⁴³ Uo., 48.

³⁴⁴ Uo., 72.

³⁴⁵ Uo., 86–87.

³⁴⁶ KRISTÓ, *Magyarország története 895-1301*, 189.

tudományos törekvéseinek, mint bármikor a történelem folyamán” – írja Klaniczay.³⁴⁷ A reneszánsz (és a humanizmus) magával³⁴⁸ hozta az írástudás egyházi hierarchiából való kiszabadulását; a kolostorok és egyház által ellenőrzött intézmények kizárólagos kulturális uralkodó szerepe megszűnésnek indult: „a humanizmus által hirdetett új világi műveltség az intellektuális alkotómunka új módszerét és új szervezeti formáit igényelte”.³⁴⁹

A megelőző irányvonalakkal szemben a reneszánsz gondolkodásmódban megjelent a művészek és írók egyéniségtudata, a műalkotások eredetiségének tudata – még akkor is, ha azok legfőbb eleme az újjáteremtés, az imitáció volt, és fontossá vált a nyelv reflektáltsága, létrejött egy tudatos irodalmi kommunikáció.³⁵⁰ A könyvkiadás megjelenésével egyre nagyobb megbecsülést kaptak a könyveket termelő értelmiségiek, sokrétű és gazdag írói-olvasó és szerzői-kiadói – tehát irodalmi – kapcsolatrendszerek létesültek.³⁵¹ A reneszánsz nemcsak művészeti változásokat hozott magával, alapvetően az udvar kulturális jellege is megváltozott a középkorhoz képest, propagandisztikus funkciója lett, és az azonos tudással, műveltségi háttérrel rendelkezők érintkezésének egyik legfontosabb helyszíne lett.³⁵²

Az azonos tudással, műveltségi háttérrel rendelkezők társas érintkezésének igénye kezdte működtetni a humanista tudós és ezen belül irodalmi társulásokot is. Az utóbbi évtizedekben Paul Oskar Kristeller humanizmusfogalma³⁵³ látszik hangsúlyozandónak, amely a humanizmus szakmai és pedagógiai alapjait állítja középpontba, miszerint a studia humanitatis pedagógiai programjának követőit kell humanistának tekinteni. Ez a program az antikvitás éltetésén, a grammatica, a rhetorica, a poetica, a historia, és a philosophia moralis oktatását tartalmazta. A studia humanitatisban jártas személyek jól körülhatárolható társadalmi csoportokat is jelentettek: a városi és udvari tükörök, jegyzők, kancellárok és diplomaták körében terjedt elsősorban a humanisták újnak számító oktatási rendszere,

³⁴⁷ KLANICZAY, *Pallas magyar ivadéka*, 9.

³⁴⁸ Elsősorban azokat a mintákat és folyamatokat foglalom össze – hangsúlyozottan Brian Stock textual communities modelljét –, amelyek hatással lehettek a kor magyar szcénájára; illetve a vizsgált csoportokat jelző fogalmakat mutatom be néhány ismert példán keresztül.

³⁴⁹ KLANICZAY, *Pallas magyar ivadéka*, 9.

³⁵⁰ A nem tekinti feladatának a reneszánsz és a humanizmus fogalmát és időbeli kereteit részletező viták ismertetését, a reneszánsz jellegzetességeinek elemeit azonban ezeknek a figyelembe vételével emeli ki. A reneszánsz és humanizmus fogalmáról továbbá lásd: CHARPENTIER Jean-Pierre, *Histoire de la renaissance des lettres en Europe* (Paris, 1843); VOIGT Georg, *Die Wiederbelebung des classischen Alterthums oder Das erste Jahrhundert des Humanismus*, 1-2. (Berlin: Reimer, 1859); BURCKHARDT, *A Reneszánsz Itáliában*; KRISTELLER Paul Oscar, *Szellemi Áramlatok a Reneszánszban*, ford. TAKÁCS Ferenc (Budapest: Magvető, 1980).

³⁵¹ ÁCS, „Reneszánsz irodalom”.

³⁵² HAUSER, *A művészet és az irodalom társadalomtörténete*, 255.

³⁵³ KRISTELLER, *Szellemi Áramlatok a Reneszánszban*.

ezek a területeken szükséges volt ugyanis a retorikai felkészültségre, ráadásul az ebben való jártasság kiemelkedő karrierlehetőséget biztosított.³⁵⁴ Almási Gábor összegzése és megközelítése szerint a humanizmusra mint kulturális kódrendszerre, komplex szociokulturális jelenségre érdemes tekinteni, amelynek társadalmi és egyéni funkcióit, működőképességét vizsgálja, emellett kihangsúlyozza, hogy a humanistákat leginkább bizonyos tevékenységekben, kulturális gyakorlatokban való aktív részvétel jellemezte. Az antikvitás ismeretén és a studia humanitatis programjában elsajátítható műveltségelemeken kívül pedig fontos szerepet kapott elsősorban a latin és a görög nyelv, illetve a héber és arámi ismerete; a külföldi tanulmányutakon való részvétel, magángyűjtemények létrehozása, illetve „bizonyos írói tevékenységek tudatos kultiválása”.³⁵⁵ A közös értékrendszer alapját a virtus, az erudíció, a tanulás, az urbanitás, az önfegyelem, a rend és az esztétikai érzék jelentette. A humanizmus népszerűségét azonban nem csupán egy szellemi, kulturális divatnak lehet tekinteni, figyelembe kell venni a humanizmus társadalmi hasznosságát is. Almási tézise szerint a humanizmus népszerűségének kulcseleme volt, hogy a fent említett értelmiségi gyakorlatok az egyén számára kézzelfogható előnyöket biztosítottak, „a humanizmus – mint kulturális nyelvezet – az előbbre jutás és az egyéni életcélok elérésének, illetve a hírnév és a társadalmi elismertség megszerzésének eszköze volt”.³⁵⁶ „A humanista erudíció és kulturális gyakorlatok lehetővé tették, hogy az egyén egy elitista és művelt társadalmi hálózat részévé válhasson, amit a korban egyre inkább a tudományok köztársaságának, »respublica litteraria«-nak neveztek”. Utóbbi definíciója szerint egy saját etikai normarendszeren alapuló dinamikus társadalmi közösség volt, amelyben ugyanolyan tagokként és előnyöket élvezőként vettek részt a patrónusok, nemesek és az alulról jött értelmiségiek is. A „virtuális köztársaságba” való sikeres beilleszkedés lehetővé tette a társadalmi mobilitást, a tudáshoz való hozzáférést, és egy olyan csoporthoz kötődést alakított ki, amely által a közösség norma- és értékrendszere határozta meg az egyén identitását is.³⁵⁷

Csehy Zoltán szerint öt alapelem volt szükséges a „humanista létesztétika kiteljesedéséhez”: a *litterarum consuetudo*, amely nagyjából egy szellemi közösséget, a „tudás és erény szövetségén alapuló szellemi *nobilitast*” jelent, az alkalmas hely (kert,

³⁵⁴ JANKOVITS László, KŐSZEGHY Péter, KULCSÁR Péter és SAJÓ Tamás, „Humanizmus”, in *Magyar művelődéstörténeti lexikon VII.: Középkor és kora újkor*, szerk. KŐSZEGHY Péter (Budapest: Balassi Kiadó, 2007), hozzáférés: 2020.08.26, http://mamul.btk.mta.hu/MAMUL_SZERK/mamul_view.php?editid1=4301; ALMÁSI Gábor, *Reneszánsz és humanizmus* (Budapest: L'Harmattan - Kossuth Klub, 2017); ALMÁSI, *The Uses of Humanism*.

³⁵⁵ ALMÁSI, *Reneszánsz és humanizmus*, 18.

³⁵⁶ Uo., 20.

³⁵⁷ Uo., 32.

könyvtár), a *temporis otium* (szabadidő), *animi vacuitas* (lelki nyugalom) és a *sodalitas*, amely már a társaságot, szervezett közösséget jelenti.³⁵⁸ Ezek a csoportok lesznek *sodalitasok*, amelyek még nem hierarchizáltak, úgymond „intézménystátusz nélküli intézmények”, baráti körök.³⁵⁹ Az efféle társulásokkal kapcsolatban négy fogalommal találkozhatunk, ezek a *symposion*, a *convivium*, a *sodalitas* és az *academia*.

A *symposion* (görög) és *convivium* (latin) elnevezéseket tulajdonképpen ugyanarra a fogalomra használták. Ezek leginkább társasági eseményként funkcionáló lakomát jelentettek, a tudós társalgás mintája ebben az esetben Platón Sokrates-symposionja volt.³⁶⁰ A lakoma célja a test és a lélek javát egyaránt szolgáló vita és társalgás, amelyet aztán valamiféle zenés szórakozással, közösségi játékokkal vagy pantomim előadással zártak. Itt nem volt még szó feltétlenül irodalmi működésről, bár maga a *symposion* mint önálló irodalmi műfaj is megjelent a görög-latin antikvitásban. A műfajhoz kötött szcenikai motívumok és személyiségtípusok tartoznak, mint a vendéglátó, a hívatlan vendég, az elkésett vendég, az orvos, a tréfamester.³⁶¹ A társalgási forma újrafelfedezése és népszerűsítése Francesco Filelfo, itáliai humanistának köszönhető, aki 1443-ban *Convivia Mediolanentia* című művében buzdította honfitársait hasonló összejövetelekre. Az *academia* és *sodalitas* a vitatkozó humanista körök elnevezésévé vált, amelyek mintája szintén az i. e. 385-re datált platóni társulás, amelyet Apollón és a múzsák tiszteletére alapítottak.³⁶² Ez a motívum az, amelyet majd a magyar *sodalitasok* ugyanúgy felhasználtak, mint európai társaik. Ezek a csoportok általában egy nevesebb vagy gazdagabb szervező háza, udvara (kertje, könyvtára) köré rendeződtek, s nem csupán egy alkalomra szóló összejövetelnek számítottak, ellentétben a *symposionnal*. A magyar társaságok ezzel szemben többnyire a *sodalitas* nevet viselik – ha egyáltalán viselnek hivatalos megnevezést –, mert Magyarországon ekkor az *academia* az itáliaival ellentétben ’egyetem’ jelentésben volt használatos. Az első academiaként a források a firenzei Luigi Marsigli rezidenciáját említik.³⁶³ Firenzében már a 14. század végéről találunk a hét szabad művészettel foglalkozó világi eszmecseréket, maga az elnevezés azonban csak 1454-ben vált általánossá: az Alamano Rinuccini házában szerveződő kör nevezte magát *Chorus Academiae Florien-tae-*

³⁵⁸ CSEHY, „Radéczy István, a költő”, 217.

³⁵⁹ Uo.

³⁶⁰ PAJORIN Klára, „Bonfini Symposionja”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 85, 5–6 (1981): 511–534, 511.

³⁶¹ GÖRGEMANNS Herzog, „Symposion-Literatur”, szerk. CANKIK Hubert, SCHNEIDER Helmut és LANDFESTER Manfred, *Der Neue Pauly* (Metzler – Brill Online, 2014), hozzáférés: 2020.08.26, <https://referenceworks.brillonline.com/browse/brill-s-new-pauly>.

³⁶² KLANICZAY, *Pallas magyar ivadékai*, 11.

³⁶³ Uo., 10–15.

nek. A fiatal humanisták célja az *exercitatio litterarum* volt, azaz az írott művekkel, *litteraevel*, irodalommal való foglalkozás gyakorlása. Ez a kifejezett és tudatos cél az, amely kiemeli a csoportosulások ezen fajtáját, és létrehozza az irodalmi tevékenységgel való tudatos foglalkozás identitását.

Az egyik leghíresebb és jellegzetes rítusokkal működő akadémiának az *Academia Platonica*t tarthatjuk. Előbbi Cosimo de Medici házában működött, az elnevezésből adódóan leginkább platóni filozófiai kérdésekkel foglalkoztak.³⁶⁴ Vezetőjük Marsiglio Ficino (1433–1499) volt, vitapartnerei pedig saját baráti köréből kerültek ki: Lorenzo de Medici, Poliziano, Pico della Mirandola és Christoforo Landino. Itt már látszottak az intézményesülésnek kisebb elemei, olyan modell jött létre, mely elemeit a magyar követőknél is kimutathatjuk. A tagokat *academicus*nak, a vezetőt *princeps academicorum*-nak nevezték, köszönési formulaként pedig a „*Salve in Platone*”-t használták. November 7-én közösen ünnepelték Platón születésnapját. James Hankins szerint a platóni filozófiát oktató rendszerezetten működő csoport, „iskola” története azonban csak az *academia* szó téves értelmezéséből fakad.³⁶⁵ Tézise abból indul ki, hogy a legkorábbi említésekben a társaság „*litterarum academia*”-ként szerepel, melyben a filozófiai érdeklődés csak egy a sok közül. Állítása szerint bár feltételezhető egy lazán összefüggő gondolkodó baráti kör, de a nagy platonista akadémiát mint utólag tudományos intézménynek tekintett közösséget mítosznak kell tekinteni.³⁶⁶ Mindezek ellenére az *Academia Platonica* – akár fiktívek, akár valós – tevékenysége a korszak mintájává alakult: a megjelenő motívumok meghatározó elemeivé váltak a humanista eszmény által szervezett társaságoknak.

A *symposionok* Firenzében való divattá válása Marsiglio Ficinonak köszönhető, aki elsőként fordította le latinra Platón *Symposionját*. Ficino a *Commentarium in Convivium Platonis, de amore (Magyarázat Platón Lakomájához, a szerelemről)* második kiadását Janus Pannoniusnak ajánlotta, hogy „a költő, aki a Duna mellé hozta a múzsákat, most vezesse Pannóniába a görög filozófust is, Platont”.³⁶⁷ Lehetséges tehát, hogy Janus

³⁶⁴ Uo., 10.

³⁶⁵ HANKINS James, „The Myth of the Platonic Academy of Florence”, *Renaissance Quarterly* 44, 3 (1991): 429–475, 430.

³⁶⁶ Uo., 431.

³⁶⁷ PAJORIN Klára, „A humanista symposionrendezvények”, in *Uralkodók és corvinák: Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása alapításának 200. évfordulóján: 2002. május 16–augusztus 20.*, szerk. KARSAY Orsolya (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2002), 111–116.

Pannonius tette meg az első lépéseket afelé, hogy Magyarországon is meghonosodjanak a *symposionok*.³⁶⁸

Fontos megemlíteni egy másik mintaszerűen működő irodalmi társaságot, a francia Pléiade költőit.³⁶⁹ A kör ugyan nem hierarchizáltan működő academiaként határozta meg magát, de a tagok rendszeres üléseket tartottak, felolvasták és megvitatták egymás műveit. Helyszínül ifj. Baif háza szolgált, akinek apja Velencében működött követként, így került kapcsolatba Manuzio olasz academiájával. A másik fontos ismeretségi kapcsolaton alapuló hatás Gerolamó Alenandro görög filozófus Párizsba hívása volt, aki aztán az akadémiai mozgalom atyjának tekinthető Jean Dorat tanítómestere lett. A Pléiade vezetőjévé váló Du Bellay megírta 1549-ben a kör manifesztumát, a *Défense et illustration de la langue française*-t. Az exkluzivitásra való törekvés és a titokzatosság, illetve a beavatottak által ismert szimbolika vált jellemzővé, amely a csoportok önmeghatározásának erős jellemzője.³⁷⁰ 1550 körül tehát már Európa-szerte több példát találunk arra, hogy általánossá vált az olyan csoportok szerveződése, amelyek a műveltséget, a szöveggel való foglalkozást tartották egyik alappilléruknek. Ezek a társaságok alapvetően kötetlen csoportosulások voltak, az általuk művelt tudományos társalgás és az irodalmi eszmecsere még nem választható el élesen egymástól, ahogyan az a magyar példánál is látható lesz. Létrejött egy kulturális modell, amely lényege a függőségi viszony nélküli szabad eszmecsere, az együtt gondolkodás és alkotás.

³⁶⁸ Uo., 112.

³⁶⁹ KLANICZAY, *Pallas magyar ivadékai*, 15.

³⁷⁰ Uo.

4.3. Közösségértelmezés, identitás és a csoportosodás jellemzőinek megvalósulásai a 15–16. századi irodalmi tevékenységet végző közösségekben³⁷¹

4.3.1. A budai contubernium és Vitéz János környezete

„Mert én hívom először a Pó mellől a Dunához
Phoebus Apollót és vele a Múzsák koszorúját”³⁷²

A humanista kulturális tevékenység meghonosításának alapjait Zsigmondhoz köthetjük, az 1414-es konstanzi zsinatra elkísérték őt a frissen alapított óbudai egyetem tanárai, 1418-ban szintén a zsinat alatt ismeretség után jött Zsigmondot követve Magyarországra a kor egyik legjelentősebb humanistája, Pier Paolo Vergerio (1370–1444/45), aki Padovába, Firenzében, Bolognában tanult. Ő az első humanista, akiről biztosan tudható, hogy hosszabb ideig, a konstanzi zsinattól, 1417-től haláláig, a magyar királyi udvarában szolgált.

Ekkoriban kezdte pályáját Vitéz János (*zrednai*, 1406–1462), aki I. Ulászló udvarában még főjegyzőként tevékenykedett, pápának és különböző európai uralkodóknak írt levelek fogalmazását bízták rá, az *ars dictamini* szabályai és stílusmintái hatottak munkájára; tanulmányait pedig a bécsi egyetemen folytatta. Megszerkesztett műveként 1445–1451 közötti leveleiből összeállított gyűjtemény maradt fenn, melyet kvázi mintakönyvnek szánt a hasonló diplomáciai misszilisek számára. Ezek a levelek azonban még messzebb állnak a humanisták baráti hangú, szellemi egyenlőséget hirdető levelitől: sokkal inkább a nemzetközi diplomácia hivatalos formáit követik. Leveleinek és szónoklatainak forrásai Cicero mellett az ezüstkori és késő antik-patrisztikus szerzők; könyvtára, könyvjegyzeteinek fő érdeklődési iránya pedig elsősorban az ókori Pannónia, antik történelem, és az asztrológia volt.³⁷³ Művelődésszervezési tevékenysége tagadhatatlan, 1467-ben kezdődött el az oktatás az általa alapított pozsonyi Academia Istripolitanában, amellyel a bécsi egyetemnek kívánt konkurenciát állítani. Két unokaöccsét, Janus Pannoniust és az ifjabb Vitéz Jánost, későbbi veszprémi püspököt is Itáliában taníttatta. Olyan közösséget alakított ki maga körül,

³⁷¹ A fejezetben felsorolt adatok (nevek, dátumok, művek) forrása: Uo., 19–29. A fejezet részeredményei önálló tanulmányként megjelentek: MARKÓ Anita, „Radéczy hársfája: Irodalmi körök működési modellje a reneszánsz Magyarországon”, in *Szöveg, hordozó, közösség. Olvasóközönység és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban*, szerk. MARÓTHY Szilvia, GESZTELYI Hermina és GÖRÖG Dániel, Fialatok Konferenciája (Budapest: reciti, 2016), 135–150.

³⁷² PANNONIUS Janus, „Dicsőítő ének a veronai Guarínóhoz”, in *Összes munkái*, szerk. V. KOVÁCS Sándor (Budapest: Tankönyvkiadó, 1987).

³⁷³ GINTLI, *Magyar irodalom*, 60–62.

amelyben a műveltség alapvető követelmény volt, s a könyvek kézről kézre jártak, ezt tanúsítja egy kódexéből való bejegyzés a kölcsönadott könyvekről:

„[Euryalus és] Lukrécia Pálóczinál, Vergilius Drágffynál, Albertus Magnus nálam, Jeromos levelei nálam, Tibullus Budán, Poggio Szellemes történetei Budán, Sallustius Budán, Aeneas Silvius a kancellárnál, Cicero kötelességekről szóló műve Budán.”³⁷⁴

Horváth János szerint Vitéz udvara már a 40-es években „confugium bonorum omnium ac litterarum asylum” volt, ahol még Vitéz püspöksége előtt megfordul Vergerio, 1463-ban pedig Miklós modrusi püspök vendégeskedett nála, „számos tudós férfiú társaságában”, Vitéz „kitűnő könyvtárában”.³⁷⁵ Adatolható, hogy I. Ulászló uralkodása alatt a lengyel humanista Georgeus Sanoceus és Mikolaj Lasocki is az udvarba érkezett.³⁷⁶ Lasocki és Vergerio hatására küldhette Vitéz unokaöccsét, Janus Pannoniust Guarino firenzei iskolájába, ugyanis az ő rokonaik már 1437 óta ott végezték tanulmányaikat. Ez a kapcsolat sorsdöntő jelentőségű lehetett a magyarországi humanizmus alakulásának szempontjából.³⁷⁷ A legelső társulás, amelyről források szólnak, is a Vitéz környezetében tudós találkozókat tartó Lasocki és Vergerio nevét említik.

Vitéz János – pontosabban egy feltételezhetően Vitéz környezetében zajló – contuberniumról Filippo Buonaccorsi (akadémiai nevén: Callimachus Experiens) tesz említést Szánoki Gergelyről írt életrajában: Vitéz János otthonát „litterarum asylum”-nak nevezi.³⁷⁸ A csoportról szóló információk leginkább leírásokból, utalásokból maradtak fenn, mintsem a kör tagjainak önmagukra reflektáló műveiről. Az egyik legfontosabb forrás Fillippo Buonaccorsi (1437–1496) Szánoki életéről írt műve, amelyben beszámol tudós vitákról.³⁷⁹ Kérdéses azonban, hogy Buonaccorsi megtörtént eseményről ír-e pontatlanul, vagy csupán fikatív, reprezentatív leírást olvashatunk. A leírás szerint 1440-ben lennie kellett eszerint egy contuberniumnak, amely során Vitéz Jánosnál gyűltek össze kora legnevesebbjei: Szánoki Gergely, Philippo Podacataro és Pier Paulo Vergerio. Szánoki Gergely (Grzegorz, z Sanoka, Szánoki Gergely, 1406–1479), akiről maga az életrajz szól,

³⁷⁴ Uo., 64.

³⁷⁵ HORVÁTH, *Az irodalmi műveltség megoszlása: A magyar humanizmus*, 63.

³⁷⁶ JANKOVITS és mtsai., „Humanizmus”.

³⁷⁷ HORVÁTH, *Az irodalmi műveltség megoszlása: A magyar humanizmus*, 44.

³⁷⁸ KLANICZAY, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, 30.

³⁷⁹ BUONACCORSI Philippus Callimachus, „De vita et moribus Gregorii Sanociensis Arch. Leop. Auctore Philippo Callimacho Buonaccorsi”, in *Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon*, szerk. ÁBEL Jenő (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó hivatala, 1880), 163–166. - . Pirnát Antal magyar fordítását közölte: KLANICZAY, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, 28–29.

lengyel humanistaként, érsekként ismert; európai bolyongások, tanítói és könyvmásolói munkák után Krakkóban tanult, majd nevelőként kezdett latin költemények írásába.³⁸⁰ Tanítványai révén került I. Ulászló udvarába: a leírások szerint a Hunyadi-fiúk nevelője lett, itt került kapcsolatba a Buonaccorsi által leírt tudós társasággal. Élete végét Kázmér lengyel király meghívására Lembergben töltötte érsekként. A másik Buonaccorsi által emlegetett résztvevő Filippo Podacataro, görög humanista. Emellett a körhöz kapcsolható Mikolaj Lasocki (1380–1450) lengyel humanista is, aki kapcsolatban állt az itáliai Guarinoval, és a baseli zsinat követeként szerepelt, részt vett a várnai csatában, majd Hunyadi János szolgálatában működött. A helyszín nem tisztázott: Buda, Várad és Esztergom is felmerülhet lehetőségként, a kutatások Budát tartották a legvalószínűbbnek; feltételezések szerint jelen lehetett még Ivanich Pál, zágrábi kanonok, aki Vitéz udvari papjaként szolgált, s a levélgűjtemény összeállításában tevékenykedett; illetve Giuliano Caeserini (1398–1444), pápai követ, Pál főesperes és Branda Castiglione.³⁸¹ A különböző források szerint azonban képtelenség Podacataro, Vergerio és Vitéz személyes találkozására,³⁸² a leírás komoly kronológiai problémákkal küzd, ugyanis a műben említett személyek nem lehettek a megjelölt 1440 körüli időpontban egy helyen, ezt Klaniczay és Kiss Farkas Gábor is így véli tanulmányában. Míg utóbbi akár fiktívnek is véli a leírást, Klaniczay inkább Buonaccorsi rossz emlékezetére, és a történet többszöri közvetítettségére hivatkozik (hiszen Buonaccorsi forrása Szánoki volt).³⁸³

Feloldja a problémát Pajorin Klára megoldása, amely szerint a Buonaccorsi által használt megszólítás a tudós vita leírásában nem Vitézt jelölheti, hiszen ő akkor még nem birtokolta a püspöki címet. Pajorin ezért a megjelölt és hosszan dicsért értelmiségiben Ioannes De Dominist, Vitéz egyházi feljebbvalóját, püspökét azonosítja.³⁸⁴ Észrevétele szerint ugyanis Buonaccorsi az időben visszafelé haladva meséli el a Szánokival történeteket, így elsőként Vitéz és Szánoki Hunyadi kormányzósága alatti barátságáról számol be, ekkor Vitéz már váradi püspök volt. Ezután tér vissza a Vergerio részvételével is zajló szónoki és költői versenyekre.³⁸⁵ Pier Paulo Vergerio és Philippus Podacataro jelenlétét a legmagasabb tudósi

³⁸⁰ OLASZ József, „Szánoki Gergely”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2 (1903): 169–187.

³⁸¹ JANKOVITS László, „Humanista társaságok”, in *Magyar művelődéstörténeti lexikon VII.: Középkor és kora újkor*, szerk. KŐSZEGRY Péter (Budapest: Balassi Kiadó, 2007), hozzáférés: 2020.08.26, http://mamul.btk.mta.hu/MAMUL_SZERK/mamul_view.php?editid1=4304.

³⁸² KISS, „A magyarországi humanizmus kezdeteiről”, 121.

³⁸³ KLANICZAY, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, 31.

³⁸⁴ PAJORIN Klára, „Vitéz János műveltsége”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 108, 5–6 (2004): 533–540, 539.

³⁸⁵ Uo., 538.

körként jellemzi a műben, akik különböző „veszedelmek” elől menekülve keresték fel „ugyanezt a püspököt, mint az összes derék ember menedékhelyét (confugium omnium bonorum) s az írástudók azilumát (litteratorum asylum)”.³⁸⁶

Pajorin érve, hogy korábban azonban Buonaccorsi Ioannes Garának nevezte a püspököt, és az előzmények után evidensnek tűnik, hogy az a személy Vitézzel azonos, de később Buonaccorsi egyszerűen csak „a püspök” megnevezést használ az értelmiségi vetélkedésben részt vevő személyre. Pajorin rámutat, hogy ekkor azonban Vitéz még nem volt püspök, csupán váradi kanonok, majd prépost, épp ezért nem valószínűsíthető, hogy akkora tekintéllyel rendelkezett, hogy a két neves humanista hozzá fordult volna. Pajorin szerint ezért a püspököt Vitéz egyházi feljebbvalójával, Ioannis De Dominisszel azonosítja, aki a korabeli szokás szerint ugyancsak viselhette a Ioannes episcopus Varadiensis megnevezést.³⁸⁷ Ioannes de Dominis (15. sz. eleje – 1444. nov. 10.) rangban és tekintélyben is felette állhatott Vitéznek: Pajorin arra a következtetésre jut Vergerio egy Ioannis de Dominisnek írt levele (1432–1436) alapján, hogy szellemi partnerként és barátként kezelte a humanista Vitéz elődjét. Hangsúlyozza, hogy De Dominis kiváló diplomata volt, Zsigmond, Albert és IV. Jenő pápa követe volt, majd Vergerion kívül kapcsolatot ápolt más neves itáliai humanistákkal is, például Giuliano Cesarinivel,³⁸⁸ Amborgio Traversarival, Georgiosz Trapezintusszal. Ezért De Dominis sokkal inkább lehetett partner az említett irodalmi versengésben, ráadásul ez a helyszín problémáját is megoldaná, hiszen sokat tartózkodott Budán.³⁸⁹

Buonaccorsi leírása magát a műfaját tekintve megjelöl egy közösséget. A híres és tudós emberek életéről szóló művek fontos mintát jelentettek a humanisták számára, életük és pályájuk egy olyan önmegvalósítási és reprezentációs sémát követett, mely által az antik auktorok életéről szóló írások közé emelkedhetnek.

„Köztük és Gregorius között tanulmányaik és erkölceik hasonló volta miatt könnyen jött létre kapcsolat, s a közös lelkesedés a jó tudományokért elégséges volt ahhoz, hogy barátság szövődjék ennyire különböző

³⁸⁶ KLANICZAY, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, 29.

³⁸⁷ PAJORIN, „Vitéz János műveltsége”, 539.

³⁸⁸ Megjelenése azért fontos, mert hálózati szempontból gyenge kapcsolatként kötötte össze a budai közösséget az itáliai humanisták legjavával, hiszen barátai közt tarthatta számon Leonardo Brunit, Poggio Bracciolinit, Nicolaus Cusanust, Francesco Filelfót, Bessariont, Enea Silvio Piccolominit és Pier Paolo Vergeriot is, aki hagyatéka végrehajtójaként kezelte. KLANICZAY, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, 36.

³⁸⁹ PAJORIN, „Vitéz János műveltsége”, 539.

nemzetiségű emberek között; jóllehet képzettségük egyenértékű volt, de nem volt egyforma az a mód, ahogy írtak, mivel Paulus leginkább a szónoklatba jeleskedett, Philippusnak pedig inkább a költemények szerzéséhez volt tehetsége.”³⁹⁰

A leírás jól mutatja, hogy egy olyan közösséget kell elképzelnünk, amely nemzeten átívelő, az összetartó és meghatározó elem pedig a közös képzettség („His[!] studia et morum similitudo facile Gregorio coniunxit”), azaz közös műveltségi alap, ahogy Stock a textual communities fogalmát is jellemzi. Másik összekötő kapocs és a közösség identitását jelző elem az alkotás – nem egyforma módon, de írtak, közös tudományt űztek (par doctrina) – írja Buonaccorsi.

„Így azután Gregoriust, aki az írás mindkét fajtájában igyekezett kiképezni magát, az egyik versecskék szerzésében, a másik pedig szónoklásban hívta ki versenyre, aszerint, hogy kinek mihez volt inkább hajlama. Gyakorlatainak (exercitatio) mint döntőbíró részt vett a püspök is, sőt többnyire valamelyik versenyző feladatát vállalta magára, s ő is ugyanolyan műfajú gyakorlatokkal (exercitatio) képezte szellemét. A tisztes csevegésekre alkalmat találtak minden időben és minden helyen, az étkezések közben és az éjszakai virrasztások idején egyaránt, beszélgetésükben első helyen álltak a tudomány kérdései. Így tehát semmi szentebb és semmi méltóságosabb nem lehetett, mint ez az együtt élő baráti társaság (contubernium) minden beszélgetésüknek tárgya vagy a célja az erény volt. [...] Amint a tárgy, a hely és az idő kívánta, állandó volt közöttük a tudós vita és kérdezősködés (assiduae inter eos disputationes erant variaeque interrogationes).”³⁹¹

A közösséget meghatározó gyakran felbukkanó motívum a közös gyakorlatok (exercitatio) és a versengés megjelenése. Ugyanilyen önmeghatározó elem, a rituális beszédhelyzet – az étkezés közbeni vagy éjjeli vita leírása.³⁹² Fontos megfigyelni a versengésben való

³⁹⁰ „His [!] studia et morum similitudo facile Gregorio coniunxit, valuitque ad conciliandam amicitiam in tanta nationum diversitate iidem erga bonas disciplinas affectus, sed quamvis in eis par doctrina esset, non eadem scribendi ratio erat: nam Paulus quidem orationem plurimum valebat, Philippus pengendo carmini erat accommodatior.” BUONACCORSI, „De vita et moribus Gregorii Sanociensis Arch. Leop. Auctore Philippo Callimacho Buonaccorsi”, 164. Fordítás: KLANICZAY, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, 29.

³⁹¹ KLANICZAY, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, 29.

³⁹² „Exertitatio litterarum, disputatio, interrogatio pedig az egykorú olasz protoakadémiák tevékenységének is a legfőbb jellemzői voltak.” Uo., 30.

egyenrangúságot – bár Buonaccorsi kiemeli a püspököt (feltehetően tehát nem Vitézt, hanem Ioannes de Dominist) mint döntőbíró (iudex), ám utána azt is leírja, hogy néha maga is átvette a versengők egy-egy feladatát és ugyanazt a tevékenységet folytatta, mint a többiek. Ez azért kiemelendő, mert az egyenrangú vita és társiasság, még az állami vagy egyházi hierarchiában egyébként egymás alá- vagy fölérendelt személyeknél is megvalósulhatott ezeknek a közösségeknek a nyilvános terében. A forrás szerint az irodalmi gyakorlatok mellett történeti, jogi, erkölcsi témájú viták is zajlottak, ám kérdéses, hogy ezek említése vajon csak Szánoki humanista hírnevének emelésére szolgált-e. A budai contubernium tagja lett Giuliano Cesarini, aki pápai követként került Magyarországra.³⁹³

A Buonaccorsi által emlegetett különböző exercitatioknak, amelyek során a résztvevők költészet és szónoklat terén versengtek egymással, lehet alapja Vitéz János vonatkozásában is. Pajorin megállapítása szerint Buonaccorsi Vitéz és Szánoki Hunyadi kormányzósága idején meglévő barátságáról is beszámol.³⁹⁴ Szánokiról azt tartja, hogy egy ideig még a két Hunyadi fiú, János és Mátyás nevelője is volt (Történelmi ismereteinket tekintve valószínűleg csak az idősebb Jánosé; de Mátyás uralkodói voltának utólagos tudatában valószínűleg jobban mutatott ennek kiterjesztése). Ezek után került Vitéz mellé, aki „bevonta tanácskozásaiba, s tudományos munkájában is „társává és segítőjévé választotta”.³⁹⁵

Bár a Buonaccorsi által leírt személyes találkozón Vitéz és Vergerio együttes részvétele így valószínűtlennek tekinthető, de személyes kapcsolatuk nyomait Kiss Farkas Gábor igazoltnak tekinti. Beszámol az osztrák humanista, Johann Tröster egy Vitéz Jánosnak írt leveléről, amelyben Vergeriora, mint Vitéz „házi, itthoni szerzőjeként” hivatkozik.³⁹⁶ Tröster információját Vitéz és Vergerio kapcsolatáról Aeneas Piccolominitől szerezhetette, aki bizonyosan jó kapcsolatban volt már 1440-től kezdve Vitézzel, így ez az adat hiteles lehet.³⁹⁷ Vitéz János kódexei is alátámasztják a közösségi műhelymunkát: a margójegyzetek kollektív tudósmunkára utalnak.

A laza kapcsolati hálóban levő értelmiségieket összekötő művek, szövegek sora Vergerio, majd Vitéz híres könyvtárát helyezi centrumba, mely jellegzetes motívumként jelenik meg a közösségre vonatkoztatva. Ennek egyik méltója például a bécsi csillagász, V. László udvari asztrológusa, Georg Peurbach, akit ugyan nem sikerült elhívni Bécsből, de

³⁹³ Uo., 36.

³⁹⁴ PAJORIN, „Vitéz János műveltsége”, 538.

³⁹⁵ KLANICZAY, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, 28.

³⁹⁶ KISS, „A magyarországi humanizmus kezdeteiről”, 128.

³⁹⁷ Uo., 129.

három művet is készített Vitéz megbízására. Vitézt „praesul humanissimusnak” nevezi, és könyvtárát a *Tabula Varadiensisben*” méltatja:

„arra irányult igyekezeted, összegyűjtsed a matematika és quadrivium tudományait tartalmazó [kódexeket], minthogy a tudáshoz leginkább ők vezetnek el, s különösen azokat, amelyekből az égi változások biztos és kétségbe nem vonható ismeretét elsajátíthatjuk”.³⁹⁸

A közösség működését jegyezte le Nicolaus Machinensis modrusi püspök is, aki 1463-ban II. Pius pápa követeként került Magyarországra, s hosszabb időt töltött Váradon, ahol megírta *De mortalium felicitate* című munkáját.³⁹⁹ A mű egy példányát Vitéznek küldte és ajánlotta, az ajánlásban pedig így írt a Váradon töltött hetekről:

„arra az igen boldog és számomra mindig emlékezetes télre, melyet nálad Váradon, számos igen tudós férfiú társaságában gyakran tartózkodva a te nagyszerű könyvtárásban, a legkiválóbb szerzők megszámlálhatatlan kötete között, a legvidámabban és legkedvesebben töltöttem”.⁴⁰⁰

Az idézetből és a levél többi részéből is a fentebb már leírt, a közösség identitását jelképező motívumok köszönnek vissza: a tudós társak, a hasznos könyvek (tehát a közös tudás és műveltségi alap) és a viták, elmélkedések említése látható.

Ha hálózatként nézzük, jól látható, hogy az összekötő kapocs Vergerio, Vitéz, majd később Janus Pannonius; ők emelkednek ki a csomópontok közül. Azt azonban, hogy az irodalmi körök itáliai mintákkal érintkezzenek, nem csupán ők biztosítják, hanem a Szánokin keresztül Vitézhez kapcsolható Lasocki is fontos gyenge kapcsolatot jelentett a ferrarai Guarinohoz, és kapcsolta ezáltal be a nagyobb hálózatba Vitéznek és körének ténykedését. Később pedig többek közt a Janus Pannonius és Ficino közti gyenge kapcsolat az, amely kinyitja a magyarországi köröket az európai irodalmi hálózat felé.

4.3.2. Értelmiségi körök 1470 körül: a budai neoplatonista kör

Mátyás udvara már egyértelműen reneszánsz kulturális értékrendet mutatott, jelentős diplomáciai levelezése a humanista levélírói formulák meghonosítását tükrözi. Leveleiben

³⁹⁸ „Mathematicos quoque et quadriviales, qui quoniam sapientiae plurimum conducunt, colligere studium tibi fuit, et eos praecipue, quibus caelestium mutationum certam indubitamque notitiam haberemus.”

KLANICZAY, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, 39.

³⁹⁹ Uo.

⁴⁰⁰ „ab illa foelicissima et a me semper memoranda hyeme, quam apud te Varadini cum plurimis viris doctissimis in bibliotheca illa tua dignissima inter innumera clarissimorum virorum volumina saepius residentes iocundissimam amoenissimamque transegimus” Uo.

szétválaszthatatlanok az udvarában alkalmazott értelmiségiek – Vitéz János, Kosztolányi György (Georgius Polycarpus), Janus Pannonius, Johannes Beckensloer, Handó György, Matucsina Gábor, Karai László, Váradi Péter – és a király által fogalmazott, ill. átfogalmazott részek.⁴⁰¹ Az udvarban tevékenykedő humanisták elsődleges feladatát természetesen még nem az irodalmi művek létrehozása jelentette. Szerepük gyakorlati volt: a diplomáciai levelek írásához, szónoklatokhoz és az udvar kulturális-szellemi reprezentációjához volt rájuk feltétlenül szükség. Utóbbi eszközei lehettek a dicsőítő költemények, amelyeket többnyire itáliai humanisták ajánlottak a királynak, Mátyásnak. Például Alessandro Cortesi, Naldo Naldi, Ugolino Verino, Johannes Garzo, Antonio Costanzi da Fano munkái mind a Mátyás-dicsőítő irodalom részei, de magyarországi szerzők közül csak Janus Pannoniustól ismerünk ehhez hasonló költeményeket.⁴⁰²

1476-ban Beatrix királyné kíséretében érkezett az országba Francesco Bandini, aki a Marsiglio Ficino barátjaként és a Ficino vezette firenzei platonikus akadémia tagjaként közvetlen kapcsolatot jelentett az itáliai humanistákkal és kulturális mintáikkal. Mátyás Corvinái körül önmagában egy értelmiségi közösség jött létre: a könyvtár fejlesztése Taddeo Ugoletto feladata volt, Naldo Naldini a másolókra figyelt, a Corvina rendezésében Bartolomeo Della Fonte vett részt, de Raguzai Félix és Móré János bécsi könyvtárosok is a gyűjteményhez köthetőek. A 60-as évektől működő budai könyvmásoló műhely, amelynek vezetője Raguzai Félix volt, miniátorokat, könyvkötő- és könyvfestő műhelyt foglalt magában; Horváth János becslése szerint itt akár 30 fő is dolgozhatott.⁴⁰³

1467-ra datálható egy esztergomi symposion is, amelyen a források szerint Vitézen kívül Janus Pannonius, Galeotto Marzio, Regiomontanus, Marcin Bylica (Ilkus Márton), Giovanni Gatti (itáliai humanista, domonkos teológus) és néha maga Corvin Mátyás is jelen volt. Janus Pannonius (Csezmicsei János, 1434–1472) a kor leghíresebb, nemzetközi szinten is méltatott magyar humanista költője. Mivel Vitéz János gondoskodott taníttatásáról természetszerűen sorolható az említett társaságba. Johannes Regiomontanus (Johannes Müller von Königsberg, 1436–1476) Lipcsében majd Bécsben tanult matematikát és csillagászatot, majd Mátyás király udvari csillagásza lett Budán. Vitéz János esztergomi palotájában csillagvizsgálót rendezett be. A humanista segítőtársa Marcin Bylica (Ilkus Márton, 1433–1493) volt, lengyel származású matematikus, csillagász, asztrológus. Krakkói és bolognai

⁴⁰¹ JANKOVITS és mtsai., „Humanizmus”.

⁴⁰² Uo.

⁴⁰³ HORVÁTH, *Az irodalmi műveltség megoszlása: A magyar humanizmus*, 126.

tanulmányai után Rómában találkozik Regiomontanusszal, majd vele együtt kerül Mátyás király révén a pozsonyi egyetemre, majd a királyi udvarba. Regiomontanus és Bylica együtt készítették a Vitéznek ajánlott *Tabulae directonum projectionumque* című művüket, melynek egyik másolatába maga Bylica jegyezte be, hogy 1467-ben, Esztergomban „dominus magister Johannes de Königsberg”-nek volt segítségére a könyv megírásában.⁴⁰⁴ Az itáliai akadémiákkal való összeköttetést Janus Pannonius jelenhette, akinek Ficino Platon Symposionjához írt kommentárjait ajánlotta. Vitéz többször is megkapja a *princeps* és *pater* jelzőket, vagy ahogy Galeotto Marzio írja Vitéz maga „litterarum principatum”.⁴⁰⁵ Ezek, ha nem is feltétlenül az akadémiai társaságok rituális kontextusát jelzik, de bekapcsolják abba a hagyományba, amellyel a humanista irodalmi csoportok tagjai jellemzik egymást.

Források szólnak egy 1470-es évek körüli új tudós csoportról is, amely Vitéz összeesküvésbe keveredése után alakult ki.⁴⁰⁶ Galeotto Marzio, Antonio Bonfini, Pescennio Francesco Negro (Franciscus Niger Venetus), Bartolomeo Fonzio, Aurelio Brandolini Lippo munkái utalnak arra is, hogy a humanista főpapok, Báthory Miklós és Nagylucsei Orbán udvarában humanista symposionokat rendeztek. Ennek az értelmiségi társasági életnek a tagjai közé sorolhatjuk Garázda Pétert, Váradi Pétert, Geréb Lászlót, a könyvtáros Taddeo Ugoletot és az orvos Giulio Cesare Miliot.⁴⁰⁷ A budai neoplatonista kör vezető személyisége Báthory Miklós, váci püspök lehetett.

A társaságot Ugolino Verino is említi Mátyásnak dedikált epigrammaiban.⁴⁰⁸ Báthory jó viszonyban volt Bandinivel, és még Ficino figyelmét is elnyerte, az itáliai humanista egyik művét Báthorynak ajánlotta. Galeotto Marzio is írt Nagylucsei (Dóczy) Orbán (1440?–1492,) és Báthory Miklós (1435?–1506) váci püspök könyvszeretetről. Előbbit egri majd győri püspökként, Mátyás király bizalmasaként tartják számon; Bátor Miklós pedig Bolognában tanult Marzio tanítványaként, majd humanista levelezésben állt többek közt Ficinoval is. Ékes modorát, kellemes, cicerói előadását, feddhetetlen jellemét is dicsérte Galeotto Marzio, aki leírta azt is, hogy Báthory egyházi és püspöki lak megújításához olasz építészeket, művészeket hozatott, szép kertje volt halastavakkal, és ebben a kertben

⁴⁰⁴ KLANICZAY, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, 40.

⁴⁰⁵ Uo., 32.

⁴⁰⁶ Uo., 25.

⁴⁰⁷ JANKOVITS, „Humanista társaságok”.

⁴⁰⁸ KLANICZAY, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, 47.

„szeretett sétálgatni, jeles férfiakkal vitatkozva, könyvvel a kezében”.⁴⁰⁹ Báthory házát Marzio tehát mint a művelt társasági élet központját kezeli.

„Az ő házában állandóan előadnak valamit, vagy tanulnak, vagy énekelnek lant kíséretével, vagy tisztos társalgás járja... A gyakori séta a várba, ki a kertekbe, melyeket ő ültetett, és ő épített halastavakkal, majd vissza a kertekből fel a várba, mindig derék emberekkel való beszélgetéssel, könyvek társaságában telik, az utat szinte észre sem lehet venni a viták hevében. Néhanapján a püspök kikocsizik, ez sem esik meg olvasás nélkül, és jól esik azt hinnem, hogy Bacchusnak e virágzó halmain ott lakoznak Minerva és a múzsák.”⁴¹⁰

Bár Klaniczay egy platonista gondolkodó kört feltételez, ahol nem az irodalmi alkotáson van a hangsúly, mégis Marzio leírásában ugyanazokkal a motívumokkal lehet találkozni, mint az előző alfejezetben tárgyalt közösség esetében. A könyvek és a könyvtár mellett azonban itt megjelenik a kert is, mint a tudós társalgás szintén olasz mintára épülő fő motívuma; illetve a közösség Minervához és múzsákhoz kapcsolása. Ez utóbbi azért fontos, mert kijelöl egy értelmezői közeget is, Marzio leírása annak a közösségnek szól, aki fel tudja fejteni mitológiai ismereti alapján ezt a trópuszt. Az emlegetett társaságnak potenciális tagjairól tudhatunk csak, pontos ismereteket alátámasztó forrás kevés akad. Bandini, Nagylucei és Báthory mellett Klaniczay Garázda Pétert (1448–1507), Janus Pannonius rokonát, aki Ferrarában és Firenzében tanult, majd prépost lett; Váradi János ágoston-rendi barátot; Váradi Péter (?–1501) kalocsai érseket, jelentős humanista író.⁴¹¹

Klaniczay felsorolja az összes, az 1470-es évek végén Mátyás udvarához köthető humanista gondolkodót, s valószínűleg nem tévesen feltételez egy lazább eszmei csoportot. Galeotto Marzio, a Corvinák könyvtárosa Taddeo Ugoletto s az udvarba érkező olasz humanisták szerepe mindenképp említésre méltó. Ugolino Verino (1438–1516), firenzei humanista, aki epigrammáit Mátyásnak dedikálta, a társaságot „coetusnak” nevezte, ez a megnevezés pedig az itáliai modellben megvalósult társaságokat jelenti.⁴¹² Azonban olyan

⁴⁰⁹ HORVÁTH, *Az irodalmi műveltség megoszlása: A magyar humanizmus*, 176–177.

⁴¹⁰ „In symposiis vero non epulae solum apponuntur sed epulantium lepidissimae disceptationes, ...quales ego saepius in longis conviviis apud Pannonios principes cum sociis meis meminisse frequentasse, ubi etiam inter medietates dapes, si quid inter nos controversiae nascebantur, innumeri codices afferebantur, legebantur et vario interpretamento enodabantur.” KLANICZAY, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, 44.

⁴¹¹ Uo., 45.

⁴¹² Uo., 47.

szervezettségről, amely aktív és produktív irodalmi tevékenységre utal, csak a későbbi időszakból tudunk.

Horváth János Vitéz tanítványaiként, kancellistáiként kiemeli azokat a humanistákat, akiket a püspök taníttatott, majd pártfogolt: Janus Pannonius, Váradi István, Garázda Péter és Kosztolányi György Ferrarában, ifj. Vitéz János és Váradi Péter Bolognában járthatott egyetemre Vitéznek köszönhetően. Kancelláriai körébe tartozott Ivanics Pál, Paulus archidiakonus, és pártfogoltjai közé: Bánfalvai Miklós, Várdai István, Kosztolányi György, Hanthó György és Váradi Péter.⁴¹³ Janus Pannonius nagybátyjához hasonlóan rokonait szintén pártfogásába vette, így az olaszországi Andreas Pannonius, Vetési László, Fodor Kristóf, Garázda Péter, Megyericsei János, Báthory Miklós és ifj. Vitéz János is sokat köszönhetett az Európa-szerte nagy hírnévre szert tevő költőnek.⁴¹⁴

Bár a megjelenő reneszánsz és humanizmus szűk körben vált általánossá, de látható, hogy megindította az akadémiai mintát követő körök létrejöttét is.⁴¹⁵ Az írói csoportok kialakulását ekkor már nemcsak felekezeti összetartozás vagy szembenállás, hanem a humanizmus eszménye is motiválta, ennek eredményeként a 16. század második felére már egy nem csupán egymással, hanem Európa szinte valamennyi neves humanistájával érintkezést fenntartó rendszer alakult ki, amelynek lényege, hogy a résztvevő értelmiségiek egymást munkásságukban támogatják és bírálják is.⁴¹⁶ A humanista eszmény legjellemzőbb és legpreferáltabb műfaja és kommunikációs formája a levelezés behálózta az országban tevékenykedő humanistákat, és becsatornáztta a nemzetközi diskurzusba is.⁴¹⁷

⁴¹³ HORVÁTH, *Az irodalmi műveltség megoszlása: A magyar humanizmus*, 170.

⁴¹⁴ Uo., 172–173.

⁴¹⁵ KRISTÓ Gyula, ENGEL Pál és KUBINYI András, *Magyarország története 1301-1526* (Budapest: Osiris, 2019), 272.

⁴¹⁶ VARJAS, „Irodalom és társadalomtörténet”, 616–617.

⁴¹⁷ Váradi Péter, aki Mátyás jóvoltából kalocsai érseki rangra emelkedett, majd az uralkodó börtönbe vetette, a kor európai és magyar humanistával is kapcsolatot tartott leveleiben, például Filippo Beroaldoval, Garázda Péterrel, Batori Miklóssal és Bajoni Istvánnal. A 15. századi humanisták közül néhány vagy több levelet is ismerünk Georgius Polycarpustól, Simon de Ungariától, a 16. századból pedig – többségében patrónusnak írt ajánlólevél maradt fent – Magyi Sebestyéntől, Adrianus Wolphardustól, Thurzó Zsigmondtól, Valentin Krausztól, Stephanus Taurinustól, Bekényi Benedektől, Vetési Lászlótól, Bakócz Tamástól, Kesserű Mihálytól, Hagymási Bálinttól. Joachim Vadianusszal levelezett Stephanus Taurinus; Aldus Manutiusszal Thurzó Zsigmond; Erasmusszal Jacobus Piso, Thurzó János és Thurzó Szaniszló, Joannes Antoninus Cassoviensis, Johannes Henckel. A 16. század első évtizedeire esik Brodarics István, valamint Oláh Miklós széles körű levelezése – ezek közül különösen fontosak az Erasmusszal váltott levelek. JANKOVITS és mtsai., „Humanizmus”.

4.3.3. Bonfini symposionja

A symposionokról szóló leírások megszorodtak, s azt mindenképpen mutatják, hogy volt szándék arra, ha csak önreprezentációs célból is, hogy egy tudós és irodalmi tevékenységet végző csoportként tekintsenek a budai udvarra, s benne Mátyásra egyaránt. A Bonfini által leírt symposion jól mutatja, hogy a tudós beszélgetések tartása, ha csak fiktív leírásként és önreprezentációs sémaként is, de jelen volt Mátyás udvarának gondolkodásában. (Így természetesen kivételt képez a fejezetben felsorolt példák között, de motívumhasználata miatt mégis érdemes megemlíteni.) A magyarországi műveltségi körök ugyanis egyre inkább kötődni próbáltak az európai, szűkebben itáliai irodalmi nyilvánossághoz, s ez a nyilvánosság megkövetelte a saját nyelvének és motívumainak használatát, amelybe a symposionok tartásáról szóló dicsőítések szervesen beletartoztak. Ahhoz, hogy az ehhez a közösséghez kapcsoló kulturális identitást kifejezzék tehát meg kellett jelenni a műfajt Budához kapcsoló műveknek. Erre példa Bonfini írása *a Symposion de virginitate et pudicitia coniugali, azaz Beszélgetés a szüzességről és a házaselet tisztaságáról*.⁴¹⁸ Bonfini ebben nemcsak Mátyás, de Beatrix aktív részvételét is leírja, méghozzá a symposion antik, majd itáliai modelljét követő műfaji megkötéseknek megfelelően. Az 1484 körül játszódó háromnapos symposionon a Mátyás udvarában tartózkodó összes kiemelkedő személyiség részt vesz,⁴¹⁹ a lakoma utáni vitát a királyné öccse Francesco d'Arragona kezdi, aki Galeotto Marzio elmésségeit akarja hallani. Mindebből kiindulva a királyné felveti, hogy bizonyítsák be, a szüzesség és a házastársi erkölcsösség erénye a legkiemelkedőbb. Marzio a királyné ellen érvel, Geréb László püspök pedig mellette. A második és harmadik napon megérkezik, és a vitához kapcsolódik Giovanni d'Arragona, Beatrix másik testvére, pápai követ; Filipec János, váradi püspök és Bánffy Miklós (Nicolaus Pamphilus), alsólendvai nemes, aki Nápolyban ismerhette meg Beatrixot követként. Az utolsó napon maga Mátyás, majd Beatrix érvel, és utóbbi nyer a vitában, miszerint a testre és lélekre egyaránt kiterjedő szüzesség a legfőbb erény. Ez a végkicsengés fontos volt a királyné reprezentációjának szempontjából, hiszen Beatrix meddősége komoly problémát jelentett az uralkodói státusz legitimálásának szempontjából. Két másik symposionról is tudni lehet, mindkettő Aurelio Brandolini Lippo műve, s melyekben Mátyás az egyik főszereplő: az egyik a *De humana vitae conditione*, amelyben

⁴¹⁸ BONFINI Antonio, *Beszélgetés a szüzességről és a házaselet tisztaságáról*, ford. MURAKÖZY György (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985), hozzáférés: 2020.08.26, <http://mek.oszk.hu/04400/04424/04424.pdf>.

⁴¹⁹ PAJORIN, „Bonfini Symposionja”, 515.

Mátyás a történetíró Ransanoval vitázik; másik pedig a *De comparatione reipublicae et regni* és a monarchikus kormányzás előnyeiről értekezik.⁴²⁰

A symposion műfaj megjelenése jól mutatja, hogy volt már fogalma egy közölhető identitásnak, amely egy tudós, irodalmi csoportot jellemez, még akkor is, ha ezek a leírások fiktívek és reprezentációs célból készültek. A symposion szimbolikus keretei biztosítják az egyébként valóságban is létező humanista művelt kör tevékenységének motívumait, teszik lehetővé a közösséggé válást – és a nagyobb európai humanista közösségbe való bekapcsolódást. A hálózat egyre szövevényesebbé válik, egyre nagyobb a diverzitás foka nemzetközi irányban is, egyre több a nyitási lehetőség. Ezt éppen a gyenge kapcsolatok számának növekedése teszi lehetővé. Egy-egy szereplő kiesése már nem tenné zárvánnyá a magyar körök működését, elkezd megszilárdulni a kisebb magyarországi csoportok helye a nagyobb hálózatban.

4.3.4. A Sodalitas Litteraria Danubiana

A Hunyadi-rokonság 1500-as évek elejére kihalt, és új humanista-családok emelkedtek fel, az Erdődyek és a Thurzók. A Jagelló-korban a királyi udvarnak pártfogói szerepköre csökkent, a humanizmus pedig függetlenedett a király személyétől és a kancelláriához kapcsolódott.⁴²¹ II. Ulászló bár még neves humanistákat – Girolamo Balbit, majd Jacobus Pisót – bízta meg gyerekei nevelőiként, de ennek versekben, ajánlásokban nem maradt nyoma. Balbi epigrammaiban inkább ifj. Vitéz Jánost dicsőíti, Piso pedig Szalkai László esztergomi érseket nevezi meg művelt mecénásként.⁴²²

A Jagellók főkancellárjai már humanista tanultsággal rendelkeztek, de inkább mecénási és politikai tevékenységet, mintsem irodalmi vagy tudományos munkát végeztek, így környezetükben alapvetően széles pártfogói körök kialakulásáról beszélhetünk, például Bakócz Tamás, Szatmári György és Szalkai László környezetében. Szatmári György nagy könyvbarát volt, titkártársával Thurzó Zsigmonddal együtt, akivel közösen rendeltek könyveket; pártfogoltja Magyi Sebestyén volt, akivel Bolognában kiadatta Janus Pannonius műveit 1513-ban.⁴²³ Szatmári emellett sokak pártfogoltjaként jelenik meg, a neki ajánlott művekből legalábbis erre következtethetünk, pártfogoltjai közé tartozott: Besztercei (Kretschmer Lőrinc), Gönci Melczer András, Hagymási Bálint. Brodarics István, Kesserű

⁴²⁰ KLANICZAY, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, 46–47.

⁴²¹ HORVÁTH, *Az irodalmi műveltség megoszlása: A magyar humanizmus*, 188.

⁴²² JANKOVITS és mtsai., „Humanizmus”.

⁴²³ HORVÁTH, *Az irodalmi műveltség megoszlása: A magyar humanizmus*, 190–195.

Mihály, Oláh Miklós, Balbi Jeromos és Eck Bálint.⁴²⁴ Szatmári titkárai Thurzó Zsigmond, Móré Fülöp, Sánkfalvi Zele Miklós, Beriszló Péter, Gosztonyi János, Várdai Ferenc, Szeremléni Ferenc, Erdődy János, Szalkai László, Piso Jakab és Gerendy Miklós. Szatmári humanista köreként említi Horváth Hagymási Bálint pécsi kanonokot, Magyi Sebestyén váradai kanonokot, Kretschmer Lőrinc székesfehérvári prépostot, Perényi Ferencet, a Thurzókat és Balbi Jeromost.⁴²⁵ Bakócz szintén egy pártfogolti csoportot alakított ki maga köré, amelynek tagjai között volt Erdődy (Mester vagy Szatmári) Ferenc, Beriszló Péter, az olműtzi származású Taurinus (Stieröxel István), és Vértesi János.⁴²⁶ Szalkai már egy korszak végét jelenti, bár sokan ajánlanak neki műveket, tőle függő csoportról már nem beszélhetünk.⁴²⁷

A humanista költészet II. Ulászló udvarában, a Budán működő cseh kancelláriának köszönhetően kapott újra szerepet. Az 1490-es évek második felétől Augustinus Olomucensis vezetésével Sodalitas Litteraria Danubiana⁴²⁸ bécsi tagjaival is jelentősebb kapcsolat kezdődött. A Sodalitas Litteraria Danubiana 1479-ben jött létre, alapítója, Konrad Celtis nyílt célja pedig az itáliai tudománnyal való vetekedés volt, egy dunai tudós társaság létrehozása. A társasághoz tartozók pontos listáját nehéz megadni, hiszen Celtis szinte összes levelezőtársát sodalitsnak tartotta. Munkájuk nem csupán a levelezésekben nyilvánult meg, hanem közös kiadványokat készítettek, lektorálták egymás műveit. Könyveket kölcsönöztek egymásnak, irodalmi, költői, filológiai munka folyt a sodalitas 1511-es megszűnéséig. Az itáliai mintakövetés látszik a formális rítusok átvételén is.

Konrad Celtis (1459–1508) a kölni majd itáliai tanulmányai után kezdett bele nagy akadémiai vállalkozásába, célja egész Germánia kiművelése és az itáliai tudománnyal való vetekedés volt. Ennek alap gondolatát egy 1491-es, jogászprofesszor barátjának, Sixtus Tuchernek írott levelében írta meg először.⁴²⁹ Az első csoportosulás Heidelbergben 1495-ben jött létre, akkor még hol *coetus*, hol *academia*, hol *sodalitas* néven emlegették; november 7-ét pedig akárcsak az itáliai mintában, mint „omnium philosophorum festum” ünnepelték.⁴³⁰ A magyarországi kapcsolódás szempontjából viszont az 1497-es dátum fontos, amikor Celtis a bécsi egyetemre került retorika és poétika professzori állásban. Celtis

⁴²⁴ Uo., 196.

⁴²⁵ Uo., 199.

⁴²⁶ Uo., 200–201.

⁴²⁷ Uo., 200.

⁴²⁸ Celtis tevékenységét részletesen elemezte: ORBÁN, *Born for Phoebus. Solar-Astral Symbolism and Poetical Self-Representation in Conrad Celtis and His Humanist Circles.*

⁴²⁹ KLANICZAY, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, 50–51.

⁴³⁰ Uo., 51.

nem légüres térbe érkezett, ezt bizonyítja, hogy fogadására egy epigrammafüzért is összeállítottak. Ez egyleveles nyomtatványként jelent meg, illetve a Celtis által kiadott Apuleiusnak tulajdonított *De mundo seu cosmographia* elejére is bekerült⁴³¹. A tizennyolc epigramma címe: *Episodia sodalitas litterariae Danubianae ad Conradum Celten, dum a Norico Gymnasio ad Viennam Pannoniae concesserat*, azaz A Sodalitas Litteraria Danubiana alkalmi versei, Konrad Celtishez, midőn a noricum gimnáziumból a pannóniai Bécsbe költözött.⁴³²

Bár Klaniczay felvetette, hogy Celtisnek már korábban is kapcsolata lehetett a budai értelmiségi körökkel,⁴³³ de Kiss Farkas Gábor megállapítja, hogy Celtis gyakran idézett költeménye, az *Ad sodalitatem litterariam Ungarorum* nem jelenti a folytonosságot a Mátyás király környezetében levő neoplatonista kör és a Sodalitas Litteraria Danubiana között.⁴³⁴ Klaniczay úgy értelmezte, hogy Celtis versének a budai neoplatonisták a címzettjei. Kiss Farkas Gábor azonban a vers elemzésekor rámutat arra, hogy a hat példányban fennmaradt mű más-más változatokat tartalmaz, amelyeknek más a címzettje is. A vers első, ingolstadti példánya, Jochann Kachelofen nyomtatásában jelent meg 1492. március 29-én egy olyan ösnyomtatványban, amely tartalmazza Celtis egyetemi tanításhoz írt anyagait, illetve öt költeményt. A kötetet Celtis akkor jelentette meg, amikor a Krakkói Egyetemen kezdett tanítani, és a magyarokat említő vers mellett szereplő költemények mind bizonyítottan lengyel, illetve krakkói vonatkozásúak. A vers ezen változata *Ad cetum Pannonum de mostris que precesserunt mortem Siui Matthiae Regis Vngarie* címen található meg, és bár Mátyás halálát említi saját témájaként, de a magyar király csak említésszerűen jelenik meg benne, nincs valós tartalmi reflexió az uralkodására. Épp ezért Kiss Farkas Gábor szerint a magyarokat megszólító versnek szintén krakkói környezetben kellett készülnie, s emiatt nem a budai értelmiségieket, hanem a Krakkói Egyetemen tanulókat összefogó magyar bursa diákjait kell a címzetteknek tekintenünk. Az első verzióban a címzett ugyanis a „coetus”, a magyarok társasága, de ez a szóhasználat Celtisnél mindig a középkori *bursa* egyszerű megfelelőjeként, humanista elnevezéseként használatos.⁴³⁵ A

⁴³¹ Uo., 55.

⁴³² KLANICZAY, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, 55. Klaniczay az epigrammák forráskiadásának: RUPPRICH Hans, *Der Briefwechsel des Konrad Celtis* (München: C. H. Beck, 1934). és CELTIS Conrad, *Conradi Celtis Quae Vindobonae prelo subicienda curavit opuscula*, szerk. ADEL Kurt (Lipsiae: In aedibus B.G. Teubneri, 1966). műveket jelöli.

⁴³³ KLANICZAY, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, 47.

⁴³⁴ KISS Farkas Gábor, „Konrad Celtis, King Matthias, and the Academic Movement in Hungary”, *Hungarian Studies* 32, 1 (2018): 37–50, 37.

⁴³⁵ Uo., 41.

Nürnbergben fennmaradt kéziratban, amely 1500 körül keletkezhetett és ultima manusként tekinthető, már egy hosszabb átdolgozott változat található: két új strófával bővítette ki Celtis, amelyben olvasható a budai palota leírása, és két Mátyáshoz köthető építményt (monumenta) is említ. Az átdolgozásban a költemény közönsége is változott, címzettként ugyanis már a „sodalitas litteraria Danubiana”, a magyarok irodalmi közössége jelenik meg, és ezzel vélhetően már a magyar arisztokrata barátainak igyekezett kedvezni. Kiss Farkas Gábor hangsúlyozza azt is, hogy ezen sodalitas tagjait is sokkal inkább Bécs, mintsem Buda köti össze.⁴³⁶

A budai központ princepszének ifjabb Vitéz Jánost (?–1499) választották, aki Vitéz János másik unokaöccse volt, szintén itáliai képzést kapott, majd veszprémi püspök és a bécsi püspökség adminisztrátora lett, és így Veszprémben helyszínt biztosított az itáliai akadémiák mintájára működő társaságnak. A sodalitas budai csoportjához tartozott Giulio Milio csillagász, Girolamo Balbi (humanista és diplomata), Johann Tolhopff (csillagász, Mátyás egykori asztrológusa), a Budán levő cseh kancellária révén négy humanista: Augustinus Olomuciensis, Johannes Slechta, Georginus Neydecker és Bohulsav Lobkovic, valamint Jacobus Piso. A budai cseh kancelláriának vezetője szintén a humanista, mecénás Schellenberger János volt. 1502-1503-ban források szerint Szatmári, Thurzó és Móré is, akik „együtt látogatták a Corvinát, symposionokat tartottak (egy ízben Várdai Pál budai prépostnál)”.⁴³⁷ Említik még a magyar főurak közül Szathmári György kancellárt, váradi püspököt; Frangepán Gergely, veszprémi püspököt; Thurzó Zsigmond, székesfehérvári prépostot; Csulai Móré Fülöpöt és Várdai Pált is.

A legnevesebb tagként Augustinus Olomuciensis⁴³⁸ (1467–1513) jelenik meg: a cseh alkancellár és humanista szintén padovai tanulmányokat folytatott, majd velencei és prágai tartózkodás után került Budára, II. Ulászló udvarába. Művei közé tartozik a *De modo epistolandi*, amely rövid stilisztikai levélíró tankönyv; epigrammáinak és költeményeinek nagy része elveszett. Joannes Slechta (1466–1525) szintén cseh származású humanista és diplomata, II. Ulászló udvartartásához tartozott. Prágában tanult, majd a Celtis-féle társasághoz kapcsolódott. Legnevesebb *Microcosmus* című műve azonban elveszett. Georgius Neydecker (?–1514) osztrák származású humanistaként került Budára,

⁴³⁶ Uo., 45.

⁴³⁷ HORVÁTH, *Az irodalmi műveltség megoszlása: A magyar humanizmus*, 230.

⁴³⁸ EKLER Péter, „Adatok Augustinus Moravus Olomucensis (1467–1513) életéhez I.”, in *Források és hagyományképek*, szerk. STEMLER Ágnes (Budapest: Osztályos Széchényi Könyvtár - Gondolat, 2013), 100–109, 100–109.

Bolognában tanult, innen került Budára. I. Miksa császár különböző tisztségeket ajándékozott neki, majd trienti püspök lett. Julius Milius (Guilio Milio) pedig a kor egyik legkiválóbb orvosa volt. Említeni kell még a két költőt, Girolamo Balbit⁴³⁹ (Hieronymus Balbus, 1460–1530) és Bohuslav Hasistejnsky z Lobkovicot (1641–1510). Előbbi Rómában, Padovában majd Párizsban tanult, Vitéz János révén került Magyarországra. Váci, majd pozsonyi prépost és királyi titkár; II. Lajos és Anna herceg nevelőjeként is számon tartják. Ismertek költeményei, filozófiai és államtudományi munkái; illetve Mátyás királyról szóló dicsőítő verse (*Hieronymii Balbi de laudibus bellicis regis Pannoniæ*).⁴⁴⁰ Lobkovic⁴⁴¹ cseh humanista története sem elhanyagolható. Bolognai és ferrarai tanulmányok után utazóként vált ismertté: járt Cipruson, Rodoszon, eljutott Konstantinápolyba, Egyiptomba, Karthágóba. Visszatérése után olmützi püspökké választották, a katolicizmus huszita mozgalommal szembeni védelmezőjeként jelent meg. Jelentős könyvtárépítőként és humanistaként tartották számon.

Celtis sodalitásának megjelenése, a hozzá írt epigrammafüzér a kollektív alkotás nagyfokú tudatosságot, a közösség identitásának szándékos reprezentációját jelenti. A 17. és 18. epigramma ad pontos adatot arról, miként is szerveződött a társaság. A 17. epigrammában Celtis szervező munkája jelenik meg, mint összetartó erő, majd a 18. vers már a helyi, megalakult és nevet kapott csoport vezetőjének a veszprémi püspököt, ifjabb Vitéz Jánost nevezi.⁴⁴² A kvázi filiáléként működő „dunai” részleget Celtis feltehetően ugyanúgy a nagy germániai egységbe sorolta, mint a többi hasonló helyi sodalitást, conviviumot; s tagnak tekintett mindenkit, aki levelezésben állt vele, a sodalitas nála „nem a tartósan együtt élők közössége, hanem a léleekben, azaz tudományos, irodalmi törekvésekben összetartozók laza együttese”.⁴⁴³ Az *Episodiában* négy Budán élő humanista nevezte meg magát a sodalitashoz tartozóként. *Regis Pannoniae Secretarius* címmel jelent meg Augustinus Olomucensis (1467–1513), Joannes Slechta (1466–1525) és Georgius Neydecker (–1514) és Julius Milius, aki *Regis Pannoniae physicusnak* nevezte magát.⁴⁴⁴ A

⁴³⁹ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái* (Budapest: 2000, 2015), hozzáférés: 2020.08.26, <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>.

⁴⁴⁰ HEGEDŰS István, „Hieronymus Balbi dicsőlköteménye Mátyás királyról”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 31, 1 (1921): 150–155.

⁴⁴¹ LOBKOWICZ Erich, „Bohuslaw Lobkowitz von Hassenstein”, *Neue Deutsche Biographie* (Berlin: Duncker & Humblot, 1985), hozzáférés: 2020.08.26, <http://www.deutsche-biographie.de/pnd118573713.html>.

⁴⁴² „Nuper apud Rhenum scripsisti, Celti, sodales, / Vangionum praesul quis sua iura dedit. / Sed nunc Danubii cum sint tibi, Celti, sodales, / Jura sodalitiis quis dabit ergo chori?”

„Sodalitium Danubianum episcopum Vesperiensem [!] principem sodalitatis elegit.” A két epigrammát idézi: KLANICZAY, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, 55.

⁴⁴³ Uo., 56.

⁴⁴⁴ Uo., 62.

csoporthoz emellett szorosabb kapcsolódott a két költő, Balbi és Lobkovic. Főként utóbbi leveleiben maradtak fenn utalások a budai sodalitasra, amelyekben bár elítéli a tagok álnokságát és képmutatását, de mégis elismeri, hogy Pannoniában sok a tudós és irodalomkedvelő, akikkel jó beszélgetéseket lehet folytatni.⁴⁴⁵ Slechtának írt levelében pedig az ország főpapjait üdvözli (Szathmári Györgyöt, Frangepán Gergelyt, Csulai Mórét Fülöpöt), verseiben több helyütt emlegeti Várdai Pált is; s róluk azt írja:

„gyakrabban beszélnek pénzről, mint az égről, többet emlegetik Nemesist és a Laisokat, mint Krisztust... jobban elmélkednek Plautusban és Vergiliusban, mint az evangéliumban, és tudósabbak Epikuros tanainak, mint a pápai dekrétumok kifejtésében.”⁴⁴⁶

Ad contubernales in recessu című versében pedig a budai társaságot Athénhoz és a „sokratési sereghez” hasonlítja.⁴⁴⁷ A szolid tudós munka mellett mégis az egyik legjellemzőbb visszatérő elem a forrásokban a szerémi bor és Bacchus emlegetése, ezt tanúsítja a csoport jelképként elkészített aranykupája. Az ezen levő felirat jól példázza, hogy miként működik a mitológiai alakokhoz kapcsolódó önmegnevezés és reprezentáció: „Phoebigenium sacrata cohors er mysticus ordo hac patera Bacchi Minerva larga ferant procul hinc procul este prophani”,⁴⁴⁸ tehát a csoporttagok magukat Phoebustól származó szent seregnek és titokzatos rendnek nevezik, akik Bacchusnak mutatnak be áldozatot. A szöveg zárlata („távol legyenek, távol az avatatlanok”) ráadásul Vergilius Aeneiséből, a jósnő Sybilla szavait idézi.⁴⁴⁹ Ez a rituális szakrális tárgy az erős közösségtudat jele; a csoport tagjait a metafora közös (szellemi) eredetre vezeti vissza. A kupán levő felirat jól példázza, hogy miként működik a mitológiai alakokhoz kapcsolódó önmegnevezés, a közös tevékenység pedig mint áldozatbemutatás szerepel. A Minervának és Bacchusnak bemutatott áldozat pedig nemcsak a közös időtöltés, de az együttes szellemi munka jelképe is. Ez a munka, ahogy arra Klaniczay példákat hoz, leginkább a könyvek kölcsönzésében, ajándékozásában és egymás műveinek kiadásra segítésében jelent meg.⁴⁵⁰ A tagok elküldték

⁴⁴⁵ „Postremo id te cupio scire, inter omnia Pannoniae potissimum hoc mihi placere, quod multos invenio cupidos litterarum et omnifariam doctos, quorum colloquio atque familiaritate úti in deliciis habeo.” Uo., 55.

⁴⁴⁶ „ecclesiastici credibus de nummis quam de caelo loquuntur scapiusque Nemesim et Laidem quam Christum in ore habent, quodque vix tolerabile set, plus Plauto Vergilioque quam evangelio incumbunt et studiosus Epicuri dogmata quam decreta pontificum evolvunt” Uo., 66.

⁴⁴⁷ Uo.

⁴⁴⁸ Uo., 67.

⁴⁴⁹ GENTHON István, „Egy budai humanista aranycsészéje”, *Tanulmányok Budapest múltjából*, 3 (1934): 138–144, 142.

⁴⁵⁰ KLANICZAY, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, 68.

egymásnak majd véleményezték a műveket, javításra vagy kiadásra javasolták azokat.⁴⁵¹ Ez a tevékenység körülbelül 1511-ig működött, ekkortól kezdve a sodalitas tevékenysége leginkább Bécsbe helyeződött, s a budai tagok is vagy elhagyták az udvart, vagy már nem éltek.

Jól látható tehát egy egymással sűrűn összekapcsolt hálózat, amelynek alapja a tudatos társaságalkotás, a könyvek kölcsönzésének, a művek véleményezésének és a műhelymunkának, a közös szellemi eredetének a forrásokban megjelenő motívuma. Konrad Celtis pedig mint alapító kiemelkedő és összetartó pont, amely nagyon magas fokszámmal rendelkezik, ezért az alhálózatokat összekötő gyenge kapcsolatként funkcionál. A királyi udvar humanista központként való működése a cseh humanisták távozását, Anna királyné és Celtis halálát követően megszűnt. 1526 után pedig „az egyre jobban szekularizálódó magyar irodalom így csupán szétszórta kis kultúrgócokba (főúri udvarok, városok, mezővárosok) kényszerült”.⁴⁵²

4.3.5. Janus Pannonius és más váradi körök

A szakirodalom eddig nem emlegette irodalmi társulásként a bár humanista alapokra épülő, de nem az akadémiai hagyomány előszeleként értelmezhető Váradon működő köröket. Tevékenységük leginkább Janus Pannonius kultuszára és az ő szövegei köré épült. Tóth István az első váradi csoportosulásnak még a Vitéz köré rendeződő humanista társaságot tekinti, csak éppen Várad központi szerepét emeli ki.⁴⁵³ Igazat kell adnunk neki abban, hogy Janus Pannonius mintája, öntudatos irodalmi hálózatba kapcsolódása, és ennek a versekbeli felfedezhetősége fontos szerepet játszott abban, hogy a későbbi csoportosulások számára adott legyen egy követhető szerepmotívum.

Janus Pannonius szerepmeghatározására épülő „csoportként” kell említünk azt a triászt, amelynek másik két tagja Garázda Péter és Megyericsei János. Az ő általuk megképzett kör egy tudatos hármas, olyan textual community, melynek központja és identitásalkotó tényezője Janus Pannonius munkássága, versei. Garázda Péter⁴⁵⁴ (1448–1507), akinek neve már Bonfini Symposinjánál is felmerült, rokona és pártfogoltja Vitéz

⁴⁵¹ Ursinus Velinus például versben buzdította Schlechtát *Microcosmos* című műve kiadására. A vers a kiadványban közzétehető üdvözlőversnek és a sodalitas elveinek megfelelő „lektori jóváhagyásnak” is szolgálhatott. Uo., 71.

⁴⁵² VARJAS, „Irodalom és társadalomtörténet”, 610.

⁴⁵³ TÓTH István, *Phoebus forrása: A váradi latin nyelvű humanista költészet antológiája* (Nagyvárad: Litarátor Könyvkiadó, 1996).

⁴⁵⁴ V. KOVÁCS Péter, „Garázda Péter”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 61 (1957): 48–62.

Jánosnak, aki Ferrarába küldte, ahol Guarinonál, majd Firenzében tanult, és Ficinoval kötött barátságot. Legjobb barátja a humanista Fontius volt, akit még Ferrarában ismert meg, majd Magyarországra visszatérve levélben tartották a kapcsolatot. Könyvgyűjtő és levelező tevékenysége, versei emelik a Janus Pannonius megképezte sorba. Megyericsei János⁴⁵⁵ (1470?–1507) a humanista költőtriász harmadik tagja „szintén rokon”. Kolozsvári kanonok és főesperes volt, költői tevékenységéről kevés forrás maradt, versei elvesztek, csak saját maga írta sírverse maradt meg. Fontos viszont még az ókori feliratokat gyűjtő epigráfiai munkája, amely tipikus humanista tevékenységként jelenik meg.

Ennek a Janus által Magyarországra hozott identitásának központi elemére jó példa a *De se aegrotante in castris* című művének (1464) sírfeliratként szolgáló záró szakasza.

„S hogy ne boruljon mély feledés rám néma siromban, / Azt akarom, hogy e vers álljon a sírkövemen / Itt nyugszik Janus, kivel ősi Dunánkhoz először / Jöttek a szent Helikon zöldkoszorús szüzei. / Ezt a dicsőséget, ó, hagyd meg a holtnak, Irigység; / Rosszakarat, kíméld hült porait legalább.”⁴⁵⁶

Ugyanezen a hangon szólal meg Garázda Péter *Epitaphiumában* (1507 előtt):

„Voltam az isteni Janus rokona, / ki a Dunához Hozta a szép Helikon zöld koszorús szüzeit. / Nyugszom e sírban most a Garázda család fia, Péter, / Múzsacsapat méltó második éke gyanánt.”⁴⁵⁷

A harmadik szerző, aki a Múzsák meghonosító csapatához tartozónak vélte magát Megyericsei János. Sírvesében (*De se ad lectorem*, 1507, részlet) ezt írja:

„Ha nem emészt az irigység, és más hírneve nem bánt, / Nézd e nyugodt betűket s kőbe faragva e dalt: / Hárman lettünk híres költők rokoni vérből, / Merre a Dráva vize öntözi Pannoniát. / Első volt Janus, ki először hozta hazánkba / A gyönyörű Helikon zöld koszorús szüzeit. / Másik költő volt a Garázda család fia, Péter, / Ki hazahozta utóbb a dalos Aoniát. / Végül is én, az utolsó költő rokoni nemből, / Jöttem a pieridák harmadik éke

⁴⁵⁵ LAKATOS Bálint, „Egy XVI. századi humanista, Megyericsei János feliratgyűjtései”, in *Genesisia: Tanulmányok Bollók János emlékére*, szerk. HORVÁTH László (Budapest: Typotex, 2004), 737–748.

⁴⁵⁶ „Quin etiam tacita iaceam ne ignotus in urna, / Signari hoc cineres carmine mando meos: / His situs est / Ianus, patrium qui primus ad Histrum, / Duxit laurigeras, ex Helicone, Deas. / Hunc saltem titulum, Livor, permittite sepulto, / Invidiae non est in monumenta locus.” ÁCS Pál, JANKOVICS József és KÖSZEGHY Péter, szerk., *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény*, 1. (Budapest: Balassi Kiadó, 1998), 168–174.

⁴⁵⁷ „Germanus Iani patrium qui primus ad Histrum / Duxit laurigeras ex Helicone Deas, / Sum situs hoc tumulo Petrus ex stirpe Garasdae / Altera Pieridum gloria iure fui.” Uo., 1.:263.

gyanánt. / Esztergom fala közt áll Péter sírköve; Jánost / Főpapi székhelye:
Pécs őrzi a sír fenekén.”⁴⁵⁸

Amellett, hogy a két humanista valóban Vitéz János és Janus Pannonius rokona volt, a versekben hangoztatott közösségvállalás nemcsak vérségi kapcsolatot nevez meg. A „*germanus Iani*” és „*Tres fuimus clari cognato e sanguine vates*” egy közös szellemi származást is jelöl, éppúgy, ahogy a Phoebustól való eredetet hangsúlyozó Sodalitas Litteraria Danubiana, majd a későbbi irodalmi csoportok is. Itt bár nem egy együtt dolgozó, materiálisan is működő szervezetről van ugyan szó, hanem sokkal inkább egy képzelt közösségről, amely azonban ugyanazt a kulturális identitást igyekszik megvalósítani, s központi eleme Janus Pannonius munkásságának, s az irodalmi alkotásban való közös részvétel kiemelése. Utóbbi ráadásul nem csupán egy mintakövetést, egy megszokott irodalmi munkát mond magáénak, hanem a múzsák meghonosítását, a költői tevékenység magyarországi gyakorlatának megalapítását jelöli ki.

A következő váradi csoportosulásként említi Tóth István a Károlyi Péter (1543–1576) körül kialakult „kálvinista munkaközösséget”, amelynek tevékenységét főleg a harmadik, 1569-es váradi hitvita szabta meg.⁴⁵⁹ Károlyi Péter Kolozsvárról került a váradi iskolába lelkes kálvinistaként, és a hitvitában való részvétel mellett költői tevékenységet is folytattak. Károlyi azt hangsúlyozta, a költészet értelmileg elsajátítható, mesterségbeli elven működik, de a költői hajlamot nem tagadta.⁴⁶⁰ Tanítványai követték Kolozsvárról Váradra, köztük Varsányi Mihály, Beregszászi János, Debreceni Bonifác János, Vetési János és Beregszászi Lőrinc Péter, aki egyébként az őket követő időszakban lesz központi figura a település irodalmi életében. Károlyihoz írt epigrammájában (*Epigramma in libellos prosodia Petri Caroli praeceptoris*) Temesvári János így fogalmaz:

„Ahogy a sok méh virágból hordja a mézet, / Művét Péter ezer könyvből
gyűjti nekünk. / Mit mások nagy körmönfontan tárnak elének csak, / Azt itt
Károlyi mind könnyeden adja elő. / Most, ha segíthet a felkoszorúzott
múzsacsapat, hogy / Gyűjtsd avatott költők termését magad is.”⁴⁶¹

⁴⁵⁸ ⁴⁵⁸ „Quem non livor edax alienaque gloria torquet, / Perlegat haec Latiis carmina caesa notis. / Tres fuimus clari cognato e sanguine vates, / Pannonicam Dravus qua rigat altus humum. / Unus erat Ianus proprios qui primus ad oras / Duxit laurigeras ex Helicone Deas. / Alter erat Petrus genitus de stirpe. Garázda, / Qui tulit Aoniae plectra sonora lyrae. / Ultimus hos ego sum cognata e gente secutus / Tertia doctorum gloria Pieridum. / Strigonia Petrus requiescit in arce, Ioannem / Ipsa suum sedes Pontificalis habet.” Uo., 1.:285–286.

⁴⁵⁹ TÓTH, *Phoebus forrása: A váradi latin nyelvű humanista költészet antológiája*, 80–81.

⁴⁶⁰ Uo., 81.

⁴⁶¹ Uo., 84.

Bár a vers leginkább a tanár-diák viszonyt hangsúlyozza, jól látszik, hogy megjelenik többes szám első személyű evokáció egy azonos tudásanyagra épülő közösséget tételez. Ha nem is olyan széles körben, mint Heltainak, Károlyi Péternek és Szikszai Fabriciusnak a kolozsvári iskolában, de iskolájában egy kisebb költői kört alakított ki: „Versben értekezett, polemizált – a kor szokása szerint -, de azontúl költő is volt, nemcsak egyszerű versíró.”⁴⁶² Itt rögtön elhangzik egy nagyon fontos állítás, amely az eddigi körökre is társulásokra is érvényes volt: a versszerzés, az irodalmi tevékenység nem csupán úgy nevezett *használati* irodalom, hanem egy az egyházi és hivatali funkcióktól leválasztott működés.

4.3.6. Erazmisták

A magyarok Erasmusszal való kapcsolatát elsődlegesen a már említett Jacobus Piso jelentette, aki a magyar király követeként találkozott Itáliában a holland humanistával 1509-ben, majd biztatására a budai és prágai királyi udvar körüli értelmiségiek is levelezni kezdtek vele. A leghűségesebb levelezőpartnerek közé Ritoókné Szalay Ágnes az udvari lelkész Johann Henckelt, a kassai Antoninus Jánost, a Thurzó fivérek (János, Elek és Szaniszló) sorolja, akik, egymással is szoros baráti kapcsolatban voltak. Piso Jakab, és annak budai háza jelentette az erazmisták első központját: Werbőczy, Szalkai, Brodarics, Oláh Miklós, Nádasdy Tamás és Ursinus Velius is járt ott, emellett Piso a Thurzókat is megnyerte Erasmusnak.⁴⁶³ A szakirodalom szerint az 1550-as években Szathmári György pécsi rezidenciáján is voltak humanista összejövetelek, akárcsak Várdai Ferenc gyulafehérvári és Oláh Miklós érseki udvarában. A török invázió és a budai udvar eleste azonban szétzilálta azt az aulikus elitet is, amely az erasmusi csoportot jelentette, s amelynek közös pontja Erasmus műveinek tisztelete és ismerete, a vele való személyes kapcsolatra törekvés.⁴⁶⁴

Erasmus követőinek második nemzedékét kifejezetten a humanista nyelvfilozófiája kötötte össze, s munkásságukat, Erasmus nézeteinek megvalósítását bibliafordítási tevékenységükben teljesítették ki. Magyar erazmistáknak ezt a kiemelkedő körét, a meghatározott irodalmi koncepciót megvalósító Komjáti Benedek, Pesti Gábor és Sylvester János jelentette. A szentírás népnyelven való olvashatóságának első megteremtője, Komjáti Benedek Sz. Pál leveleit adta ki magyar nyelven 1533-ban, aki ezzel a munkával szintén

⁴⁶² Uo., 95.

⁴⁶³ HORVÁTH, *Az irodalmi műveltség megoszlása: A magyar humanizmus*, 234.

⁴⁶⁴ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „Erasmus és a XVI. századi magyar értelmiség”, in RITOÓKNÉ SZALAY, *„Nympha super ripam Danubii”: tanulmányok a XV-XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, szerk. JANKOVICS József (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 161–174, 165.

Erasmus elveit követte. Pesti Gábor a bécsi egyetemen került kapcsolatba az erasmista tanokkal, majd 1536-ban a négy evangélium magyarra fordítását végezte el, és Aesopus meséinek fordításakor (Bécs, 1536) is Erasmusra hivatkozik. Sylvester János a krakkói egyetemről, Leonhard Cox tanítványaként hozta magával az erasmusi irányvonalat, és a teljes Újszövetség (Sárvár-Újsziget, 1541) lefordítását végezte el ezt követve, így az első, teljes egészében Magyarországon előállított magyar nyelvű könyv megjelenését is a németalföldi humanista gondolati körének köszönhetjük.⁴⁶⁵ A magyar erasmistáknak köszönhető a humanizmus magyarországi latinkultuszának megtörése, a magyar irodalmi nyelv kiművelésének kezdete. A fordítások mellett megkezdték a latin mintájára az élő nyelv leírását, a népnelvek grammatikáinak megalkotását is.

Míg az Erasmusszal való levelezés, műveinek és eszméinek ismerete és követése összekapcsolja a magyarországi Erasmus-követőket, de homogén, egymással együttműködésben lévő irodalmi társaságként mégsem jelennek meg. Működésük inkább egy lazább írói, alkotói, filozófiai irányzatot jelenít meg, amelynek képviselőiként és megvalósítóiként léptek elő az említett szerzők.

4.3.7. Balassi-féle költőverseny

Nem sodalitasként, de közös irodalmi tevékenységet végzők csoportjaként érdemes számításba venni a Balassi Bálint nevéhez kapcsolt feltételezett költőversenyt. A költőverseny más hagyományba illik, mint a humanista sodalitasok, de a versengés alapmotívuma hasonlóképpen megjelenik, viszont a tudományos tevékenységgel szemben hangsúlyozódik a tudatos irodalmi működés szándéka. Balassi Bálint körül talán nem ok nélkül feltételezzük egy értelmiségi kör meglétét. Balassi *Nyolc ifjú legény* című verse egy ligetben történő vetélkedést mesél el, melynek során a résztvevők echós verseket szereztek, visszhangoztatva kedvesük nevét, s ezekkel versengtek. Az erdei költőversenyt, ha valóban megvalósult, 1588-89-re datálják. Tagok lehettek Rimay János, Balassi Ferenc, Dobó Jakab, Móricz Lőrincz, Kátay Mihály, Enyedi György, illetve Balassi legényei közül Mátyás diák, Hunyadi Nagy Pál vagy Nyéki Vörös Mátyás.⁴⁶⁶ Horváth Iván egy tanulmánya szerint ennél többet is tudhatunk, a költői verseny három verse fennmaradt. Kialakulhatott egy költői kör

⁴⁶⁵ BARTÓK István, „Erasmus hatása”, in *Magyar művelődéstörténeti lexikon VII.: Középkor és kora újkor*, szerk. KŐSZE GHY Péter (Budapest: Balassi Kiadó, 2007), hozzáférés: 2020.08.26, http://mamul.btk.mta.hu/MAMUL_SZERK/mamul_view.php?editid1=3779.

⁴⁶⁶ VADAI István, „Balassi és Echo”, *Palimpszeszt*, 10 (1998), hozzáférés: 2020.08.26, http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/10_szam/02.htm.

az 1570-es évek második felében, amikor már magyar nyelven írták műveiket. Erre *Euryalusnak és Lucretiának széphistóriája* (1577) kolofonjából következtethetünk: eszerint egy ismeretlen szerző (talán maga Balassi Bálint) fordította magyarra Sárospatakon, „az úr gombos kertjében”, a vár mellett 1577-ben.⁴⁶⁷

„Nyolc ifjú legén minap úton menvén egy erdőbe jutának, / Estefelé lévén
tréfálván, beszélvén, ők egymásnak mondának: / Vegyünk szót Echótól –
mond – mi mátkáinkról, mondja nevét azoknak!”⁴⁶⁸

A Balassa-kódex hatvanharmadik verse, a *Colloquium octo viatorum] et deae Echo vocatae*, az egyik legfontosabb forrása a Balassi Bálint köré szerveződő ún. „erdei költőversenynek”, illetve a hozzá kapcsolható költői kör létének.

Tag lehetett a már említett Rimay János; Balassi Ferenc, Dobó Jakab (Balassi feleségének, Dobó Krisztinának unokatestvére), Móricz Lőrinc, Kátay Mihály (kállói kapitány, majd a kassai fejedelmi udvar egy vezető személyisége); Enyedi György (kolozsvári lelkész, majd unitárius püspök), Balassi legényei közül Mátyás diák, Hunyadi Nagy Pál, végül még Nyéki Vörös Mátyás – a névsor azonban többnyire találgatás, adatok nemigen vannak a társaságról.⁴⁶⁹ A ligetben történő költői vetélkedésről a szakirodalom alapvetően két hozzáállást tanúsít. Vadai István szerint a *Nyolc ifjú legén* nem indokolja, hogy egy valódi társaságot feltételezzünk mögötte, hiszen a versenydarabokat – a kedves nevére visszhangzó echós strófákat – maga Balassi beleírja a versbe. Horváth Iván azonban felismerni vél egy-egy fennmaradt versenydarabot is. Az egyik Balassi Bálint *Ötvennegyedik verse*, Rimay Kiben *Echótól veszen feleletet* című verse, illetve Széchy Tamás⁴⁷⁰ *Szeretőmnek megtért keménségéről* című Batthyány Katához írt echós énekét is idetartozónak véli.⁴⁷¹ Mindhárom echós vers szerelmi tematikájú azonban, s ez egyes szám első személyű beszélőt feltételez, amely nem ad támpontot a közösségtelmezéshez, a versengéshez tartozás explicit jelei nem tapasztalhatóak, a témaválasztás akár egyszerű mintakövetésből is fakadhat. Balassi nyolc ifjú legényről szóló verse azonban egy olyan

⁴⁶⁷ GERÉZDI és mtsai., *A magyar irodalom története 1600-ig*.

⁴⁶⁸ BALASSI Bálint, *Balassi Bálint Összes verse: hálózati kritikai kiadás*, szerk. HORVÁTH Iván és TÓTH Tünde (Budapest: Gépeskönyv, 2002), hozzáférés: 2020.08.26, <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/>.

⁴⁶⁹ VADAI, „Balassi és Echo”.

⁴⁷⁰ Széchy Tamás, aki királyi főudvarmester és Felső-Magyarország főkapitánya lett, írhatta valószínűleg a költeményt, amelynek címzettje későbbi felesége, Batthyány Kata, Batthyány Boldizsár műveltségéről híres főnemes lánya. A vers feltehetően még esküvőjük előtt, tehát 1585 és 1592 között keletkezhetett. CSAPODI Csaba, „Ismeretlen magyar szerelmes vers a XVI. század végéről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 58, 4 (1954): 437–439.

⁴⁷¹ HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 264.

közösséget képez, amely számára a textual community középpontba helyezett szövege nem csupán eszmei háttértudást, hanem formai megkötést jelent.

Felvetődik, hogy a várdai udvar műveltségi körében élő Telegdi Kata (1550? – 1601), akit az első magyar költőnőnek tekinthetünk, vajon hasonló, Balassihoz is kapcsolható irodalmi ligetről ír-e 1599-es verses levelében. A levéllel kapcsolatos kérdések sokaságának egyike, hogy vajon Telegdi Kata egy valós vagy egy fiktív kertről ír-e. A nimfákkal, forrásokkal és barlanggal ékesített kertben azonban szükségszerűen van egy olyan társaság, amely érteni és művelni is tudja a Telegdi Kata levelében írtakat:

„Isten Asszonnak, (az szeginy Diana Asszont vadászó sereggel hátra hagyván,) kedvit találta, / szip csergő pataku, / gyönyörű folyásu, / minden szip füvekkal, / fákkal, virágokkal, / zugo, csorgo folyás mellett / sok szép szavu kiterjedt szép [ág]u, / és gyönyörködtető / fákon, nagy ékesen / szolo madarakkal, megékesitet[et] / forrással, szép kuttal, / mint egy áldozattal, / holott firedjenek / tisztelvin szép barlanggal, / kiknek tudom, hogy az kegyelmednek én hozzám valo szeretetiért, kegyelmed engem is esmeretibe kedvibe juttat.”⁴⁷²

Erre utal a címzetthez szóló rész is:

„De ezeket az köztünk valo multság kedveért irám csak hogy az kegyelmednek Secretarius is, kinek az Uristentül kegyelmeddel egyetemben, hosszú életet minden jot kívánok ne alítsa, hogy csak az forrás mellett laknak az poéták.”⁴⁷³

Balassi tevékenysége köré könnyű lenne tehát – már magyarul író – költői kört képzelni, s a szakirodalom nagyjából meg is egyezik ennek létében. Pontos adataink azonban egy tudatos társaságként való működésről nincsenek. Az valószínűtlen, hogy Balassi tevékenysége körül légtüres tér lett volna. Erre az *Euryalusnak és Lucretiának széphistóriája* (1577) kolofonjából is következtethetünk: eszerint egy ismeretlen szerző (talán maga Balassi Bálint) fordította magyarra Sárospatakon, de társakkal „az úr gombos kertjében”:⁴⁷⁴

⁴⁷² MARKÓ Anita, „Kérdőjelek Telegdi Kata verses levele körül, avagy férfi -e az első magyar költőnő”, in *Mű & Szerző*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, DOBOZY Nóra Emőke, FÖRKÖLI Gábor, LOVAS Borbála, NÁDOR Zsófia és SZILÁGYI Emőke Rita, Arianna könyvek 4 (Budapest: ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2011), 53–64, 62.

⁴⁷³ Uo.

⁴⁷⁴ GERÉZDI és mtsai., *A magyar irodalom története 1600-ig*.

„Mikoron írának másfélezer után / hetvenhét esztendőben, / Aeneas
Sylvius írásából szerzék / ez éneket versekben, / Bodrog vize mellett,
Patak városában, / az úr gombos kertében.”⁴⁷⁵

Balassi körül a csoport hasonlóképp működhetett, mint az a Janus Pannonius körüli költőtriáznál látható volt. A közösség identitásának alapja a Balassi-követés, a tematikai és formai minták átvétele; valamint már megjelenik a magyar nyelven való alkotás is.

4.3.8. Pallas magyar ivadécai Wittenbergben

A külföldi egyetemeken összetartó peregrinuscsoportok létrejötte az értelmiségi csoportosulások egyik kiemelt formája. Jellemzővé vált, hogy azonos országból érkező csoportok valamiféle önképzőkörbe vagy érdekvédelmi szervezetbe tömörültek. A Wittenbergben 1580 körül létrejött magyar diáktársaság hasonló ezekhez, viszont szervezettségüket kiemeli az, hogy nem is konkrétan közös tudásanyagot, hanem egy adott szöveget jelölnek meg összetartozásuk alappontjául, még hozzá Iustus Lipsius⁴⁷⁶ (1547–1606) egy hozzájuk írt levelét tekintették identitásuk és szerveződésük meghatározójának. Tevékenységük leginkább vitagyakorlatok tartásában, teológiai elmélkedésben merült ki; illetve közös kiadványt is publikáltak, az ún. Zrínyi-albumot, amelyben a szigeti hőst, Zrínyi Miklóst dicsőítik (*De Sigetho Hungariae propugnaculo, 1587*). A coetusnak nevezett diákszervezet működés módját már többen vizsgálták, s hagyományait tekintve a diákönkormányzatok, bursák szervezeti rendszerébe tartozik inkább, mint az irodalmi társaságokéba. Az azonban, hogy tagjaik olyan beszédeket tartottak, melyek némelyikét meg is jelentették indokolja emítésüket; például Kassai Császár György (a coetus 26. seniorja) diáktársak előtt elmondta emlékbeszéde volt pataki tanáráról, Szikszai Fabricius Balázsról aztán nyomtatásban is megjelentetett.⁴⁷⁷ A magukat Lipsius után *proles Palladis*nek nevező társaság fő alakjai a Forgách Mihály és Imre voltak; de a csoporthoz tartozott Révay Péter és Rimay János is.⁴⁷⁸

⁴⁷⁵ BART István, szerk., *Széphistóriák* (Budapest: Magyar Helikon, 1975), hozzáférés: 2020.08.26, <https://mek.oszk.hu/06100/06149>.

⁴⁷⁶ Holland származású filológus, filozófus, humanista; Erasmus mellett az egyik legnevesebb levélíró. Ő művének a *De constantia in malis publicis libri duo* című értekezést tartják, amely az állhatatosság fontosságát hangsúlyozza.

⁴⁷⁷ SZABÓ András, „Coetus - natio - respublica - politia - societas - congregatio - collegium - gens (A wittenbergi magyar diákegyesület az újabb kutatások fényében, 1555-1613)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 115, 2 (2011): 229–234, 229–230.

⁴⁷⁸ KLANICZAY, *Pallas magyar ivadécai*, 28.

Forgách Mihály (?–1603) ghymesi és gácsi báró volt, Strassbourgbán, majd Wittenbergben tanult, ahol rector magnificusnak választották. A késő humanizmus egyik kiemelkedő alakja volt, már felmenői közül is többen foglalkoztak írással, latin nyelvű történeti művek kapcsolhatók a családhoz. Alkalmi latin verseiről, humanista leveleiről és két Wittenbergben kiadott beszédéről tudunk: *A peregrinációról* (1587) és *A nagylelkűségről* (1589). Hazatérése után fiatalon, katonaként esett el. Forgách Imre⁴⁷⁹, Mihály rokonaként, szintén hasonló tanulmányokat végzett. Trencsén megye főispánjaként az ottani protestánsok fő támogatója lett. Révay Péter (1568–1622) hivatalit tekintve turóci főispán volt, majd 1604-től királyi tanácsos és táblabíró. 1608-ban, a korona őrzésére Pozsonyt jelölik ki, őt magát koronaőrre. Fő műve az 1610-ben megjelent *De sacrae coronae regni Hungariae*. Rimay János⁴⁸⁰ (1573?–1631) mint Balassi Bálint körének egyik legkiemelkedőbb tagja, diplomata és költő komoly hírnévre tett szert már korábban is, a legműveltebb főurak udvarában mozgott.

A csoport Lipsiussal való kapcsolatának kezdete Forgách Mihály 1588-as levele, amelynek célja nem segítségkérés, nem egy mecénás megnyerése, hanem nagyon egyszerűen az, amit ma networkingnek, kapcsolatépítésnek hívunk:

„Ezzel az írással tehát [...] csak azt az egyet kívánom elérni, hogy megtudd, hogy a mi, magát Marsnak mint Pallasnak szentelő nemzetünk körében is vannak, akik téged tisztelnek, csodálnak, becsülnek, s hogy én is kiváltképp ezek sorába tartozom; s ha ez tudomásodra jutott, jóindulatod jeleként egy levelet küldj, hogy az valamiképpen csillapíthassa az irántad való vágyakozás fellobbanó tüzét, a szeretet tüzét pedig, mely szent és örökké tartó, táplálja.”⁴⁸¹

Kétféle közösségtudatról is információt kapunk ebből a részletből. Egyrészt ott a „nemzet” közössége („gente nostra”), amely ugye inkább Marsnak, tehát a háborúnak szenteli magát. Ezen belül, ezzel ellentétben azonban elkülönít egy kisebb közösséget is, amelynek fő attribútumai a Pallasnak tetsző mivolta (Palladis studiosa), s Lipsius példaképként való tisztelete. Ez a két pont pedig éppen az, amelyet Brian Stock is fontos összetevőnek nevez

⁴⁷⁹ SZINNYEI, *Magyar írók élete és munkái*.

⁴⁸⁰ GINTLI, *Magyar irodalom*, 183.

⁴⁸¹ „Hoc itaque unum mea hac scriptione [...] quaeritur, ut noscas esse etiam in gente nostra Martis potius quam Palladis studiosa, qui te colant admirenter, suspiciant, inter quos vel praecipue me; eiusque notitiae, indices uoluntatis tuae litteras, edas; quibus conceptus igniculus desiderii tui aliquo saltem modo leniatur, amoris autem uelut sacer et perennis foueatur.” FORGÁCH Mihály, *Forgách Mihály - Justus Lipsius levéltáltása*, szerk. KLANICZAY Tibor, ford. PIRNÁT Antal (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézete Reneszánsszkatató csoportja, 1970), 8–9.

meg a textual community definiálása során. Hogy igazi textual communitynek tekinthessük a wittenbergi diákok csoportját segíti az is, hogy aztán Lipsius válaszelevelét (1589) kvázi programiratként használták.⁴⁸² A levélből veszik fel magukra a „proles Palladis” elnevezést, amely inkább egy állandósult epithetonként szerepel, mintsem olyan fix társaságnévként, mint amelyet például Celtis „intézményénél” lehetett látni. „Mars uralma alatt álló, eldugott vidékek is ilyen pallasi ivadékokat terem s nevel?”⁴⁸³ Az identitás alapmotívuma itt is a nevelésből, képzésből adódik (educat), ahogy az a többi csoportnál is látható. Célként az „irodalom és bölcsélet tanulmányozását” („litterarum ac Sapientiae studiū”) ⁴⁸⁴ jelöli ki, és aztán egy nagyon fontos dolgot mond ki: „mutasd meg, mi a különbség a tanult és művelt nemesemberek és azok között, akikre csak őseikről verődik vissza fény”; illetve: „És ha a te rendedből a többség a dicsőségnek és az erénynek ezt az útját választaná, Európánál lenne-e boldogabb?”⁴⁸⁵ Lipsius szándéka éppen arra mutat rá, hogy az irodalom és műveltség presztízsemelkedése milyen kapcsolatban van a társadalom egyéb hierarchikus rétegeivel. (Amelynek módjáról a 3.2. fejezetben esett szó.) Lipsius ráadásul, mint sok kapcsolattal rendelkező (magas fokszámú) elem az európai literatúra hálózatában azért tehet ilyen kijelentéseket, mert kiemelt pontja a makroszintű hálózatnak. Mint ilyen úgymond *összekötő*, jól látható pont, amelynek befolyása van az alhálózatok működés módjára. Nem Forgách az egyetlen azonban, aki Lipsiusszal kapcsolatba kerül. Rimay János 1592-es misszilise már sokkal elmélyültebb, állandóbb kapcsolatról tanúskodik. A kapcsolat önmagában vett értékének hangsúlyozása itt is kiemelten megjelenik:

„Ebben az életben legfőbb célom az, hogy oly férfiakkal kössek ismeretséget, akik szellemükkel és írásaikkal valamely téren kitűnnek; mivel ezek sorában is te vagy a legkiemelkedőbb, joggal áhítom nagyra becsült szeretetedet.”⁴⁸⁶

Tehát levonható a következtetés, hogy a hálózat építésének szándéka, a networking – olyan személyekkel, akik szellemükkel és írásaikkal („ab ingenio et scriptis”) kitűnnek – a

⁴⁸² KLANICZAY, *Pallas magyar ivadékai*, 28.

⁴⁸³ „Etiamne ille vester remotus, et vere Martialis tractus, eucat ad profert Palladias istas Proles?” FORGÁCH, *Forgách Mihály - Justus Lipsius levéltájtása*, 10–11.

⁴⁸⁴ Uo., 10.

⁴⁸⁵ „palam facturus, quantum intersit inter doctos cultosque Nobiles, et istos, qui nihil lucis habent nisi a luce majorum.”; „Quod si hanc directam ad laudem et Virtutem viam, plerique e tua classe ingredi vellent: quid Europa beatius?” Uo.

⁴⁸⁶ „Praecipuum mihi uotum in hac vita innotescere viris, qui claritatis aliquid habent ab ingenio et scriptis, quorum in numero cum tu maxime sis eminentissimus, iure amorem tuum ambio, et magni aestimo.” BENE SÁNDOR, „Rimay vindicatus (Rimay János Iustus Lipsiushoz írott leveléről)”, in *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban*, szerk. KECSKEMÉTI GÁBOR ÉS TASI RÉKA (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012), 139–188, 177.

közösség identitásának szintén egy alapelemét képezi, az eddig említett mintákon túl. Másrésztől megfigyelhető egy erős csoporttudat, hiszen Rimay felsorolja több társát is, akiknek Lipsiushoz köze lehet – azokat, akik felől Lipsius érdeklődhet és akik Lipsius felől érdeklődnek. A sorban említi Forgách Mihályt, Forgách Imrét és Révay Péter, együttesüket pedig így jellemzi: „akik a mi gyülekezetünkől, a mi sorainkból valók, s akik áhítattal csüggnék minden szavadon”.⁴⁸⁷ Itt a „nostra turba” és „nostro censu” megnevezéseket érdemes kiemelni, melyek után a megszólaló egyes szám első személyre vált, ezzel egy megképzett közösség nevében szólalva meg.

El kell ismerni azonban, hogy a wittenbergi diákok kissé kilógnak a sorból. Míg Lipsiushoz való kötődésül egyéb társadalmi szerepüktől leválasztott, külön identitástípus megvalósításának tűnik, addig irodalmi tevékenységük nem egy külön identitás, szerep megvalósítása, hanem diákságuk része. Eközben Radéczy István körüli költők verseiből jól látszik, hogy ők a literátori szerepet egyházi vagy épp világi méltóságaiktól elválasztva, azok mellett vagy azokon túl igyekeznek megvalósítani. A főhálózatba való beilleszkedésüket a Lipsiussal való kapcsolat jelentette, a holland humanista volt az összekötő. Másik irányban pedig a magyar irodalmi élethez való kötődést a Rimay és Balassi közti kapcsolat biztosította.

4.3.9. Trencsényi versíró kör

Trencsényi költőkként tartható számon a 16. század harmadik harmadában működő, latin nyelvű verseket író soknemzetiségű (főként szlovák, cseh, német és magyar humanistákból álló) csoport.⁴⁸⁸ A csoport vezetőjeként Székely Júlia Koppay Györgyöt azonosította, aki a Trencsény megyei Drietomából, jómódú, főként szlovákok lakta faluból származott. Koppay abban a szerencsében részesült, hogy 1595-ben Iustus Lipsius válaszolt egy levelére, amelyben az osztrák Ernő főherceg halálára írt gyászverset küldte el a németalföldi humanistának.⁴⁸⁹

„Ám ami téged illet, Koppaym, dicsérd a fegyverek és tanulmányok e szövetségét, te, aki lándzsát és tollat forgatva megmutatod, hogy képes

⁴⁸⁷ „qui ex nostra turba, nostro censu, apud quos omnia tua religiosissima.” Uo., 181.

⁴⁸⁸ SZÉKELY Júlia, „A trencsényi humanista versírókör”, *Irodalmi Szemle (Pozsony)*, 1983, 566–568; SZÉKELY Júlia, „Trencsényi versíró kör”, in *Magyar művelődéstörténeti lexikon VII.: Középkor és kora újkor*, szerk. KÓSZEGHY Péter (Budapest: Balassi Kiadó, 2007), hozzáférés: 2020.08.26, http://mamul.btk.mta.hu/MAMUL_SZERK/mamul_view.php?editid1=2234.

⁴⁸⁹ SZÉKELY Júlia Anna, „Iustus Lipsius ismeretlen levelezőpartnere: Koppay György”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 5–6 (1982): 649–652.

vagy Minervát is (bárha mindig szűznek tartották) társítani Marssal. Tedd eztán is, és szeress engem.”⁴⁹⁰

Koppaynak egyetlen nem alkalmi műve ismert (*Vita aulica*), tevékenysége, akárcsak a vezetése alatt álló köré nagyjából alkalmi költemények írását jelentette – több műfajban, „tudóskodó” stílusban, gyakran megrendelésre is készítettek alkalmi költeményeket. A versíró kör tagjai, Koppayhoz hasonlóan városi, vagy megyei hivatalnokok voltak, kötetüket felváltva szerkesztették, és többnyire Bécsben vagy Prágában adták ki. Galgócon jelent meg iskolai gyakorlatokat tartalmazó gyűjteményük (RMNy 611), így tevékenységük az RMNy hálózatelemzésében is megfigyelhető.⁴⁹¹ A kötet szerkesztőjeként Valerián Máder azonosítható, írói között szerepel: Nicolaus Mader jogász; Adamus Maczak, Trencsén bírása; Simon Iessenski, megyei jegyző (a híres orvos-humanista Jeszenszky János nagybátyja) és Petrus Baroshius, aki tanárként működött Németországban. A kötetben különféle oktató céllal írt verseket jelentettek meg, amelyeket többnyire egymásnak ajánlottak.

Számos kapcsolatuk volt, ebben a kötetükben nem, de más gyűjteményekben együtt szerepeltek Ladislaus Kubini felső-magyarországi titoknokkal és Martins Rakosvkyval is, aki Turóc alispánja, majd kamarai tanácsos volt. Neves elhunytak halálára többször jelentettek meg külföldön is köteteket, német, lengyel és cseh költőkkel közösen: széles európai versíró-hálózatot tartottak működésben. Listi János veszprémi, majd győri püspök halálára erdélyiekkel közösen jelentettek meg gyászverseket.⁴⁹² Székely Júlia szerint joggal feltételezhető, hogy a csoport tagjai főként szlovákok voltak (Matthius Molesynus, Georgius Chottessovius, Simon Iessenski, Martinus Rakocius, Petrus Baroshius, Adamus Maczak), a néhány cseh és német szerző mellett pedig Koppay és Kubinyi képviselték a magyar oldalt.⁴⁹³ Tevékenységük ismert lehetett a korban a magyarországi értelmiségiek között is, egy Koppay-kötet ugyanis Mossóczy Zakariás könyvtárában is megtalálható volt. Koppay csoportja arra mutat rá, hogy a Rimay emlegette Hortus Lipsianus, azaz Lipsius híveinek körében nemcsak egy magyarul verselő főnemesi csoportot, hanem egy polgári-kisnemesi összetételű kört is számon tarthatunk.⁴⁹⁴

⁴⁹⁰ „At quod ad te attinet, mi Koppay, lauda hanc societatem armorum et studiorum, qui palo et stilo se utens et ostendis sociari Minervám etiam posse (etsi virginem semper habitam) cum Marte. Fac deinceps et me ama.” Uo., 650.

⁴⁹¹ Lásd: 6. fejezet.

⁴⁹² SZÉKELY, „A trencsényi humanista versírókör”.

⁴⁹³ SZÉKELY Júlia, „A trencsényi humanista versírókör”, *Irodalmi Szemle (Pozsony)*, 1983, 566–568, 651.

⁴⁹⁴ SZÉKELY, „Iustus Lipsius ismeretlen levelezőpartnere: Koppay György”, 652.

4.3.10. Radéczy hársfája

A Radéczy István, egri püspök, királyi helytartó nevével fémjelzett költői kör az, amelyik modellként kiemelkedik az eddig említett példák közül. A kezdetben Oláh Miklós esztergomi érsek bécsi, majd pozsonyi palotái körül csoportosuló humanista társaság a 16. századi Magyarország legjelentősebb neolatin irodalmi csoportosulása volt.⁴⁹⁵ Kiss Farkas Gábor kiemeli, hogy Oláh körének és a Radéczy-féle *Hortus Musarum* tevékenysége és költészete elválaszthatatlan a bécsi császári udvar környezetének humanista műveltségétől, mivel Oláh és a magyar katolikus arisztokrácia jelentős részben Bécsben volt aktív, ráadásul Oláh és később Radéczy körében felbukkanó humanista versszerzők jelentős részben előfordulnak a korabeli bécsi kiadványokban.⁴⁹⁶ Megemlíti Johann Serafiber (1530-1553 k.) sziléziai származású humanistát, akinek több verse is szerepel az Oláh-kódexben, és aki leírja Oláh kertjét, melyben oly szívesen tartózkodott az érsek. A leírt kertről Kiss Farkas Gábor azt tartja, hogy legvalószínűbben ez a Bécs melletti Nicoletumra vonatkozik, a kert „irodalmi dicsérete pedig minden bizonnyal példaként szolgált a Radéczy István pozsonyi hársfája körül kialakuló kultusz számára is mintegy tíz évvel később”.⁴⁹⁷

Oláh Miklós halála után, az 1570-80-as években a társaság központja Radéczy püspök, királyi helytartó pozsonyi kertje, könyvtára lett. Mohács után ugyanis Pozsony vált a feldarabolt ország első számú kulturális központjává. Az itt működő irodalmi tevékenység tulajdonképpen az itáliai-padovai humanizmus rituális és közösségi gesztusaira épült, „a költészet nemcsak vita tárgya volt, hanem művelni is illett”.⁴⁹⁸ A társaságba Radéczy barátai tartoztak, akiket „unanimi sodales”-nak nevezett, s hozzá hasonlóan ismert és fontos politikai szereplők is voltak. Ide tartozott tehát Istvánffy Miklós alnádor, költő, történetíró; Elias Corvinus; Purkircher György, pozsonyi orvos; Nicasius Ellebodus,⁴⁹⁹ flandriai filológus, aki talán Európa-szerte a legismertebb volt közülük; Zsámboky János (neves

⁴⁹⁵ KISS Farkas Gábor, „Elias Corvinus verse Radéczy püspök hársfájáról”, in *Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. BAJÁKI Rita, BÁTHORY Orsolya, DÉRI Eszter, BOGÁR Judit, KÓNYA Franciska és SZÁDOCZKI Vera (Budapest: MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2017), 279–284, 279.

⁴⁹⁶ KISS Farkas Gábor, „Istvánffy Miklós Oláh-panegyricusa”, in „*A magyar történet folytatója*”: *Tanulmányok Istvánffy Miklósról*, szerk. ÁCS Pál és TÓTH Gergely (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia BTK Történettudományi Intézet, 2018), 207–224, 210–211.

⁴⁹⁷ Uo., 211.

⁴⁹⁸ RITÓKNÉ SZALAY Ágnes, „Hortus Musarum: egy irodalmi társaság emlékei”, in *Nympha super ripam Danubii* (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 219–223, 169.

⁴⁹⁹ MONOK István, „Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum: Az »et amicorum« bejegyzésről és a közös könyvhasználatról”, in *Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek: Humanizmus és gratuláció*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde és NYERGES Judit (Budapest: Balassi Kiadó, 2009), 266–276, 269. Bár a társaság többi tagjának fennmaradt könyveiben nem, de Nicasius Ellebodusnál találunk „et amicorum” típusú könyvbejegyzéseket.

humanista; és a botanikus Carolus Clusius is vendégeskedett itt. A társaság (talán valósnak mondható) szimbóluma Radéczy híres kertjében álló hársfa volt.

Radéczy István (? – 1586) életéről viszonylag keveset lehet tudni. Ami biztos, hogy 1568-tól egri püspök, aki a történelmi veszélyek miatt székhelyét Pozsonyba helyezi (akárcsak elődje, a humanista főpap, Verancsics Antal); eztán a bécsi kormányzattól magas állami rangokat kap: a pozsonyi kamara elnöke, majd királyi helytartó lett. Politikai pályája mellett azonban a korban tudós versszerző és irodalmi életet szervező tevékenységével tűnt ki.⁵⁰⁰ Latin nyelvű verseit az Oláh-kódex⁵⁰¹ tartalmazza, nagyrészt azonban ezek kiadatlanok. Elsősorban művei alkalmi költemények, jellemzőjük a humanista párbeszédesség, a versengő szándék.⁵⁰² A társasághoz tartozó költők kezdetben Oláh Miklós (1493–1568, humanista, történetíró, esztergomi érsek) körül csoportosultak, majd Radéczy kertje és hársfája lett centrumuk, úgy, mint az itáliai humanista Pietro Bembo körének a padovai tölgyfa, vagy Jan Kochanowskinak, a „lengyel Horatiusnak” a hársfája Krakkóban.⁵⁰³ A társaság tagjainak (szűkebb) névsorát Istvánffy Miklós egy Radéczyhez címzett verséből ismerjük, amelyben nemcsak a társaság tagjait, de a találkozó mikéntjét is leírja és méltatja.⁵⁰⁴ Eszerint „Te is melléje szegődtél / sokszor, Zsámboky, néha ma is; Purkircher is itt van / s itt a Nikáz ’kiknek kerek-ajkkal-szólni-tudást a /Múzsza adott.”⁵⁰⁵

Eleve tehát tagnak kell tekinteni Istvánffy Miklóst (1538–1615), aki a humanista szerepében költőként, történetíróként működött; hivatalit tekintve pedig egészen az alnádori tisztségig jutott. Oláh Miklós titkáráként és Zsámboky tanítványaként került közel a humanista eszményhez, majd a történetíró Livius nyomdokán haladva kezdi el történeti művét, amelyben célja Bonfini által már megírt események továbbírása, az 1490-től 1613-ig tartó időszak megírása.

⁵⁰⁰ RITOÓKNÉ SZALAY, „Hortus Musarum: egy irodalmi társaság emlékei”, 170.

⁵⁰¹ Az ELTE Egyetemi Könyvtárának H. 46 jelű kézirata. Nagyrészt Oláh Miklós és a körülötte alkotó költők verseit tartalmazza. GÁBOR Kiss Farkas, „A róka és a nyúl a Dunán: A flamand Arnoldus Gerardus Laurentius Oláh Miklósnak ajánlott meséje, mint születésnap iocus”, in „*Nem süllyed az emberiség!*”: *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007), 299–304, 301.

⁵⁰² CSEHY, „Radéczy István, a költő”, 2018.

⁵⁰³ GÁBOR, „A róka és a nyúl a Dunán: A flamand Arnoldus Gerardus Laurentius Oláh Miklósnak ajánlott meséje, mint születésnap iocus”, 302.

⁵⁰⁴ RITOÓKNÉ SZALAY Agnes, „Versek a Radéczy körből”, in RITOÓKNÉ SZALAY, „*Nympha super ripam Danubii*”: *tanulmányok a XV-XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, szerk. JANKOVICS József (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 223–243, 172–175. ISTVÁNYFFY Miklós *Radéczy István nagyváradi püspöknek, a magyar kamara elnökének / Stephano Radetio episcopo vardiensi, camerae Ungaricae praefecto*

⁵⁰⁵ Tu saepe comes, Sambuce, fuisti / et nunc esse soles; nec abest Purchyrrhus atque / Nicasius, quibus ore loqui dat Musa rotundo” Uo.

A körhöz tartozott Zsámboky János (Johannes Sambucus, 1531–1584), aki korának egyik legjelesebb humanistája volt, az orvostudománytól a történeti munkákon és emblémáskönyvén keresztül a híres levélíró szerepéig sok mindent köthetünk nevéhez. Zsámboky ekkor már ismeretséget kötött a francia Pléiade-hoz köthető szerzőkkel, Jean Dorat körének tagja volt, ahol megismerkedhetett a költő és író társaságok európai mintájával:

„Filológusok, költők jöttek össze, ki-ki szellemi hajlandóságának hódolt, a botanikus növényt gyűjtött, a költők görögül, latinul vagy franciául verseket rögtönöztek, majd mindnyájan egy helyre gyűltek össze, és részt vettek a ceremónián, amelyen Jean Dorat a forrás nimfáját ódával ünnepelte.”⁵⁰⁶

Nikáz, azaz a flandriai filológus Nicasius Ellebodus (1535–1577), aki leuveni tanulmányai után Oláh Miklós meghívására érkezett 1555-ben a nagyszombati iskolába. Tanárként működött, majd esztergomi kanonok lett, amelynek javadalmaikat padovai tanulmányaira használta. Ezek után tért vissza Pozsonyba, ahol Radéczy volt mecénása. Ellebodus a támogatást elfogadta ugyan, de a „fényes udvari állást” és a pappá szenteltetést már megtagadta, helyette Radéczy orvosaként működött, illetve Arisztotelész és Arisztophanész műveinek filológiai kutatásával és fordításával foglalatalkodott.⁵⁰⁷

A harmadik említett személy Purkircher György (1530–1578), aki wittenbergi, padovai és párizsi tanulmányok után lett orvossá. A körhöz kell kapcsolnunk Elias Corvinus (1558–1598) orvos professzort, aki Németújvár művelt nagyurának, Batthyány Boldizsárnak egyik legjobb barátja és legkiemeltebb levelezőtársa volt. Ebből a levelezésből vesz adatokat Barlay ahhoz, hogy a pozsonyi körhöz kapcsolja Corvinust. Eszerint ugyanis Corvinus elküldi egy versét Batthyányhoz, amelynek címe *Carmen de Tilia*, tehát *Ének a hársfáról*, majd kéri barátját, hogy továbbítsa ezt a „főtisztelendő püspök úrnak”, amely az időbeli kontextust tekintve csak Radéczy lehetett.⁵⁰⁸ A társaság működését mind Bécsben, mind az országban ismerték, a tagok ugyanis kiemelkedő egyházi vagy állami méltóságok voltak, akik emellett a szerepük mellett, ettől elkülönítve vették fel a költő, irodalmat alkotó szerepét, amelyet legkönnyebben egy társaság keretein belül valósíthattak meg.

⁵⁰⁶ RITOÓKNÉ SZALAY, „Hortus Musarum: egy irodalmi társaság emlékei”, 169.

⁵⁰⁷ BARLAY Ö. Szabolcs, „Radéczy püspök híres hársfája: Egy négyszáz évvel ezelőtti irodalmi kör”, *Vigilia* 41, 11 (1976): 744–748, 746.

⁵⁰⁸ Uo.

Helyszínül az a Pozsony szolgált, amely a korban fontos műveltségi központtá nőtte ki magát, maga Ellebodus pedig otthagyva Padovát is inkább itt alkotott; barátjának, Pirellinek egy 1573. április 22-i levelében azt írta, „ha Isten békét ad ennek az országnak, akkor Pozsony a legalkalmasabb hely tudományos tervek megvalósítására”.⁵⁰⁹ A társaság (talán valósnak mondható) szimbóluma a Radéczy híres kertjében álló hársfa. A terebélyes fa, a forrás vagy kút antik hagyományon alapuló szimbóluma az irodalmi társaságoknak. Rómában Angelo Colocci kertje a minta, ahol a kertben található forrást egy nimfa szobra őrizte, s az összegyűlő tagok ezt igyekeztek megverselni.⁵¹⁰ A kör tagjainak versei szerint a hársfát Apollónak szentelték, székekkel vették körül, és itt tartották Radéczyék találkozóikat:

„Sőt, olykor gyönyörűséges kerted se hiába / vár rád, és csodaszép fáid
felüdítik a lelked; / köztük legzöldellőbb egy sűrű lombozatú hárs. /
Lombja alatt székek meg mesteri kéz remekelte / szép padok állnak, egész
sereg ember fér be alája, / árnyékába, felettük az ágak boltozatával.”⁵¹¹

Rossz idő esetén Radéczy szintén neves könyvtárába vonultak, amelynek falán Mátyás arcképe, s a humanista társak portréi lógtak; bársony székek, „cristál oculárok”, szöveget kísérő tengeri nád pálcák és még egy virginál is helyet kapnak a leírásokban.⁵¹² A kert, az irodalmi liget, azaz *hortus musarum* megnevezése az egyik legfontosabb elem a csoport identitásának meghatározásában. Hogy miért pont a hársfa lehetett a kitüntetett növény, arra több indok is lehet. Talán a legföldhözragadtabb megoldás az, hogy a hárs a kor kertépítészeti szokásait tekintve az egyik legkedveltebb fának számított; jól alakítható koronája miatt rendelkező hárs alkalmas volt ugyanis filagóriák kialakítására.⁵¹³ Egyes anekdoták Mátyás király kedvenc fájának tartják, ráadásul Mátyás visegrádi kertjének (éppen Oláh Mikóستól származó) leírásában a két megnevezett fafaj a fűz és a hárs.⁵¹⁴ Már ez okolhatná a hárs megjelenését; ami pedig még említhető a szimbolikus szerepét tekintve, hogy a görög mitológiában Phülira (jelentése hárs) nimfa nem másnak, mint a tudós és

⁵⁰⁹ Uo., 745.

⁵¹⁰ RITOÓKNÉ SZALAY, „Hortus Musarum: egy irodalmi társaság emlékei”, 170.

⁵¹¹ „Immo etiam interdum te formosissimus hortus / excipit arboribusque animum delectat amaenis, / quas inter tilia est densa viridissima fronte. / Intus habet tripodas et pulchra sedilia docta / artificum fabricata manu, tum culmine subter / sola sinu recipit numerosam concava turbam.” RITOÓKNÉ SZALAY, „Versek a Radéczy körből”, 172–175.

⁵¹² RITOÓKNÉ SZALAY, „Hortus Musarum: egy irodalmi társaság emlékei”, 169.

⁵¹³ MÁRTON Takács és MALATINSZKY Ákos, „Az európai hárs-kultusz áttekintése és a Dunántúl legnagyobb hársfái”, *Tájökológiai Lapok* 7, 2 (2009): 457–464, 459.

⁵¹⁴ Uo.

később sokak bölcs nevelőjeként tisztelt kentaurnak, Kheironnak anyja, akitől a kentaur gyógyító erejét is származtatják.⁵¹⁵

A hársfáról három verset közöl Ritoókné:⁵¹⁶ Istvánffy Miklós *Egy csodálatosan szép hársfára, amely Radéczy kertjében áll Pozsonyban, s amelyet ő Apollónak szentelt* című műve, illetve erre válaszként íródott két Elias Corvinus vers (*Istvánffy Miklósnak, aki Radéczy hársfájáról dicsőítő éneket szerzett; Más ugyanarról*). Elias Corvinusnak emellett fennmaradt egy 38 soros költeménye is a müncheni Bayerische Staatsbibliothek Camerarius-gyűjteményében (clm. 10368, Collectio Camerariana vol. 18, n. 333), amelyet Kiss Farkas Gábor közölt és mutatott be egy 2017-es tanulmányában. Eszerint ugyanebben az anyagegyüttesben található Elias Corvinus egy Hubertus Languetusnak küldött levele, amely két Radéczy hársfájáról is szóló, 1573 májusára datált verset tartalmaz.⁵¹⁷ A két vers egyikét – az Istvánffy Miklós hársfáról írt versét dicsérő epigrammát – Ritoókné Szalay Ágnes közölte,⁵¹⁸ a másik verset (*De tilia Radetij Episcopi Agriensis*) Corvinus nevének elírása miatt Kiss Farkas Gábor közléséig nem vette figyelembe a szakirodalom. Kiss Farkas Gábor elemzése szerint Corvinus célja a versek elküldésével a pozsonyi hársfa körül kialakult költői kör hírének nemzetközi terjesztése volt, a levél címzettje, Languetus ugyanis a szász választófejedelem egykori szolgálatában álló humanistaként kiterjedt kapcsolati hálóval rendelkezett Európa-szerte.⁵¹⁹ Elias Corvinus ezen verse a hársfa keletkezéstörténetét írja meg, amely egy metamorfózist formál mítosszá. Eszerint a szépséges Thileia nimfa, miután hiába kérte, hogy a 10. múzsává tegyék, elhagyta Hellászt, a Duna mentén indult el, amíg Pozsonyba (a Piso alapította városba) ért. Ekkor sajnálta meg Apollón, aki Daphnéhoz hasonlóan fává, csak éppen hársfává, tiliává változtatta, amely kiemelkedik minden más hárfa közül. Sok-sok év után aztán Radéczy püspök szentelte e hársfát újra Apollónnak: „az alatta összegyűlő költők az asztal mellett borral és lakomával egyaránt ünneplik a költészet istenét és a tanulmányaikat támogató Radéczy püspököt”.⁵²⁰

Istvánffy Radéczy (és a hársfa) dicsőítését Phoebus megszólításával kezdi, ezzel rögtön ki is jelöli az antik, mitologizáló szándékot, amely alapeleme a humanista kulturális

⁵¹⁵ Uo., 458.

⁵¹⁶ RITOÓKNÉ SZALAY, „Versek a Radéczy körből”, 172–187.

⁵¹⁷ KISS, „Elias Corvinus verse Radéczy püspök hársfájáról”.

⁵¹⁸ RITOÓKNÉ SZALAY, „Versek a Radéczy körből”, 230.

⁵¹⁹ KISS, „Elias Corvinus verse Radéczy püspök hársfájáról”, 280.

⁵²⁰ Uo., 281.

identitásnak, s a körhöz köthető összes alkotásban szerves elemként jelenik meg. Radéczyt pedig belehelyezi az antik hagyományba:

„Píreidák s Phoebus szemefénye, a nagy Juppiternek / Édes gondja s
zsenge korodtól fogva nevelte / Phoebusnak; te, ki ifjui bájad a szép
Khariszoktól / kaptad volt; kire büszke a szúzi Minerva: Radéczy!”⁵²¹

A phoebusi származtatás és neveltetés itt éppúgy megjelenik, mint ahogy azt a fentebb leírt köröknél megfigyelhettük. A származás (genus) a társaságok identitásában ugyanis gyakorta összekapcsolódik a műveltséggel és oktatással (educatio). A következőkben természetesen Radéczy, a fő támogató és szervező dicsőítése következik, amelyben a gyógytudomány, a lant pengetése jelenik meg dicsőséget hozó tettként.

Istvánffy verse emellett leírja azt is, kik és miért találkoztak a „Múzsáknak, s Apollónak szentelt” (*Musis sacram et sacram tibi, pulcher Apollo*) hársfa alatt. Önmagukat már költők csapatának (*vatum caterva*) nevezi, a leírás kiforrott közösségtudatra vall:

„Ehhez, a Múzsáknak s néked, szépséges Apolló, / szentelt fához jó,
költők népes csapatától / elkísérve, a megfeszített munkát pihenéssel / fel-
felváltva Radéczy. Te is melléje szegődtél / sokszor, Zsámboky, néha ma
is; Purkircher is itt van / s itt a Nikáz „kiknek kerek-ajkkal-szólni-tudást a
/ Múza adott” (görögül vagy római nyelven – ahogy kell), / s ehhez az
első orvos még, pythói Apolló / adta betegségek kiűzésének tudományát /
s ismeretét a füvek sokféle hatóerejének. / S mennyire jóságos szívvel
viseled te a gondját, / válogatás nélkül, kitűnő költőknek (akik közt / nem
vagy utolsó)! Mért hallgatnék róla? Előttük / éjt-nap tárva az ajtód: tőled,
a gyámolítótól / bizvást kérhet a rászoruló, nem fél kidobástól.”⁵²²

Istvánffy egy másik a hársfáról dicsőítő versében máshol is használja a megnevezést:
„Phoebus, e szép hársat, laza lomboatút, sűrű árnyút, / pieri ihlet-ivók dísze, Radéczy,
neked / szenteli hú költőseregecske segédlete mellett, / s rendeli szenteltnek minden időkre

⁵²¹ Pieridum Phaebique decus dilectaque summi / cura Iovis, laus innuptae praeclara Minervae, / Radeti, teneris aluit quem Phaebus ab annis / et nitidam pulchrae Charites tribuere iuventam.” RITOÓKNÉ SZALAY, „Versek a Radéczy körből”, 172.

⁵²² „Hanc Musis sacram et sacram tibi, pulcher Apollo, / Radetius celebri vatum comitante caterva, / dum nimium alterna pensat quiete laborem, / ingreditur. Tu saepe comes, Sambuce, fuisti / et nunc esse soles; nec abest Purchyrrhius atque / Nicasius, quibus ore loqui dat Musa rotundo, / seu verbis sit opus Graiis seu forte Latinis, / insuper et varias herbarum agnoscere vires / languidulisque acres membris depellere morbos / posse dedit Pythius medicinae inventor Apollo. / Hic ego, quam placido praestantes pectore vates / hos aliosque colis, quorum non ultimus ipse es, / cur sileam? Tua namque illis noctesque diesque / limina panduntur nec te unquam praeside frustra / vota tulere inopes, turpem aut timuere repulsam.” Uo., 172–173.

e fát.”⁵²³ Ráadásul Radéczy költőként való kiemelése is a „mi” többes számából történik: „vatum optime nostri”.⁵²⁴ Elias Corvinusnál a hársfa (tilia) pedig a költemény (carmina) és Radéczy hírnevének (honor) hasonlata:

„Mint ahogy itt ez a hárs virulóbb, mint máshol a hársfák, / úgy a te versed is él, túltesz a többiekén. / Nem csoda: hármat ölelsz egy dalba ügyes leleménnyel / Phoebust, Píeridák és Khariszok csapatát, / versedtől a Radéczy-fa szép koronája kibomlik, / hírneve nő, s neked is teljesedik koszorúd.”⁵²⁵

Más ugyanarról (Aliud) című költeményében a fa magának a társaságnak a metaforája:

„Nézd a Radéczy pazar, gyönyörű kertjében a hársfát, / s álmétkodj, látván, mily terebélyes, erős. / Mert a medúzafejű kútból Istvánffy itatta, / tiszta habok szaporán öntözik a gyökerét, / S így soha többet a lomb, a virág nem hagyja el ágát, / dús koronája babért ölt, soha nem fakulót.”⁵²⁶

Az eredeti első két sorában Elias arra kérdez rá, hogy a hárs miért virágzóbb a többinél, erre válasz Istvánffy tevékenysége. A hársfa tehát „a kommunikáció, a párbeszéd kultúrájának szimbóluma volt”,⁵²⁷ a kulturális identitás megképzésének terét jelentette, ráadásul olyan közeget teremtett, amelyben lehetőség nyílt a nagyfokú diverzitásra: „'egy-lelkű barátok' voltak, a katolikus Radéczy és Istvánffy, illetve a lutheránus honfitársait hathatósan támogató Zsámboky és a megvallottan is protestáns Purkircher”.⁵²⁸

A vers egy érdekes eleme, amely a szabad, nem hierarchizált baráti társaság képébe kissé megvillantja még az udvari rend, a hűbéri, illetve lovagi felajánkozás maradékát: „[Radéczy] élj soha engem / nem feledőn, aki nemcsak, hogy dalolom neked ezt a / bármilyen-is verset, de ha úgy kívánja a végzet, / nem habozom féltett vérem sem kiontani

⁵²³ „Hanc tiliam sparsis densantem umbracula ramis / Pierii fontis gloria Radetius, / Phaebe, tibi vatum caetu assistente piorum / dedicat et sacram tempus in omne iubet.” ISTVÁNYFY Miklós, *Egy csodálatosan szép hársfára, amely Radéczy kertjében áll Pozsonyban, s amelyet ő Apollónak szentelt* / Nicolaus ISTVÁNYFY *In tiliam mire pulchram, quae est Posonii in horto Radetii ac per eum Apollini consecrata* Uo., 176–177.

⁵²⁴ Uo., 173.

⁵²⁵ „Haec tilia ut superat tilias sic carmina vatum / magnorum insigni carmine tu superas. / Nec mirum, quoniam lusu tria iungis in uno / dum Charites, Phaebum, Pieridesque refers: / tu tiliae flores Radeciique addis honores / et te perpetua laude virere facis.” ELIAS CORVINUS *Istvánffy Miklósnak, aki Radéczy hársfájáról dicsőítő éneket szerzett* / *Magnifico D. Nicolao Istvanffy de tilia Reverendissimi Radecii laudata* Uo., 177–178.

⁵²⁶ „Radecii tiliam culto qui cernis in horto, / cur iam plus solito floreat, anne rogas? / Fonte Meduseo clarisque Istvanffius undis / sic illam nuper reddidit irriguam” ELIAS CORVINUS, *Más ugyanarról / Aliud* Uo.

⁵²⁷ CSEHY, „Radéczy István, a költő”, 219.

⁵²⁸ RITOÓKNÉ SZALAY, „Versek a Radéczy körből”, 170.

érted.”⁵²⁹ Ez a katonai önfeláldozás oda nem illőnek tűnik az egyébként műveltségbe vetekedő költőtársak közt.

Ez felhívja a figyelmet arra a speciális tényre, miszerint a kör humanista költői nem „főállású” humanisták, hanem ahogy a vers elején említik, csupán a munkát felváltva vesznek részt találkozókön és verselnek. Éppen ez a politikai szerepvállalás az, amely hozzáad egy motívumot, és pluszként reprezentálódik identitásképzőként. A társaság létének kulcsa éppen ez, hogy a tagok tisztségviselők, de költők is – utóbbiak viszont csak a hársfa alatt lehetnek, amely oltalmat ad az egyébként török veszéllyel és egyéb bajokkal sújtott hivatalos szerepek elől. A költőt a hely és a közösség teszi költővé, ahol költőként határozhatja meg önmagát. Erre lehetőséget a szabadidő, az *otium* ad, és ennek említését végigkísérhetjük az említett versekben is. Istvánffy azt írja Radéczyról: „Hisz mikor egy kis nyugtot hágy (*otia concedunt!*) sokféle teendő, / bármily ritka is ez, máris fürkészed a dolgok / titkait, és a fogyó Triviát s Phoebust figyeled meg”,⁵³⁰ „[jő] a megfeszített munkát pihenéssel / fel-felváltva Radéczy.”⁵³¹ Ugyanez az *otium* az, ami Istvánffy szerint lehetőséget ad Zsámbokynak az alkotáshoz:

„Herkules uccse, nagyon, de nagyon jó, Zsámboky, néked! / Megkímélt a sors, elkerül a nyomor is. / És a szűz Nemezis felelős gondot se rakott rád, / inkább oly nyugalom, akkora béke övez, / hogy nemcsak gyönyörű versekre tanít meg a Múza, / (haldokló hatyú éneke sem dalolóbb!), / még a Déloszi is tereád halmozza tudását: / Paeoni nedvek s jó gyógyfüvek ismeretét. / Sőt némelykor a tág eget is vizsgálgod, értő / szemmel fürkészvén távoli csillagokat.”⁵³²

Ennek hiánya azonban, és az, hogy a különféle állami és családi gondokkal (tisztségviselőként és a család fejeként) kell foglalkozni, okot ad a mentegetőzésre, és útjában áll a literátori szerep betöltésének: „Lásd, jó Zsámboky, lásd, ez a gond nem ereszti az elmém, / hogy szép áoni dalt zengve felejtse a bút. / Ám neked Isten időt, nyugodalmat

⁵²⁹ „Sed tu, vatum optime nostri / vive memor nostrumque imo sub pectore fixum / nomen habe, tibi qui non haec modo carmina tantum / qualiacunque cano, sed, si fors ulla requirat, / nec dubitem pro te charam profundere vitam.” Uo., 173.

⁵³⁰ „Nam, tibi dum variae concedunt otia curae, / sint et rara licet, tamen aut abscondita rerum / scrutaris Triviaeque notas Phaebique labores / aut animo divum repetis caelestia dona” Uo., 172.

⁵³¹ „dum nimium alterna pensat labore” Uo.

⁵³² „Felix, Hercle, nimis, nimis es, Sambuce, beatus, / cui procul a vulgi condicione levi / et procul a gravibus virgo Rhamnusia curis / otia praesenti numine tanta dedit, / ut non Aonios tantum pote promere cantus, / queis moriens dulci gutture cedat olor, / Paeonios sed enim succos herbasque salubres / nosse dedit medicae Cynthius autor opis, / quin etiam caelo interdum spatiaris in alto / lustrans convexo sidera fixa polo” ISTVÁNYFY Mikós *Zsámboky Jánoshoz / Ad Ioannem Sambucum Pannonium* Uo., 169,181.

adott (*otia praebet!*), ki ne fáradj, / édes hazánk féltett hírneve nő, ha te írsz.”⁵³³ Talán érezhető ebben a zárlatban némi szemrehányás is; ám mégis nagyon izgalmas, amit Istvánffy mond, miszerint az írás, a literátori alkotás is ékesíti a hazát, akárcsak az otthon maradottak mindennapi küzdelme.

Ezeknek a küzdelmeknek az ecsetelése, és ezáltal az irodalom információs hálóját kihasználó tudósítás is szerepet kap a versekben. A körhöz köthető költeményekben ugyanis néhány sor erejéig mindig megjelenik a török háborúk miatti aggodalom, a török konfliktussal való személyes foglalatosság. Istvánffy már a hársfáról szóló versében is utal korának politikai és háborús konfliktushelyzetére: „S add, hogy a dögvész, bűnös belharc, háboru, inség, / sújtsa helyettünk már végre a vad törököt!”⁵³⁴ Ez a motívum, illetve már említett panasz, hogy a törökkel való harcok miatt nincs kellő idő a versekkel foglalkozni, Istvánffynál több helyütt megjelenik, Zsámbokyhoz címzett Bécsbe küldött verseiben:

„Engem meg hány-vet rettentő forgatagában / a sors. Élet ez így? Már a halál becsesebb. / Gondolom, hallottad, szomorúságom meg is osztod: / barbár ellenség dúlja a földet, amely / őseim otthona volt. Töröké a jól bevetett, szép / szántó, és idegen tépi gyümölcsömet. / Vedd hozzá, hogy akit lelkenél többre becsültem, / most, Sziget ostromakor kedves öcsém elesett. / Ifjúsága alig bontotta ki drága virágát, / ó, jaj, barbár kard küldte halálba szegényt. / Nem csoda hát, hogy a jó testvér temetése után most / sáppatag orcámra könnyeim árja folyik...”⁵³⁵

A versengő szándék, *aemulatio* a másik elem, amely az identitás egymás felé való reprezentációjában fontos szerepet játszik. Ezt mutatja például Corvinus válasza, amelyben felismeri, hogy Istvánffy a műveltségét fitogtatja, választ ad rá: „hármát ölelsz egy dalba ügyes leleménnyel, / Phoebust, Píeridák és Khariszok csapatát.”⁵³⁶

A versekben vizsgált minták közül kiemelkednek még azok, amelyek a csoportos munkára, egymás műveivel való foglalkozásra utalnak. A „műhelymunka” jelei nemcsak a közös mitológiai utalásrendszerben, a humanista szerzőkkel való intertextuális párbeszédben

⁵³³ „Haec igitur, Sambuce, meas, quae est, cura medullas / non sinit Aoniis mentem adhibere modis, / at tibi, qui potis es, cui et deus otia praebet, / haereat ornandae dulcis amor patriae.” Uo., 169, 181.

⁵³⁴ „Tum pestem immitem, bella impia, bella famemque / in Turcam a nobis, eia, age, verte ferum.” Uo., 176–177.

⁵³⁵ ISTVÁNYFY Miklós, *Zsámboky Jánoshoz / Ad Ioannem Sambucum Pannonium* Uo., 178–181.

⁵³⁶ „Nec mirum, quoniam lusu tria iungis in uno / dum Charites, Phaebum, Pieridesque refers” ELIAS CORVINUS, *Istvánffy...*, Uo., 178.

valósulnak meg. Istvánffy *Zsámboky János*hoz címzett versében megfigyelhető egy Zsámbokytól kapott vers elemzése, s ezáltal, miközben felsorolja, miket tartalmazott az olvasott mű, igyekszik annak ügyességét, műveltségét felülmúlni.

„Versed, amelyre kilenc nővér kegyes ihlete áradt, / s melyen a Píeridák
szűz leleménye ragyog, / elküldted, lelkem jobbik fele, Zsámboky, hogy
majd / régi barátodnak vígasza, kincse legyen.”⁵³⁷

Még jobb példa azonban a Radéczynak írt vers, amelyben Istvánffy konkrétan témát javasol a dicsőített költőtársnak:

„Fogj az oroszlánszívű császár harcaihoz hát / éppen ezért hozzá s hírleld
késő unokáknak, / mondd el a Pannoniára zudult tenger veszedelmet / és
az ezernyi csatát!”⁵³⁸

Az egymás közti irodalmi kommunikációnak és a közösség megképzésének megvalósulása a hársfa központi motívumának legfontosabb eredménye. A költői tevékenység viszont akkor értékes, ha hírül viszik, ennek motívuma is többször felbukkan:

„rólad szólna csak énekem akkor, tudna dalomból / rólad a barna arab, s
ismerne a távoli Thulé, / híred a bronz színű indusokig szárnyalna,
Radéczy, / és a sötét Memnón etiópjai közt, s hol a Nap kél / s merre
alábukik, emlegetett név volna Radéczy!”⁵³⁹

A Radéczy-féle kör itt ismertetett (és a már megjelent művei közül reprezentatív módon kiválasztott) verseinek elemzése jól mutatja a megelőző időszak társaságainál még csak egy-egy szervező elemként fellépő motívumok összjátékát. Céлом, hogy megmutassam, milyen újfajta vagy az eddigiektől eltérő közösséget képez egy magát író-költő (tudós) társaságnak valló csoport, ezekből a művekből jól látható. A tudatos csoportként való fellépés, a közös phoebusi eredetre való hivatkozás, a szövegekkel szembeni műhelymunka (egymásnak küldés, javítás, témaajánlás) és az otium jelentőségének hangsúlyozása azok a tényezők, amelyek csoporttá, egyfajta elkülöníthető identitássá szervezik az egyébként más-más állami és egyházi rétegből származó tagokat. Ezek, a literátori tevékenység identitásának az elemei azok az információk, amelyek az irodalmi élet hálózatában

⁵³⁷ „Quod mihi Musarum dulces ante omnia factus / dignaque Pieriis carmina virginibus / miseris ut veterem his consolareris amicum, / Sambuce, o nostrae maxima pars animae, / id mihi tam charum scito gratumque fuisse” ISTVÁNFFY, *Zsámboky...*, i.m.Uo., 178,180.

⁵³⁸ „Quare, age, magnanimo pugnata a Caesare bella / aggredere et seris ea trade nepotibus atque / Pannoniae extremos casus et mille pericla, / praelia mille refer.” ISTVÁNFFY, *Radéczy...*, Uo., 173,175.

⁵³⁹ „tunc ego te solum canerem, te carmine fuscus / sciret Arabs nostro, te nosceret ultima Thule / atque coloratos tua fama volaret ad Indos: / Radetium Aethiopes et nigri Memnonis ora, / Radetium exoriens loqueretur et occiduus Sol” Uo., 172,174.

terjednek, a főúri udvarokban élnek tovább, s „a tudós poézis, az irodalmi élet bizonyos közös művelésének folytonosságát biztosították”.⁵⁴⁰

4.3.11. Mecénásokhoz kötődő értelmiségi csoportosodások

1526 után az ország műveltségi centrumának számító királyi udvar elvesztette prioritását, és az értelmiségiek a főúri udvarokban találhattak újra közösségeik szerveződéséhez lehetőséget nyújtó körülményekre. A főúri családokban a 16. század közepére, végére megnövekedett a tudás értéke, és a szellemi élet támogatása fontos tevékenységgé vált a reprezentáció szempontjából. A mecénatúrában a vezető szerepet néhány kiemelt főnemesi család játszotta, a disszertáció által vizsgált időszakban a legfontosabbaknak ezek közül a Nádasdyak, akik Sárvár-Újszigeten, és a Batthyányak, akik Németújváron hoztak létre kulturális központokat.⁵⁴¹

A sárvári humanista kör

A 16. század első felében felemelkedő új családok közül kiemelkednek a Nádasdyak, elsőként Nádasdy Tamás (1498–1562), aki Kanizsai Orsolyával kötött házasságának köszönhetően jutott stratégiaiul fontos birtokokhoz, majd pozíciókhoz. Nádasdy így előbb főudvarmesteri (1532), tárnokmesteri (1536–1543) címet töltött be, majd horvát bán (1537–1548), országbíró (1543–1554) és végül nádor (1554–1562) lett. Katonai, politikai és vallási tevékenysége mellett azonban kulturális pártoló és szervező tevékenysége is számottevő volt. Ismerte és barátságot ápolt Oláh Miklóssal, és kapcsolatban állt kora több humanistájával is, például Ursinus Velinusszal, Georgius Logusszal és Jacobus PISOVAL is.⁵⁴² Udvarát Sárváron építette ki, ahol először (Sárvár-Újszigeten) protestáns iskolát alapított, templomot és parókiát hozott létre, majd 1539-ben nyomdát telepített birtokára, amely a magyar művelődéstörténet egyik legfontosabb intézménye lett, jelentős főúri könyvtárával együtt. Nádasdy emellett mecénásként is több alkotót párfogásába vett: támogattjai közé tartozott Dévai Bíró Mátyás (1500? –1545), Melius Juhász Péter, Tinódi Lantos Sebestyén és Sylvester János (1504? –1552) is. Sylvester főművének, a 1541-ben kiadott magyar nyelvű Újszövetség-fordítás megjelentetésének teljes költségét Nádasdy fedezte.⁵⁴³ Udvari

⁵⁴⁰ Uo., 171.

⁵⁴¹ Monok István monográfiája (MONOK, *A művelt arisztokrata: A magyarországi főnemesség olvassmányai a XVI-XVII. században.*) részletesen elemzi a 16–17. századi nemesi családok könyves műveltségét, végigveszi a családok ismert tevékenységeit, könyvtárait. Ezért a dolgozatban csak néhány kiemelt család példáját ismertetem felsorolásszerűen.

⁵⁴² Uo., 116.

⁵⁴³ Uo., 118.

papja Magyar István (1565 k.–1605 k.) volt, aki több művét is Nádasdynak ajánlotta. Emellett az udvart művelt tisztviselők alkották: Sárvár tisztartója Perneszi György (1500 k.–1560 e.) lett, aki maga is irodalom pártoló és könyvtárépítő volt, Nádasdy titkára a Wittenbergben tanult költő Szentgyörgyi Gábor (1520–30 k.–1593 u.) volt, aki később Nádasdy életrajzát is megírta. Az udvarban orvosként a padovás Szegedi Kőrös Gáspár (1525 u.–1563) működött. A főúr halála után fia, Nádasdy Ferenc sem hagyta magára a nyomdát, amely ekkor kiadványaival elsősorban a katolizációs törekvések ellen igyekezett hatni. Az sárvári kulturális csomópont működése jól kirajzolódik az RMNY köteteinek hálózatelemzésekor is. A Sárváron tevékenykedő értelmiségiek azonban nem alkotnak szoros csoportot, kapcsolataik egymással nem a közös munkán alapulnak, sokkal inkább egy mecénási, támogatói hálózat részei, akiket a támogató Nádasdy köt össze.

Batthyány Boldizsár humanista udvara

Batthyány Boldizsár (1537–1590) grazi, majd bécsi tanulmányok után kora egyik legműveltebb magyar főúraként tért vissza Magyarországra, majd 1570-ben megörökölte Németújvárt, ahol gyakorlatilag egy késő humanista kulturális központot rendezett be. A németújvári udvar nemcsak a kiemelkedően gazdag Batthyány-könyvtár miatt érdekes a művelődéstörténet számára, hanem azért, mert élénk nemzetközi kapcsolatot ápolt a kor legnevesebb humanistáival, az említett könyvtárral, illetve iskolájával és nyomdájával „a térség egyik legnagyobb hatású intézményévé” vált.⁵⁴⁴ A Batthyány által képviselt szellemi nyitottság eredményeként rengeteg magyarországi és külföldi értelmiségi megfordult az udvarban: „joggal beszélhetünk humanista körről, hiszen Németújváron járt David Chytareus, Carolus Clusius, Elias Corvinus, illetve talán Johann Kepler is”, Istvánffy Miklós történetíró szintén megfordult a birtokon, emellett Batthyányt a kiterjedt, nemzetközi tudósokkal folytatott levelezése is a humanisták számára kiemelt jelentőségű összekötő ponttá teszi.⁵⁴⁵ Johannes Manlius Németújvár szellemi élénkségének köszönhetően 1582-ben telepítette nyomdáját az udvarba. Boldizsár halála után fia, Ferenc vette át a birtokot, majd továbbra is fenntartott kapcsolatokat a kor magyar értelmiségeivel is: Balassi Bálinttal, Lackner Kristóffal, Szenci Molnár Alberttel.⁵⁴⁶ Csoportépítő szerepe hasonlóan alakul, mint a mecénás Nádasdyé: a köré rendeződő és udvarában megforduló humanisták közötti gyenge kapcsolatot jelenti, de személye nem hoz létre egymással aktívan együtt dolgozó közösséget.

⁵⁴⁴ Uo., 92.

⁵⁴⁵ Uo., 96.

⁵⁴⁶ Uo., 112.

Ezt az irodalmi tevékenységet összefogó szerepet az RMNy I. hálózatelemzése alapján inkább a nyomdát vezető Manliusnak tulajdoníthatjuk.

4.3.12. Egyéb egyetemekhez kötődő humanista körök

A peregrináció 1526 és 1600 között jelentős szerepet játszott az értelmiségi réteg kialakulásában és a közösségképződésben, ahogy ezt az album amicorumok vizsgálata is mutatja. A peregrinációs hálózatok elemzésére remek és jól feldolgozható adathalmazt jelentenek az elmúlt évtizedek átfogó egyetemtörténeti kutatásai, amelyek kiváló alapot nyújtanának az adatbázisban való feldolgozáshoz és publikáláshoz. Az egyetemi közösségeknek, a peregrinációban részt vevők egyetemekhez köthető hálózatainak vizsgálatát azonban jelen disszertáció nem tekintette feladatának. A következőkben így csak néhány, fontosabb részletet emelek annak megvilágítására, hogy a peregrináció és a külföldi egyetemeken kötött kapcsolatok miként működtek az irodalmi tevékenységet végző csoportok megképződésében.

Wittenberg volt az egyik kiemelkedő humanistákat képző egyetem, ahova a korszakban a magyar diákok kiáramlottak. Az egyetem összekötő szerepe már a Pallas magyar ivadékainak nevezett körnél is megfigyelhető volt, emellett egy-egy kiemelkedő tanár, például Melanchton hatása a magyarországi és ausztriai területeken politikai, oktatási és vallási jelentőséggel is bírt.⁵⁴⁷ Melanchton inspirálta a görög tragédiák népnyelvű fordításának elkészítését, így Bornemissza Péter *A magyar Elektrája* is melanchtoni hatásokat tükröz, akárcsak Gyaluit Torda Zsigmond latin *Orestese*.⁵⁴⁸ Melanchton protestáns kapcsolati hálójának – bár néhány befolyásos püspök, hivatali személy és diplomata is tagja volt – elsősorban miniszterek, nevelők, tanult értelmiségiek jelentették a bázisát.⁵⁴⁹

A 16. század harmincas éveitől kezdve számos humanista tradíciójú székhely került török uralom alá, a katolikus értelmiség mozgásteret beszűkült. Peregrinációjuk fő célpontjai voltak emellett Padova, Krakkó, Bologna és Prága; illetve a katolikus értelmiség tagjai 1550 és 1600 között a Bécs-Pozsony-Nagyszombat tengelyhez kapcsolták tevékenységüket.⁵⁵⁰

⁵⁴⁷ ALMÁSI, *The Uses of Humanism*, 45–46.

⁵⁴⁸ *Evripidis Orestes, Tragoedia Cum Primis elegans, latino carmine longe doctiss. expressa, nuncq. primum in lucem edita Sigismundo Geloo Pannonio interprete*. Basiliae, 1551.

⁵⁴⁹ ALMÁSI, *The Uses of Humanism*, 46.

⁵⁵⁰ KISS Farkas Gábor, „A katolikus peregrináció lehetőségei és következményei a 16. század közepén (1530-1580)”, *Forrásvidék* 8, 1 (é. n.): 51–70, 52.

Padova a szociális és értelmiségi elit képzőhelyét jelentette, olyanok tanultak itt, mint az uralkodó Báthory István. A padovai egyetem a neves hallgatók és professzorok mellett ráadásul bővelkedett irodalmi társaságokban. Ezek olyan kiemelkedő, központi személyiségek körül jöttek létre, mint Pietro Bembo, Reginald Pole, Paolo Manuzio, Gian Vincenzo Pinelli és Sperone Speroni. Közülük a közép-európai kapcsolatok szempontjából Manuzio emelkedett ki, aki a neves könyvkiadó Aldo Manuzio fiaként széles üzleti és értelmiségi hálót épített ki maga köré. Manuzio stratégiája arra épült, hogy jó kapcsolatot ápolt a padovai egyetem legnevesebb professzoraival, és a fent említett irodalmi körökkel is, informális humanista körének Magyarországhoz köthető szálai között pedig megtalálható volt Antonius Verantius, Dudith András, Zsámboky János, Nicasius Ellebodus és Berzeviczy Márton neve.⁵⁵¹ Padovások később Gyulafehérvári alkottak humanista kört, köztük volt Frangepán Ferenc, Kovacsóczy Farkas, Berzeczky Márton és Gyulai Pál.

Padovai tanulmányaik ellenére Zsámboky Jánost és Dudith Andrást leginkább bécsi humanistáknak tekinti a szakirodalom, levelezésüket és annak értelmiségi hálózatát Almási Gábor részletesen elemzi.⁵⁵² Almási kifejti, hogy Zsámboky és Dudith kötődése egy-egy sok levelezőpartnerrel rendelkező társadalmi tőkeként megjelenő, nemzetközileg neves humanista levelezéséhez (például Iustus Lipsiuséhoz) segítette önreprezentációjukat és saját reputációjuk növelését, mindezt azonban gyenge kapcsolatokon keresztül.⁵⁵³

A bécsi egyetem kötelékében kell megemlítenünk az Oláh Miklós környezetében szerveződő humanista társaságot, amely Oláh halála után gyakorlatilag Radéczy költőköröként élt tovább. Emellett Oláh bécsi közösségének tagjaiként tünteti fel Adam Schrötert (a pozsonyi gimnázium igazgatóját, Johann Ebert (Herberust), Elias Corvinust és Johann Ramust (a görög nyelv bécsi tanárát).⁵⁵⁴ Kiss Farkas Gábor a közösség fő tevékenységeként az alkalmi költészetben véghez vitt eredményeket emeli ki, melyek során a tagok a klasszikus latin műfajok irodalmiságát akarták kiaknázni „a pragmatikus kommunikáció céljából”. Így egy olyan „társas költészetet” hoztak létre, amely minden esetben valamilyen társadalmi aktushoz, alkalomhoz kötődött, és annak megtörténtéről tanúskodott a szűkebb és tágabb nyilvánosság számára. „Nagy részük kollektív műalkotás, ahol a költői együttműködésben részt vevő szerzők közös jelenlétükkel emelik az ünnepelt

⁵⁵¹ ALMÁSI, *The Uses of Humanism*, 50–51.

⁵⁵² ALMÁSI, *The Uses of Humanism*.

⁵⁵³ Uo., 70.

⁵⁵⁴ KISS, „Istvánffy Miklós Oláh-panegyricusa”, 212–213.

esemény vagy személy társadalmi rangját”⁵⁵⁵ – írja Kiss Farkas Gábor. Mindennek célja a társadalmi hierarchia átjárhatóvá tétele volt, ugyanis az események és azok retorikai – művészeti megjelenítése lehetőséget teremtett a rétegek közti mobilitás számára: „az udvarközei arisztokraták, főpapok verses dicsérete által a fiatal titkárok, egyetemi tanárok, humanisták nemcsak pénzbeli jutalmat remélhettek az ünnepelttől, hanem a kéziratosan vagy nyomtatott formában közzétett művük révén publicitást is szereztek, amely előre lendíthette karrierjüket a császári udvarban vagy azon kívül”.⁵⁵⁶

Kiss Farkas Gábor hozzáteszi, hogy Bécshez, mint peregrinációs célponthoz aztán életvitelszerűen kötődtek az oda érkezők, ezért hagyományos értelemben nem is nevezhetőek peregrinusoknak, mert nem származási helyükön, hanem az új közegben kamatoztatták tudásukat.⁵⁵⁷ Akik a külföldi egyetemről mégis visszatértek, azok leginkább a főúri udvarok környezetében kerestek megélhetést, például Komjáthy Benedek Frangepán Katalinnál, Sylvester János pedig Nádasdy Tamás udvarában épít karriert.⁵⁵⁸

4.4. Az ismert társaságok csoportosulási foka

Az irodalmi munkára törekvő csoportosulás bár nem tisztán és kizárólagosan humanista jellegzetesség, a magyarországi művelődéstörténetben a korai csoportok létesülése azonban szorosan összefügg ezzel. Az sodalitasokon belül keletkezett művekből megismerhetjük azt, hogyan reprezentálták önmagukat a kor humanistái, litteraevel tudatosan foglalkozó egyénei, még akkor is, ha esetleg a társaság nagyjából szellemi, virtuális műhelyként működött, s a találkozó dicséret övezte motívumai csak az önreprezentáció fikatív részei lennének. Az itt felhozott példák nem fedik le teljes szélességgel a magyarországi kulturális életet, de vizsgálatukkal kimutatható, hogy a kialakuló társaságok létmódja és működési mintázata miként valósul meg. Kiemelkedő példának szolgál arra, hogy olyan közösségek jöttek létre, amelyek az adott társadalmi szerepeiken túl tudatosan egy új identitás lehetőségét jelentették: a résztvevők nem egyházi és nem hivatali minőségükben szerepelhettek, hanem valamely irodalmi vagy tudós működést végző egyénként. A következőkben összefoglalom, hogy milyen válaszok adhatók arra a fő kérdésemre, hogy vizsgált korai irodalmi csoportok miként és milyen közösséget képeztek maguknak, hogyan

⁵⁵⁵ Uo., 213.

⁵⁵⁶ Uo., 214.

⁵⁵⁷ KISS, „A katolikus peregrináció lehetőségei és következményei a 16. század közepén (1530-1580)”, 53.

⁵⁵⁸ Uo., 56.

valósulnak meg működésükben a közösségértelmezésnek és kulturális (csoport)identitásnak az attribútumai.

Az első és egyik legfontosabb jellemző lehet a csoporttudatosság, az irodalommal, litteraevel foglalatosskódás tudatos reprezentációja. Ennek mintái például a több csoportnál is megjelenő „nostra turba”, „nostro censu”, „vatum caterva” jellegű közösségmeghatározások vagy egyszerűen a társaságot jelző többes szám használata. Ehhez hasonló jellemzők az úgymond rituális, már majdnem szervezeti működést jelentő mintázatok: az állandó név használata (Sodalitas Litteraria Danubiana, proles Palladis), a közösséget jelző szimbolikus tárgyak/növények (Olomuciensis serlege, Radéczy hársfája), az itáliai mintán alapuló titulusok használata (princeps, pater, sodales).

Másik kiemelten fontos tényező a közösség textual community-ként való értelmezhetősége. A megjelenő motívumok ugyanis egy olyan társaság képét közvetítik, amelynek közös szervező alapja a szöveghez való hozzáállás. A közös (leginkább antik) olvasmányok és műveltség (par doctrina) a szimbólumokban és utalásrendszerben nyilvánul meg. A szöveggel való tevékenységre utal az versenyek és gyakorlatok (exercitatio) említése; a költemények, beszédek, irodalmi művek létrehozása, s az ezekkel való kitűnés motívuma; az egymásnak küldött versek, a véleményezések, kiadást javasoló dicsérő költemények, a témaajánlások is ennek jelei. Az önmeghatározás nem a vallási vagy állami hierarchiában betöltött szereptől függ, ezt mutatja a társaságok heterogenitása is. A származás (genus) megjelölése nem társadalmi vagy egyházi kötődést jelöl, hanem műveltségit: az eredet Phoebushoz kötött, és közös neveltetéshez (educatio). A csoportokban betöltött szerep a nemzeti hovatarozástól (natio) is független, egyedül Janus Pannonius követőinél jelenik meg hangsúlyosan a pannóniai származás fontossága, illetve a török kérdés kiélezettsége teszi földrajzilag is helyspecifikussá a szerepmodellt. A meglevő társadalmi (egyházi és hatalmi hierarchiában használt) szerepektől való eltérésre az otium, a szabadidő ad lehetőséget; tehát valóban egy tudatosan elkülönített, csupán az irodalmi közösségben működni képes identitás jelenik meg.

A példákból igazolható az a feltevés, hogy az irodalmi működést végző csoportok egyik legfontosabb újdonságának tekinthető a hálózati modellben való értelmezhetőség lehetősége, miszerint a homogén csoportok helyett ezek az újfajta, magukat irodalmi munkát végző társaságnak tekintő csoportok heterogén és egymás felé gyenge kapcsolatokon keresztül nyitott csoportok voltak. Olyan csoportokról van szó ugyanis, amelyek tevékenységében alapvető szerepet a hálózat építésének tudatos szándéka, a networking –

olyan személyekkel, akik kitűnnek műveltségükkel és írásaikkal. A magyarországi csoportok egy, nemzetek feletti társadalmi hálózatba kapcsolódnak be (nevezzük ezt irodalmi életnek). Egy olyan hálózatban, amelyben literátori tevékenység identitásának az elemei, motívumai jelentik a benne terjedő információt. Az általam vizsgált csoportok egy-egy sűrűsödési pontot, gócpontot jelenthettek a nagyobb hálózatot tekintve; azonban nem voltak elszigeteltek, sok szállal kapcsolódtak egymáshoz, s az európai központokhoz, csoportokhoz. A különböző alhálózatok összekapcsolódásának lehetőségét pedig a gyenge kapcsolatok felfedezése tette lehetővé, úgy tűnik ezek jelenléte stabilizálta az irodalmi élet hálózati rendszerét.

A mellékelt táblázatban⁵⁵⁹ azt láthatjuk, hogy az előbb példaként kiemelt csoportok az irodalmi csoportosulások mely attribútumait veszik fel, s hogy hol helyezkednek el a csoportosulás definíciós skáláján. Mivel – a fent leírtaknak megfelelően – a csoportosulási tulajdonságok intenzitása, informális vagy formális volta is szerepet játszik, ezért a legmegfelelőbb az ábrázolásra egy hőtérekép-szerű megjelenítés tűnik. Ebben egyrészt ábrázolható, hogy adott csoport melyik tulajdonságot veszi fel, és a jelzés színintenzitásának erősödése pedig jelzi a tevékenység informálistól formálisig való fokozódását, illetve gyakoriságát.

Első példaként a Vitéz János körüli értelmiségi találkozót (találkozókat) érdemes megnézni: a csoportosulási tulajdonságok közül a Vitézről szóló forrásokból folyamatosan kitűnik a szöveggel való foglalkozásra hivatkozás. A csoportműködésre való törekvés ekkor feltehetően már nem volt új jelenség – de ennek programszerű, tudatos volta kifejezetten reneszánsz, humanista jellegzetesség. A személyközi kapcsolat is megteremtődött: mind levelezés, de ajánlás és feltehetően személyes találkozás formájában is. Nincs, vagy éppen csak feltételezhető tudásunk lehet azonban a közösségtudat megjelenéséről. Ezért a Vitéz körüli értelmiségi közösség talán nem tekinthető teljes értékű irodalmi tevékenységet végző csoportnak, inkább valamiféle előzménynek, amely azonban határozott léptekkel indul a csoportosulás felé: ugyanis tagjaikat jellemzi a közös műveltség, a centrális csoportszervező tényező, amely itt Vitéz személyét és könyvtárát is jelenti.

A budai platonista akadémiaként számon tartott csoportosulás a vizsgált források és említések alapján szintén nem értelmezhető még erősen összekapcsolódó csoportként. Bár a

⁵⁵⁹ Lásd mellékletben: 4/1. *Irodalmi tevékenységet végző csoportok „hőtéreképe” a csoportosulás mértéke alapján*

személyes kapcsolatok és a szövegközpontúság is megtalálható tevékenységükben, azonban az ennek alapján történő közösségmeghatározás már nem jelenik meg transzparensszen.

Janus Pannonius mintája, öntudatos irodalmi hálózatba kapcsolódása, és ennek felfedezhetősége verseiben, fontos szerepet játszott abban, hogy a később Váradon az író kultusza utat nyisson különböző csoportosulások létrejöttének.⁵⁶⁰ Janus Pannonius szerepmeghatározására épülő „csoportként” próbálhatjuk megközelíteni Garázda Péter és Megyericsei János megnyilvánulásait. Verseik⁵⁶¹ által képzett összekapcsolódásban Janus Pannoniust is magukkal együtt említik, ezzel egy olyan *textual community* hozva létre, amelynek központja és identitásalkotó tényezője Janus Pannonius munkássága, versei. Amellett, hogy a két szerző valóban Vitéz János és Janus Pannonius rokona volt, a versekben hangoztatott közösségvállalás nemcsak vérségi kapcsolatot nevez meg, hanem egy közös szellemi származást is jelöl. Ahogy a táblázatban láthatjuk, azonban ez nem feltétlenül elég ahhoz, hogy irodalmi csoportként tekinthessünk képzelt közösségekre, amely ennek ellenére kétségtelenül arra törekszik, hogy ugyanazt a kulturális identitást valósítsa meg, mint a központi figurának tekintett Janus Pannonius. A Janus Pannoniusszal közösséget vállaló két rokon összekapcsolódási szándéka tehát ellenpéldának tűnhet: Garázda Pétert és Megyericsei Jánost hiába kötik össze őket közös mintán alapuló sírverseik, önmeghatározásuk és Janus Pannoniushoz tartozásuk inkább egyszeri mintakövetésnek, és kevésbé csoporttevékenységnek tűnik.

Ezzel szemben Konrad Celtis tudós társasága már vitathatatlan csoportként jelenik meg: Celtis tudatos, levelezésen keresztüli csoportépítése, a társaság elnevezése, a csoporton belüli szerepek (vezetők és tagok) hierarchiájának megjelenése és a közös műveltségi alapon való szerveződés lehetővé teszi, hogy magas fokú csoportosulásként tekintsük a köré szerveződők működését. A rituális szakrális tárgy a csoport tagjait közös (szellemi) eredetre vezeti vissza és erős csoportidentitást jelez.

Az erasmisták – első és második generációjának – tagjai sem valósítanak meg szigorú értelemben vett csoporttevékenységet. Bár tevékenységük szövegközpontú, sőt kifejezett véljük a szövegek azonos esztétikai-irodalmi, Erasmust követő elveken való megjelentetése,

⁵⁶⁰ TÓTH, *Phoebus forrása: A váradi latin nyelvű humanista költészet antológiája*, 9–13.

⁵⁶¹ GARÁZDA Péter, „Epitaphium”, in *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény*, szerk. ÁCS Pál, KÖSZEGHY Péter és JANKOVICS József, 1 (Budapest: Balassi, 1998), 168–174; MEGYERICSEI János, „De se ad lectorem”, in *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény*, szerk. BARTA János és KLANICZAY Tibor, 1 (Budapest: Tankönyvkiadó, 1951), 273.

ezzel a mintakövetéssel sokkal inkább egy irányzat egymással nem vagy csak laza kapcsolatban álló képviselőiként tűnnek fel.

Míg a Bonfini által leírt humanista symposion egyértelműen egy fiktív történés leírása, addig a Balassi-féle költőversenyt érdemes a csoportosodási szempontok alapján megvizsgálni, még akkor is, ha az csupán motívumként használja az irodalmi társaság tevékenységét. A vers ugyanis nagyon határozott és erős irodalmi csoporttevékenységre utal, ha csak fiktív toposzként is, akkor is figyelemreméltó, ugyanis jelzi az ilyen jellegű tevékenységre való igényt. Pontosan számot ad arról, hogy milyennek képzelik el – egy szöveget alkotó, azonos szabályok alapján irodalmi alkotást létrehozó, egymással versengő, egymást közönségként használó költőcsoport működését.

A 16. század végén működő három közösség: a Radéczy István körül működő értelmiségi kör és a Iustus Lipsiussal való levelezést közösségmeghatározásnak használó „proles Palladis” és trencsényi versírókör mindegyike magas fokú csoportosulásként jelenik meg. Mindegyik társaság a szövegekkel közös tevékenységet és a szövegekkel való kapcsolatot tekinti a szerveződés alapjaként, erős mi-tudat tűnik fel a csoporttagokhoz köthető levelekben és művekben, személyközi kapcsolataik mind levelezésben, mind személyes találkozásban, mind egymás művekben való megszólításában reprezentálódnak.

Elmondható, hogy a 16. századra kialakult egy olyan értelmiségi öntudat, amely már számon tartotta, hogy mi történik előtte vagy körülötte a magyar irodalomban, kialakulhatott „az irodalmi folyamatosság tudata”, amely a magyar nyelv irodalmi térhódításának és a társadalom minden rétegéből felszaporodó szerzők és műveik növekvő mennyiségének volt köszönhető.⁵⁶² Bár a szerzők, művek, közvetítők és befogadók kapcsolatát a 16. században még sok feudális társadalmi-politikai tényező korlátozta, és a szereplők nagyon kis réteget alkottak, mégis „feltűnnek írók-szerzők együttműködésének nyomai”.⁵⁶³ A csoportosodások nem jelentettek azonban kizárólagos elköteleződést, és a fenti elemzésből is kitűnik, hogy egy-egy alkotó több érdekeltségi körhöz, műveltségi góchoz is csatlakozhatott. A különböző csoportok ugyanis különböző funkciókat töltöttek be mind az önreprezentáció, mind a karrierépítés szempontjából adott szerző tevékenységének szempontjából.

Varjas kiemeli az értelmiségiek általános tömörítő helyeként azokat a mezővárosokat, ahol nyomdák vagy kiváló iskolák jöttek létre, mint például Brassó, Gyulaféhevár,

⁵⁶² VARJAS, „Irodalom és társadalomtörténet”, 619.

⁵⁶³ Uo., 616.

Kolozsvár, Debrecen, Kassa, Nagyszombat, Bártfa, és a szerveződésének helyeként írja le a nemesi udvarokat, példaként említi a Perényiek, Nádasdyak, Balassiak, Dobók, Hommonaiak, Batthyányiak, Telegdiek, Báthoryak, és Kendiek birtokait.⁵⁶⁴ Ahogy írja: „az említett góccok behálózták az egész országot, sőt egy ideig átnyúltak még a hódoltság területére is. Az összekötő szálak azonban sokszor lazák és meg is szakadhattak”.⁵⁶⁵ A továbbiakban ezeknek a góccoknak a működését, a létrejöttüket biztosító kapcsolatok rendszerét az RMNy adatainak hálózatelemzésével (6. fejezet) igyekszem megvilágítani.

⁵⁶⁴ Uo., 616–617.

⁵⁶⁵ Uo., 617.

5. A Régi magyarországi nyomtatványok hálózatai: az adatok rendszere

„Az olvasóközönség nem egy csapásra, hanem fokozatosan, helyi hálózatok – mikor-olvasóközönségek – összekapcsolódásával jött létre.”⁵⁶⁶ Az írók, szöveget alkotók közösségére ugyanígy kell gondolnunk. A disszertáció harmadik nagyobb egységében a Magyarországon 1473 – tehát az első ismert Magyarországon nyomtatott könyv – és 1600 közötti korszakban publikálási lehetőséghez jutott szerzők és velük a nyomtatványokon keresztül kapcsolatban álló személyek (fordítók, szerkesztők, nyomdászok, mecénások) hálózatának feltérképezését végzem el. Az adatfelvétel során *Régi magyarországi nyomtatványok 1473-1600*⁵⁶⁷ (továbbiakban: RMNy I.) kötetének anyagát, és az annak megjelenése óta eltelt 40 év alatt felfedezett és/vagy javított RMNy-Supplementum tételeket is feldolgoztam. Ezek összegyűjtött adatai jelenleg csak egy a jövőben megvalósuló kiadvány kézirataként érhetőek el.⁵⁶⁸ A több mint 90 tétel, amelyekről az RMNy-S gyűjtése új adatokat tár fel, mennyiségileg is kiemelkedő: az RMNy I.-ben leírt kötetek számát 10%-kal növeli. A következő fejezetben bemutatom a kötetének sokrétű adatait tartalmazó rendezett adatmodell kidolgozásának részleteit, az adatmodell és az ennek alapján felállítható relációs adatbázis leírását. A hálózatelemzés elvégzéséhez szükséges adatbázis az RMNy I. (és RMNy-S) több mint 950 nyomtatványának és ezek több mint 1500 személlyel (szerzőkkel, nyomdászokkal, mecénásokkal) való többretegű irodalomszociológiai kapcsolatait tartalmazza.

5.1. Az RMNy felosztása és gyűjtési köre

„A reneszánsz – az előző információrobbanás kora.”⁵⁶⁹

Az RMNy I. kötete azokat az 1601 előtt megjelent nyomtatványokat gyűjti, (rendszerzi, elemzi és írja le), amelyek a történelmi Magyarország területén bármely nyelven, vagy külföldön egészben vagy részben magyar nyelven jelentek meg.⁵⁷⁰ Az RMNy azonban nem

⁵⁶⁶ HORVÁTH Iván, *Ómagyar szöveg emlékek mint textológiai tárgyak* (Budapest: OSZK, 2015), 27; Lásd még: HORVÁTH Iván, „When Literature Itself Was Bilingual: A Rule Of Vernacular Insertions”, in *The Poetics of Multilingualism – La Poétique Du Plurilinguisme*, szerk. HANNA Patrizia Noel Aziz és SELÁF Levente (Cambridge Scholars Publishing, 2017), 73–88.

⁵⁶⁷ BORSA és mtsai., *RMNy I.*

⁵⁶⁸ Ezúton is köszönettel tartozom P. Vásárhelyi Juditnak, aki lehetővé tette, hogy a kézirat kutatási eredményeit feldolgozhassam, és a disszertációhoz felhasználhassam.

⁵⁶⁹ HORVÁTH, „Magyar versek: mi veszett el?”, 84.

⁵⁷⁰ BORSA és mtsai., *RMNy I.*, 27.

csupán bibliográfiai szempontból fontos, hanem amiatt is, mert az egyes tételek részletes és alapos tudományos leírása, a rájuk vonatkozó szakirodalmak eredményeinek összegzése, a műfaji, felekezeti beoszthatóság megállapítása mind-mind olyan tudományos eredményeket mutatnak, amelyre jelen disszertációban is támaszkodom.

A régi nyomtatványok fogalmát Holl Béla adja meg, miszerint minden olyan 1711 előtt megjelent nyomtatvány az RMNy anyagába tartozik, amely a történelmi Magyarország területén jelent meg bármely nyelven, vagy külföldön egészben vagy részben magyar nyelven.⁵⁷¹ Ez azt jelenti, hogy a magyarországi szerzőktől külföldön, nem magyarul nyomtatott művek nem számítanak az RMNy-hez. (Ezek – a disszertáció szempontjából releváns, 1600 előtti anyagegyüttes – az RMK III.⁵⁷² első kötetében, illetve az ehhez kiadott *Pótlások*⁵⁷³ első, negyedik és ötödik kötetében találhatóak.) Ez azért okoz nehézséget, mert így a humanista szerzők jó részét kizárjuk a vizsgálatból, pedig a hálózati megközelítésnél fontos lenne vizsgálni a gyenge kapcsolatként kifejtett szerepüket, amely által a magyarországi értelmiségi, irodalmi tevékenységet egy határokon túl nyúló hálózat részeként működtették. Az 1600 előtti hungarus szerzők külföldön, nem magyar nyelven nyomtatásban megjelent műveinek hálózati modellben való feldolgozása csupán egy a disszertációt követő kutatásban válik megvalósíthatóvá, ennek okait az 5.5. alfejezetben fejtem ki.

A régi magyarországi nyomtatványok adatmennyisége összetartozó és relevánsan értelmezhető korpuszt jelent. Ugyanis „legtöbbször azt nyomtatták, aminek a költségét az író vagy a mecénás vállalta”, így visszajelzést ad egy olyanfajta irodalmi csoportmunkáról, kooperációról, amelyet Howard S. Becker *art world*⁵⁷⁴ fogalma is feltételez. A metaadatok tekintetében az RMNy I. egyrészt elkülöníti és sorszámozza adott nyomtatványokat, közli azok címléírását, a bibliográfiai hivatkozást, rövid meghatározást ad a tartalomról és a kutatási eredményekről; feltünteti a variánsokat, a szövegkiadásokat. A címléírás mellett megadja a szerző, fordító vagy közreműködő nevét, a nyomtatás helyét, a nyomtatás évét, a nyomdász vagy nyomda megnevezését, illetve a kiadvány terjedelmére, formátumára, esetleges könyvdíszre vonatkozó adatokat. A nyomtatványok rövid tartalmi ismertetése

⁵⁷¹ HOLL Béla, „A régi magyarországi nyomtatványok meghatározása”, in *Régi könyvek és kéziratok: Tanulmánygyűjtemény*, szerk. PINTÉR Márta (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, Könyvtártudományi és Módszertani Központ, 1974), 97–100, 89.

⁵⁷² SZABÓ és HELLEBRANT, *RMK III./I.*

⁵⁷³ BORSA Gedeon, DÖRNYEI Sándor és SZÁLKA Irma, szerk., *Régi Magyar Könyvtár III.: Pótlások, kiegészítések, javítások*, 1-5. (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1990).

⁵⁷⁴ BECKER, *Art World*.

mellett az RMNy I. meghatározza az adott tételt jellemző műfajt, formát, nyelvet, a felekezeti hovatartozást és felsorolja a járulékos részeket, bevezetést, ajánlást, előszavakat. A kiadványok rendezése a kiadás évének megfelelően történik, abban az esetben, ha a kiadás ideje nem pontosan meghatározható, az adott kötet az első és utolsó lehetséges kiadási év közötti időintervallum közepére van besorolva.

Az RMNy adatfelvételének és rendszerezésének részletezését azért tartottam fontosnak itt megemlíteni, mert a gyűjtemény meghatározásait nem bíráltam felül, s az elkészített adatbázisban az RMNy évszám- és helymeghatározásait használtam, ahogy a helynevek esetében is RMNy-nek megfelelően ezek mai használatú magyar megfelelőit, illetve a személynevek esetében az RMNy-névmutatóban használt alakokat alkalmaztam.

Az RMNy I. kötete 896 tételt tartalmaz, és 81 Appendix tételt, utóbbiak a tévesen feltételezett nyomtatványokat jelölik. A felekezeti elemzés megmutatja, hogy a nyomtatványok több mint fele egyházi, ill. vallási kötetekben készült, olyan műfajok túlsúlyával, mint a biblia és kommentár, katekizmus, imádságos- és énekeskönyv, elmélkedés, prédikáció, teológia és hitvita; a nyomdák pedig megállapíthatóan többnyire egy, rájuk jellemző felekezeti csoporthoz köthető műveket jelentettek meg. Ebből a szempontból Holl evangélikus nyomdaként kezeli Bártfát, Lőcsét, Trencsént, Szebent és Brassót; reformátusként Debrecent, Nagyváradot, Gyulafehérvárt, Kassát és Pápát; katolikusként Bécset, Nagyszombatot, Pozsonyt és Kassát; unitáriusként pedig Kolozsvárt.⁵⁷⁵ A világi műfajok közül az RMNy-ben megtalálhatóak a históriás énekek, a széphistóriák, a különféle versek (főként latin alkalmi költemények); kis számban az elbeszélések, mesék, drámák is felbukkannak; emellett a filozófiai munkákat (tankönyveket, logika, didaktika), orvosi, természettudományi műveket; törvénytárakat, országgyűlési artikulusokat, politikai iratokat találhatunk. Legnagyobb számban a világi művek közül tankönyvek, nyelvtanok, szójegyzékek, nyelvgyakorló könyvek; és naptárak, népkönyvek (álmoskönyv, história, szorzótábla, tudósítás) jelentek meg.⁵⁷⁶

5.2. Az RMNy-S

Az RMNy I. kötete 1971-ben jelent meg, gyakorlatilag évszázadokra visszamenő, alapvető fontosságú bibliográfiai kutatások folytatójaként és összegzőjeként. A Cvittinger Dávid által még 1711-ben elkezdett, majd Szabó Károly által a 19. században és legutóbb

⁵⁷⁵ HOLL, „A régi magyarországi nyomtatványok meghatározása”, 90.

⁵⁷⁶ Uo.

Borsa Gedeon vezetésével, Hervay Ferenc, Holl Béla, Kelecsényi Ákos és Käfer István közreműködésével végzett nagy volumenű kutatómunka azonban nem állt meg. Az RMNy legutóbbi, 4. kötete (1650–1670) 2012-ben látott napvilágot, Heltai János, Pavercsik Ilona, Perger Péter és P. Vásárhelyi Judit munkájaként, V. Ecsedy Judit és Käfer István közreműködésével. Az ötödik kötet, majd a visszamenőleges pótlások megjelenéséig azonban még éveket kell várunk. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az első kötet megjelenése óta eltelt több, közel 50 évben ne kerültek volna az RMNy kutatóinak kezébe új adatok. A kiegészítő, úgy nevezett Supplementum (RMNy-S) tételek fontos és szignifikáns új adatokkal szolgálnak az 1601-et megelőző időszakra vonatkozóan. Az RMNy-S tételek összegző és áttekintő elemzését Bánfi Szilvia⁵⁷⁷ végezte el, azonban a disszertáció hálózatelemzésének elvégzéséhez mindenképpen szükséges volt az RMNy-S adatscsoport tételes vizsgálata és adatbázisba rendezése. Mivel ez egyelőre csak a kutatócsoport kéziratoként elérhető, ezért az adatokat ennek alapján vettem fel, és értelmezem. Ezúton is köszönettel tartozom P. Vásárhelyi Juditnak, hogy az anyagot rendelkezésemre bocsátotta.

Az RMNy I. kötetének 896 tételét az újabb kutatások 95 S-tétellel bővítik. Ez azt jelenti, hogy közel 10%-kal nőtt az eddig sem példányból, sem leírásból nem ismert régi magyarországi nyomtatványok száma az 1473 és 1600 közötti időszakra vonatkozóan.⁵⁷⁸ Mindemellett 31 S-Appendix tétel is készült, amely pontosítja az eddigi eredményeket. Az RMNy-S tételek meghatározása szerint a szerkesztők azokban az esetekben vettek fel új tételt, ha korábban ismeretlen nyomtatvány – töredékes vagy teljes – példánya került elő; ha egykor bizonyosan létezett nyomtatványok megbízható forrásbeli említése került elő; ha újonnan ismert források alapján kikövetkeztethető a nyomtatvány léte. Emellett RMNy-S tétel készült azokról a már az RMNy I. kötetében leírt és számba vett nyomtatványokról, amelyeknek az eddig ismertnél teljesebb példánya, vagy variánsa került elő; illetve az új kutatás módosította az eddig ismert nyomtatási évre, helyre, szerzőre, címre, nyomdászra vonatkozó adatok bármelyikét.⁵⁷⁹

Az RMNy első kötetében közölt tételek közül 711 ismert konkrét példányból, 107 leírásból és 78 csak forráshivatkozásból ismert; míg az RMNy-S tételek között 43 új tétel

⁵⁷⁷ BÁNFI Szilvia, „Negyven év »adalékirodalma« az RMNy S(upplementum) tételeiben”, in *Sylvae typographicae: tanulmányok a régi magyarországi nyomtatványok 4. kötetének (1656-1670) megjelenése alkalmából* (Budapest: Argumentum - OSZK - MTA Irodalomtudományi Intézet - MOKKA-R Egyesület, 2012), 123–141.

⁵⁷⁸ Uo., 125.

⁵⁷⁹ Uo., 124.

szerepel, 12 az RMNy kötetében még feltételezett, de azóta példányból ismertté vált nyomtatvány, 16 eddig ismert tételek adatait módosító tétel. Emellett hozzá kell tenni, hogy az új adatok alapján 12 tételt törölni kell az RMNy I. kötetéből – hatot amiatt, mert tévesen feltételezett nyomtatvány volt, négyről tipográfiai vizsgálat alapján derült ki, hogy külföldön nyomtatták, egy-egy nyomtatványt pedig a későbbi kiadás ténye miatt, illetve a nem megfelelően biztos feltételezés miatt kellett kizárni.⁵⁸⁰ Az új tételek 21 teljes és 22 töredékes példányban fennmaradt nyomtatványt tartalmaznak. Az újonnan ismertté vált tételek közül Bánfi kiemeli a Huszár Gál-féle debreceni énekeskönyv⁵⁸¹ szenzációszámba menő megtalálását; illetve azokat a szebeni nyomtatvány-töredékeket⁵⁸², amelyek napra pontosan igazolják a legelső 16. századi magyarországi nyomda működésének elindulását.

Az RMNy S tételek műfaji vizsgálata során Bánfi arra keresi a választ, hogy az új adatok módosítanak-e a Péter Katalin által leírt⁵⁸³ képen és a korszakhatárokon. Bánfi arra jut, hogy a Péter Katalin felosztása szerint nézve az RMNy S tételek esetében is ugyanolyan arányban oszlik meg a kinyomtatott munkák száma,⁵⁸⁴ emellett Bánfi az RMNy S tételeinek esetében megállapítja, hogy az egyházi művek csak kis többségben (51%) vannak a világi témákhoz képest. Az RMNy S tételekben azonban nem figyelhető meg a 16. század harmadik szakaszában akkora mértékű visszaszorulás, mint amelyet Péter Katalin az RMNy tételeinél megállapít, Bánfi ezt az ekkor induló két katolikus nyomda (a vimpáci ferences műhely és a nagyszombati Telegdi-officina) tevékenységével indokolja.⁵⁸⁵ A világi tematikát illetően megegyeznek az eredmények: a kiegészítő tételekben is megfigyelhető, hogy míg 1525 és 1570 között csupán kicsi (9%) az aránya ezeknek a műveknek, addig az 1571–1600 közötti időszakban, a „reneszánsz fénykorában” több, mint négyszerese (40%) volt. A szépirodalmi alkotások száma 6-tól 12%-ra, a kalendáriumok 6-ról 16%-ra nőtt.⁵⁸⁶

Bánfi összegzése szerint tehát jelen pillanatban 766 (723+43) régi magyarországi nyomtatványt ismerünk példányból; 197-et (172+24) pedig forrásból⁵⁸⁷. A kizárt tételek figyelembe vételével és az egy appendix tételből példány alapján valós tétellel nyilvánított

⁵⁸⁰ Uo., 126. Az RMNy-S tételekre vonatkozó adatokat Bánfi Szilvia idézett tanulmánya alapján közlöm.

⁵⁸¹ RMNy 160; az új besorolási szám szerint: RMNy S 169A

⁵⁸² RMNy S 6A, 6B, 6C

⁵⁸³ PÉTER, „Romlás és szellemi műveltség állapotai a 17. század fordulóján”.

⁵⁸⁴ BÁNFI, „Negyven év »adalékirodalma« az RMNy S(upplementum) tételeiben”, 134.

⁵⁸⁵ Uo.

⁵⁸⁶ Uo.

⁵⁸⁷ Uo., 130.

nyomtatvánnyal együtt a disszertáció írásakor ismert adatok legfrissebb összegzése szerint tehát összesen 955 (860 RMNy + 95 RMNy S) 15–16. századi nyomtatványt ismerhetünk.⁵⁸⁸

5.3. Az irodalmi tevékenységet végző csoportosulások adatmodelljének kidolgozása

A 15–16. századi nyomtatványok hálózatainak feltérképezéséhez egy olyan relációs adatmodell kidolgozására volt szükség, amely öt alapvető adattáblára bontja a nyomtatványokhoz kapcsolható metaadatokat. Az öt adattáblában a *nyomtatványokra*, a *helynevekre*, a *személyekre*, *nyomtatvány-személy kapcsolatokra* és *ajánlásokra* lebontva dolgoztam fel az RMNy I. leírásában szereplő személyekre (szerzőre, fordítóra, közreműködőre, nyomdászra, ajánlóra és címzettre, stb.), címre, nyomtatás helyére és idejére, műfajra, nyelvre, felekezetiiségre vonatkozó adatokat.⁵⁸⁹ Az RMNy I. kötetének és a Supplementum tételek adataiból összeállított adatbázist a disszertáció egyik legfontosabb feladatának és eredményének tekintem, ugyanis lehetővé teszi a gazdag anyagegyüttes eredményeinek sok szempontú feldolgozását és további összefüggések felfedését. Az adatbázis létrehozását elsőként a következő fejezetben tárgyalt adatmodell kidolgozásával kezdtem, majd a részben automatizálható adatátvételt az ERMK (elektronikus Régi Magyar Könyvtár)⁵⁹⁰ felhasználásával végeztem el, ez a név- és tárgymutatókban található adatok automatikus átvételéhez nyújtott segítséget. Az általam meghatározott, az adatbázis alapját jelentő személy-nyomtatvány kapcsolattípusok regisztrálása és adatbázisban való rögzítése azonban kizárólag manuálisan volt lehetséges, akárcsak a műfajokra, felekezetiiségre és a dedikációkra vonatkozó adatok rögzítése. Az automatikus bevitt adatok ellenőrzése, javítása szintén kizárólag manuálisan, tételtől tételre haladva volt lehetséges. Ezt több lépésben elvégzett adattisztítás követte, amely során az esetlegesen bekerülő hely-és személynév-azonosságokat, adatformátumra vonatkozó problémák kiszűrését és javítását végeztem el. Ennek eredményeként jött létre egy öt adattáblát tartalmazó relációs adatbázis, amely jelenleg .xlsx és .csv formátumokban van tárolva. Az adatok tárolásának ez a módja lehetővé teszi, hogy a későbbiekben bármely adatbázis-platform számára kompatibilisek és viszonylag egyszerűen importálhatóak legyenek a feldolgozott adatok.

⁵⁸⁸ Lásd a mellékletben: 5/2. *A régi magyarországi nyomtatványok megjelenése évenkénti bontásban*

⁵⁸⁹ Lásd a mellékletben: 5/1.: *Az RMNy I. hálózatelemzése alapját jelentő adatmodell*

⁵⁹⁰ *ERMK: Elektronikus Régi Magyar Könyvtár* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár - Akadémiai Kiadó - Arcanum, 2001).

5.3.1. Nyomtatványok

Az adatok felvétele és meghatározása során ki kellett jelölni néhány irányvonalat, amelyek többségében az RMNy által kialakított struktúrát követtem. A legelső kérdéses pont az, hogy a nyomtatvány vagy a mű szerepel-e alapadatként az elemzések során. El kellett dönteni, hogy miként kezelem a hálózatban azokat a nyomtatványokat, amelyekben több szerző különálló műve szerepel. Mivel a bibliográfiai egység fogalma „nem matematikai tétel, amit bizonyítani lehet, hanem konvenció, amelyhez lehet, és a tapasztalatok szerint érdemes igazodni”⁵⁹¹, ezért a bibliográfiai egység fogalmának kérdéses eseteit itt nem tárgyalva az RMNy döntéseit követtem, Borsa Gedeon fogalmának megfelelően, amely az együttes megjelenítés szándékát tekinti mértékadónak.⁵⁹² Heltai János a bibliográfiai egység kulcsfogalmának a kiadói szándéknak kapcsán kifejti, hogy a 16–17. században még nem lehet tisztán azt állítani, csak a piaci elvek működtették a könyvtermelést. „Bizonyos műfajoknál, mint például a kalendárium vagy a históriás ének, erősek voltak a piaci szempontok. A könyvkiadást azonban ebben az időszakban döntően más szempontok határozták meg. Főként a mecenatúra, a reprezentáció, vallási meggyőződés, a hitélet gyakorlásának kérdései, politikai szándékok, oktatási igények. Ezek az esetek többségében sokkal fontosabbak, mint az üzleti szempontok.”⁵⁹³ Éppen ezért egy olyan adatmodell létrehozására törekedtem, amely segítségével a megjelent nyomtatványok tartalmi elemeire vonatkozó adatokat is kezelni lehet, és lehetőséget ad ezeknek az információknak az áttekinthető elemzésére. Ennek a szempontnak megfelelően az RMNy I. leírását nem felülbírálván vettem át nemcsak a megjelenés idejére, helyére, hanem a műfajra, a formára és a felekezeti és az ajánlásokra vonatkozó adatokat is.⁵⁹⁴ (A nyomtatványhoz kapcsolódó személyek adatait a következő alfejezetben tárgyalom, mert azok egy külön adattáblában kerültek rögzítésre.)

⁵⁹¹ HELTAI János, „A Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy) tudománytörténeti helyzete”, *Magyar Könyvszemle* 133, 1 (2017): 106–114, 109.

⁵⁹² Uo.; BORSA Gedeon, „A bibliográfiai egység fogalma a régi nyomtatványoknál”, in BORSA Gedeon, *Könyvtörténeti írások IV.: Módszertani cikkek és kutatási eredmények* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2000), 97–107, 97. (Borsa maga is elismeri, hogy sokféle szempont lehetséges, amelynek alapján az egykori szándék rekonstruálása megkísérelhető: „Amit a nyomtatvány megjelenítője a nyomdász vagy a kiadó együtt hozott forgalomba, azok közösen alkotnak egyetlen bibliográfiai egységet, amit pedig külön-külön, azok – ebből a szempontból – egymástól függetlenek. Ez az elméleti meghatározás, tehát... néhány évszázados szándék utólagos meghatározását teszi szükségessé. Ráadásul az sem ritkán fordul elő, hogy ugyanazokat a kinyomtatott íveket a közreadók egyszer önállóan, máskor együttesen hozták forgalomba. Ezek után könnyű belátni, hogy a gyakorlati válaszadás a bibliográfiai egység kérdésében nem lehet minden esetben biztos, sem pedig teljesen objektív.”

⁵⁹³ HELTAI, „A Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy) tudománytörténeti helyzete”, 112.

⁵⁹⁴ Az adattábla felépítését lásd a mellékletben: 5/1. (*M_5.3_01_Adatmodell*)

A nyomtatványokat leíró adattáblában **elsődleges azonosító**ként a megjelent kiadványok RMNy-számát használtam, mivel ezek egyedi és egyértelmű azonosítóként működnek. A táblázatban emellett rögzített adat az RMNy-szám kiadványban szereplő műveket jelölő bővített, az RMNy-ben kapcsos zárójelekkel jelölt azonosítója is. (Ezeknek a **segédazonosító**knak használatát a disszertáció elemzése nem indokolta, azonban az adatbázis jövőbeli fejlesztési lehetőségeire gondolva célszerűnek látszott ezek rögzítése is.) Az adattábla tartalmazza az RMNy-ben rögzített **címeket**, illetőleg a nyomtatványok megjelenésének **évszámát**. Utóbbiakat két megközelítésben rögzítettem: egyrészt szintén az RMNy datálását átvéve minden tétel megjelenéséhez azt az évszámot rendeltem, amely a megjelenés legvalószínűbb évét jelenti. (Az RMNy meghatározása szerint ez tehát azt jelenti, ha a pontos év nem ismert, a tétel a valószínűsített megjelenési időszak első és utolsó évének közepére van sorolva). Az adatfelvételnél és az időbeli elemzéseknél, a dinamikus hálózat felrajzolásánál ezt az évszám-meghatározást használtam. Fontosnak tartottam azonban rögzíteni azokat az adatokat, amikor ismertjük az időkeret első és utolsó évét, esetleg a dátumot hónapra vagy napra pontosan. Ezért az adatbázisban minden esetben időintervallumként rögzítettem a kiadás **kezdő** és **záró dátumát** is.⁵⁹⁵ A nyomtatványok **műformáját** verses, próza és dráma típusokba soroltam az RMNy által jelöltek alapján.

A szakirodalom is hangsúlyozza, hogy a korszakban „legtöbbször azt nyomtatták, aminek a költségét az író vagy a mecénás vállalta”⁵⁹⁶. Ez a megállapítás, illetve a disszertáció azon kutatási kérdése, amely a nyomtatványok körüli kapcsolatháló feltérképezését célozza, kiemelten fontossá teszi az **ajánlások**, a művekben szereplő dedikációk vizsgálatát. Ezért minden egyes esetben jelöltem, hogy a nyomtatvány tartalmaz-e dedikációt, s egy külön táblában ezek részletes rögzítését is lehetővé tettem. (Az ajánlások részletes bemutatására az 5.4. alfejezetben térek ki, hálózatelemzésüket a 6. fejezet tartalmazza.)

Ezek mellett a táblázatban rendezhetőek az adott RMNy-tétellel foglalkozó művek **bibliográfiai** adatai, jelenleg is meglévő példány esetén a **mai lelőhelyük**. A **jegyzet** rovatban tárolható minden olyan szöveges megjegyzés, amely a kutatás folyamatát segítheti, s amely egyéb formalizált adatként való tárolása nem lehetséges. A bibliográfiára és lelőhelyre vonatkozó adatokat kizárólag az S-tételeknél rögzítettem, ugyanis ezek jelenleg nem érhetőek el sem nyomtatott, sem digitálisan publikált formában.

⁵⁹⁵ Tehát pontos évszám esetében minden egyes tételnél a kiadási év kezdőnapja és utolsó napja szerepel, pl. 1555.01.01. és 1555.12.31.

⁵⁹⁶ HOLL, „A régi magyarországi nyomtatványok meghatározása”, 90.

*A nyomtatványok nyelvi jellemzői*⁵⁹⁷

Az elemzésekben tartalmilag is kiemelt fontosságú jellemzők közül adattábla tartalmazza a nyomtatványok **nyelvére** vonatkozó adatot. Ennek rögzítését, a dátumok kezeléséhez hasonlóan két módon tettem lehetővé, így a többnyelvű nyomtatványok esetében lehetőség van a nyomtatványokban szereplő összes nyelv felsorolására is. Az 1473-mal kezdődő és 1600-ig tartó időszakban eszerint összesen 486 magyar nyelvű nyomtatvány található, 287 latin és összesen 74 többnyelvű nyomtatvány,⁵⁹⁸ utóbbiak közül 54 tartalmaz magyar szövegrészt vagy részeket is, 6 tétel kivételével pedig mind latin nyelvű is. Megfigyelhető trend, hogy az 1550-es évekig a latin, görög és többnyelvű kiadványok népszerűbbek, majd a 16. század második felében kezd el ehhez felzárkózni a magyar nyelvű könyvek kiadása.⁵⁹⁹ Egyrészt ez tükrözi a reformáció anyanyelvű szöveghezaférést támogató törekvését, másrészt következtethetünk a magyar nyelvű olvasóközönség könyvigényének megjelenésére és megerősödésére is. Az 1567 és 1594 közötti negyedszázadnyi időszakban pedig egyértelmű a magyar nyelven megjelent kiadványok túlsúlya, a kilencvenes évek közepén azonban a kiadványok száma mind a latin, mind magyar nyelven visszaesik. A század utolsó évében a német és a többnyelvű kiadványok száma tud némi növekedést elérni.⁶⁰⁰

Nyomdák

A nyomdák szerepe egyértelműen kiemelkedik a kulturális-irodalmi gócpontok vizsgálatakor. A nyomdászat magyarországi kezdeteit vizsgálók egyetértenek abban, hogy az első, budai nyomda megtelepedése az esztergomi érsek, királyi kancellár, Vitéz János

⁵⁹⁷ Az RMNy nyelvek szerinti elemzését – az akkor aktuális adatoknak megfelelően – elvégezte: CSAPODI Csaba, „A magyarországi nyomtatványok nyelvi megoszlása 1800-ig”, *Magyar Könyvszemle*, 1-4. (1946): 98–104.

⁵⁹⁸ Többnyelvű kiadványként jelöltem meg azokat a magyar nyelvet is tartalmazó latin nyelvű tanokat, beszédgyakorlatokat, szójegyzékeket, amelyek népnyelvű magyarázatokat, értelmezéseket tartalmaznak: S6D, 7, 8, 11, 14, S15A, 21, 99, 103, S151A, S166, S240A, 241, S471A, 536, 538, 569, 588, 597, 616, 638, 642, 658, 677A, 682, 718, S718A, S718B, 745, 767, 776, 802, 829, 836A). Emellett többnyelvűként szerepel az összegző táblázatokban Erasmus *Civilitas morum, Az erkölcsnek tiszteseges /emberseges/ volta* című műve (RMNy 656, RMNy 840), amely latin és magyar főszöveget is tartalmaz. Többnyelvűként szerepelnek a görög/latin-magyar mondásgyűjtemények és egyéb magyar nyelvet is tartalmazó irodalmi műfaji kategóriába sorolt művek (S53A, S144, S476A, 655, 659, S738A, 799, S812A, 815, 839, S856B, S860A). Szintén ebbe a kategóriába soroltam a magyar szavakat tartalmazó latin főszövegű egyházi nyomtatványokat (S6E, S19A, S20, 42, 79), és Újfalvi, példányból nem ismert református énekeskönyvét (804), amely a címléírása alapján latinul és magyarul is tartalmazott vallásos énekeket.

⁵⁹⁹ Lásd a mellékletben: 5/3.: *A régi magyarországi nyomtatványok nyelvi megoszlása*

⁶⁰⁰ A magyarországi nyomtatványok nyelvi megoszlását az első nyomtatványtól 1800-ig terjedő időszakban statisztikailag Csapodi Csaba vizsgálta. CSAPODI, „A magyarországi nyomtatványok nyelvi megoszlása 1800-ig”.

kulturális koncepciójának köszönhetően történt.⁶⁰¹ Hess András budai műhelye nyugat-európai viszonylatban is nagyon korainak tekinthető, az 1473-ban két művet jegyző nyomdász vállalkozása nem is tudott hosszabb időre gyökeret verni. A nyomda tevékenységéből mindössze két kiadvány ismert: a gyakorlatilag politikai reprezentációs célokat szolgálni tudó, magyarok történetét összefoglaló *Budai Krónika (Chronica Hungarorum)*, illetve egy két művet tartalmazó kötet, amelyben Hess Basilius Magnus *De legendis poetis* és *Sokratész védőbeszédét (Xenophon: Apologia)* adta közre. A nyomdászat budai meghonosítása feltehetően Vitéz magánprojektje volt: legalábbis ez következik abból, hogy a Vitéz számára negatív politikai fordulatok megtörténtekor hirtelen Hess is munka nélkül maradt. A rövidéletű kulturális fellobbanást mindössze 4 mű követte az évszázadban, amelynek műhelyét nem ismerjük. A feltehetően szintén Budán működő nyomdászt az egyik kiadott mű, a *Confessionale* alapján tartjuk számon, és még három kiadványt tulajdonítunk neki, amelyek 1477 és 1480 között jelentek meg. Ezek után azonban 45 évnyi szünet következett a Magyarországon nyomtatott könyvek történetében. Ez egyrészt azt mutatja, hogy Hess nyomdájának működését nem társadalmi igény hívta létre, sokkal inkább egyéni vállalkozó kedv és Vitéz reneszánsz ambíciói motiválták; másrészt pedig azt, hogy az ország gazdaságilag és kulturálisan még fejletlen volt ahhoz, hogy egy nyomda gyökeret verjen.⁶⁰²

A több évtizednyi szünet okát azonban nem csupán a nyomtatott könyvek iránti érdektelenségben kell keresni, egyszerűen arról lehetett szó, hogy a magyarországi papír-előállításnak nem volt gyakorlata és költséges volt, ezért olcsóbb volt könyvet előállíttatni külföldön, majd importálni és Magyarországon eladni.⁶⁰³ A 16. század elején kétségtelenül fontosnak bizonyultak az itáliai, bécsi és krakkói egyetemek és a Hunyadi Mátyás uralkodása alatt kialakuló minták, a humanista eszmék terjedése. Ezek mentén a bibliofília és a könyvhasználat teret nyert, de a Magyarországra készült könyveket a század második felében meginduló magyarországi könyvnyomtatás előtt még mindig külföldön nyomtatták, főként Velencében, Bécsben és Krakkóban. Erről tanúskodnak a Mohács előtti időszakból

⁶⁰¹ MONOK István, „Város és könyvkultúra Magyarországon a XV. század végén és a XVI. században: A könyvkiadási adatok tanulságai”, in *Pro Nonagesimo: Tanulmányok Schultheisz Emil professzor 90. születésnapjára*, szerk. DR. KAPRONCZAY Károly és DR. KAPRONCZAY Katalin (Budapest: Semmelweis Kiadó, 2013), 145–158, 146–147.

⁶⁰² V. ECESEDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473-1800* (Budapest: Balassi Kiadó, 1999), 11.

⁶⁰³ MONOK, „Város és könyvkultúra Magyarországon a XV. század végén és a XVI. században: A könyvkiadási adatok tanulságai”, 147.

ismert magyarországi vagy Magyarországra telepedett könyvkötők és könyvkereskedők adatai is.⁶⁰⁴

A közel 50 év szünet után 1525-tel induló datálással kezdenek előtűnni a Lukas Trapoldner vezette szebeni műhelyben elkészült nyomtatványok. Bár V. Ecsedy Judit elemzésében még egyértelműen Mohács előtti és utáni szakaszra bontja a magyarországi könyvkiadást, de a legújabb adatok és RMNy-S tételek szerint a 16. századi első nyomda, Lukas Trapoldner szebeni műhelye nem 1529-ban, hanem már 1525-ban, a mohács csatát megelőző évben is produkált kiadványt. A töredékben fennmaradt öröknaptárról⁶⁰⁵, és még két 1527-ben megjelent német nyelvű ima nyomtatott kiadásáról⁶⁰⁶ Simon Zsolt tanulmánya számolt be 2009-ben.⁶⁰⁷ A töredékek megtalálása néhány évvel tehát módosítja eddigi ismereteinket a magyarországi nyomdászat folyamatossá váló szakaszának megindulásáról.

V. Ecsedy Judit megállapítását azonban, miszerint a magyarországi nyomdászat fejlődését az ország három részre osztottsága szerint érdemes három különálló területi fejlődésként kezelni, mindenképp szem előtt kell tartani.⁶⁰⁸ Más úton haladt az erdélyi területek, a nyugat-magyarországi királyi országrész és a hódoltság könyvnyomtatása. A Török Hódoltság részévé vált területeken gyakorlatilag egyáltalán nem jelent meg a nyomdászat. Ebben egyrészt a könyveket igénylő lakosság hiánya is szerepet játszott, másrészt az a tény, hogy a törökök tiltották a könyvnyomtatást. Bár Trapoldner szebeni műhelye 1530 után 1575-ig nem adott ki újabb nyomtatványt, de az erdélyi fejedelemségben 1539-től kezdve folyamatossá vált a brassói nyomda könyvtermelése, majd több, viszonylag hosszú ideig működő nyomda is meg tudta vetni a lábát. Az egyébként kevésbé fejlett erdélyi területeknek épp azért volt erre a gyorsabb fejlődésre szüksége, mert a távolság, és a törökök által elfoglalt területek közbeékelődése miatt nem tudta olyan könnyen elérni az európai nyomdákat, mint a királyi Magyarország, így nehezkesebb volt az importálás megoldása is. Ez az önállóságra kényszerítettség és elszigeteltség tette lehetővé, hogy elsőként két fejlett szász városban, Brassóban és Szebenben indult meg a magyarországi könyvtermelés, utóbbi városban ráadásul jó üzleti érzékkel a román lakosságot is ellátó, cirill betűs kiadványokat készítő műhely is működött.⁶⁰⁹ A nyugati országrészben és a Felvidéken inkább több, rövidebb ideig, váltakozó helyeken működő műhelyek jöttek létre, amelyeknek valamivel

⁶⁰⁴ V. Ecsedy, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473-1800*, 295.

⁶⁰⁵ S6A

⁶⁰⁶ S6B, S6C

⁶⁰⁷ Simon Zsolt, „Az első szebeni nyomtatványok 1525-ből”, *Magyar Könyvszemle*, 1 (2009): 1–30.

⁶⁰⁸ V. Ecsedy, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473-1800*, 11.

⁶⁰⁹ Uo., 11–18.

később kezdődött működésük is, mint erdélyi társaiké.⁶¹⁰ A teljes magyarországi nyomtatott anyagra jellemző azonban, hogy a meginduló könyvtermelés is leginkább a helyi igények kielégítését szolgálta: helyi iskolákban használt szövegeket, az adott területen működő egyházi intézmények napi vallásgyakorlatához szükséges könyveket és naptárakat találunk a fennmaradt kötetek között, emellett nyomokban megjelent a magyar olvasói réteg anyanyelven való tájékoztatásának igénye is.⁶¹¹

A 16. században működő 29 nyomdahely nem elszigetelten működött, több szállal is kapcsolódtak egymáshoz, alapításukat tekintve pedig többnyire valamilyen főúri vagy városi támogatást igényeltek. Például Bornemisza Péter műhelye a Balassa, Thurzó és Salm-család pártolásának, az alsólindvai nyomda a Bánffy-család, a németújvári nyomda a Batthyányak, a monyorókeréki műhely a Zrínyiek, a keresztúri és sárvári nyomda a Nádasdyak, a nagyszombati katolikus nyomda pedig Telegdi Miklós támogatásának köszönhető működését.⁶¹² A főúri támogatások mellett a városok szerepe volt kiemelkedő a nyomdaalapítás lehetőségeinek megteremtésében, erről beszélhetünk Szeben (1525-1600), Brassó (1539-1594), Kolozsvár (1550-1600), Debrecen (1561-1600), Bártfa (1577-1599; 1597-1600) nyomdáinak esetében. A műhelyek működési formájának harmadik esete azok a vállalkozó, több helyen dolgozó (de vándornyomdászoknak nem nevezhető) nyomdászok, mint például Huszár Gál és fia, Huszár Dávid, akik Óváron, Kassán, Debrecenben, Komjátiban és Pápán is végezték tevékenységüket; a szintén több helyszínen (Debrecen, Várad, Gyulafehérvár, Nedelic, Alsólindva, Debrecen, Várad) működő Hoffhalter-műhely; a Bornemisza-Mantskovit nyomda, amely Semptén, Detrekőn, Rárbókon, Galgócon és Vizsolyban jegyzett nyomtatványokat; és Johannes Manlius műhelye, amely Németújváron, Monyorókeréken, Németlövőn, Keresztúron és Sárváron is tevékenykedett. Rövidebb ideig, korlátozott tevékenységgel működött nyomda Vimpácon; Besztercebányán is; ill. Abrudbányán és Simándon Karádi Pál nyomtatott műveket.

A nyomdák és műhelyek emiatt kétféle megközelítésben is kötődnek a nyomtatványokhoz. Az adatbázisban egyrészt rögzíthető maga a nyomtatási hely, amely lehetővé teszi az adatok és hálózatok térképen való rögzítését, a területi megoszlás vizsgálatát. Másrészt a nyomda tulajdonosának vagy nyomdásznak a személye is minden

⁶¹⁰ BORSA Gedeon, „A XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás részmerlege”, *Magyar Könyvszemle*, 1973, 249–269, 255.

⁶¹¹ MONOK, „Város és könyvkultúra Magyarországon a XV. század végén és a XVI. században: A könyvkiadási adatok tanulságai”, 158.

⁶¹² V. ECSEDY, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473-1800*, 35.

esetben rögzítésre került, a nyomtatvány és a személy közötti kapcsolatként. Így nyomon követhetővé válik a nyomdászoknak és az általuk gondozott kiadványoknak a hálózata a területi mozgások szempontjából is. A nyomdák működési idejéről ismert adataink alapján figyelembe kell venni, hogy a 15. századból gyakorlatilag 5 évről tudunk, amely a magyarországi könyvtermelést jelenti; a 16. századból pedig 66 ilyen év volt; folyamatos, megszakítások nélküli könyvtermelést pedig csak 1550-től találunk. A kiadott művek alapján az erdélyi fejedelemségben jelent meg az összes nyomtatvány 2/3-a, élen járt Kolozsvár, Debrecen, Brassó és Bártfa. A termelés termelékenységét tekintve azonban V. Ecsedy felhívja a figyelmet arra, hogy ennek vizsgálatánál nem csupán a megjelent művek számát, hanem azok példányszámát és terjedelmét is figyelembe kell venni, tehát a műhelyek működését a kinyomtatott ívek alapján is érdemes vizsgálni. Ennek eredményeként a kolozsvári nyomda után a Coresi brassói, cirill betűs könyveket kiadó műhelyét, és a vizsolyi nyomdát kell a legtermelékenyebbek között számon tartani.⁶¹³

Felekezeti ség

A nyomdászok és műhelyeik működése, elhelyezkedésük, támogatóik nem függetleníthetők az általuk nyomtatott művek felekezeti hovatartozásától. Az adatfelvétel során az RMNy-ben megjelent besorolásokat használtam az egyes kiadványokat jellemző tulajdonságként, a kiadott nyomtatványok jellemzését világi és egyházi, illetve részletes felekezeti lebontásban is lehetővé tettem.

Az 1600 előtt megjelent nyomtatványokról az RMNY-S tételek kiegészítő vizsgálata után továbbra is elmondható, hogy a művek több mint a fele valamilyen vallási, egyházi kötődésben jelent meg.⁶¹⁴ A reformáció látta meg először a nyomtatott művekben az igazi potenciált, ezt tükrözik a magyarországi adatok is. A 16. században 167 evangélikus, 111 református, 36 protestáns, 33 unitárius és 5 anabaptista kiadvány jelent meg, utóbbi két irányzat követői Kolozsváron és Gyulafehérváron találtak lehetőséget a megjelenésre. Evangélikus nyomdaként tekinthetünk Bártfára, Lőcsére, Trencsénre, Szebenre és Brassóra; a reformátusok nyomdahelyeként Debrecenre, Nagyváradra, Kassára, Gyulafehérvárra és Pápára. Kolozsváron a vallási-egyházi kiadványok közel azonos arányban jelentek meg evangélikus, református és unitárius művek is. A katolikus egyház azonban csak jóval később és lassabban kezdett propagandaeszközt látni a nyomtatásban; az RMNy I. anyagában mindössze 51 kifejezetten katolikus kiadványt találhatunk, ez a teljes egyházi-

⁶¹³ Uo., 281.

⁶¹⁴ Lásd a mellékletben: 5/4. és 5/5.: *A régi magyarországi nyomtatványok világi-egyházi megoszlása*

vallási anyagnak mindössze 10%-át teszi ki. Katolikus nyomdaként Bécset, Pozsonyt, Kassát és a kifejezetten katolikus egyházi érdekeltségben alapított, Telegdi Miklós által támogatott nagyszombati műhelyt tekinthetjük.⁶¹⁵ Meg kell említeni emellett Vimpácot is, ahol az ott élő obszerváns ferencesek működtették szerzetesi nyomdaműhelyüket, a Pichler és Strotzinger családok támogatása mellett. Mindemellett ki kell emelni, hogy Brassóban, Nagyszombaton, Monyorókeréken és az egyébként evangélikus műveket nyomtató Németújváron szinte azonos számú világi mű is megjelent a felekezeti igények kiszolgálása mellett. Kolozsváron pedig kifejezetten többségben vannak a nem egyházi-vallási besorolású nyomtatványok.

Műfajok

A kiadványok műfaji jellemzőinek megadásakor az RMNy-ben megadott meghatározást vettem alapul, a besorolásnál többnyire Heltai János *Műfajok és művek* című monográfiájában⁶¹⁶ alkalmazott felosztást és Pesti Brigitta,⁶¹⁷ szintén Heltai művén alapuló kategorizálási módszerét követtem.⁶¹⁸

Az RMNy tételek tartalmi-műfaji besorolásánál az okoz nehézséget – ahogy Heltai is felhívja rá a figyelmet –, hogy nem a kiadványokban szereplő műveket egyenként, hanem a teljes kiadványt szükséges elhelyezni egy kategóriarendszerben. Egy kiadvány azonban természetesen több műfajú mű keveréke, maga a főszöveg is tartalmazhat több, különböző műfajú művet, amelyet/amelyeket pre- és posztlimináriák vehetnek körül, mint például az előszavak, üdvözlő versek, imáságok, ajánlások, mutatók, hibajegyzékek. Ezek a kiegészítő részek általában nem változtatják meg a kiadvány műfaji besorolását, de „sajátos összetételükkel gyakran módosítják a fő mű funkcióját”.⁶¹⁹ A funkció kulcsszó Heltai besorolási rendszerében, ugyanis a műfaji kategóriák kialakításának szempontja „a kiadványok funkciójának elemzése, vagyis az a kérdés, hogy az egyes művek milyen társadalmi, kulturális, politikai, gazdasági, szellemi, lelki igény kielégítésére szánták, és hogy létrejöttük a társadalom melyik részintézményrendszeréhez köthető elsősorban”.⁶²⁰ Ennek a kiindulópontnak a továbbgondolásával a műfaji-funkcionális jellemzők fontos

⁶¹⁵ Lásd a mellékletben: 5/6.: *Ajánlások a régi magyarországi nyomtatványok (1473–1600) köteteiben a felekezeti és a megjelenés helye szerint*

⁶¹⁶ HELTAI, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában, 1601-1655.*

⁶¹⁷ PESTI Brigitta, *Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. században* (Budapest-Eger: Kossuth Kiadó-EKF, 2013).

⁶¹⁸ Lásd a mellékletben: 5/7.: *Ajánlások a régi magyarországi nyomtatványok (1473–1600) köteteiben a műfaj és a megjelenés helye szerint*

⁶¹⁹ HELTAI, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában, 1601-1655,* 22–23.

⁶²⁰ Uo., 23.

szerepet töltenek be a hálózati elemzésben, ugyanis ennek a vetületnek a feldolgozásával megvilágítható, hogy a kiadványok és azok létrejöttéhez kapcsolódó személyek hálózata hogyan helyezkedik el ezekben a részintézményrendszeri kötődésekben.

Heltai felosztását követve elkülöníthető nagyobb csoportok közül az elsőként a **vallási-egyházi** kiadványokat kell meghatározni. Ebbe a kategóriába tartozik minden olyan mű, amely „a vallás külső vagy belső gyakorlásával, a hitélettel és egyházzal, mint a vallási és hitélet szervezésével foglalkozó intézménnyel kapcsolatos tartalmi vagy formai szempontból”;⁶²¹ tehát például a hitforrások (bibliafordítások, kommentárok, bibliai históriák, perikópák, miatyánkok, evangéliumok); a közösségi és magános vallásgyakorlat műfajai (postillák, prédikációk, énekeskönyvek, imádságoskönyvek, elmélkedések, liturgikus kiadványok); a hitegyházi, hitvédelem és vallási önmeghatározás műfajai (vitairatok, vallási tanítások, hitvallások, katekizmusok); az ágendák, egyházzjogi és egyházkormányzással kapcsolatos iratok.

Második kategóriában együtt foglalkozom a funkcionálisan iskolainak tekintett kiadványokkal és a tudományos céllal megjelent munkákkal.⁶²² **Bölcseleti, természet- és orvostudományi, iskolai kiadványok**ként szerepelnek a táblázatban a nyelvkönyvek, szótárak, szójegyzékek; tankönyvek, ábécéskönyvek; verstani, retorikai, logikai, filozófiai, erkölcsi oktató és történettudományi művek; a csillagászat, orvoslástannal, mennyiségtannal foglalkozó kiadványok, vizsgatételek, egyéb pedagógiai munkák.

Az **állami-jogi** művek kategóriájába kerültek a politikai, jogi kiadványok, a törvénycikkek, törvényi árszabások, államelmélettel foglalkozó művek, politikai röplapok, és céhszabályzatok.

Az **alkalmi kiadványok** kategóriájába kerültek mindazok a művek, amelyek „létrejöttére egy-egy társadalmi, családi, iskolai, egyházi vagy egyéb esemény nyújtott lehetőséget, ennek során használták fel írott, vagy az írott formát megelőző szóbeli alakban, illetve amelyek tartalma csak az adott alkalomhoz viszonyítva értelmezhető vagy érthető meg”.⁶²³ A műfaji áttekintésben Heltaitól eltérően, de Pestivel megegyező módon a gyászversekhez hasonlóan a gyászbeszédeket is alkalmi kiadványként kezeltem. Emellett ide soroltam a köszöntő, üdvözlő, dicsőítő és lakodalmi verseket, alkalmi jellegű világi

⁶²¹ Uo., 30.

⁶²² Pesti Brigitta kategóriarendszerét követve.

⁶²³ HELTAI, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában, 1601-1655*, 30.

beszédek. Számosságuk miatt külön táblázatban, de az alkalmi kiadványok alcsoportjakként különítettem el a **kalendáriumokat**.

Végül külön csoportba kerültek az **egyéb irodalmi művek**,⁶²⁴ amelyeket Heltai „funkcionális és használati műfaji rendszeren kívüli” kiadványokként tart számon.⁶²⁵ Felhívja a figyelmet azonban arra, hogy természetesen az irodalomként olvasható művek nagy része szintén az egyházak, iskolák és alkalmiság által meghatározott struktúrában keletkezett, illetve létezett; illetve hogy az egyéb funkcionális kategóriába sorolt művek (például bibliai históriák vagy prédikációk) is olvashatóak voltak irodalomként. Ebbe a kategóriába azonban az elsősorban szerelmi, antik vagy történeti tárgyú regényes históriák és krónikás énekek sorolódtak; a verses és szépprózai irodalom; a közköltészet alkotásai, gúnyversek, szatirikus művek; klasszikusok kiadásai, humanista vers- és levélgyűjtemények; anekdotás könyvek, mondásgyűjtemények, életrajzok; és olyan egyéb alkotások, mint a sorvető- és álomfejtő könyvek, ajánlások, emblémás-könyvek, útleírások.

A táblázatokban a pontosabb kereshetőség érdekében minden egyes kiadványhoz hozzárendeltem az átfogóbb kategóriákat, de természetesen a pontos műfaji megjelölést is. Emellett rögzítettem az RMNy tárgymutatójának teljes adatállományát, amely egy kiadványhoz több, a műfaji és tartalmi jellemzőket részletesen megadó kulcsszót is tartalmaz.

A magyarországi nyomtatott művek megjelenésének adatait nézve jól látható,⁶²⁶ hogy az egyházi-vallási kötődésű művek alkotják a legnagyobb tömböt (488 nyomtatvány), a megjelent művek 51%-át adják. Az egyéb irodalmi kategóriában készült a megjelent nyomtatványok 18%-a, ezek azonban egy-egy rövid időszakos felfutás kivételével csak 1575-től kezdve tudnak egy folyamatában is magasabb megjelenést elérni. Az évszázad végére azonban nemcsak ez a műfajcsoport, hanem az összes nyomtatvány száma csökkenni kezd. Megfigyelhető, hogy az egyházi-vallási kötetekben készült műfajok tudnak egyedül évről-évre növekvő tendenciát felmutatni, ám a többi műfajcsoportra jellemző, hogy egy-egy magas nyomtatványszámot produkáló év után a megjelenések száma visszaesik. Ez arról árulkodik, hogy az irodalmiként olvasható szövegek nyomtatásakor az igényeket több évre lefedték, nem volt minden évben igény vagy lehetőség ezeknek a műfajú műveknek a kiadására. Ezzel ellentétben a kalendáriumok megjelenése egy-egy összefüggő időszakon

⁶²⁴ Az irodalom fogalmának használatáról lásd a 3.1. alfejezetet.

⁶²⁵ HELTAI, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában, 1601-1655*, 292.

⁶²⁶ Lásd a mellékletben: 5/8. és 5/9.: *A régi magyarországi nyomtatványok műfaji elosztása*

belül egyenletesen stabil vagy növekvő tendenciákat mutat. A bölcséleti, tudományos és iskolai kiadványok csoportjában is megfigyelhető az időszakos megjelenés: ennél a műfajcsoportnál két-három éves aktív szövegprodukciónak lehet megfigyelni, ez valószínűleg kielégítette a könyvigényt néhány évre, ugyanis 3-5 éves szünetekkel figyelhető meg a műfajnak újra és újra megjelenése.

A nyomdák⁶²⁷ és egyes műfajok megjelenését tekintve elmondható, hogy a legtöbb nyomda tevékenységében az egyházi-vallási kötődésű nyomtatványok – többnyire elsődleges tartalomként – jelentek meg. Kifejezetten egyházi-vallási tematikára specializálódott nyomdaként tekinthetünk a nagyszombati műhely munkájára, ahonnan ezek mellett kizárólag kalendáriumokról, egy jogi mű, egy gyászvers és egy ábécéskönyv megjelenéséről van tudomásunk. A Gyulafehérváron működő Hoffhalter-nyomda szintén kifejezetten az egyházi-vallási művek nyomtatását tartotta szem előtt, ezeken kívül csupán egy lakodalmi köszöntő, egy gyászvers jelent meg itt, illetve Werbőczy Tripartitumának fordítása. Ehhez hasonlóan a Mantskovit-féle vizsolyi nyomda is kifejezetten a vallási szövegek nyomtatását tűzte ki célul. Az egyházi művek mellett azonban kiemelten sok egyéb szépirodalmiként olvasható mű jelent meg Kolozsváron és Debrecenben, mindkét helyen többségében magyar nyelven. Debrecenben 1573 és 1589 között a Komlós András, majd később özvegye és annak új férje, Hoffhalter Rudolf által vezetett nyomda nagyon egységes stratégiát dolgozott ki az irodalmi művek piacát illetően: az adott időszakban összesen 34 krónikás ének vagy verses, ill. regényes história jelent meg műhelyükben. Ilyen egységes kínálatot az ezt követő Debrecenben működő nyomdászok (Csáktornyai János, majd Rheda Pál) már nem tudott kialakítani. Emellett Szebenben és Monyorókeréken volt számot tevő az irodalmi művek aránya, amely megközelítette, utóbbi esetben meg is haladta az egyházi jellegű kiadványok számát.

A bölcséleti, tudományos és iskolai kiadványok megjelenésében elsősorban a kolozsvári és brassói műhely munkája volt jelentős. Míg az egyházi-vallási és egyéb irodalmi kategóriákban jelentősen megnőtt a magyar nyelvű munkák száma, addig ez a műfaji csoport megőrizte elsősorban a latin nyelvűséget, emellett főként többnyelvű és görög kiadványok jelentek meg. Az alkalmi kiadványokban is a latin nyelv prioritása maradt meg, ezek elsősorban Kolozsváron, Bártfán és Szebenben tudtak piacot szerezni maguknak. A

⁶²⁷ Lásd a mellékletben: 5/10.: *Régi magyarországi nyomtatványok a megjelenés hely és műfaja szerint*

kalendáriumok gyakorlatilag biztonságos, kockázat nélküli vállalatot jelentettek egy-egy nyomdának, ezért a legtöbb, hosszabb ideig működő nyomda kínálatában megtalálhatóak.

5.3.2. Nyomtatvány-személy kapcsolatok

A tételek részletes leírásából minden esetben adatoltam a szerzőre, nyomdászra, fordítóra, illetve az esetleges ajánlásra vonatkozó megjegyzéseket, illetőleg, amennyiben ezt a leírás ismertette, a művek egyéb személyekhez való kapcsolatait, mint például a kiadás támogatójának, a kiadás megrendelőjének tényét, vitairat esetén a felsorolt vitapartnereket, előzménymű esetén ennek szerzőjét. Az disszertáció elemzése az RMNy kibővített szerzőfogalmán alapszik, miszerint: „A magyar irodalomtörténet hagyományainak megfelelően szerzőként szerepelnek a magyar nyelvre fordítók, mivel az eredeti művet a fordítás során többnyire jelentősen átalakították. [...] A bibliai könyvek és jogszabálygyűjtemények fordítói nem szerepelnek szerzőként, mivel ezek a műveknek a fordítása messzemenő szöveghűséget kívánt.”⁶²⁸ Hozzá kell tenni ehhez, hogy a fordító, közreműködő akkor szerepel az RMNy leírásában, ha a neve a címlapon olvasható, vagy ha szerző nélküli műveknél a fordító a műből megállapítható.⁶²⁹ Tehát Horváth Iván megfogalmazásának megfelelően szerzőnek tart minden olyan személyt, aki nem másoló helyzetben jegyez le adott szöveget.⁶³⁰

A szövegekhez kapcsolható személyek egy külön adattáblába kerültek, a lineáris adatmodellben ugyanis nehézkes lenne leírni a sokféle személy-nyomtatvány kapcsolatot, amely az RMNy I. adataiból kirajzolódik. Adott nyomtatványnak ugyanis lehet szerzője, nyomdásza, fordítója, de gyűjteményes kötet esetében megjelenhet benne több szerző is, emellett az esetleges ajánlás és az ajánlás címzettjének nevét is a kötethez kell kapcsolnunk. Ennek a kapcsolatnak a leírására a nyomtatvány-személy kapcsolatok tábla szolgál, amely magába foglalja, hogy adott bibliográfiai egység létrejöttében mely személyek és milyen minőségben jelentek meg. Minden kapcsolatot egy egyedi azonosító tesz követhetővé, a

⁶²⁸ BORSA és mtsai., *RMNy I.*, 29.

⁶²⁹ Uo.

⁶³⁰ „A textológus szemében már az szerzőnek számít, aki úgy jegyez le egy szöveget, hogy közben nincs másoló helyzetben, más szóval nem az a célja, hogy egy előtte fekvő iratból vagy előtte elhangzott – tollba mondott, felolvasott vagy elénekelt – szövegből egy újabb – kézirati – példányt hozzon létre. Amikor a textológus szerzőről beszél, a szöveg eredetiségének fokáról nem nyilatkozik. Nem vizsgálja, hogy az író melyik elmebeli képességére – emlékező- vagy kitaláló és szerkesztő tehetségére – milyen mértékben támaszkodott. Csak annak tisztázása fontos – a legfontosabb – a szöveg hitelességét vizsgáló személy számára, hogy a lejegyzés során lényegében pusztán szövegismétlés történt-e (ilyenkor másolóról beszélünk), vagy nem csupán az (ilyenkor szerzőről).” HORVÁTH, *Ómagyar szövegemlékek mint textológiai tárgyak*, 21.

táblázatban pedig regisztrálva van a kapcsolat kezdőpontja, tehát az adott nyomtatvány egyedi RMNy-száma, a kapcsolat másik pontja, az adott személy, és a kapcsolat típusa. Az adatbázisban felvett kapcsolati típusokat 12 nagyobb kategóriába soroltam.

Szövegalkotó tevékenységet végzőknek tekintetem az RMNy által szerzőként, összeállítóként, fordítóként, átdolgozóként és szerkesztőként azonosított személyeket. A bibliográfiai tétel meghatározásánál említett probléma, miszerint egy-egy nyomtatvány többnyire több művet is tartalmaz, a szövegalkotók kérdésénél is felmerül, hiszen ezek a személyek ilyen esetben nem adott kötethez, hanem a benne szereplő műhöz köthetőek közvetlenül. A szerzői körök, közös publikációk vizsgálatának lehetőségéhez tehát regisztrálni kellett azokat a szerzőket (fordítókat, stb.) is, akik nem a teljes nyomtatvány, hanem a benne szereplő mű közreműködői. Ezeket a táblázat a **nyomtatványban kiadott alkotó (fordító, szerző, összeállító)** típusaként tartalmazza.

A szerzői kapcsolattal szinte azonos fontosságú kapcsolattípus a **nyomdász** megnevezése, ennek altípusaiba soroltam a kötetek sajtó alá rendezőiként, korrektoraiként, a kiadást végző nyomda tulajdonosaiként feltüntetett személyeket. Emellett a **kiadást elősegítő személyek** (kiadást kérő, anyagi támogató) és a **nyomtatvány terjesztéséhez köthető személyek** (kiadók, könyvárusok) kötethez való kapcsolatát is regisztráltam.

Hasznosnak láttam elkülöníteni a **címzetteket**, azaz azokat a személyeket, akik adott nyomtatvány és nyomtatványban szereplő egyedi mű megszólítottjaként (vitapartnereként, vita résztvevőjeként) vagy az alkalmi költemények (sírversek, lakodalmi versek, köszöntők) címzettjeiként szerepelnek, ők ugyanis számos esetben nem egyeznek a dedikációk megszólítottjaival. Nevüket nem különálló ajánlás említi, ezért a dedikációk vizsgálatakor és regisztrálásakor nem kerülnek elő, számon tartásuk mégis fontos, ha a szövegek körüli kapcsolati háló felfejtésére törekszünk. Külön típust képeznek a nyomtatványban szereplő **dedikációk szerzői és címzettjei**.

Az RMNy tartalmi leírásai számos esetben kitérnek a szövegek előzményeire, intertextuális vonatkozásaira, ezért az így említett személyek az **előzménymű szerzője-kiadója** és az **idézett személy** típusaiként kerültek be az adatbázisba. **Egyéb** kapcsolatként kerültek számon tartásra az RMNy-en a nyomtatványt hitelesítőjeként, aláírójaként, kiadás környezetéhez köthető személyek, illetve a **tulajdoni viszony** megjelölése lehetővé teszi azoknak az adatoknak az összegyűjtését, amikor információnk van a nyomtatványban

szereplő címer tulajdonosáról vagy arról, hogy kinek a könyvtárban volt megtalálható az adott tétel.

5.3.3. Helynevek és személynevek

Az adategyüttes bővíthetőségének lehetővé tétele miatt az adatbázisban szükségessé vált a **helynevek** és a személyek külön-külön táblákban történő regisztrálása. Ebben a táblában rögzíthetők a helynevek koordinátái, amelyek a nyomtatványok, majd a hálózat georeferálását teszik lehetővé. Másrészt a helynevek névváltozatainak regisztrálásával egyfajta belső névtér jön létre, amely segítheti a tájékozódást, a – remények szerinti jövőbeni felhasználók számára – pedig a kereshetőséget javítja.

A **személyekre** vonatkozó adatokat tartalmazó tábla további információkkal való feltöltése a jövőbeni bővítés elsőszámú feladata. A tábla névtér funkcióval bírhat, a nevek és névváltozatok elkülönítésére adhat majd lehetőséget, akárcsak az előbb leírt helynévregisztrálás. A továbbiakban azonban megadhatóak lesznek a személyek születési helyére, születési és halálozási évére, anyanyelvére, nemzetiségére, felekezetiiségére, társadalmi hovatartozására vonatkozó adatok.⁶³¹

5.4. Ajánlások

„A mecénások talán maguk is elolvassák a könyveket. Ilyen értelemben lehet az ajánlások mögött nemcsak a költségek viselőit, hanem az olvasókat is sejteni.”⁶³²

A mecénatúra, a szerzők és kiadványaik támogatásának szokásrendszere kiemelkedően erősen társadalmi hálózatokba ágyazott jelenség: működése, hatékonysága akkor tárható fel igazán, ha felismerjük a támogatók és támogatottak által megképződött szociális hálót. A hálózatelemzés módszertana a dedikációk vizsgálatában lehetőséget adhat az irodalom hatalmi és függőségi viszonyainak feltérképezésére, kulturális szokásrendszerként való sokrétű elemzésére. Ebből kifolyólag a magyarországi vonatkozású nyomtatványokban 1473 és 1600 között megjelenő dedikációkat kiemelt adatként kezeltem. Az ajánlások, dedikációk egy külön adattáblában kaptak helyet, amely lehetővé teszi ennek az önmagában

⁶³¹ A kutatás bővítésének tervei között szerepel az adatok hozzákapcsolása a Régi Magyarországi Szerzők, illetve a készülő Nemzeti Névtér személy- és helynévadatbázisának összekapcsolásával. Mivel a név- és helyadatok száma meghaladja az 1500-at, ezért ennek elvégzését egy következő szakaszban látom megvalósíthatónak. *Nemzeti Névtér*, é. n., hozzáférés: 2020.08.26, <http://abcd.hu/szemelyi-nevter/>; *Régi Magyarországi Szerzők*, é. n., hozzáférés: 2020.08.26, <http://www.eruditio.hu/lectio/rmsz>.

⁶³² PÉTER, „Romlás és szellemi műveltség állapotaiban a 17. század fordulóján”, 86.

is nagyon informatív kapcsolattípusnak a hálózati elemzését. A magyar korpuszból kinyerhető adatokat a releváns nemzetközi kutatások példáinak és eredményeinek, módszertani tapasztalatainak figyelembe vételével dolgoztam fel.⁶³³

Egy olyan adatmodellre törekedtem, amely alapján felrajzolható és elemezhető az a hálózat, amelynek pontjait a mecénások, a támogatott kötetek és szerzők jelentik, a közöttük fennálló kapcsolat pedig maga dedikáció, amely alapján következtethetünk a támogatás irányára is. Az RMNy-ben rögzített dedikációk adattáblája tartalmaz egy egyértelmű azonosítót a dedikáció számára⁶³⁴, és külön kapcsolatként rögzíti, ha egy dedikációban több ajánló és több ajánlott kerül megnevezésre. Az adattábla megjelöli a dedikációt hordozó RMNy-kötet azonosítóját (ez az azonosító teszi lehetővé a nyomtatványok és az ajánlások adattábláinak összekulcsolását), az ajánlást író személy nevét/neveit, az ajánlás címzettjét/címzettjeit, a dedikáció keltezését (helyre és dátumra vonatkozó adatait), az ajánlás nyelvét és szabadszöveges mezőként rögzíthető az ajánlás tartalma és átírásban közölt változata.

Amennyiben az ajánlás nem tartalmaz keltezést vagy dátumozást, az ajánlás helyeként az azt hordozó nyomtatvány nyomtatási helyét, illetve az RMNy-ben meghatározott évszámát adtam meg. Abban az esetben, amikor hiányos vagy ismeretlen példány miatt nem megállapítható a dedikáció nyelve nincs adat (n.a.) megjelölést alkalmaztam, ugyanis nem feltételezhető minden esetben, hogy az ajánlás nyelve megegyezik a kiadvány főszövegének nyelvével. A hálózati megjelenítésben fontos az ismeretlen személyek feltüntetése is, így ezekben az esetekben az *ismeretlen+RMNy-azonosító* szintaxisú adatmegjelölést használtam.

A disszertációban az ajánlások és előszavak műfaji-retorikai elkülönítését nem tekintettem feladatommak. Pesti Brigitta módszertanát és definícióhasználatát⁶³⁵ követve az ajánlások alapvető funkciójának tekintetem, hogy az anyagi és szellemi támogatás megszerzésének eszközeként szolgáltak, vagy meglevő támogatás esetén annak

⁶³³ ANSELL és PADGET, „Robust Action and the Rise of the Medici, 1400-1434”; HORCH, *Buchwidmungen der Frühen Neuzeit als Quellen der Stadt-, Sozial- und Druckgeschichte: Kritische Analyse der Dedikationen in volkssprachlichen Mainzer Drucken des 16. Jahrhunderts- Unter Verwendung statistischer, netzwerkanalytischer und textinterpretatorischer Methoden.*

⁶³⁴ A dedikációk azonosítójának szintaxisa: D_RMNy-szám RMNy-en belüli mű száma/sorszám, amelyben az RMNy-azonosítót kapcsos zárójelben követheti a nyomtatványban kiadott mű száma, ha az ajánlás nem a teljes kiadványra vonatkozik. A / után pedig sorszámozva van a dedikációk száma, ha adott kiadványban több ajánlás szerepel. Ha egy ajánlásnak több megszólítottja van, az azonos dedikációs ID-vel, de különböző kapcsolat-nyilvántartási azonosítóval rendelkezik.

⁶³⁵ PESTI, *Dedikáció és mecénatúra Magyarországon a 17. században.*

reprezentációjaként. Az ajánlás többnyire tehát egy kölcsönös érdek kifejeződése: a legfontosabb, hogy a szerző jelentős támogatásra számíthatott (akár a nyomtatvány költségeinek átvállalása, pénzadomány, hivatali kinevezés vagy akár nemesi cím formájában), illetve a mecénás személyének és rangjának feltüntetése jelentősen hozzájárulhatott a szerző társadalmi megbecsültségéhez. A nyomtatvány ajánlása „megtiszteltetésnek számított”, tehát a patrónus jó hírét és érdekeit is szolgálta.⁶³⁶

Pesti Brigitta a nemzetközi szakirodalomra támaszkodva tipologizálja a magyarországi nyomtatványanyagban megjelenő ajánlástípusokat. Elkülöníti az ajánlóleveleket, amelyek a 17. századi Magyarországon a dedikációk szinte kizárólagos, leggyakoribb formájaként határoz meg.⁶³⁷ Megállapítása szerint a dedikációs költemény⁶³⁸ mint a dedikációs levelek egy alfaja viszonylag ritka a magyarországi anyagban. A dedikációs lap (*Dedikationstafel*) kutatásai szerint a második legnépszerűbb ajánlási forma, amely többnyire epigrammaszerű, és valószínűsíthetően azokban az esetekben volt használatos, amikor ma kötet kiadásának támogatása már biztosítva volt. Tehát a célja kevésbé a támogatás megszerzése, hanem inkább annak illusztrálása, reprezentációja volt.⁶³⁹ A dedikációs illusztráció többnyire bármely tárgy felajánlásának kép ábrázolására szolgált, de Pesti Brigitta kutatása magyar kéziratban vagy nyomtatványban csupán két példát talált erre a típusra. Ide sorolja azonban a mecénás címerének kötetben való elhelyezését is, ez a gyakorlat ugyanis a kora újkori nyomtatványokban jóval elterjedtebb, mint a dedikációs illusztráció.⁶⁴⁰

Pesti Brigitta külön elemzi az előljáró beszédek is, ugyanis ennek a prelimináriának a keveredése az ajánlás műfajával kifejezetten gyakori. Alapvetően azonban az előljáró beszéd címzettje – amennyiben nem kevert esetről beszélünk – minden esetben általános, a „kegyes, jóakaró olvasó”.⁶⁴¹ Ennek megfelelően az ajánlások közé nem vettem be a teljes olvasóközönséget megszólítani kívánó előszavakat, az olvasónak szóló lectori salutem-jellegű ajánlásokat. Míg ugyanis a dedikációt a szerző–mű–patrónus hármasa határozza meg, az előszó a szerző–mű–olvasó tematikus csomópontok köré szerveződik.⁶⁴² Minden olyan prelimináriát ajánlasként rögzítettem, amelyben nem az olvasót, hanem egy konkrét személy vagy testület felé irányuló kommunikációs gesztusként regisztrált az RMNy I. tartalmi

⁶³⁶ Uo., 40.

⁶³⁷ Uo., 51.

⁶³⁸ Uo., 52–53.

⁶³⁹ Uo., 58.

⁶⁴⁰ Uo., 68.

⁶⁴¹ Uo., 69.

⁶⁴² Uo., 70.

leírása. Nem kezeltem ajánlásként az üdvözlő verseket és más köszöntő vagy egyéb megszólító jelleggel bíró alkalmi szövegeket. Pesti Brigitta összefoglalásának megfelelően ezek ugyanis sokkal inkább a „könyv ajánlásaként” funkcionálnak, céljuk általában nem a támogatás megszerzése, hanem az olvasó megszólítása.⁶⁴³ Bár ezek az esetek nem tekinthetők dedikációnak, de a személyközi kapcsolatoknál mindenképp érdemes számon tartanunk őket, hiszen visszajelzést adnak a nyomtatvány kiadása körüli személyi kapcsolathálóról. Ezért a nyomtatványokhoz kapcsolható személyek típusainál minden esetben felvettem, ha egy műnek – nem külön ajánlásban – címzettje van, mint például egy lakodalmi vers, vagy gyászbeszéd esetén.

Az 1473 és 1600 közötti nyomtatványanyag ajánlásainak vizsgálatára egy-egy műfajcsoportot illetően már történtek vizsgálatok, átfogó rendszerezésre azonban nem került sor. Zvara Edina Beythe család könyves műveltségének elemzésekor emeli ki a possessorbejegyzések és az ajánlások szerepét, illetve a 16–17. századi magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavait és ajánlásait adta ki és vizsgálta.⁶⁴⁴ Péter Katalin az ajánlásokat nem egyesével, hanem társadalmi csoportonként elemzi, tanulmánya azonban egyesével nem közli az adatokat, ez nehezíti az eredmények pontos összehasonlítását.⁶⁴⁵ 1473 és 1600 között 275 nyomtatványban 294 ajánlást találhatunk. Ez azt jelenti, hogy az összes ismert magyarországi vagy külföldön magyarul megjelent 955 nyomtatvány 29%-a tartalmaz valamilyen dedikációt. Ezekben 151 személy dedikál művet összesen 289 megszólítottnak, amely 423 kapcsolatot jelent összesen 433 személy között.

A dedikációval ellátott kiadványok számának időbeli alakulását nézve elmondható, hogy mivel 1473 és 1533 között évente 0 és 4 között van a megjelenő nyomtatványok száma, ezért a dedikációkat is maximum egyet, legfeljebb kettőt találunk.⁶⁴⁶ 1538-tól folyamatossá válik a könyvtermelés (minden évben jelenik meg min. egy kiadvány), ezzel együtt elkezd növekedni az ajánlásokat tartalmazó kötetek száma is. Átlagosan a kiadványok harmadában található ajánlás, azonban csak 1552 után lesz a jelenség annyira általános, hogy minden évben jelenik meg legalább egy ajánlást tartalmazó nyomtatvány. A folyamatban egyedül az 1565-ös év jelent szünetet, erre az évre egyébként is csak 6 nyomtatványt tudunk datálni,

⁶⁴³ Uo., 55.

⁶⁴⁴ ZVARA Edina, *Nyugat-dunántúli protestáns lelkészek könyvei a késő humanizmus korában* (Szeged - Budapest: Szegedi Tudományegyetem - Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013); ZVARA Edina, *„Az keresztyén olvasóknak”: Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból*, szerk. JANKOVICS József (Budapest: Balassi Kiadó, 2003).

⁶⁴⁵ PÉTER, „Romlás és szellemi műveltség állapotaiban a 17. század fordulóján”.

⁶⁴⁶ Lásd a mellékletben: 5/11.: *Dedikációval rendelkező nyomtatványok évenkénti eloszlása*

amelyek mindegyike ajánlás nélkül jelent meg. 1566-tól azonban újra minden évben jelenik meg ajánlással kiadott könyv, néhány kiugró év kivételével az ajánlások aránya a 30%-ot nem haladja meg. Az ajánlásoknak több mint a fele (183) 1565 utáni nyomtatványban található, egy harmaduk pedig csak a század utolsó három évtizedére korlátozódik.⁶⁴⁷

Pesti Brigitta megállapítása szerint a 17. századi magyarországi nyomtatványokban, a dedikációk nyelve a főszöveghez hasonlóan egyre nagyobb arányban lesz nemzeti nyelvű, de a fejlődés nem párhuzamos, a szöveg nyelve ugyanis a megszólítotthoz alkalmazkodik. A latin nyelvű művek esetében minden esetben latin ajánlást találunk, de magyar (és más nemzeti) nyelvű főszövegnél nem egyértelmű, hogy az ajánlás is magyar nyelven íródott. A nemzeti nyelvű műveknek is sok esetben latin, vagy esetenként kétnyelvű (latin és magyar) a dedikációja.⁶⁴⁸ Az 1543 és 1600 közötti dedikációt nézve azt látni, hogy az ajánlások többsége latin nyelvű marad: összesen 175 latin nyelvű ajánlás mellett 94 magyar, 14 német, 2 lengyel, 1 horvát és 1 román nyelvű dedikáció található az anyagban. Ezek növekedési trendje nem követi automatikusan a nemzeti nyelvű művek számának növekedését.⁶⁴⁹ Az ajánlások nyelvének időbeli változását nézve pedig az látható, hogy az 1570-es években eléri nemzeti nyelvű dedikációk a latin nyelvűek számát, ezt követően ez a szám azonban stagnál, a latin nyelvű dedikációk száma viszont több ugrásszerű növekedést is mutat az évszázad utolsó három évtizedében, amikor ezzel párhuzamosan éppen a magyar nyelvű nyomtatványok száma emelkedik. Pesti Brigitta kifejti, hogy a dedikációk esetében a latin nyelv megtartása a megszólítottak felé tett gesztus, tehát a megszólított elvárásaihoz igazodik. Míg az anyanyelven olvasó „profán tömeg” jelenthette az 1570-es évektől megugró számú, nemzeti nyelvű és tematikailag is elvilágiasodó művek olvasóközönségét, addig a mecénások nem tartoztak ebbe a tömegbe, hanem a bizonyosan latinul tudó, ha nem is tudós, de átlagosan magasabban edukált társadalmi réteg tagjait jelentették.⁶⁵⁰

A legtöbb ajánlással rendelkező kötet Kolozsváron, Bártfán és Debrecenben jelent meg, a megjelent kiadványok és az ajánlással megjelent kiadványok arányát tekintve azonban arra kell felfigyelnünk, hogy azokban a nyomdászműhelyekben ahol csupán néhány vagy egy kiadványt jelent meg, ott ezek az egyszeri kiadások mind ajánlással jelentek meg.⁶⁵¹ Ez a trend jól mutatja, hogy azok a nyomdászműhelyek és szerzők, amelyek már egy szélesebb

⁶⁴⁷ Lásd a mellékletben: 5/12.: *Dedikációval megjelent művek és az összes megjelent mű arányának változása*

⁶⁴⁸ PESTI, *Dedikáció és mecénatúra Magyarországon a 17. században*, 77.

⁶⁴⁹ Lásd a mellékletben: 5/14.: *Dedikációk nyelvi megoszlása*

⁶⁵⁰ PESTI, *Dedikáció és mecénatúra Magyarországon a 17. században*, 77.

⁶⁵¹ Lásd a mellékletben: 5/13.: *Dedikációval rendelkező nyomtatványok eloszlása a megjelenés helye szerint*

réteg, egy személyes megnevezést nem igénylő piac számára tudtak dolgozni, nem feltétlenül igényelték a személyes köszönetnyilvánítást vagy támogatási kérelmet. Az eleve sok nyomtatványt kiadó műhelyekkel ellentétben az eseti kiadások, rövid idejű nyomdászati tevékenységek viszont mind az ajánlások által reprezentált személyi kapcsolaton alapulnak, és nem az úgy nevezett piaci igényeken. Óváron például három kötet jelent meg (RMNy 151, 157, 158), ezek mindegyike a köteteket kiadó nyomdász, Huszár Gál dedikációjával. A besztercebányai, alsólindvai, nedelici, budai, semptei, galgóci nyomtatványok szintén ezt a mintát követik. Ugyanez mondható el a külföldi megjelenésű RMNy-anyagról: a Lembergben, Poznanban, Frankfurt am Mainban, Zürichben, Antwerpenben megjelent egy-egy kiadvány többnyire tartalmaz dedikációt, még a bécsi nyomtatványanyag is 30-ból 14 esetben ajánlással jelent meg. Tehát bár Kolozsvár, Bártfa és Debrecen kiemelkedő az ott megjelent ajánlások számosságát tekintve, az arányokat nézve Bártfán 43%-ban, Kolozsváron 22%-ban, Debrecenben pedig 23%-ban találhatunk dedikációt. Kiemelkedő eset még Brassó, ahol 119 nyomtatvány jelent meg, de csak 19 tartalmazott ajánlást, ez arra utal, hogy nagy volt a piac eltartó képessége. A nyomtatványok felekezeti hovatarozása szerint⁶⁵² megfigyelhető, hogy az 1473 és 1600 között megjelent kiadványok az evangélikus, unitárius és református kötetek közel 40%-a tartalmaz dedikációt, míg a katolikus kiadványoknak csak 29%-a, a világi nyomtatványoknak pedig mindössze 24%-a.

A kiadványok műfaji sajátosságait⁶⁵³ a dedikációkkal összevetve Pesti megállapítja, hogy a 17. századi magyarországi nyomtatványokban legnagyobb arányban a vallás közösségi és magános gyakorlatát szolgáló műfajok rendelkeznek dedikációval, főként a prédikációk, postillák, énekeskönyv, imádságos- és elmélkedőkönyvek.⁶⁵⁴ Ez már a 15-16. századi anyagra is jellemző: a vallási tanítások, elmélkedések, postillák, prédikációk, katekizmusok kifejezetten gyakran tartalmaznak dedikációt, átlagosan 46%-ban. A vallási vitairatoknak pedig 44%-a tartalmaz ajánlást. Ha összegezve tekintünk az egyházi-vallási funkciójú műfajcsoportokra, akkor elmondható, hogy 32%-uk tartalmaz dedikációt, akárcsak a bölcséleti, tudományos és iskolai nyomtatványok. Az arány az egyéb szépirodalmi művekhez sorolható kiadványoknál is csak 21%, például krónikás énekeknel a dedikációval ellátott kiadványok nem érik el a 10%-ot, míg a históriás énekek közel 20%-a tartalmaz ajánlást. A dedikációknak nemcsak megléte, hanem a hiánya is esetenként

⁶⁵² Lásd a mellékletben: 5/16.: *Dedikációk megoszlása a kiadványok felekezetiisége szerint*

⁶⁵³ Lásd a mellékletben: 5/7.: *Ajánlások a régi magyarországi nyomtatványok (1473–1600) kötetiben a műfaj és a megjelenés helye szerint*; 5/15.: *Dedikációk megoszlása különböző műfaji csoportokban*

⁶⁵⁴ PESTI, *Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. században*, 169.

összefüggést mutat a kiadvány műfaji, felekezeti vagy nyelvi jellemzőivel, Pesti megfigyelésének megfelelően. A 17. században például az énekeskönyveknél az ajánlások nagyarányú hiánya például a műfaj népszerűségével magyarázható, ugyanis feltehetően az eladott példányok fedezték a kiadás költségeit, ugyanez igaz a kalendáriumokra.⁶⁵⁵ Érdekes azonban, hogy a 16. században a kalendáriumokból nem hiányoznak teljes mértékben az ajánlások: mintegy 20%-ukban szerepelt dedikáció. Az alkalmi nyomtatványok 26%-a tartalmaz ajánló típusú megszólítást is, annak ellenére, hogy az adatbázisban az alkalmi versek (köszöntők, gyászversek, stb.) címzettjeit nem dedikációs, hanem egyéb kapcsolatként rögzítettem. Az állam életével kapcsolatos kiadványok esetében 21-ből 8 nyomtatványban van ajánlás. Ezekből csak kettő szól személyes patrónushoz, a többségüket vagy az uralkodónak vagy a városvezetésnek ajánlották.

Az ajánlásokban reprezentálódó kapcsolatok részletes elemzését a hálózati interpretáció részeként végzem el a következő fejezetekben. Az ajánlások hálózatelemzése ugyanis lehetőséget ad a különböző mecénási alhálózatok detektálására, a szerzők támogatói körének felrajzolására és jellemzésére, annak vizsgálatával, hogy ezek az alhálózatok hogyan kapcsolódnak egymáshoz.

5.5. Kimaradt adatok és a bővítés irányai: *Régi magyar könyvtár III/1-2.* és a *Pótlások* kötetei

A disszertáció célja a Magyarországon publikációs térhez jutó szerzők hálózatának feltérképezése, ez azonban csupán egy lehatárolt szeletét jelenti az úgy nevezett magyarországi, hungarus szövegközpontú értelmiségi csoportoknak. Ezek ugyanis a korszakban határozottan és szándékoltan nemzetközi (vagy nemzetek feletti) közösségként igyekeztek működni, ezért indokolt az RMNy I. adatainak kiegészítése a magyarországi szerzők külföldi megjelenéseivel. A disszertáció keretein belül azonban csak az első forráscsoport adatai vizsgálhatóak, elsődleges célja a kutatás folytatásának és bővítésének az RMNy gyűjtésén kívül eső, tehát a magyarországi szerzőktől külföldön idegen nyelven megjelent művek és hozzájuk kapcsolható személyek bevonása az elemzésbe.

⁶⁵⁵ Uo., 170.

A jelen kutatásból kimaradó adatokat a Régi magyar könyvtár III. első és második kötete⁶⁵⁶, illetve ezen adatok javítását és kiegészítését tartalmazó öt *Pótlások*⁶⁵⁷ kötet tartalmazza. Az RMK III. és az RMNy anyagának szétválasztása Szabó Károly szerkesztési koncepcióját tükrözi. Az elsődlegesen gyűjtött külföldön vagy Magyarországon megjelent magyar nyelvű nyomtatványok és a Magyarországon megjelent bármely nyelvű kiadványok után Szabó Károly következő munkájában a külföldön megjelent nem magyar nyelvű, de magyarországi szerző⁶⁵⁸ által írt munkákat kezdte kötetbe foglalni. Halála után Hellebrandt Árpád folytatta a gyűjtést és összegzést. A RMK III/1-2. kötetét több mint száz éven keresztül terebélyes adalékirodalom követte, amelynek összegzését 1990 és 1996 között öt ún. *Pótlások* kötetben adták ki Borsa Gedeon irányításával. Ezek a kötetek rendkívül fontos forrásnak számítanak, még akkor is, ha gyűjtési körül méretéből adódóan korpusza messze nem mondható teljesnek, és a kötetek saját vállalásuk szerint „nem széleskörű, régóta folyó és rendszeres gyűjtésen alapuló adatközlésként”, hanem az „eddig – sokszor esetlegesen – összegyűlt kiegészítések, javítások hozzáférhetővé tételeként” kezelendők.⁶⁵⁹ Ebből fakad, hogy az RMK által leírt kötetek adatai adatminőség szempontjából nem kezelhetőek egy platformon az RMNy-ben leírt adatokkal⁶⁶⁰, a hiányosság és a kötetek bekerülésének esetlegessége nagyobb mértékű, amely olyan torzításokhoz vezethetne, amely más, ill. bővített módszertani eszközök használatát indokolnák. Éppen ezért a két adathalmaz egymással való összefésülése csak egy külön projekt keretén belül lehetne megvalósítható.

Az RMK III.-ban és kiegészítéseiben szereplő adatok mennyisége is a feldolgozás külön kutatásban való megvalósítását indokolják. A disszertációban tárgyalt időszakra vonatkozóan az RMK III./1-2. kötetében 1480 és 1601 között 970 nyomtatványt jegyeznek. A *Pótlások 1.* kötetében ezt 649 tétel, majd a 4. kötetben még 181 tétel egészíti ki. Ezen felül

⁶⁵⁶ SZABÓ és HELLEBRANT, *RMK III./1.*; SZABÓ Károly és HELLEBRANT Árpád, *Régi magyar könyvtár III.: Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve*, 2. (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1898), hozzáférés: 2020.08.26, <http://archive.org/details/rgimagyarknyvtr06sztrgoog>.

⁶⁵⁷ BORSA, DÖRNYEI és SZÁLKA, *Régi Magyar Könyvtár III.: Pótlások, kiegészítések, javítások*.

⁶⁵⁸ Szabó Károly szerzőfogalmát pontosítva a *Pótlások* kötetei magyarországi, azaz hungarus szerzőként kezelnek minden olyan személyt, aki Magyarország területén született, vagy hosszabb-rövidebb ideig Magyarországon élt, és ezalatt az idő alatt nyomtatásban megjelenő műveket alkotott. (Az utóbbi csoportba tartozó szerzőknek csak az ez idő alatt megjelent műveit tartalmazza a bibliográfia.) Uo.

⁶⁵⁹ Uo.

⁶⁶⁰ „A jelen összeállítás tehát nem az RMNy igényességével kívánja az RMK III kiegészítéseit közreadni, hanem inkább a Sztripszky-féle Adalékokhoz hasonló céllal készült. [...] A mostani kiadás célja az eddig összegyűlt adatok közreadása, nem volt azonban mód a rendszeres adatfeltárára, minden nyomtatványnak kézbevétele alapján történő leírására. Így nagyon sok esetben meg kellett elégedni annyi adattal, olyan leírással, amennyit és amilyent a forrásokban találni lehetett. Ez magyarázza az egyes leírások közti – sokszor rendkívül nagy – eltéréseket.” Uo.

több, nem számozott utalótételben javítják, egészítik ki az RMK III/1-2. kötetében már felvett és sorszámot kapott nyomtatványok adatait. Az RMNy I. kötetében kiegészítve az RMNy-S tételekkel 956 nyomtatvány szerepel, ehhez 1535 személy (és testület) köthető, az RMK III. (és kiegészítései) esetében pedig a közel 1500 nyomtatvánnyal és ehhez arányosan becsülve közel 2000 személynévvel kell számolnunk. Ezeknek az adatoknak az összefésülése – mind tartalmi, mind formai szempontból – egy különálló és a disszertáció keretein túlmutató kutatást feltételez.⁶⁶¹

Ennek remélhető jövőbeli megvalósulásáig az RMNy I. kötetének anyagának elemzésével a kezdeti lépéseket tehetjük meg, és a Magyarországon, ill. magyar nyelven publikációs térhez jutó alkotók műveinek személyi beágyazottságát tehetjük láthatóvá.

⁶⁶¹ A MOKKA-R katalógus adatbázisa (*Magyar Országos Közös Katalógus – Régi Nyomtatványok*, é. n., hozzáférés: 2020.08.26, <http://www.eruditio.hu/lectio/mokka-r>.) ugyan lehetővé teszi az RMNy I. és az RMK III/1-2. tételeinek együttes kereshetőségét, azonban a feldolgozás a kapcsolattípusoknak csak néhány fajtáját érinti (szerzők, nyomdászok, közreműködők. Mivel az RMNy tételeit vizsgálva éppen a többféle kiadvány-személy kapcsolat felvázolás volt a célom – kiemelve az ajánlások szerepét –, ezért ennek az adategyüttesnek az átvétele és feldolgozása meghaladta volna a disszertáció időbeli keretét.

6. A publikációs térhez jutó értelmiségek hálózatai: összekapcsolódási mintázatok a régi magyarországi nyomtatványok alapján 1473–1600 között

Az 1473 és 1600 között megjelent hungarika nyomtatványanyaghoz köthető személyek hálózatának elemzése lehetőséget ad arra, hogy egy nagyobb, eddig lineárisan vizsgálható adathalmazban mutassunk rá együttműködő csoportokra. A következő fejezetben az előbb tárgyalt adatmodell és adatkategóriák alapján végzem el az RMNy I. és RMNy-S kötetek köré szerveződő értelmiségi, irodalmi tevékenységet végző hálózat elemzését. Az RMNy anyaga már önmagában olyan csoportot definiál, amelyben a szerzők (szerkesztők, fordítók), publikációs térhez jutó alkotók, nyomdászok és kiadást elősegítő szereplők – tehát irodalmi tevékenységet végzők lépnek interakcióba egymással a megjelent műveken keresztül. A disszertáció bevezetésében leírt kérdésfeltevéseknek megfelelően a feltárható adatok alapján igyekszem megválaszolni, hogy milyen modellt és együttműködési mintázatot rajzolnak ki az összekapcsolódások, illetve kik jelentik a hálózat szempontjából az ún. gyenge kapcsolatokat, akik kulcsszerepet játszanak a különböző alcsoportok összekapcsolásában, és lehetővé teszik az elkülönülő csoportok közti információáramlást.⁶⁶²

6.1. Az RMNy-hez kapcsolódó személyek hálózata

Az RMNy I. és RMNy-S korpusza megfelelő arra, hogy a csoportosulásokat összekötő sokféle kapcsolati típus legtöbbszörét reprezentálja és többretegű, multiplex hálózatként elemezhetővé, vizualizálhatóvá tegye. A hálózatelemzés azonban nem törekedhet a személyközi kapcsolatok összességének feltérképezésére, ezért a továbbiakban a felvett kapcsolattípusok közül kiemelem a szöveggel való tevékenységekhez leginkább kötődő kapcsolati tartalmakat.

Az elemzés középpontjába állított hálózat elemeit az RMNy I és RMNy-S kötetek, illetve a hozzájuk kapcsolódó személyek – szerzők, nyomdászok, mecénások, stb. – alkotják. A hálózat az összes felvett –12 – kapcsolattípus alapján 4492 kapcsolatot, 1535 személyt és

⁶⁶² Lásd a mellékletben: 6/1.: *Az 1473 és 1600 között megjelent RMNy-kötetekhez kapcsolható személyek teljes hálózata*. Az ábra az 1473 és 1600 között megjelent RMNy-kötetekhez kapcsolható személyek teljes hálózatát mutatja. A hálózat szín szerinti elosztása az összekapcsolódó klasztereket jelzi, a kiemelt csomópontok a nagy közönség centralitással rendelkező szereplők, akik a hálózatot összetartóknak tekinthetők.

955 művet tartalmaz.⁶⁶³ A hálózat elemeit összekötő kapcsolatok 23%-át a nyomdászti tevékenység, 20%-át az alkotói (szerzői, fordítói, összeállítói) kapcsolatok jelentik. A kapcsolatok 15%-a valamilyen címzett műben, és nem dedikációban való megszólítása, jellemzően ez az alkalmi versek dedikáltjait köti a hálózathoz. Az ajánlások kiemelt kapcsolattípusként jelennek meg a hálózatban, ezért elemzésüket külön alfejezetben végzem el. A teljes hálózatban a kapcsolatok 16%-a a dedikáció szerzője felől mutat az ajánlás címzettjére. A hálózatban szereplő 12 kapcsolattípus közül ez a két interakció (a dedikáció írója felől az ajánlást hordozó kötet felé, és az ajánlást hordozó kötet irányából a dedikáció címzettje felé mutató kapcsolat) számít irányítottnak, a fennmaradó összeköttetések azonban szimmetrikusak. A hálózat multiplex, többrétegű, azaz két pont között több kapcsolat is lehetséges, ezek rétegződése a mellékletben szereplő ábrákon nyomon követhető.⁶⁶⁴

A hálózat pontosabb megközelíthetőségéhez a kapcsolattípusok közül érdemes kiemelni 10-et, azokat, amelyek kimondottan a publikálás körüli tevékenységre korlátozódnak. A teljes kapcsolati hálóból így ezúttal nem veszem figyelembe az idézett személyekre (35 kapcsolat) és az előzmény szerzőjére vagy kiadójára vonatkozó (206) kapcsolatokat. Bár ezek vizsgálata nem lenne értelmetlen, de elemzésük egy intertextualitásra és filológiai hagyományképződést elemző vizsgálatra nyit lehetőséget, amely jelen disszertációnak nem célja, viszont egy későbbi kutatásban mindenképpen vizsgálatra érdemesnek tartom. Emellett az idézett személyek 35 kapcsolata nem szignifikáns, az adatok kis száma is mutatja, hogy említésük az RMNy-tételek leírásában inkább esetleges, így ezek átfogó vizsgálatához további szövegelemzésekre lenne szükség. Az előzményműhöz kapcsolódó adatok minőségére ugyanez vonatkozik. Bár ezen kapcsolatok száma már jelentősebb, de eltávolításuk nem érinti lényegi módon a hálózat struktúráját, eltávolításukkal nem változik a kimutatható alhálózatok, komponensek száma. Tehát a fent említett, esetlegesen felvett adatok nem jelentenek híd-kapcsolatokat két egyébként elkülönülő csoportosodás között. Így a kapcsolatok közül a hálózatelemzésben a következő személy-kötet kapcsolatokat vizsgálom: nyomdász (sajtó alá rendező, korrektor, nyomda tulajdonosa); alkotó (szerző, összeállító, fordító, átdolgozó, szerkesztő); nyomtatványban kiadott alkotó (fordító, szerző, összeállító); címzett: nyomtatvány és nyomtatványban szereplő egyedi mű címzettje, megszólítottja (vitapartnere, vita résztvevője); dedikáció címzettje; dedikáció szerzője;

⁶⁶³ Lásd a mellékletben: 6/2.: *Az 1473 és 1600 között megjelent RMNy-kötetekhez kapcsolható személyek teljes hálózata kapcsolattípusonkénti bontásban.* Az ábrán az RMNy-kötetekhez kapcsolható személyek teljes hálózata látható kapcsolattípusonkénti bontásban.

⁶⁶⁴ Lásd a mellékletben: 6/6.-tól a 6/13.-ig ábráig.

előzménymű alkotója-kiadója; kiadást elősegítő személy (támogató, kérő, anyagi támogató); tulajdoni viszony (címere szerepel, könyvtárában volt); egyéb (hitelesítő, aláíró, környezetéhez köthető) és nyomtatvány terjesztéséhez köthető személy (kiadó, könyvárus).⁶⁶⁵

A hálózat a részletesen vizsgált, tartalmilag is releváns tíz kapcsolattípus alapján tehát 4251 link által összekötött 2398 elemből – 955 RMNy-kötetből és az azokkal kapcsolatban álló 1443 személyből – áll.⁶⁶⁶ Ez a hálózat szintén multiplex, irányítottságát tekintve vegyes: a dedikációkat jelentő kapcsolattípusok irányítottak (az ajánlás szerzője felől a címzett felé mutatnak), a többi kapcsolat szimmetrikusként jelenik meg. A hálózatban szereplők átlagos fokszáma 3,5; és 24 egymástól elkülönülő komponensre oszlik. Az RMNy-megjelenések évszámát tekintetbe véve a hálózat dinamikus, így nyomon követhető annak időbeli változása, a kapcsolatok sűrűsödése. A hálózatból kiemelkedik egy ún. óriáskomponens, azaz a hálózat centrumában lévő alcsoportja, amely az elemek 96%-át (920 kötetet és 1391 személyt), illetve a kapcsolatok 98%-át (4159) tartalmazza.⁶⁶⁷

6.2. A hálózatban kialakuló csoportosodási formák

6.2.1. Kiscsoportok a periférián

A perifériának tekinthető, egymástól elkülönülő 23 kis elemszámú csoportból 6 olyat találunk, amely hálózati szempontból irreleváns: egy személy és a hozzá kapcsolódó (általa írt vagy kiadott) kötet párosát foglalja magába. A többi kis hálózati alcsoporton viszont már megfigyelhető nyomdász és szerző, vagy nyomdász, szerző és címzett közös tevékenységének mintázata. Ezeket a mellékletben található ábrán figyelhetjük meg, a kapcsolatokat típusuk szerint különböző színek jelölik.⁶⁶⁸

A periférikus csoportok két legnagyobbját Lukas Trapoldner (?–1547) és Valentinus Corvinus nyomdászati tevékenysége, ill. Adam Czahrowski (1565–1599) és John Wohlrab özvegyének köre alkotja. Utóbbi két csoportosodás a 16. század utolsó éveiben Lembergben

⁶⁶⁵ A hálózatot létrehozó kapcsolattípusok eloszlását lásd a mellékletben: 6/3.: *A hálózatot létrehozó kapcsolattípusok időbeli megoszlása*; 6/4.: *A hálózatot létrehozó kapcsolattípusok helybeli megoszlása*, 6/5.: *A hálózatot létrehozó kapcsolattípusok*.

⁶⁶⁶ Lásd a mellékletben: 6/14.: *Irodalmi tevékenységet végzők hálózata az 1473 és 1600 között megjelent régi magyarországi nyomtatványok körül (nagy fokszámú csomópontok)* és 6/15.: *Irodalmi tevékenységet végzők hálózata az 1473 és 1600 között megjelent régi magyarországi nyomtatványok körül (összekötők)*

⁶⁶⁷ A hálózat óriáskomponensének vizualizációját a kapcsolattípusok, a nyomtatás hely, nyelv, felekezeti és műfaj szerinti lebontásban a melléklet 6/18–6.22-es ábrái mutatják.

⁶⁶⁸ Lásd a mellékletben: 6/16.: *A hálózat 23 különálló alkomponense, amelyek nem kötődnek az óriáskomponenshez*.

és Poznanban kiadott művek köré szerveződik, érdekesebb azonban a „legnagyobb kis komponens”. Trapoldner köre és perifériára szorulása jól mutatja az 1527 és 1530 között elinduló szebeni nyomdászat folytatás nélkül maradását. Ráadásul éppen a legelső 16. századi magyarországi nyomda működésének elindulása körüli támogatói, szerzői és nyomdai kör összekapcsoltságát emelik ki.⁶⁶⁹ Ez a kis kör Lukas Trapoldner és Valentinus Corvinus közös nyomdászati tevékenysége körül alakult ki, bár Valentinus Corvinus csupán három kötet társnyomdászaként szerepel, illetve egy Szeben bírának írott dedikáció szerzőjeként, az alhálózathoz kapcsolódó négy másik személyhez közvetlenül nem, csak Trapoldneren keresztül kapcsolódik. Ebbe a kapcsolathálóba tartozik Thomas Gemmarius helybeli iskolamester, aki a bécsi egyetemen tanult,⁶⁷⁰ és akinek grammatikáját (*Libellus grammaticus*, RMNy9) 1529-ben adta ki a szebeni nyomdász. Művét Johann Pemfflinger Johannak, Marcus Pemfflinger erdélyi szász ispán akkor épp Szebenben tartózkodó fiának ajánlotta. A Trapoldner munkája által összekapcsolódó közösségbe tartozik Sebastian Pauschner (1490/95–1534), lőcsei származású, Szebenbe került orvos, aki az első Magyarországon megjelent orvosi mű szerzőjeként azonosítható, és aki Johannes Schirmernek, Brassó bírójának címezte a Trapoldner által 1530-ban kiadott *Eine kleine Unterrichtungen* (RMNy10) című művét. Az első szebeni nyomda körüli értelmiségiek kapcsolathálója azonban bár a legnagyobb a periférikus csoportok között, de a hálózat központi óriáskomponenséhez nem tud csatlakozni, és még így is messze elmarad az említett óriáskomponens alkotó klaszterek és csoportosodások számosságától és összetettségétől egyaránt.

6.2.2. Az óriáskomponensben kialakuló klaszterek

A hálózat kiemelt, egymással nagyobb összekapcsolódó halmazt alkotó óriáskomponensét a benne kialakuló klaszterek elemzésével lehet jobban megközelíteni. A klaszterelemzés algoritmikus módon adja meg, hogy az összekapcsolódások alapján milyen csoportok, klaszterek különíthetők el a hálózatban. Jelen esetben 23 ilyen csoport található,⁶⁷¹ amelyek közt a későbbiekben elemzett összekötők jelentenek áthidaló, gyenge kapcsolatot.

⁶⁶⁹ Lásd a mellékletben: 6/17.: *A hálózat két legnagyobb periférikus alkomponense.*

⁶⁷⁰ DR. SCHRAUF Károly, *A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1902), 436.

⁶⁷¹ Lásd a mellékletben: 6/23.: *Az óriáskomponens klaszterei és a törésponti helyzetben levő szereplők.*

A klasztereket a könnyebb követhetőség érdekében kódszámukra hivatkozva elemzem.⁶⁷² Először felsorolásszerűen összefoglalom a hálózat óriáskomponensében felfedhető szorosabb csoportosodások, klaszterek meghatározó jellemzőit, majd ezeket az őket meghatározó kapcsolattípusok, nyomdai, műfaji és felekezeti jellemzők alapján hasonlítom össze.⁶⁷³ Ezt követően két kiemelkedő csoportosodás (a legnagyobb elemszámú, illetve a legsűrűbb klaszter) részletesebb hálózatát is felrajzolom, ezekben demonstrálva a csoportosodás modelljeit.

A hálózatban megjelenő klaszterek

A C0-val jelölt csoportosodás 35 kapcsolatot, 22 személyt és 8 nyomtatványt foglal magába, legmagasabb fokszámú szereplői a Confessionale nyomdásza, Laudivius (1435–?), Mátyás magyar király és Andreas Hess. A teljes hálózat központi óriáskomponensének ez a szorosabban összekapcsolódó része alapvetően a budai nyomda működési körébe tartozó szereplőket, és azok további kapcsolatait foglalja magába.

A C1 jelölésű klaszter 389 kapcsolatot, 58 nyomtatványt és 99 személyt tartalmaz, legnagyobb fokszámú szereplői Huszár Gál (1512?–1575) és Hieronymus Vietor (1480-as évek első fele–1546), legfontosabb összekötői funkciót azonban Sylvester János (1504–1552) látja el benne. A hálózati rész egyik fontos jellemzője, hogy a nyomdahely szempontjából kifejezetten heterogén, 10 nyomtatási hely tevékenysége is reprezentálódik benne. Két, Adler Ägid (?–1552) által Bécsben nyomtatott kötet és ezek szerzői (Armbrust Kristóf és Literatus Péter) alkotják a C2 jelű hálózati alcsoportot, ám ez mindössze öt kapcsolatot jelent.

A C3-as klaszter már jóval nagyobb: 244 kapcsolat, 80 személy és 74 nyomtatvány tartozik össze benne, jellemzően a brassói nyomda tevékenységét lefedve. Legnagyobb fokszámú tagjai, nem meglepő módon a kiadványok nyomdászai és összeállítói, Johannes Honter (1498–1549) és Valentin Wagner (1510–1520 között–1557). Emellett a csoportosodásnak még a sárvári, keresztúri és bártfai nyomdához is van összekötő kapcsolata. Összekötők, azaz legmagasabb közösség centralitású személyekként Melanchton és Luther neve jelenik meg, ami azt mutatja, hogy az említett nyomdák tevékenységi körét alapvetően egy teológiai-filozófiai közösségvállalás fogta össze.

⁶⁷² Lásd a mellékletben: 6/24.: *Az óriáskomponens klasztereinek eloszlása a bennük szereplő személyek létszáma szerint.*

⁶⁷³ Lásd a mellékletben: 6/25. *Klasztereket összetartó tulajdonságok.*

Pesti Gábor (1510 k. – 1546 u.), Kaspar Stainhofer (?–1575) és Johann Singriener (1480–1545) körüli kapcsolatok tartoznak a C4-es hálózati alcsoportba, amelyben összesen 17 személy és 15 nyomtatvány 44 kapcsolata reprezentálódik, és egyöntetűen a bécsi nyomda tevékenységét mutatja. A C5 jelzetű klaszterben már 244 kapcsolat, 66 személy és 86 kiadvány található, amely nyomdahely és felekezetiiség szerint is az egyik legheterogénebb csoportosodásnak tekinthető. Központi és összekötő szereplői egyaránt Melius Juhász Péter (1532–1572), Komlós András (?–1576) és Károlyi Péter (1543–1576).

Az óriáskomponens C6-osként jelölt csoportosodásaként a Christian Schesaeus (1535 k. –1585) meghatározta kör figyelhető meg, amely 9 nyomtatványt, 15 személyt és 31 linket tartalmaz. Schesaeus személye azért érdekes, mert a szebeni nyomda tevékenységét és ahhoz kapcsolódó személyeket a gyulafehérvári, a keresztúri és a kolozsvári nyomdával is összekapcsolja.

A C7-es klaszterben 86 kapcsolat köt össze 29 nyomtatványt és 35 személyt. A legtöbb kapcsolattal az elsősorban nyomdászként és szerzőként megjelenő Csáktornyai János (?–1595) rendelkezik, összekötőként azonban nemcsak ő, hanem Erasmus (mint gyakran kiadott szerző) és a Báthory-család⁶⁷⁴ (mint a nyomtatvány tulajdonosa) is feltűnik. A C8 – as klaszter 13 személy 46 összekapcsolódását jelenít meg 23 nyomtatványon keresztül, túlnyomó részt egy brassói tevékenységi kört jelölve. Jól látszik, hogy ez az egység Coresi (?–1583) cirill betűs könyvkiadási tevékenységének hálózaton belül is elkülönülő csoportja.

A C9-es klaszter több szempontból is kiemelkedik: számosságát tekintve a legnagyobbak közé tartozik (131 nyomtatvány, 111 személy, 411 kapcsolat), emellett a kolozsvári nyomda körüli személyeket még 8 másik műhellyel is összekapcsolja, ez a csoport reprezentálja a legtöbb féle kapcsolattípust, és ezáltal műfajilag, felekezetiileg is a legheterogénebb hálózati részként azonosítható. Központi figurái Dávid Ferenc (1520?–1579), Georg Hoffgreff (1520–25 k. – 1558 vége–1559 eleje), és a szignifikánsan is kiemelkedő, 108 kapcsolattal rendelkező Heltai Gáspár (1510–1574).

A C10-es jelzésű csoportosodás 52 személy és 69 nyomtatvány közötti 166 kapcsolattal Rudolf Hoffhalter (1550–1585/1588) debreceni tevékenysége köré rendeződik, amelynek alkotóként Gönci György (?–1595), Félegyházi Tamás (1540 k. –1586) és Enyedi György

⁶⁷⁴ A Báthory-család tagjait a szakirodalom következetesen az *y*-nal írt névalakban közli, az RMNy-ben azonban még *i*-s alakban szerepelnek. Mivel az adatfelvétel során követtem az RMNy írásmódját, ezért a vizualizációkon és táblázatokban az RMNy helyesírása szerepel, a disszertáció szövegében azonban már a mai szakirodalomnak megfelelő alakot használom.

(1555–1597) a meghatározó szereplői. A C11-es klaszter felekezeti két nagy blokkot jelenít meg, többségében világi és katolikus kiadványok körébe tartozó 216 kapcsolatot. A benne található 61 nyomtatvány többségét Nagyszombatban adták ki, a hozzájuk kötődő 50 személy közül pedig Pécsi Lukács (1550 k.– 1603 vége/1604 eleje) és Telegdi Miklós (1535–1586) emelkedik ki. Mellettük a csupán 3 kapcsolattal rendelkező Paul Fabricius (1529–1589) jelenik meg fontos összekötőként.

A C12-es hálózati sűrűsödésnek (51 nyomtatvány, 69 személy, 175 kapcsolat) Joannes Manlius (1540?–1605) és Beythe István (1532–1612) a meghatározó szereplője. Érdekessége, hogy a heterogén csoportosodás második legfontosabb összekötője Nádasdy Ferenc (1555–1604), aki kizárólag támogatást segítőként és dedikációk címzettjeként jelenik meg, ezáltal jól mutatja azt, hogy a hálózat összekapcsolódása szempontjából kimutathatóan fontos szerepet tölthet be a pártolói funkció.

A C13 jelzetű klaszter mindössze 5 nyomtatványból és a hozzájuk összesen 72 kapcsolattal tartozó 61 személyből, illetve két nyomda (Brassó és Németújvár) munkájának összekapcsolódásából áll. A csoportosodás felekezeti homogén (evangélikus), izgalmasságát az adja, hogy összekötői nem az alkotók és/vagy a nyomdászok, hanem elsősorban a dedikációk címzettjei, tehát azt mondhatjuk, hogy a csoport egy támogatói kört jelent, amelynek címzettként Hans Rueber (1529–1584), Rueber felesége, Maruscha von Lindaw, alkotóként pedig Mento Gogreff (1541 k.–1588 u.) a fő alakja. Külön érdemes kiemelni, hogy Hans Rueber és felesége nem egy címzettként szerepel, strukturálisan a feleség éppolyan szerepet tölt be, mint Rueber: mindketten más-más szegmensével kötik össze a csoport centrumát.⁶⁷⁵

Periférikus és teljesen elkülönülő részhalmozóként (C14) jelenik meg az RMNy-S 559A tétel, amely önmagában egyetlen nyomtatvány és a hozzá kapcsolódó 38 személy alkotói-címzetti közössége. A következő sűrűbb kapcsolati góc (C15) Valerianus Mader (1558–?) latin mintaversgyűjteményének szerzői körét (RMNy 611) köti össze Pavel Kyrmezerrel (1530 k.–1589), a mindkettejük kiadványaiban azonos klasszikus szerzők alapján. A csoportosodás 5 kiadvány és 61 személy 72 kapcsolatát foglalja magába. Az összekötő szerepét Martinus Malobicensis tölti be, aki Kyrsemer vallási iratában (RMNy 456) kiadott alkotóként jelenik meg, Mader mintaverskötetében pedig az egyik mű címzettjeként.

⁶⁷⁵ Lásd a mellékletben: 6/26.: *Brassói és németújvári támogatói kör (C13)*.

A C16 klaszter nyomdahelyek tekintetében a legheterogénebb, mindenképp érdemes kiemelni, mert 11 nyomda tevékenysége kapcsolódik össze benne 146 összeköttetésen keresztül, még hozzá viszonylag kisszámú, 37 kötet és 49 személy alhálózatában. A csoport központjában Mantskovit Bálint (?–1596/1597) és Bornemisza Péter (1535–1584) áll. Hasonlóan rendeződik el a C17-es hálózati egység, amely 339 kapcsolatot, 134 személyt és 110 nyomtatványt tartalmaz, és nyomdászati tevékenységét tekintve főként Kolozsvárhoz köthető, centrumát pedig Heltai Gáspárné (?–1582) és a Heltai-nyomda jelenti. A csoportosodás struktúráját tekintve mindenképp kiemelendő, hogy összekötői szerepben Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem (1572–1613), Báthory István (somlyói) erdélyi fejedelem (1533–1586), lengyel király és Kovacsóczy Farkas (1540 k.–1594) áll. Ez szintén azt mutatja, hogy a címzetti, megszólított viszonyban állók strukturálisan is fontos részét képezik a hálózatosodásnak, a kisebb csoportok összekapcsolódásának, a hálózat heterogenitását teszik lehetővé.

A következő, C18 jelű klaszter 285 kapcsolatot megvalósító 100 személyt foglal magában, akiknek a tevékenysége 68, túlnyomó részt bártfai nyomtatványhoz köthető. Központjában David Gutgesell (1540-es évek–1599) könyvkiadó munkája áll, mellette az alhálózat összetartásában Piotr Słowacki (?–1588) és Severinus Sculteti (?–1600) játszik szerepet. A C19 egy kisebb csoportot jelent (86 kapcsolat, 45 személy, 25 nyomtatvány), de több könyvkiadói műhely munkáját is összekapcsolja, Laskai Csókás Péteren (?–1587) és Ambrosius Calepinuson (1435–1511) keresztül. Periférikus alcsoportként jelenik meg a hat vimpáci nyomtatvány körüli kapcsolatháló (C20), amely helyileg és nyelvileg is (a német nyelv túlsúlyával) nagyfokú homogenitást mutat, a művekhez 13 személy 22 kapcsolata köthető.

A C21 csoportosodás 21 nyomtatványt, 25 személyt és 68 kapcsolatot tartalmaz, központját a debreceni nyomda, központi személyiségét a nyomdász Rheda (Lipsiai) Pál (?–1619) jelenti. Karkói Demeter és Tolnai Fabricius Tamás összekötői szerepe itt is a címzettek és a dedikációk hálózatszervezési szerepét emelik ki. A kapcsolatok és a szorosabb hálózatba rendeződő személyek száma (258) alapján is a C22-es klaszter számít a legnagyobbnak, amely mindössze 26 kötet köré rendeződik. Ennek oka, hogy a halmaz centrumában Joannes Bocatius (1569–1621) és annak több, sokszerzős versgyűjteménye áll. Bocatiuson kívül azonban több, közel egyenrangú összekötő határozza meg az alhálózatot: nyomdászként Jakob Klöss, a nyomtatványokban kiadott szerzőként és címzettként pedig

Darholcz Kristóf, Ezechiel Hebsacker, Tolnai Balog János és Johann Kraus. A csoportosodás helyileg szinte teljesen homogén, és a bártfai nyomda kötelékébe tartozik.

A klaszterek értékei egymással összehasonlításban mutatnak átláthatóbb képet. A klaszterek méretének eloszlását a bennük szereplő személyek száma alapján elemzem, eltekintek a klaszter teljes elemszámától, amely magában foglalja a személyek közreműködésében létrehozott nyomtatványokat is.⁶⁷⁶ Természetesen a hálózat vizualizálásakor ezek is megfigyelhetőek maradnak. Emellett azt vizsgálom, hogy a klaszterek milyen tulajdonságok, a nyomda helye, a műfaj, a felekezetiesség vagy a nyomtatványok nyelve alapján tömörülnek-e csoportokba.⁶⁷⁷

A bennük szereplő személyek száma alapján az előbb említett Bocatius körüli, bártfai csoport (C22) a legnagyobb, amelynek fontos jellemzője, hogy bár elemszáma magas, de a hálózat átmérője ettől még a középmezőnyben marad (értéke: 6). Ezt az teszi lehetővé, hogy a csoport átlagos fokszáma (3,2) a magasabbak közé tartozik. A klaszteren belüli kapcsolatok sűrűsége azonban a legalacsonyabb (0,01), tehát a lehetségesen megvalósuló összeköttetéseknek csupán töredéke valósul meg. A megvalósuló kapcsolatok számát tekintve a második legnagyobb klaszter a Heltai Gáspár centrumára épülő kapcsolatháló (C9). Az átlagosan legtöbb kapcsolattal bíró elemeket, tehát az átlagos fokszámot nézve (4,96) azonban a (C1) klaszter emelkedik ki.

Az összekapcsolódás mintázatai

A 23 csoportosodást összekötő tulajdonságokat megfigyelve egy olyan modellt látunk, amelyben az összetartó erőt elsősorban a közös nyomtatási hely jelenti. A 23-ból 20 klaszterben egy nyomdahelyhez köthető a kapcsolatok több, mint 50%-a; 14 csoport esetében ez az arány a 70%-ot is meghaladja. Egyedül a C15-ös csoport az, amelyben 3 nyomda tevékenysége hasonló arányban oszlik meg (Sárvár, Nedelic és Detrekő), illetve a C16, amelybe 11 különböző nyomdához tartozó kötet kapcsolatai is beletartoznak. Kiemelkedően meghatározó szerepet a csoportosodásban Bártfa, Brassó, Kolozsvár és Debrecen tud betölteni, míg azonban a bártfai nyomtatványok köré szerveződő alhálózathoz csupán szórványosan egy-egy másik nyomda tud kapcsolódni, addig a főként Kolozsvárhoz

⁶⁷⁶ Lásd a mellékletben: 6/24.: *Az óriáskomponens klasztereinek eloszlása a bennük szereplő személyek létszáma szerint.*

⁶⁷⁷ Lásd a mellékletben: 6/25.: *Klasztereket összetartó tulajdonságok.*

és Debrecenhez köthető klaszterek kapcsolatban állhatnak több másik műhelyben kiadott kötet személyi körével is.

Míg a nyomdászati tevékenység helyhez kötött centralizáló ereje nem meglepő a korpusz vizsgálatakor, az már sokkal érdekesebb, hogy a műfaji elrendeződésben is megfigyelhető a csoporthoz kötöttség. Bár mértékében a műfaj nem annyira döntő szerepű, mint a nyomdahely, de még így is elmondható, hogy 17 klaszterben van olyan jellemző nagyobb műfaji kategória, amely a benne szereplő nyomtatványok alapján a kapcsolatok legalább 50%-át meghatározza. A világi és vallási nyomtatványokon keresztüli kapcsolódásról szintén kimutatható, hogy jellemzően befolyásolja a csoportba rendeződést, 10 klaszter esetében a világi művek megjelentetése körüli tevékenység a kapcsolatok több, mint 60%-át jellemzi, nagyobb arányú blokkszerű elrendeződést pedig kifejezetten a katolikus, az evangélikus és a református nyomtatványok tudnak maguk köré gyűjteni. Általános vallási, és egyéb protestáns kapcsolatok viszont elszórtan sok kis alhálózatban is megjelennek. A nyelvi jellemzők csupán 6-7 csoport esetében jelentenek blokkosító tényezőt.

A klaszterek összehasonlításakor megfigyelhető, hogy a kapcsolattípusok szempontjából mindegyik heterogén, a csoportok többségében legalább hétféle kapcsolattípus reprezentálódik. Az a néhány közösség, ahol ennél kevesebb, ott ez a kis elemszámmal van összefüggésben. Emellett az is feltűnik, hogy minél többféle kapcsolattípus valósul meg, annál heterogénebb a csoportosodás a nyomda helye szempontjából. Sőt, a kapcsolattípusok sokfélesége hatással van a műfaji, felekezeti és nyelvi sokszínűsége is, tehát elmondható, hogy a minél többretegű kapcsolatháló hozzájárul a különböző műfajokat és felekezeteket képviselő személyek közti összekapcsolódások megteremtéséhez. Például a C5-ös számú klaszterben kilenc kapcsolattípus valósul meg, a benne szereplő nyomtatványok pedig tíz különböző nyomda termékei, amelyek közt megtalálhatóak bölcséleti, természet- és orvostudományi, és iskolai kiadványok, egyéb irodalmi művek, egyházi-vallási kiadványok és kalendáriumok is. A kiadványok felekezeti besorolása szintén meglehetősen heterogén: evangélikus, katolikus, protestáns, református és unitárius műveket is összefog. Ugyanezen modell szerint rendeződik el a C7-es klaszter is, amelynek tevékenységében nyolc kapcsolattípus reprezentálódik, hat nyomdát köt össze és ötféle műfaji blokkot képvisel. A C9-es klaszter 9 nyomdahely tevékenységével áll kapcsolatban, szintén 9-féle összekapcsolódási típus szerint. Ez a klaszter azért is érdekes, mert főként Kolozsvárhoz kötődik a tevékenysége, mégis sok más műhellyel vannak közös kapcsolatai, ennek

megfelelően műfajilag és felekezetiileg is a legheterogénebb. A C10, C11, C12, C16, C17 és C19-es csoportosodás szintén hasonló mintát követ.

Meg kell jegyezni, hogy az arányok megfigyelésekor a tulajdonságok eloszlását össze kell vetni a klaszter elemszámával is. Például feltűnően homogén minden tulajdonság szempontjából a C14-es alcsoport, de ez esetben csupán egyetlen kötet (RMNy-S 556A) köré szerveződő alkotói-címzetti közösségről beszélhetünk. Hasonlóan el kell tekintenünk az Ägid Adler nyomdász által kiadott két magyar nyelvű bécsi nyomtatvány közösségétől (C2). Ilyen homogén, de periférikus alcsoportként jelenik meg a hat vimpáci nyomtatvány körüli kapcsolatháló (C20), amely helyileg és nyelvileg is (a német nyelv túlsúlyával) nagyfokú homogenitást mutat, de műfajilag már vegyesebb: egyházi-vallási, bölcséleti és alkalmi kiadványok is szerepelnek benne. A két 5-5 nyomtatvány köré szerveződő kisebb, periférikus klaszter is elkülönül, annak ellenére, hogy egyébként nagyszámú, egy 38 és egy 61 fős kör kapcsolódik hozzájuk. Ezek a klaszterek a csoportosodások közül a legkisebbnek, és szerkezetük szerint a legegyszerűbben felépülőnek számítanak.

Két kiemelt csoportosodás (Joannes Bocatius és Mantskovit Bálint)

A legnagyobb klaszternek 256 személy és 26 nyomtatvány kapcsolategyüttesét (C22) tekinthetjük.⁶⁷⁸ A nagy létszámot alapvetően Joannes Bocatius (1569–1621) három versgyűjteménye (RMNy 846, RMNy 788, RMNy 818) okozza, ugyanis ezek közül az 1597-ben kiadott *Castra temperantiae vel exercitia poetica* 101, az 1598-ban kiadott *Novus annus* 56, az 1599-es *Hungaridos Libri poematum* pedig 192 kapcsolattal ágyazódik be a megjelenése körül tevékenykedő értelmiségiek hálózatába. Ennek megfelelően a csoportot meghatározó kapcsolattípus is a kötetben kiadott alkotóként megvalósuló kapcsolat. A legmagasabb fokszámú személyként maga Joannes Bocatius (1569–1621), aki versgyűjteményei révén meglehetősen sok alkotóval lép interakcióba a kiadott köteteken keresztül, ez a gyűjteményes kötetek centralizáló funkcióját mutatja. Bocatius követi Jakob Klöss (?–1618), bártfai nyomdász (14), Darholcz Kristóf (?–1602) (11) és Tolnai Balog János (16. sz.–1618 első fele). Egymástól minimálisan különböző értékekkel, sorrendjüket felcserélve, de az alhálózat legfontosabb összekötőiként is ők szerepelnek. Klöss 1597-ben alapította nyomdáját, amely Bártfán már a második nyomda volt, David Gutgesell tevékenységét követve, de nem folytatásaként, hiszen két évig, 1599-ig még Gutgesell is nyomtatott. Tevékenységük hálózati szempontból is elkülönül, a Gutgesell által kiadott

⁶⁷⁸ Lásd a mellékletben: 6/27.: *Joannes Bocatius nyomtatványainak köre (C22)*.

kötetek és a hozzá tartozó személyek klaszterelemzés során is láthatóan elkülönülnek (C18). Darholcz Kristóf (?–1602) humanista tevékenységét jól leírja a hálózatban összekötő szerepét biztosító kapcsolattípusok is: kiadott mű szerzőjeként, dedikáció írójaként, illetve címzettjeként is szerepel, tehát szerzői és irodalompártolói megjelenése biztosítja számára azt, hogy a csoport különböző részei között kapcsolatot biztosíthasson. Tolnai Balog János, aki Darholcz Kristóf, Kapi György és Homonnai Drugeth Bálint pártfogoltja volt, szintén alkalmi versek írójaként kerül be a hálózatot összetartó figurák körébe, pozícióját erősíti a Darholcz Kristóf által neki írt ajánlás (RMNy 825) egy 1598-ban kiadott gyászversgyűjteményben. A bártfai Klöss-nyomda körének összekötői közé érdekes módon beilleszkedik a csupán öt kapcsolattal rendelkező Ezechiel Hebsacker (1565–1609), aki 1587-1605 között Eperjes lelkésze volt, kisszámú kapcsolatával viszont éppen belső alcsoportok közötti összekötőként szerepel. Emellett a Bocatius–Klöss–Darholcz-féle alhálózatról elmondható, hogy a nyomdahely a legfőbb összekötő eleme, egy bártfai közösséget jelenít meg. A dedikációk és címzettek szerepét jól mutatja, hogy a szinte homogén bártfai nyomdászati tevékenység köré épülő közösséghez két vizsolyi nyomtatvány kötődik szorosabban, még hozzá címzetti kapcsolatokon keresztül. A soproni Sebald Artner, aki Iglauban tanult, majd Kassa jegyzője lett, szintén mint nyomtatványban szereplő mű címzettje kapcsolódik össze a közösséget centralizáló versgyűjteményekkel és azok alkotóival. Épp úgy, ahogy Erich Lassota (1550–1614), császár által kinevezett, Kassán élő diplomata. I. Rudolf magyar király és német-római császár is összekötő kapcsolatként jelenik meg, akihez mind bártfai, mind vizsolyi irányból érkeztek dedikációk. Tehát egy olyan alcsoport mutatható ki, amelyet a nyomdászati tevékenység centralizál, de heterogenitást, távoli szereplőket a dedikációkon keresztül megvalósuló pártfogói kapcsolatok kötnek a klaszterhez.

A heterogén hálózati alcsoportok közül a 16-os számút érdemes kiemelni, amelyben 11 nyomda tevékenysége kapcsolódik össze, még hozzá viszonylag kisszámú, 37 kötet és 49 személy alhálózatában.⁶⁷⁹ A csoportban megjelennek Sempte, Detrekő, Bécs, Komjáti, Vizsoly Bártfa, Galgóc, Debrecen, Nagyszombat, Krakkó, Kassa egyes nyomtatványai. Jól látható az is, hogy a csoportot összetartó kapcsolatok is sokszínűbbek, a homogén hálózattól eltérően nem egy kapcsolattípus kiemelkedően magas arányát láthatjuk, hanem több kapcsolattípus egyenletesebb eloszlását: a nyomdászati tevékenység a kapcsolatok 28%-át adja, ettől alig maradnak el az alkotói összeköttetések (23%). A dedikációra vonatkozó

⁶⁷⁹ Lásd a mellékletben: 6/28.: *A Bornemisza–Matskovit-nyomda alcsoportja (C16)*.

kapcsolatok szintén 28%-ot tesznek ki, amelyből következtethetünk arra, hogy ez a kapcsolattípus erősíti meg a nyomdahelyek összeköttetéseit, hozzájárul a csoport heterogenitásához. Mindemellett kis százalékban megjelennek még a kiadást elősegítő, a nyomtatvány terjesztéséhez hozzájáruló, a nyomtatványban kiadott művet jegyző alkotó és benne foglalt mű címzettjére vonatkozó kapcsolattípusok is. A heterogenitás a műfaji sajátosságokban is megmutatkozik, a csoportban ugyanis egyéb irodalmi alkotások mellett megjelennek állam életével kapcsolatos művek, kalendáriumok, bölcséleti, természet- és orvostudományi, és iskolai kiadványok, egyházi-vallási és alkalmi kiadványok is. Ezen a téren az eloszlás azonban nem egyenletes, a hálózati alrészbe tartozó nyomtatványok többsége a vallási-egyházi, elsősorban evangélikus kiadványok körébe tartozik. Az egyetlen katolikus kapcsolódási pontot (RMNy 476) Bornemisza Péterén keresztül, egy-egy református nyomtatványt pedig Mantskovit Bálint köt a csoportosodáshoz.

A csoportban található személyeket vizsgálva egybeesik, hogy kik a magas fokszerű és magas közöttség centralitású személyek: Mantskovit Bálint (28), Bornemisza Péter (28), illetve a Bornemisza-nyomda (18). Bornemisza (1535–1584) a nyomdászatot Bécsben tanulhatta, Huszár Gállal közösen nyitottak nyomdát 1573-ban, majd az itt elkezdett művet Bornemissza már saját, semptei nyomdájában fejezte be. Valószínűleg már itt maga mellé vette a lengyel származású Mantskovit Bálintot (?–1596/1597), aki később Bornemisza örököséként átvette a nyomda vezetését. 1585-ben költöztette a nyomdát Galgócra, majd a legismertebb munkáját, a Biblia kinyomtatását már Vizsolyban végezte. Az alhálózatban összekötői szempontból legmeghatározóbb szerzőként Balassi Bálint jelenik meg, aki több kiadványban szereplő szerzőként Bornemiszával és Mantskovittal is összeköthető. Balassi azért érdekes pontja a hálózatnak, mert rajta keresztül tud megjelenni az alkalmi kiadványok kategóriájába sorolt műfaji csoport. A csoportosodás jól láthatóan tehát a Bornemisza-Mantskovit-nyomda köré épül, amely több helyen is működött: Semptén, Detrekön, Rárbókon, Galgócon és Vizsolyban jegyzett nyomtatványokat.

A Bornemisza-Matskovit-műhely működési mechanizmusát jól jelzi, hogy minden nyomdahely irányába tartó kapcsolatot dedikációs kapcsolat is megerősít, ezek eltávolításával 20, egymástól elkülönülő komponensre esik szét a csoport, 19 olyan személy található a csoportban, akik kizárólag dedikáción keresztül kötődnek hozzá. A csoportosodásnak tehát van egy jól elkülönülő szerzői dedikációs köre, és kirajzolható, hogy nem az alkotók, hanem a nyomdászok azok, akik ezt a két alcsoportot összekötik, ugyanis minden esetben ők az ajánlás szerzői és a kiadványokat támogató címzettek megszólítói.

6.2.3. A töréspontot jelentő kulcsszereplők: az összetartó gyenge kapcsolatok

A hálózat óriáskomponensét egészében nézve a nagy fokszerű, centralizáló szereplők funkcióját elsősorban a nyomdászati tevékenységet végzők tudják betölteni.⁶⁸⁰ A klaszterelemzés eredményeként is megfigyelhető, hogy a hálózatot alkotó kisebb csoportosodások alapvetően egy-egy nyomdász vagy műhely köré szerveződtek. A hálózat kiemelt pontjain azonban nem feltétlenül a legnagyobb fokszerű szereplők helyezkednek el. Hiába adott ugyanis ki egy nyomdász több kötetet, de ez önmagában csak saját kiemelkedő tevékenységéről ad jelzést. Sokkal fontosabbak az elemzés és a hálózat struktúrája szempontjából azok az aktorok, akik sok másik szereplő között jelentenek átmenő kapcsolatot, tehát magas közöttség centralitás értékkel rendelkeznek, és törésponti szerepben helyezkednek el. Ők azok, akik adott hálózat alcsoportjait összekötik, lehetővé teszik az óriáskomponens létrejöttét. Nélkülük a hálózat egymással kapcsolatba nem lépő alkomponensekre esne szét.

A hálózat (óriáskomponensének) kiemelt pontjain elhelyezkedő szereplőkként Heltai Gáspárt, Gutgesell Dávidot, Joannes Manliust és Melius Juhász Pétert és a Heltai nyomdát tekinthetjük. Csomópontként, központi szereplőként és törésponton elhelyezkedő aktorként Heltai Gáspár (1510–1574) emelkedik ki. A legtöbb (127) kapcsolattal rendelkezik, mindezt úgy, hogy kapcsolati hálója sokszínű: elsősorban nyomdászati tevékenységével kapcsolja össze a körülötte lévőket, de alkotóként és dedikáció szerzőként is jelentős a szerepe. Heltai 11 különálló csoport között jelent átmenő kapcsolatot, azaz eltávolításával a hálózat 11 elkülönülő komponensre esne szét. Gutgesell Dávid (1540-es évek –1599) a második legfontosabb szereplő a kapcsolatháló struktúráját tekintve. 85 kapcsolattal rendelkezik, ezek szinte összességét nyomdászként valósította meg. 4 olyan csoport között áll közvetítő gyenge kapcsolatként, akik nélküle nem érintkeznének egymással. Joannes Manlius (1540?–1605) a fokszerű szerinti eloszlásban csak a hatodik helyet foglalja el, de összekötő szerep szempontjából őt tekinthetjük a harmadik legkiemeltebb aktornak. 14 komponens között jelenti ő az egyetlen összeköttetést, kapcsolatai mind nyomdászati tevékenységéből fakadnak.

A nyomdászok mellett Melius Juhász Péter (1532–1572) emelkedik ki: ő alkotói és dedikációs kapcsolataival kerül be a centrális halmazba, a hálózatban a harmadik legnagyobb fokszerű központként jelenik meg. Melius strukturális tekintetben a hatodik

⁶⁸⁰ Lásd a mellékletben: 6/29.: *A hálózat óriáskomponensének 30 kiemelt szereplője fokszerű és közöttség centralitás alapján*

legfontosabb, sok szereplő közt átmenő pontként szerepel. Kapcsolatok számát tekintve a harmadik legnagyobb középponti aktornak tekinthető. 77 kapcsolatának számát azért érdemes kiemelni, mert ezek közül mindben alkotói vagy ajánlást író szerepben tüntetik fel, így megmutatja, hogy nem csupán a nyomdászati tevékenység volt az, amely a hálózat egészének összetartásában szerepet játszott. Hasonlóképpen – bár kisebb mértékben – emelkedik ki Dávid Ferenc (1520?–1579) és Bornemisza Péter (1535–1584) úgy, hogy kapcsolataik döntő többsége alkotói és dedikációs összefüggéseket jelentenek. Dávid Ferenc szerzői kapcsolataival a hálózat 9. központi szereplőjének tekinthető, törésponti szerepe abban rejlik, hogy átmenő kapcsolatot képez Pesti Gáspár prior és egy több, mint 200 elemet magába foglaló hálózati komponens között. Bár eltávolítása így nem eredményezi az óriáskomponens teljes szétesését, kapcsolataival azonban három különböző hálózati csoport, klaszter találkozási pontjában van. Ezzel Melius Juhász Péter, Huszár Gál és Heltai Gáspár köré szerveződött csoportok közt jelent átmenő kapcsolatot. Bornemisza Péter a harmadik olyan személy a hálózatban, aki alkotói és dedikációs tevékenységet jelentő kapcsolatokkal tud strukturálisan is fontos pozíciót betölteni. Bár központiságát tekintve a 15. helyen áll, közöttség centralitás tekintetében pedig a 12.-en, eltávolítása két periférikus alcsoportot is leszakítana a hálózatról. Emellett énhálózatának vizsgálatával megállapítható, hogy összekötő pontot jelent a Mantskovit Bálint, David Gutgesell, Joannes Manlius és Huszár Gál köré szerveződő 4 klaszter között.

Az ajánlások és művek címzettjeinek szerepe a hálózatban rámutat arra, hogy az irodalmi tevékenységek végzőit magába foglaló hálózatnak nem csupán a nyomdászok jelentik a strukturálisan is fontos pontjait. Báthory István (1533–1586) és Báthory Zsigmond (1572–1613) erdélyi fejedelmek, János Zsigmond (1540–1571) és Nádasdy Ferenc (1555–1604) is a hálózat strukturálisan jelentős pontjain, összekötőként jelennek meg. Báthory Zsigmond például csak 17 kapcsolattal rendelkezik, közöttség centralitás szempontjából mégis az 5. legmeghatározóbb összekötő pontként szerepel a hálózatban, méghozzá úgy, hogy kapcsolatait kizárólag dedikációk, címzetti viszony és a kiadás elősegítése jelentik.

A következőkben kiemelem a három strukturálisan legfontosabb szereplőt, énhálózatuk vizsgálatán keresztül pedig a hálózatot összetartó legfontosabb három tevékenységi kör és kapcsolattípus csoportszervező funkciójának működését mutatom be.

Nyomdászok által összekötött hálózat (Heltai Gáspár)

Csomópontként, központi szereplőként és törésponton elhelyezkedő aktorként Heltai Gáspár (1510–1574) emelkedik ki. A legtöbb (127) kapcsolattal rendelkezik, mindezt úgy, hogy kapcsolati hálója sokszínű: elsősorban nyomdászati tevékenységével kapcsolja össze a körülötte lévőket, de alkotóként és dedikációk szerzőjeként is jelentős a szerepe. Heltai 11 különálló csoport között jelent átmenő kapcsolatot, eltávolításával a hálózat 11 elkülönülő komponensre esik szét, azonban az óriáskomponens nagyobbik része nem bomlik meg: Heltai nélkül is összekapcsolt marad egy 2187 elemet magába foglaló heterogén blokk. Ez azt mutatja, hogy hiába számít ő a legnagyobb összekötőnek, a nyomtatványok többségének hálózata azonban jól összekapcsolt, és nehezen megbontható.

Heltai szebeni szász családból származott, születésének pontos helye (feltételezeten Nagydísznód) és ideje nem ismert. Korai éveiben katolikus papként tevékenykedett, 1542-ben ekként vett részt a brassói zsinaton. 1543-ban a wittenbergi egyetem hallgatója volt, itt ismerkedett meg Melanchton és Luther tanaival, majd Kolozsvárra visszatérve a reformáció központi alakja lett: 1544-től Kolozsváron plébánosként, 1556-tól prédikátorként is működött. Magyarul csak 1536-tól tanult, mégis a magyar nyelvű irodalom és nyomtatás egyik legnagyobb hatású kezdeményezője lett.⁶⁸¹ A nyomdászatban 1550-ben kezdett tevékenykedni, ekkor Georg Hoffgreff nyomdájába került, majd Hoffgreff halála után sajátjaként vezette. Halála után a nyomdát felesége vette át, 1575-től 1582-ig egy jól elkülöníthető saját hálózatot épített. 1583-tól a Heltai nyomda – mint műhely – is megjelenik a hálózatban, ekkor már az örökösök vezetik, és a negyedik legtöbb kapcsolattal és közöttség centralitással rendelkezik a hálózatban. Heltai személyével ellentétben felesége, majd később a műhely is kizárólag nyomdászati tevékenységével kapcsolja össze a különböző alkotókat.⁶⁸²

Heltai énhálózatának vizsgálata a tőle 2 lépés távolságban lévő kapcsolatok szűrésével végezhető el. (Mivel a hálózat minden esetben köteteken keresztüli kapcsolatokat ábrázol, ezért nem a közvetlen szomszédokat nézem, hiszen az csak a Heltaival kapcsolatban álló nyomtatványokat jelentené.) A Heltaival kapcsolatban álló hálózati rész így 132 személyt, 90 nyomtatványt és 348 kapcsolatot jelent.⁶⁸³ Tehát elmondható, hogy Heltai a

⁶⁸¹ KULCSÁR Péter, „Heltai Gáspár”, in *Magyar művelődéstörténeti lexikon VII.: Középkor és kora újkor*, szerk. KÖSZEGHY Péter (Budapest: Balassi Kiadó, 2007), hozzáférés: 2020.08.26, http://mamul.btk.mta.hu/MAMUL_SZERK/mamul_view.php?editid1=4246.

⁶⁸² Lásd a mellékletben: 6/30.: *Heltai Gáspár, Heltai Gáspárné és a Heltai-műhely működésének hálózatai*.

⁶⁸³ Lásd a mellékletben: 6/31.: *Heltai Gáspár tevékenységi körének hálózata a kapcsolattípusok, a műfaji és a felekezeti megoszlás alapján*.

nyomtatványok körül meghatározható értelmiségiek közel 10%-val kapcsolatba hozható. A Heltai körül elrendeződő hálózatot elsősorban a nyomdászati kapcsolatok határozzák meg (31%), maga Heltai is munkásságának megfelelően elsősorban nyomdászként működött közre a hálózatát meghatározó kiadványokban. Másodsorban alkotóként: 28 nyomtatványhoz kapcsolódik szerzőként, illetve fordítóként, összeállítóként. Ezek közül szinte mindegyik Kolozsvárban készült, csupán egy-egy kiadvány köthető Siczhez (RMNy 728) és Németújvárhoz (RMNy 774), amelyek azonban már halála után jelentek meg.

A Heltait körülvevő személyi kapcsolatok többsége is kolozsvári nyomtatványhoz kötődik. Néhány esetben található meg egy-egy más nyomdában kiadott kötet körüli elkülönülő csoportosodás. Egyedül Debrecennél találunk többszörös kapcsolatot, itt ugyanis két kötet készítőinek (RMNy 300 és RMNy-S 277) egymással is kapcsolatban levő debreceni köre jelenik meg, amely magába foglalja Báthory István (somlyói) erdélyi fejedelem, lengyel királyt, Báthory Kristóf erdélyi fejedelmet, Giorgio Blandratát, Dávid Ferencet, Károlyi Pétert, Komlós Andrást, Melius Juhász Pétert és Báthory Miklóst is.

Heltai irodalmi tevékenységét körülvevő személyek kapcsolathálója elsősorban az egyházi-vallási művek csoportját reprezentálja, de a kapcsolatok közel ötöde kötődik egyéb irodalmi, illetve 16%-a bölcséleti, természet- és orvostudományi, és iskolai kiadványokhoz. Utóbbiakat elsősorban többszörös kapcsolatokkal Georg Hoffgreff, Molnár Gergely és Károlyi Péter köti az alapvetően egyházi jellegű nyomdai-alkotói tevékenységhez; az egyéb irodalmi műfajokkal kapcsolatban is megjelenő alkotók és értelmiségiek közül pedig Valkai András, Temesvári István és Heltai Gáspárné az erősebb (többszörös) kapocs. A nyomtatványok felekezeti megoszlásából következően pedig az látható, hogy unitárius irányba Dávid Ferenc, evangélikus és protestáns irányba pedig Georg Hoffgreff, református irányba pedig Melius Juhász Péter jelentette Heltai legerősebb, nyomtatványok által meghatározott kapcsolatait.

A Heltaihoz köthető nyomtatványok környezetét elsősorban alkotói kapcsolatok alkotják, Heltai így 37 alkotói (fordítói, összeállítói) tevékenységet végző személlyel van összekötésben. Ha súlyozott kapcsolatként nézzük, azt látjuk, hogy Dávid Ferenc az, aki alkotóként kilencszeresen is Heltaihoz kapcsolható, majd őt követi Gyulai István 5 és Molnár Gergely 4 kapcsolattal. Emellett még 32 olyan szerzővel áll kapcsolatban, aki nem teljes nyomtatványt jegyző szerzőként, hanem a nyomtatványban szereplő mű szerzőjeként (fordítójaként) kapcsolódik Heltai csoportjához.

A Heltai környezetében jelentékeny összekötő szerepet betöltő dedikációs kört alapvetően nyolc fő testesíti meg: a dedikációt írók között ott találjuk Giorgio Blandratát, Dávid Ferencet, Károlyi Pétert, Joannes Manliust, Mantskovit Bálintot, Melius Juhász Pétert és Valkai Andrászt. Még több szereplőt kötnek Heltai környezetéhez a dedikációk címzettjeként: Balassi István, Báthory Miklós; Báthory György felesége, Báthory Anna; Báthory István (somlyói) erdélyi fejedelem, lengyel király; Báthory Kristóf erdélyi fejedelem, Bekes Gáspár, Thomas Czipnik, Csáky Boldizsár, Csáky Mihály, Hagymássy Kristóf, János Zsigmond erdélyi fejedelem, Károlyi Gáspár, Károlyi Miklós, Kendi Antal, Koronghi Benedek; Majlád István özvegye, Nádasdy Anna és Szentgyörgyi Péter kapcsolódik így a közösséghez. Nem kimondottan dedikáció címzettjeként, de nyomtatványban kiadott egyedi mű címzettjeként Melius Juhász Péter a legtöbbször megjelenő kapcsolat.

Heltai más nyomdászokkal is összeköttetésben volt a kiadott munkáin keresztül, a legszorosabb összeköttetésben Georg Hoffgreffel állt, illetve néhány közös kapcsolati pont megjelenik közte és a nyomdát halála után átvevő felesége közt is. Ez amiatt érdekes, mert jól mutatja Heltai Gáspárné nyomdavezetői tevékenységét, aki nem egy meglévő hálózatot működtetett tovább, hanem felépített egy saját, nem férje kapcsolatait visszatükröző csoportot. Heltai más nyomdászok munkájával is kapcsolatba került: kiadásait mintául vette Joannes Manlius, Molnár Gergely, művek vitapartnerként vagy közreműködőként említik Karádi Pál és Komlós András környezetében, fordításainak részleteit közli Mantskovit Bálint és a Bornemisza-nyomda egy nyomtatványa.

A Heltait körülvevő irodalmi tevékenységgel kapcsolatban álló személyek hálózata azt mutatja, hogy Heltai nyomdászként és alkotóként is alapvetően egy alkotói, szerzői kört csatlakoztat össze, amely elsősorban Kolozsvárhoz köthető, de az alkotói és dedikációs kapcsolatok nagy száma lehetővé teszi a műfaji és a felekezeti sokszínűség megjelenését.

Szerzők összekötő szerepben (Melius Juhász Péter)

Melius Juhász Péter strukturális szempontból a hatodik legfontosabb aktor, a foksámot tekintve a harmadik legnagyobb középponti személynek tekinthető. 77 kapcsolatát azért érdemes kiemelni, mert ezek közül mind alkotói vagy dedikációs (ajánlást író és címzetti)

szerepben tüntetik fel, így megmutatja, hogy nem csupán a nyomdászati tevékenység volt az, amely a hálózat egészének összetartásában szerepet játszott.⁶⁸⁴

Melius énhálózata, amelyet a tőle két lépés távolságra elhelyezkedő szomszédos aktorok kiválasztásával határozható meg, 202 elemet (147 személyt és 55 nyomtatványt) és 486 kapcsolatot tartalmaz. Pályáját a wittenbergi egyetem hallgatójaként kezdte, 1556-tól tanult a kor kedvelt peregrinációs célintézményében, majd a helyi magyar coetus seniora lett. 1558-ban Debrecenbe került, ahol Szegedi Gergely mellett protestáns lelkészként tevékenykedett, majd a helvét irányzatra áttérve aktívan részt vett az egyházszervezésben és a hitvitázó irodalomban. Programszerűen kiadott prédikációival, hitvitázó írásaival, fordításaival, teológiai munkáival latin és magyar nyelven is jelentős életművet hagyott hátra.

Ahogy a hálózatából is kitűnik, elsősorban szerzőként hozott létre kapcsolatokat, ebből fakadhat, hogy környezete topográfiai szempontból is sokkal heterogénebb, mint Heltai példája. Meliushoz a hozzá kötődő nyomtatványokon keresztül kilenc nyomdahely irányába regisztrálhatunk kapcsolatokat. Természetesen Melius elsősorban debreceni szerzőként alkotott, a kötődések 49%-a köti ehhez a városhoz. Emellett 10–10%-ban Bártfa, Detrekő és Várad is megjelenik, néhány nyomtatványon keresztül pedig Brassót, Gyulafehérvárt, Kolozsvárt, Komjátit és Nedelicut is eléri tevékenysége.

A hálózatban tehát Meliust elsősorban szerzői kapcsolatok kötik a környezetéhez: különálló nyomtatvány szerzőjeként, és gyűjteményes kötetben kiadott mű szerzőjeként is sok esetben előfordul. Emellett dedikációk írójaként, egy esetben (RMNy-S 169A) is megjelenik, egyes kötetek vagy művek pedig címzettjüként vagy vitapartnerüként jelölik meg Meliust. A hálózati szomszédságába tartozó személyek közt a leggyakoribb a kötetben kiadott szerzőként való megjelenés, ezt elsősorban a sok szerzőt és művet összefogó énekeskönyvekben való szereplés, és ezeknek többszöri kiadása okozza. Így Melius egy széles szerzői kapcsolathálóba tartozik, amelyben 82 személlyel jelenik meg egy kötetben egyszer vagy többször. A legtöbbször (átlagosan 8-szor) az alábbi szerzőkkel jelenik meg egy nyomtatványban: Batizi András, Chasee Miklós, Dávid Ferenc, Dévai Bíró Mátyás, Gálszécsi István, Hartványi Imre, Huszár Gál, István deák, Németi Ferenc, Radán Balázs, Skarica Máté, Szegedi Gergely, Szegedi Kis István, Szkhárosi Horvát András, Sztárai Mihály, Thordai Benedek és Zayugróci Névtelen.

⁶⁸⁴ Lásd a mellékletben: 6/32.: *Melius Juhász Péter tevékenységi körének hálózata a kapcsolattípusok, a helyi és a felekezeti megoszlása alapján.*

Műveinek népszerűségét és hálózatban való sikeres terjedését mutatja az is, hogy szerzőként a második leggyakoribb kapcsolattípusa a nyomdászti összeköttetésből fakad. A legtöbb nyomdai kapcsolat Török Mihállyal és Komlós Andrással valósult meg, előbbi 1563-tól volt a debreceni nyomda tulajdonosa, majd Komlós András 1569 és 1575 között volt nyomdász Debrecenben. Mindketten 12–12 Heltaihoz kapcsolódó nyomtatványt adtak ki. Jelentős számú kapcsolat (9) köti Huszár Gálhoz is. Hoffhalter Raphael és Heltai Gáspár is 6-6 nyomtatvánnyal tartozik a Meliust kiadó nyomdászti kapcsolathálóba, majd később 1-1 nyomtatvánnyal özvegyeik és örököseik is megőrzik ezt a kapcsolatot. A csoportba beletartozik Csáktornyai János, David Gutgesell, Karádi Pál, Mantskovit Bálint.

Melius hálózatának emellett fontos szereplői a saját maga által írt dedikációk címzettjei, amelyben összesen harminc címzettet szólít meg. Ezek közül a leggyakrabban (5 alkalommal) Mágócsy Gáspárnak és feleségének Massay Euláliának dedikál művet. A főnemes házaspár nemcsak Melius megjelenéseit támogatta, a református egyház és az irodalom patrónusaként pártfogolták Szegedi Gergelyt, Szikszai Fabricius Balázst és Károlyi Gáspárt is.

Míg Melius kapcsolati hálója helyileg kifejezetten heterogén, addig műfajilag teljes homogenitást mutat: egyetlen nyomtatvány kivételével minden személy vallási-egyházi nyomtatványon keresztül kapcsolódik Heltaihoz. Egyetlen kivételt Melius *Herbárium*a (RMNy 331 és 413) jelent. A felekezeti megoszlásban azonban már vannak különbségek: bár a kapcsolatok 55%-a a református irányzathoz köthető nyomtatványanyagon alapul, 30%-ban az evangélikus nyomtatványok is beletartoznak ebbe a körbe. Kis részben anabaptista és unitárius kapcsolatok is megjelennek.

Az ajánlások címzettjei törésponti szerepben (Báthory Zsigmond)

Az ajánlások és művek címzettjeinek szerepe a hálózatban rámutat arra, hogy az irodalmi tevékenységek végzőit magába foglaló hálózatnak nem csupán a nyomdászok jelentik a strukturálisan is fontos pontjait. Báthory Zsigmond a hálózat 5. legmagasabb közöttség centralitásával rendelkező személye, ez azt jelenti, hogy a hozzá kapcsolódó köteteken keresztül ő jelenti a hálózatosodás szempontjából az ötödik legfontosabb átmenő kapcsolatot.⁶⁸⁵ Zsigmond Báthory Kristóf és Bocskay Erzsébet fiaként, és Báthory István lengyel király unokaöccseként lett előbb (1581-től) az erdélyi vajdai cím birtokosa, majd

⁶⁸⁵ Lásd a mellékletben: 6/33.: *A Báthori Zsigmond körüli kapcsolattípusok, helyi, műfaji és felekezeti megoszlás alapján.*

1588-től kezdődően többször, rövidebb-hosszabb megszakításokkal birtokolta az erdélyi fejedelem címet is.⁶⁸⁶ Neveltetését nagybátyja biztosította, ennek eredményeként latinul és olaszul kiválóan megtanult, elsősorban az itáliai kultúra, az államelmélet, a filozófia és a művészetek iránt érdeklődött. Uralkodását alapvetően hatalmi harcok jellemezték, művelődéspolitikai tevékenysége azonban kiemelkedett, ezt tükrözi az is, hogy a kor nyomtatott irodalmi műveket körülvevő értelmiségi hálózatban szignifikáns funkciót töltött be. Támogatta több diák itáliai egyetemi tanulmányait, udvarát itáliai mintára szervezte, amelynek egyik legkiemelkedőbb tagja volt orvosa és tanítója, Marcello Squarcialupi, aki a Báthoryt körülvevő irodalmi tevékenység hálózatában is megjelenik.

Énhálózata, amely a tőle két lépés távolságban állók kapcsolategyüttesét tartalmazza, 254 elemből és 315 linkből áll. A hálózatba tartozó személyek számát nagyban növeli Bocatius versgyűjteménye (RMNy 846) található, amelyben több, mint 50 kiadott szerző és alkalmi verseiknek mintegy 150 címzettje. Ezek közül egyetlen vers megszólítottjaként szerepel Báthory Zsigmond, a teljes kötetet pedig nem neki, hanem Forgách Zsigmondnak, Darholcz Kristófnak, Rudolf magyar király és német-római császárnak ajánlotta Bocatius. Strukturálisan a gyűjteményes kötet szerzői tehát nem tartoznak szorosan Báthory dedikációs köréhez (hiszen a fejedelem személye a kötet egészének ajánlásában nem jelenik meg), ezért a továbbiakban a hálózat vizualizálásakor és az elemzés során a könnyebb áttekinthetőség érdekében eltekintek a kötet szerzői halmazától.

A versgyűjtemény bennfoglalt szerzőin kívül 55 személlyel kötik össze kapcsolatok Báthoryt 16 nyomtatványon keresztül. Báthory 8 esetben dedikáció címzettje, 5 esetben mű címzettje, 3 esetben kiadást elősegítő személyként említik. Vele kapcsolatban álló személyek rajta kívül még Geszti Ferencnek, idősebb Kalmár Mihálynak és Petrichevich Horváth Kázmérnak ajánlottak műveket, így elmondható, hogy a négy támogatónak van egy közös támogatottakból álló körük. Ebbe a körbe tartozik Baranyai Decsi János, Basilius István, Georg Deidrich, Rudolf Hoffhalter, Jacobinus János, Laskai Csókás Péter, Leonardus Rubenus, Marcello Squarcialupi, Szilvási János és Tordasi Mihály.

A dedikációkon keresztül, amelyekben támogatásért vagy annak reményében írtak Báthoryhoz, egy olyan hálózati csomópontot alkot, amely azonos mértékben tud alkotókat és nyomdászokat is összekötni: a körülötte lévő kapcsolatok 22%-át az alkotói (fordítói,

⁶⁸⁶ HORN Idikó, „Báthory Zsigmond, somlyói”, in *Magyar művelődéstörténeti lexikon VII.: Középkor és kora újkor*, szerk. KŐSZEGHY Péter (Budapest: Balassi Kiadó, 2007), hozzáférés: 2020.08.26, http://mamul.btk.mta.hu/MAMUL_SZERK/mamul_view.php?editid1=1105.

összeállítói), 12%-át a művekben kiadott szerzők összeköttetései, 18%-át nyomdászok felé irányuló összeköttetések teszik ki. Báthory legerősebben a Heltai-nyomda (1583–1599) munkáival áll kapcsolatban, illetve Jakob Klöss és Johann Heinrich Crato azok, akik többszörösen összekapcsolják egymással a Báthory érdekltségében működő szerzőket. Rajtuk kívül egy-egy nyomtatványban való közreműködés erejéig feltűnik az alhálózatban Joannes Fabricius, Georg Greuss, Rudolf Hoffhalter, Marien és Şerban cirill betűs kiadványaikról ismert nyomdászok, és a Honter-nyomda is.

A szerzők és nyomdászok kapcsolatszámának magas aránya magával hozza azt is, hogy Báthory helyileg is heterogén halmaz csomópontjaként funkcionál, egyaránt kapcsolatban áll a bártfai, brassói, szászvárosi, kolozsvári, szebeni és debreceni tevékenységi körökkel. A sokszínűség a nagyobb műfaji kategóriákban is megmutatkozik: a Báthoryt körülvevő kapcsolatok 36%-a köszönhető egyházi-vallási kiadványoknak, 28%-a a bölcséleti, természet- és orvostudományi, és iskolai kiadványok kategóriájába tartozó nyomtatványoknak, 14-14%-a alkalmi kiadványoknak és egyéb irodalmi műveknek, 9%-a pedig az állam életével kapcsolatos nyomtatványoknak. A dedikációs kapcsolatok műfajilag elsősorban az egyházi-vallási irányt kapcsolják Báthoryhoz, és az egyéb irodalmi műfajok alhálózatához tartozását is elsősorban ezek a kapcsolattípusok teszik lehetővé.

A Báthory körüli kapcsolatok meghatározó része világi nyomtatványokon alapul, emellett 38%-ban református, 12%-ban katolikus irányzat felé mutatnak összeköttetések. Az unitárius irányzat felé is összeköttetést jelentő kapocsá Basilius István hitvita tételei teszik Báthoryt, Basilius 1587-ben Kolozsváron megjelent művét (RMNy 596) ugyanis a fejedelemnek ajánlotta. A katolikus kapcsolatokat Heltai-nyomdája, illetve Leonardus Rubenus és Szilvási János személye jelenti. Míg a református irányzatot egy egész szerzői és nyomdász kör reprezentálja, amelynek tagja Rudolf Hoffhalter, a Honter-műhely, Marien és Serban nyomdászok, illetve szerzőként Károlyi Péter, Laskai Csókás Péter, Tordasi Mihály, és az 1582-ben, az előszó szerint az akkor még gyermek Báthory Zsigmond megrendelésére készített részleges Biblia-fordítás szerzői (Achirie, Stefan Herce, Moisi Pestisel és Efrem Zacan). Báthory címzettként egy olyan alhálózatban tölt be központi szerepet, amelyet rajta kívül elsősorban a Heltai-nyomda tart össze, emellett Geszti Ferenc, Jakob Klöss és Marcello Squarcialupi is összekötő szerepben tűnik fel.

Báthory Zsigmondnak, mint strukturálisan összekötő szereplőnek a hálózati környezete arról tanúskodik, hogy a dedikációs kapcsolatok, a pártfogói tevékenység bár számszerűen nem biztosít kiemelkedően sok nyomtatványhoz kapcsolatot, mégis lényegéből fakadóan

több szerző és nyomda munkáját is összekapcsoló tényezőként szervezi, összefogja a csoportosodásokat, gyenge kapcsolatként utat nyit a heterogenitás eléréséhez.

6.2.4. Az RMNy dedikációs hálózata

A szerzők és kiadványaik támogatásának szokásrendszere, működése, hatékonysága akkor tárható fel igazán, ha felrajzoljuk a támogatók és támogatottak által megképződött szociális hálót. Épp ezért a magyarországi vonatkozású nyomtatványokban 1473 és 1600 között megjelenő dedikációkat kiemelt adatként kezeltem. Az 5. fejezetben kifejtett módon az ajánlások, dedikációk egy külön adattáblában kaptak helyet, amely lehetővé teszi a dedikációk által összekapcsolt hálózat kiemelését és elemzését.

A hálózat pontjait a mecénások, a támogatott kötetek és szerzők jelentik, a közöttük fennálló kapcsolat pedig a dedikáció, amely alapján következtethetünk a támogatás irányára is. 1473 és 1600 között 275 nyomtatványban 294 ajánlást találhatunk, ezekben 151 személy dedikál művet összesen 289 megszólítottnak, amely 423 kapcsolatot jelent összesen 433 személy között.⁶⁸⁷ A feldolgozott adatok által elemezhetővé és megmutathatóvá válik a különböző társadalmi – vallási, felekezeti – csoportokban való működés, a dedikációs körök műfaji, nyelvi meghatározottsága, emellett lehetőséget ad a különböző mecénási alhálózatok detektálására, a szerzők támogatói körének felrajzolására és jellemzésére, annak vizsgálatával, hogy ezek az alhálózatok hogyan kapcsolódnak egymáshoz.⁶⁸⁸

A hálózat nemcsak szerzők és kötetek, hanem a szerzők mecénásokon, ajánlások címzettjén keresztül egymással való összekapcsoltságát (és a mecénások közös szerzőkön keresztül összekapcsolódását) is megmutatja.⁶⁸⁹ A modellben elkülönülnek kisebb alhálózatok, illetve azok a párként leírható jelenségek, ahol egy szerző és egy támogató kapcsolódik össze. Megfigyelhető, hogy a dedikációs hálózatban nem alakul ki egy meghatározó óriáskomponens. Három nagyobb, összefüggő alhálózat emelkedik ki,⁶⁹⁰ összesen azonban 74 kisebb, többnyire csupán egy ajánló és egy címzett kapcsolatából álló párokat tartalmazó komponens különül el.

⁶⁸⁷ Lásd a mellékletben: 6/34.: *Dedikációk hálózata az 1473 és 1600 között megjelent régi magyarországi nyomtatványokban: a hálózat növekedése.*

⁶⁸⁸ Lásd a mellékletben: 6/35.: *Dedikációk hálózata az 1473 és 1600 között megjelent régi magyarországi nyomtatványokban (hely és nyelv szerinti megoszlás).*

⁶⁸⁹ Lásd a mellékletben: 6/35.: *Dedikációk hálózata az 1473 és 1600 között megjelent régi magyarországi nyomtatványokban.*

⁶⁹⁰ Lásd a mellékletben: 6/37.: *Az ajánlások hálózatának három legnagyobb komponense.*

Az író-címzett páros összekapcsolódásokat jelenleg nem vizsgálom, ezekből összesen 46 van. Három főből álló kisebb csoportokból 14-et találhatunk, struktúrájukat tekintve azonban ezek egyike sem alkot triádot, azaz olyan háromszög-kapcsolatrendszer, amelyben mindhárom szereplő kapcsolatban áll egymással. Így ezekben az esetekben is egyetlen szerző két címzettnak írt dedikációját, vagy két személy (általában a nyomdász és szerző) által is aláírt egyazon címzethez szóló ajánlást jelenti. Öt olyan kapcsolategyüttest találunk, amely négy főt foglal magába, és három-három olyan dedikációs kört, amelyben öt és hat fő szerepel. Mindössze három jelentősebb, több szerzőből és több pártolóból, támogatóból álló támogatói-szerzői kör létrejöttét lehet kimutatni. Bornemisza Péter (1535–1584) áll a centrumában egy 42 fős dedikációk által összekapcsolt csoportnak, Joannes Bocatius (1569–1621) a második legnagyobb, 100 főt magába foglaló összekapcsolódásnak, és Melius Juhász Péter a központja a legnagyobb, 104 főt összekapcsoló hálózati komponensnek.

A címzetti hálózatot többségében egyszeres kapcsolatok alkotják, tehát egy megszólító egy ajánlást ír egy adott címzethez. A hálózatban ezért kiemelkednek, erősebb kapcsolatként jelennek meg azok a szereplők, akik többszöri ajánlással kötődnek egymáshoz. Ez alapján elmondható, hogy kialakulnak stabil támogató-támogatott, megszólító-megszólított kapcsolatok.⁶⁹¹ Melius Juhász Péter dedikációs gyakorlata és címzetti köre ebből a szempontból magasan kiemelkedik, Meliusnak vannak ugyanis olyan kapcsolatai, akiknek öt dedikációt is címez (Mágócsy Gáspárnak, és feleségének Mágócsy Euláliának), három-három dedikációt intéz id. Török Ferenchez és János Zsigmond erdélyi fejedelemhez; Németi Ferenchez, Balassi Jánoshoz és Bebek György feleségéhez, Patócsy Zsófiához szólva két-két dedikáció jelent meg.

A Bornemisza Péter környezetében szerveződő dedikációs alhálózat

A három nagyobb dedikációs alhálózat közül Bornemisza Péteré a legkisebb, 42 személy 43 kapcsolatát tartalmazza. A legtöbb kimenő kapcsolattal rendelkező tagja Bornemisza Péter, öt követi Pécsi Lukács (1150 k. – 1603/1604) és Mantskovit Bálint. A hálózatban háromszög alakkal jelöltem azokat a címzetteket, akik a legtöbb bemenő kapcsolattal rendelkeznek.

Bornemisza Péter Pesten született, először Kassán, majd évekig külföldön tanult: járt Bécsben, Padovában, Velencében és Wittenbergben is, tanulmányait Nádasdy Tamás

⁶⁹¹ Lásd a mellékletben: 6/36.: *Az RMNy I. ajánlásainak hálózata súlyozott kapcsolatok alapján.*

támogatta.⁶⁹² Görögtanárának, Georgius Tannernek biztatására fordította le Szophoklész *Életraját* (Bécs, 1558). Bécsből visszatérve nyomdászati munkákban is részt vett: Magyaróváron Huszár Gált segítette a Kassára költözésben, majd közreműködött énekeskönyvének kinyomtatásában. 1562-63-tól az evangélikus lelkészi hivatást választja, 1563-tól Balassa János szolgálatába állt, majd fiának, Balassi Bálintnak nevelője lett. Prédikációi miatt többször perbe fogták, később Galgócra, majd Semptére került, utóbbi helyen nyitott közös nyomdát Mantskovit Bálinttal. Az Ördögi kísértetek okozta botrány miatt Semptéről is elűzték, Vámosújfaluba, majd 1579-ben Balassi István detrekői várába menekült. 1579-ben bécsi elfogása és menekülése után bujkált Beckó várában, majd Detrekön, végül Rárbokon telepedett le, itt élt és dolgozott haláláig.

Az ajánlások alapján Bornemisza hálózatának a legfontosabb támogatója Balassi István volt, aki Valentinus Mader, Matskovit Bálint és Bornemisza Péter körét is összekapcsolja. Telegdi Miklós pártfogoltjainak csoportja Pécsi Lukácsot és Egyedúti Gergelyt, Fejérvöly István pedig Monoszlóy Andrást és Pécsi Lukácsot kapcsolja össze. Ki kell emelni Ungnad Anna Máriát, Erdődy Péter feleségét, aki a két legtöbb ajánlást író központi szereplő, Bornemisza Pétert és Pécsi Lukácsot is pártfogoltjai közt tudja, ráadásul mindketten úgy írtak ajánlást neki, hogy azt csak neki, nem férjének címezték.

A női címzettek egyébként is kiemelkednek ebben a csoportosodásban: Bornemisza Péter rendre említi ajánlásaiban megszólítottjainak feleségét is: Thurzó Erzsébetet (Julius Salm felesége), Somy Borbálát (Bánffy László felesége), Csoron Annát (Balassi István második felesége), Mérey Annát (Balassi István első felesége), Losonczy Annát (Christoph Ungnad felesége). A női címzettek Mantskovit Bálintnál is megjelennek: Pálffy Katalint és Anna Salmot említi ajánlásaiban. Ez azt jelenti, hogy a megvalósuló dedikációs kapcsolatok 20%-a szól nőkhöz, ezzel arányaiban ebben a csoportban tudnak a legjelentékenyebben megjelenni.

A hálózatot összekapcsoló címzettek abban is kiemelkednek, hogy kapcsolataik minden esetben más helyről keltezettek, illetve más helyen kiadott nyomtatványból származnak. Ez jól mutatja azt, hogy ebben az esetben a dedikációs kapcsolat és a mecénási tevékenység nem kapcsolódik szorosan egy adott nyomda munkájához. Felekezeti szempontból már nem ennyire rendezett a mintázat: Telegdi Miklós kizárólag világi nyomtatványokon keresztül

⁶⁹² KÖSZEGHY Péter, „Bornemisza Péter”, in *Magyar művelődéstörténeti lexikon VII.: Középkor és kora újkor*, szerk. KÖSZEGHY Péter (Budapest: Balassi Kiadó, 2007), hozzáférés: 2020.08.26, http://mamul.btk.mta.hu/MAMUL_SZERK/mamul_view.php?editid1=3367.

kapja ajánlásait, Fejérvölgy világi és katolikus irányzatot kapcsol össze, Balassi István többnyire evangélikus jellegű kapcsolatokat kap. Ungnad Anna az, aki evangélikus és protestáns nyomtatványban is kap egy-egy ajánlást, ezzel mindkét hozzá szóló személy kapcsolati hálójának felekezeti heterogénebbé teszi.

Az címzetti-ajánlóit a vallási-egyházi műfajcsoportba tartozó művek határozzák meg, Pécsi Lukács az, aki (többségében) kalendáriumokon és egyéb irodalmi műveken keresztül is bekapcsolja pártfogóit a hálózatba, illetve Valentinus Mader, aki szintén irodalmi művel kapcsolódik hozzá a centrális Bornemiszát pártoló Balassi Istvánhoz.

A Joannes Bocatius környezetében szerveződő dedikációs alhálózat

Az ajánlások második legnagyobb alhálózatában a legtöbb kimenő kapcsolattal rendelkező személy, Mento Gogreff (1541–1588), németországi származású evangélikus lelkész, aki Kassán, illetve később Rueber János felső-magyarországi parancsnok táborig lelkészeként végzett szolgálatot. Kapcsolatai 19 címzett felé irányulnak, de ezek közül 18-at egyetlen ajánlásban szólít meg, így támogatóinak körei is csupán egyetlen kötetre korlátozódnak. Ezért annak ellenére, hogy magas fokszámmal rendelkezik, tartalmilag mégsem lehet a támogatói alhálózat valós centrális figurájának tekinteni. A harmadik legtöbb címzettel rendelkező Magdalena Heymarin (1536?–1586?) esete hasonló, 11 megszólítottja szintén egyetlen ajánlás címzetti köreiként szerepel.

16 kimenő kapcsolatával így Joannes Bocatius kell a csoportosodás központjaként tekinteni, aki négy olyan támogatót is tudhat címzettjei között, akik összekötőként funkcionálnak további szerzők felé. Michael Wirthnek írt ajánlása összeköttetést jelent az alhálózat Mento Gogreffet is tartalmazó részével, míg az I. Rudolfnak és Derssffy Ferencnek szóló dedikációk a harmadik hálózati alegység felé jelentenek kapcsolatokat. Bocatius negyedik összekötői szerepű címzettjeként Forgách Zsigmond jelenik meg, aki Stephanus Pepichet kapcsolja a centrumhoz. Forgách Zsigmond egyébként a neki írt négy dedikációval a harmadik legtöbb bemenő kapcsolattal rendelkező címzett, ebből azonban hármat Joannes Bocatius írt, ami egy erős, szoros összeköttetésre utal.

A bemenő kapcsolatok száma szerint a legnagyobb támogatotti csoportot maga köré gyűjtő személy Horváth Gergely (1558–1597), aki maga is egyházi író, horvát származású nagybirtokos volt. Gyerekkori barátja volt Nádasdy Ferencnek, emellett tanulmányokat folytatott Padovában, Wittenbergben, Strassburgban, Bázelen és Genfben is. Mindezek után a szepesi Nagyörre tért vissza, ahol gimnáziumot alapított, és dialektikát, etikát,

retorikát tanított.⁶⁹³ Horváth 8 bemenő kapcsolatot tudhat magáénak, 4 ajánlás címzettjeként szerepel, amelyekből kettőhöz három aláíró is kötődik. Thomas Fabri, Severinus Sculteti és Wagner Martin két kötetben (RMNy 575, RMNy 637) is Horváth Gergelyt szólítja meg, emellett Georgius Mannus (RMNy 714) és Siderius János (RMNy 756) is címez neki egy-egy művet. Az említett ajánlásokban mint evangélikus szerzők ajánlották műveiket Horváthnak, így a hálózatban felekezeti szinten is egy evangélikus kört kapcsolnak a Bocatius által meghatározott világi műveken alapuló centrumhoz.

Nádasdy Ferenc 6 dedikációval a csoport következő pártfogói összetartója, Nádasdy Tamás nádor és Kanizsai Orsolya fiaként folytatta a sárvári birtokon elkezdett kultúrátámogató tevékenységet, emellett nagy szerepet játszott a sopron-vasvármegyei evangélikus egyházkerület kialakításában. Hat kiadványon (RMNy 241, RMNy 395, RMNy 532, RMNy 535, RMNy 617, RMNy 715) keresztül Kaspar Stainhofer, Joannes Manlius, Severinus Sculteti, Huszár Dávid és Frankovics Gergely tartozik a dedikációs körébe. Nádasdy nyomdahelyek közötti összeköttetést is jelent: ugyanis a neki címzett kötetek mindegyike máshol jelent meg. Így helyileg is heterogén, Bécset, Pápát, Németújvárt, Sopront és Bártfát érintő támogatotti kört alkot a hálózatban.

A dedikációk helyi eloszlását nézve elmondható, hogy általában a dedikációk írói azonos helyhez kötik ajánlásaikat, csupán néhány olyan példa van, amikor egy-egy eltérő helyről keltezett dedikáció teszi sokszínűbbé kapcsolataikat. Például Bocatius Forgách Simonnak és Darholcz Kristófnak Eperjesen, Forgách Zsigmondnak és szintén Darholcz Kristófnak Kassán megjelent nyomtatványban is írt ajánlást, míg többi címzettjét Bártfához kötődő nyomtatványokban említi. Bocatius főként bártfai körét és Horváth Gergely Bártfához köthető dedikációs csoportját Kaspar Stainhofer bécsi és Albert Grawer kassai kapcsolatai kötik össze. Mento Gogreff és Magdalena Heymarin köre pedig tisztán kassai blokként jelenik meg.

Az összekapcsolódó alhálózatban a nagyobb műfaji kategóriákat tekintve nagy százalékban a vallási-egyházi kiadványok alkotják a kapcsolatokat, a csoport strukturálisan fontos pontjain azonban megjelenik a heterogenitás: a centralizáló Bocatiushoz és a töréspontokon lévő címzettekhez, mecénásokhoz is több műfaj kötődik. Forgách Zsigmond vallási kiadvány és egyéb irodalmi mű pártfogójaként illeszkedik be, Nádasdy Ferenc pedig

⁶⁹³ LUX Etelka, „Horváth Gergely”, in *Magyar művelődéstörténeti lexikon VII.: Középkor és kora újkor*, szerk. KÖSZEGHY Péter (Budapest: Balassi Kiadó, 2007), hozzáférés: 2020.08.26, http://mamul.btk.mta.hu/MAMUL_SZERK/mamul_view.php?editid1=4292.

vallási kiadványok mellett kalendárium és bölcséleti- tudományos mű patronálójaként is megjelenik.

Felekezeti szempontjából az alhálózatban szinte teljesen hiányoznak a katolikus kapcsolatok: egyedül Kaspar Stainhofer egyetlen dedikációját tartalmazza katolikus kötődésű kötet (RMNy 308A), az imádságoskönyv Draskovich György zágrábi püspöknek szól. A csoportot összetartó dedikációk nagy százaléka evangélikus nyomtatványokba készült, református kötetbe írt ajánlást csak hármat találhatunk a csoporthoz kapcsolódóan. Ezek egyike Pathai István Török Istvánhoz szóló ajánlása, Siderius János Horváth Gergelyhez írt ajánlása és Huszár Dávid Nádasdy Ferenchez és feleségéhez szóló ajánlása. Utóbbi jól mutatja azt, hogy Nádasdy felekezeti szempontból is sokszínű pártfogolti kört tudhatott magának. Ezzel ő lesz az a személy, aki a legtöbbféle információt és típust kapcsol az alhálózatba, tipikusan gyenge kapcsolatként a heterogenitás megteremtője.

A Melius Juhász Péter környezetében szerveződő dedikációs alhálózat

Az ajánlások hálózatának legsűrűbben összekapcsolódó és legtöbb tagot számláló alcsoportja 104 személyt és 141 kapcsolatot tartalmaz. A komponens centruma egyértelműen Melius Juhász Péter 39 kimenő kapcsolattal, és kivételes módon egy ajánlást neki is címezték (RMNy-S 169A). A magas fokszám abból adódik, hogy egyik kötetét (RMNy 259) 13 címzettnek ajánlja. Az 1568-ban Váradon kiadott *Szent Jánosnak tölt jelenésnek igaz és írás szerint való magyarázása prédikációk szerint* ajánlásában a kötet támogatójaként nevezi meg Balassi Jánost és feleségét Sulyok Annát, Bebek Györgyöt és feleségét Patócsy Zsófiát, Bocskay Györgyöt, Bornemisza Farkast, Csáholyi Ferencet, Forgách Simont, Gyulaffy Lászlót, Mágócsy Gáspárt és feleségét, Massay Euláliát, Telegdy Miklóst és Török Ferencet. Közülük mindenképp ki kell emelni Mágócsy Gáspárt és feleségét, akikkel Melius többszörösen is kapcsolatban áll.

A csoport második legtöbb ajánlásának írója Károlyi Péter 10 kapcsolattal, öt követi Heltai Gáspár (9 kimenő kapcsolat), majd Dávid Ferenc (8 kimenő kapcsolat). Károlyi Péter támogatói körét Károlyi Gáspár, Károlyi Miklós, Csáky László, Csiki Pál, Telegdy Miklós, Báthori Miklós, Báthori Kristóf felesége, Bocskay Erzsébet és Bekes Gáspár felesége, Sárkándi Anna jelenti. Heltai több ajánlását címzi közösségnek, Kolozsvár papjainak vagy a tanulóknak, önálló személyként Szentgyörgyi Péternek, Colochai Jánosnak, Báthori György feleségének, Báthori Annának, János Zsigmond erdélyi fejedelemnek, Majlád István özvegyének, Nádasdy Annának és Csáky Boldizsárnak ír ajánlást. Dávid Ferenc az egyszeri

megszólítottak helyett dedikációi közül hármat is János Zsigmond erdélyi fejedelemnek címzett, a többi esetben Mikola Ferenchez, Pókai Jakabhoz, Csáky Mihályhoz, Hagymássy Kristófhöz és Bekes Gáspárhoz fordult.

A mecénások közül János Zsigmond, Báthory Zsigmond, Báthory Miklós és Kovacsóczy Farkas tudta a legtöbb szerzőt maga köré szervezni. A János Zsigmondnak szóló ajánlások szerzőinek körébe Dávid Ferenc, Heltai Gáspár, Weres Balázs, Melius Juhász Péter, Valkai András és Nyíró János tartozik. Báthory Zsigmond szintén erdélyi fejedelemként lett összetartója egy pártfogolti csoportnak, amelynek tagjai Marcello Squarcialupi, Basilius István, Georg Deidrich, Baranyai Decsi János, Jacobinus János, Szilvási János és Leonardus Rubenus. A Báthory Miklósnak címzett ajánlások egy debreceni pártfogolti körrel tanúskodnak, amelybe beletartozott Károlyi Péter és Szegedi Lőrinc, illetve közösen ajánlott neki kötetet Melius Juhász Péter, Kállai Mihály, Tatár István és Károlyi Péter is. Kovacsóczy Farkas (1540–1594), aki íróként ismert ugyan, de a magyarországi nyomtatványok hálózatában pártfogolti körével és a neki írt ajánlásokkal tűnik ki. Az őt körülvevő dedikációs csoportba tartozik Gyulai Pál, Kassai Zsigmond Dávid, Marcello Squarcialupi, Beregszászi Péter, Georg Deidrich és Leonhard Basilius.

Jól látható, hogy a támogatók és köreik több szerzőn keresztül is összekapcsolódnak, és egy sűrűn egybefonódott kapcsolati hálót működtetnek. A János Zsigmond, Báthory Zsigmond és Kovacsóczy Farkas köré csoportosuló szerzők és nyomdászok egy vegyes, kolozsvári és gyulafehérvári köteteken alapuló halmazt alkotnak, ehhez Báthory Zsigmondon keresztül tud két szebeni ajánlás kapcsolódni, Baranyai Decsi Jánostól és Georg Dietrich-től. Dietrich jelenti a Szeben felé mutató kapcsolatot Kovacsóczy Farkas esetében is. A komponens másik nagy, összekapcsolódóbb egységét a Báthory Miklóshoz kötődő debreceni támogatottak adják, amelyekhez egyéb nyomdahelyről érkező behatás Károlyi Péteren keresztül tud kapcsolódni. Károlyi ugyanis helyileg is változatos dedikációs modellt hoz létre: Debrecen, Várad, Kolozsvár és Krakkó is nyomdahelyként jelenik meg az ajánlásait hordozó kötetek esetében. Emellett Huszár Gál Melius Juhász Péterhez címzett ajánlása jelent egy óvári kapcsolatot a debreceni csoport számára. Zrínyi György pedig címzettként és támogatóként Melius Juhász Péter nedelici kapcsolatát jelenti, és további alsólindvai szerzőket köt periferiális körként az óriáskomponenshez.

Megfigyelhető tehát, hogy az ajánlások hálózatának legnagyobb összekapcsolódó részében is elsősorban az összekötőként fellépő pártfogók biztosítják a különböző

nyomdahelyek közötti összeköttetést, nem a szerzők. Egyedül Károlyi Péter az, akinek dedikációi jelentősebb helyi heterogenitást is visznek a hálózatba.

A műfaji kategóriák megjelenésének vizsgálatakor kiemelkedőek az egyházi-vallási kiadványok, melyek a komponens összeköttetéseknek 62%-át adják. 13-13%-ban jelennek meg az egyéb irodalmi és a bölcséleti-, természet- és orvostudományi, iskolai kiadványok. A támogatók esetében Báthory Miklósnál és János Zsigmondnál is csupán egy egyéb irodalmi nyomtatvány jelenik meg az egyébként homogén egyházi-vallási pártfogolti körben. Valódi műfaji heterogenitást Báthory Zsigmond és Kovacsóczy Farkas valósít meg. Utóbbi esetében többségben vannak a nem vallási kiadványokon keresztül érkező ajánlások, főként bölcséleti-, természet- és orvostudományi, iskolai kiadványok jelennek meg körében, de egyéb irodalmi kategóriába tartozó kiadvány is megtalálható. Báthory Zsigmond esetében szintén többségben vannak a nem vallási művek, az egyéb irodalmi művek és bölcséleti-, természet- és orvostudományi, iskolai kiadványok kategóriája mellett egy alkalmi kiadvány is megjelenik. Kettejük közös támogatotti köre tehát egy helyileg és műfajilag is heterogén közeget jelent a komponensen belül.

A felekezeti megoszlás a világi-egyházi kiadványokon alapuló pártfogói csoportok (Melius Juhász Péter, Báthory Miklós és Károlyi Péter kapcsolataiban) túlnyomó többségében református kapcsolathálót jelent. Felekezetiileg a legsokszínűbb összekapcsolódási pontot János Zsigmond jelenti, ő ugyanis egy református, egy unitárius, egy protestáns és egy világ pártfogolti csoportosodás között is összeköttetést jelent.

A nők megjelenése arányaiban kisebb szerepet kap, mint az előző alhálózatban, összekötői szerepben nem tudnak megjelenni, de a két centrális szerzőhöz kapcsolódnak. Meliusnál három női címzett szerepel az általa írt dedikációkban (Balassi Zsófia, Patócsy Zsófia és Sulyok Anna), Heltainál Báthory Anna és Nádasdy Anna, Károlyi Péternél Sárkándi Anna és Bocskay Erzsébet, Dietrich Georg pedig egyik művét (RMNy 736) kifejezetten nőknek (Justina von Preissingnek, Ursula von Mekhawnak, Konstantia Pichlernek és Magdalena Löblinnek) ajánlja. Szegedi Lőrinc ajánlásában Báthory Miklóst együtt említi feleségével, Losonczy Annával. Ezek közül az esetek közül azonban egyszer sem tudnak nők összekötő, vagy strukturálisan kiemelkedő szerepben megjelenni az ajánlások hálózatának óriáskomponensében.

Az ajánlások hálózatának mintázata

A három legnagyobb komponenshelyi, felekezeti és műfajcsoportot érintő lebontásban megállapítható, hogy egy-egy dedikációs kör fő szervezőeleme a helyi azonosság, a komponensen belüli klasztereknek is az azonos helyen dedikált, illetve azonos helyen kiadott kötetben íródott ajánlás a fő közös jellemzőjük. A felekezeti is döntő tényezőként látszik a hálózatosodásban: csupán egy-egy elszórt példa van arra, hogy a felekezeti azonosság mellett egy-egy más kapcsolat is bekerüljön, például Melius Juhász Péter esetében, hogy a többségében református alapon szerveződő címzetti körébe egy világi természetű kötet ajánlása is beletartozik, amely így kapcsolati köréhez csatolja az egyébként katolikus alapon szerveződő Kulcsár György címzettjeinek csoportját. A hálózati vizualizáció is jól mutatja, hogy egy-egy felekezeti vagy helyileg eltérő kapcsolat jelent összeköttetést az egymással szorosabban összefüggő alrészek nagyobb struktúrába kapcsolására. Ez alátámasztja a disszertáció kiindulásának azt a felvetését, miszerint a gyenge, és átlagostól eltérő jellemzővel rendelkező kapcsolatok teszik lehetővé a hálózat növekedését, az egyébként különálló részegységek összekapcsolódását az irodalmi tevékenységet végzők körében is.

6.3. Az irodalmi tevékenységet végzők hálózatosodásának modellje és mintázatai az 1473 és 1600 között megjelent régi magyarországi nyomtatványok alapján

A régi magyarországi nyomtatványok adatmennyisége összetartozó és relevánsan értelmezhető korpuszt jelent, visszajelzést ad az irodalmi tevékenységet végzők hálózatba rendeződéséről. Az 1473 és 1600 között megjelent hungarika nyomtatványanyaghoz köthető személyek hálózatának vizsgálata során felfedhetővé válnak együttműködő csoportok, amelyekben a szerzők (szerkesztők, fordítók), publikációs térhez jutó alkotók, nyomdászok és kiadást elősegítő szereplők – tehát irodalmi tevékenységet végzők lépnek interakcióba egymással.

A hálózatelemzésben az RMNy I. és RMNy S 955 kötetének és a hozzá kapcsolható 1535 személynek több mint 4000 kapcsolata alapján vizsgáltam, hogy milyen mintázatok, alcsoportok és összekötő szereplők határozták meg a régi magyarországi nyomtatványok publikálása körül működő értelmiségi tevékenységet. A 15–16. századi nyomtatványok hálózatainak feltérképezése során a nyomtatás helyére és idejére, műfajra, nyelvre, felekezetiiségre vonatkozó adatok megmutatják, a személyek közötti kapcsolatok miként viszonyulnak a nyomdához, intézményrendszerhez vagy felekezethez való kötődésekhez. A

hálózatban elkülönülő klasztereket összetartó kapcsolatok és azok tulajdonságainak vizsgálata megmutatja, hogy ezek miként befolyásolták a csoportszerveződést.

A hálózat legnagyobb összekapcsolódó komponensének klaszterelemzése során 23 csoportosodást lehet azonosítani, amelyek tulajdonságait megfigyelve kirajzolódik a könyvnyomtatás körül tevékenykedő értelmiségiek összekapcsolódásának mintázata. Egy olyan modellt látunk, amelyben az összetartó erőt elsősorban a közös nyomtatási hely jelenti. A nyomdászati tevékenység helyhez kötött centralizáló ereje a várható eredménynek megfelelően meghatározónak mondható, de emellett más kapcsolati jellemzőkben is megfigyelhető a szabályozott elrendeződés. A műfaji kategóriarendszer befolyásoló szerepét mutatja meg, hogy 17 klaszterben, hálózaton belüli csoportosodásban van olyan jellemző nagyobb műfaji kategória, amely a benne szereplő nyomtatványok alapján a kapcsolatok legalább 50%-át meghatározza. A tulajdonság, hogy világi vagy vallási nyomtatványokon keresztül szerveződik egy-egy kapcsolat, a csoportosodások közel felének esetében a kapcsolatok több, mint 60%-át jellemzi, nagyobb arányú blokkszerű elrendeződét pedig kifejezetten a katolikus, az evangélikus és a református nyomtatványok tudnak maguk köré gyűjteni. Ezzel szemben a nyelvi jellemzők kevés esetben jelennek meg blokkosító tényezőként.

A kapcsolattípusok reprezentálódásának hatása a hálózatosodásra szintén meghatározó csoportalkotási feltételként határozható meg, ugyanis kimutatható, hogy minél többféle kapcsolattípus valósul meg egy adott alhálózatban, annál heterogénebb a műfaji, felekezeti és nyelvi eloszlás is. Elmondható tehát, hogy a minél többretegű kapcsolatháló hozzájárul a különböző műfajokat és felekezeteket képviselő személyek közti összekapcsolódások megteremtéséhez.

A hálózatelemzés lehetővé tette, hogy azonosíthatóak legyenek az összekötő kapcsolatok, a magas közöttség centralitás értékkel rendelkező szereplők, akik törésponti szerepben helyezkednek el. Ők azok, akik adott hálózat alcsoportjait összekötik, a hálózat nélkülük több, egymással kapcsolatba nem lépő alkotórésze esik szét. A hálózati modellezés rámutat a könyvkiadás körüli értelmiségiek strukturálisan is kiemelt szereplőire, akik nem feltétlenül a nyomdászati tevékenységet végzők köréből kerültek ki. Bár elsősorban – a várakozásoknak megfelelően – a hálózat kiemelt pontjain a nyomdászok szerepelnek nagy fokszámú és magas közöttség centralitású pontként, ám néhány szerző és az ajánlások címzettjei is képesek ilyen összekötő szerepet betölteni. A kifejezetten nyomdászati tevékenységen keresztül kapcsolatot létesítők közül Heltai Gáspár emelkedik

ki, Melius Juhász Péter kapcsolathálójának és törésponti szerepének vizsgálata pedig azt mutatja meg, hogy a kizárólag szerzői kapcsolódás is szerepet tudott játszani a hálózat egészének összetartásában. Báthory Zsigmond csupán ajánlások címzettjeként kapcsolódik a hálózatba, mégis az 5. legnagyobb értékű összekötő lehetett: a hálózati környezete arról tanúskodik, hogy a dedikációs kapcsolatok, a pártfogói tevékenység bár számszerűen nem biztosít kiemelkedően sok nyomtatványhoz kapcsolatot, mégis több szerző és nyomda munkáját is összekapcsoló tényezőként szervezi, összefogja a csoportosodásokat, gyenge kapcsolatként utat nyit a heterogenitás eléréséhez. Mindeközben az is kimutatható, hogy bár megjelennek az összekötők, de eltávolításukkal így sem esik szét teljesen a hálózat fő komponense, a nyomtatványok többségének hálózata jól összekapcsolt, és nehezen megbontható.

Kiemelt kapcsolatként vizsgálható a kötetekben található ajánlások által megképződő viszonyrendszer. Az 1473 és 1600 között működő dedikációs hálózat a 275 nyomtatványban szereplő 294 ajánlás alapján rajzolható fel. A hálózatelemzés során kimutatható, hogy a dedikációk által összekapcsolt 433 személy hálózatában mindössze három jelentősebb, több szerzőből és több pártolóból, támogatóból álló támogatói-szerzői kör létrejöttét lehet kimutatni; strukturálisan a kisebb, ajánló és címzett párosából álló, egymással nagyobb hálózatot nem alkotó, elkülönülő csoportok maradnak jellemzőek az 16. század végéig. A hálózati vizualizáció is jól mutatja, hogy egy-egy felekezeti vagy helyileg eltérő kapcsolat jelent összeköttetést az egymással szorosabban összefüggő alrészek nagyobb struktúrába kapcsolására. A három legnagyobb komponens (Bornemisza Péter, Joannes Bocatius és Melius Juhász Péter környezetében szerveződő dedikációs csoportok) helyi, felekezeti és műfaji kategóriát érintő vizsgálatával megállapíthatóvá vált, hogy egy-egy dedikációs kör fő szervezőeleme a helyi azonosság, emellett a felekezeti is a hálózatban megjelenő közös szervezőelem. Mindemellett feltűnik, hogy egy-egy felekezeti vagy helyileg eltérő kapcsolat jelent összeköttetést az egymással szorosabban összefüggő, homogénebb tulajdonságok alapján szerveződő alrészek nagyobb struktúrába kapcsolására.

Az ajánlások hálózati vizsgálata és klaszterek szerveződésének megfigyelhető modellje is alátámasztja a disszertáció kiindulásának azt a felvetését, miszerint a gyenge és átlagostól eltérő jellemzővel rendelkező kapcsolatok teszik lehetővé a hálózat növekedését, az egyébként különálló részegységek összekapcsolódását az irodalmi tevékenységet végzők körében is. Az összekapcsolódások vizsgálata rámutat arra, hogy az irodalmi tevékenységek végzőit magába foglaló hálózatnak nem csupán a nyomdászok jelentik a strukturálisan

fontos pontjait, a 16. század végére pedig létrejön egy olyan, többrétegű, kevésbé sérülékeny kapcsolatháló, amely biztosítja a hálózat fennmaradását, és kialakul egy olyan hálózati centrum, amely sikeresen kapcsolja össze a különböző műfajú, felekezeti és intézményrendszerű kapcsolatokat tömörítő klasztereket.

7. Zárlat

A disszertáció témaválasztását az motiválta, hogy míg a magyar irodalomtörténet-írás narratívája számos esetben csoportközpontú, addig az irodalmi tevékenységet végző értelmiségiek közösségeinek kialakulására fókuszáló átfogó, áttekintő jellegű vizsgálatok helyett többnyire az egy-egy egyedi esetre koncentráló tanulmányok és kutatások voltak jellemzőek. Céлом ezért annak feltárása volt, hogyan alakult ki az irodalmi tevékenységgel foglalkozás identitása Magyarországon a késő középkor és kora újkor határán, hogy milyen szerepet játszott ebben a közösségképzés és a csoportosodás. Vizsgálatomban azokra a kérdésekre igyekeztem választ adni, hogy az 1400 és 1600 közötti korszakban milyen csoportosodási modell alapján hozták létre közösségeiket az irodalmi tevékenységet végzők, hogy ezek a korai ún. *irodalmi* csoportok műveik által miként és milyen közösséget képeztek maguknak, milyen természetű kapcsolatokkal definiálhatóak, és miként értelmezhető, elemezhető ez a korpusz a hálózatelemzés módszereivel.

A doktori kutatás elvégzett feladatai között egyenértékűként kezeltem a hálózatkutatás irodalomtörténeti alkalmazhatóságának elméleti és módszertani keretének kidolgozását; az irodalmi tevékenységet végzők csoportfogalmának megalkotását és a definíciót jelentő attribútumskála felállítását; az 1400 és 1600 között létrejövő magyarországi irodalmi tevékenységet végző csoportok közösséget meghatározó motívumainak vizsgálatát és az RMNy I. és RMNy S tételekhez kapcsolódó személyek többrétegű hálózatának elemzését. A disszertációban emellett elkészítettem a régi magyarországi nyomtatványok 1473 és 1600 közötti relációs adatbázisát, amelynek adatmodellje, adatokkal való feltöltése, majd elemzése is a kutatás egyik központi elemeként és eredményeként jelenik meg. Az elemzéshez szükséges és az eredmények értelmezését lehetővé tevő grafikonok és hálózati vizualizációk a disszertáció mellékleteként készültek el, és a vizsgálat szerves részét képezik.

Az irodalmi tevékenység társadalmi jelenségként való értelmezéséből kiindulva, elsősorban az irodalomszociológiai megközelítések és a hálózatelemzés elméleti összeilleszthetőségét tartottam megalapozónak. A hálózat interpretációs keretének alkalmazhatóságához alapvetően Bourdieu⁶⁹⁴ irodalmi mező, illetve Howard S. Becker⁶⁹⁵

⁶⁹⁴ BOURDIEU, *A Művészet Szabályai: Az Irodalmi Mező Genezise És Struktúrája*, 35.

⁶⁹⁵ BECKER, *Art World*.

„művészvilág”, „art world” fogalma vezetett el, Brian Stock *textual communities* fogalmának alkalmazása pedig a szöveghasználat által meghatározott csoportok vizsgálatát tette lehetővé. A hálózat interpretációs keretének és elemzési módszertanának elmúlt évtizedekben való fejlődését, irodalomtudományi és művelődéstörténeti területeken való alkalmazását áttekintve elmondható, hogy egy olyan hálózat, amelynek az elemei és kapcsolatai releváns tartalmat képeznek, lehetővé teszi a mikro- és makro szintek összekapcsolását, a rejtett kapcsolatok felfedését és új nézőpontok alkalmazását egy irodalomtörténeti jellegű korpuszban is.

A dolgozat témájából adódóan kidolgozást igényelt az irodalmi csoport korszakfüggetlen fogalmának – egy definíciós skálának – megalkotása, ugyanis a szakirodalomban az irodalmi csoport (írókör, költőtársaság, stb.) egységesen és következetesen használt fogalmi bázisa hiányzik. Ezért egy olyan, a középkori és kora újkori csoportosulásokra alkalmazható definíció kialakítását végeztem el, amely a csoport mint szociológiai forma sokszínű és sokszor informális kommunikációs formáit is leírja, és lefedi a különböző korszakok és csatlakozási formák tulajdonságait. Ennek eredményeként egy olyan definíció kidolgozására került sor, amely egy attribútumokból felépülő skálaként működik. Az 1400 és 1600 között működő magyarországi értelmiségi csoportok egy-egy kiemelt példájának elemzése megmutatta, hogy ennek a skálaszerűen működő csoportfogalomnak használata segít abban, hogy pontosabban láthassuk, mely társulásokat miért vagy éppen miért nem érdemes az irodalmi, illetve irodalmi tevékenységet végző csoport címkéje alá venni.

A 4. fejezetben az 1400 és 1600 között Magyarországon működő értelmiségi-irodalmi társulások vizsgálata során azt a kérdést helyeztem középpontba, hogy a csoportok működési mintázata, összekapcsolódásuk formája, identitásképzésük filológiai elemei és irodalmi toposzai miként értelmezhetőek a megelőző fejezetben kidolgozott irodalmi csoportfogalom fényében. Összefoglalva elmondható, hogy a 15–16. században Magyarországon már létrejöttek olyan közösségek, amelyek elkülönült kommunikációs teret biztosítottak ahhoz, hogy tagjaik adott társadalmi szerepeiken túl tudatosan egy új identitás lehetőségét valósíthassák meg, ahol a résztvevők nem egyházi és nem hivatali minőségükben szerepelhettek, hanem valamely irodalmi vagy tudós működést végző egyénként. Az irodalmi munkára törekvő csoportosulás bár nem tisztán és kizárólagosan humanista jellegzetesség, a magyarországi művelődéstörténetben a korai csoportok létesülése szorosan összefügg ezzel. A sodalitasokon belül keletkezett művekből megismerhetjük azt, hogyan reprezentálták önmagukat a kor humanistái, litteraevel tudatosan foglalkozó egyénei, még

akkor is, ha esetleg a társaság nagyobbbrészt szellemi, virtuális műhelyként működött, s a találkozók dicséret övezte motívumai csak az önreprezentáció fiktív részei lennének. A kiemelt csoportok vizsgálata során elemeztem, hogy az irodalmi csoportosulások mely attribútumait veszik fel, s hogy hol helyezkednek el a csoportosulás definíciós skáláján. A példákából igazolható az a feltevés, hogy az irodalmi működést végző csoportok legfontosabb jellemzője a csoporttudatosság, az irodalommal, litteraevel foglalatosság tudatos reprezentációja, emellett kiemelten tényező a közösség textual community-ként való értelmezhetősége. Harmadik legfontosabb újdonságának tekinthető, hogy a homogén csoportok helyett a magukat irodalmi munkát végző társaságnak tekintő csoportok heterogén és egymás felé gyenge kapcsolatokon keresztül nyitott csoportok lehettek. Tevékenységükben alapvető szerepet kapott a hálózat építésének tudatos szándéka, a networking – olyan személyekkel, akik kitűnnek műveltségükkel és írásaikkal. A vizsgált csoportok egy-egy kapcsolati sűrűsödés-ként, gócpontként jelentek meg a nagyobb hálózatot tekintve. A csoportosulásokat jelző tulajdonságokból és az elemzett csoportok mintázataiból következtethetünk arra, hogy tagjaik milyen kapcsolattípusokkal kötődtek egymáshoz. Ezáltal megközelíthető egy olyan hálózat, amelyben a literátori tevékenység identitásának az elemei, motívumai jelentik a benne terjedő információt.

A disszertáció eredményeként elkészült az RMNy I. és RMNy S-tételeket tartalmazó adatmodell, majd az ez alapján felépített adatbázis, amely a hálózatelemzés alapját jelentette. Ez az adatbázis az RMNy I. (és RMNY-S) 955 nyomtatványának és ezek 1535 személlyel (szerzőkkel, nyomdászokkal, mecénásokkal) való többretegű irodalomszociológiai kapcsolatait tartalmazza, amelyeknek meghatározását, kategorizálását és regisztrálását is a kutatás egyik részfeladatákként végeztem el. A régi magyarországi nyomtatványok 1473 és 1600 közötti korpuszának hálózatelemzése a publikációs térhez jutó szerzők (fordítók, szerkesztők, nyomdászok) hálózatának feltérképezésére adott lehetőséget. A korpusz megfelelőnek bizonyult arra, hogy reprezentálja a csoportosulásokat összekötő többféle kapcsolati típust; és többretegű, multiplex hálózatként elemezhetővé, vizualizálhatóvá tegye azokat. Az 1473 és 1600 között megjelent hungarika nyomtatványanyaghoz köthető személyek hálózatának vizsgálata során kimutathatóvá váltak együttműködő csoportok, amelyekben a szerzők (szerkesztők, fordítók), publikációs térhez jutó alkotók, nyomdászok és kiadást elősegítő szereplők – tehát irodalmi tevékenységet végzők lépnek interakcióba egymással.

A hálózatelemzésben a fent említett kötetek és személyek több mint 4000 kapcsolata alapján vizsgáltam a régi magyarországi nyomtatványok publikálása körül működő alcsoportok és összekötő szereplők irodalmi tevékenységét. A 15–16. századi nyomtatványok hálózatainak feltérképezése során a nyomtatás helyére és idejére, műfajra, nyelvre, felekezetiiségre vonatkozó adatok és a személyek közötti kapcsolatok alapján 22 kisebb elkülönülő csoportot és egy a résztvevők több, mint 95%-át magába foglaló óriáskomponenst lehet azonosítani. Az ebben összekapcsolódási gócként, sűrűsödésekként megjelenő klaszterek vizsgálata kirajzolja a könyvnyomtatás körül tevékenykedő értelmiségiek összekapcsolódásának mintázatát. Egy olyan modellt vázol fel, amelyben elsőként a nyomdászati tevékenység helyhez kötött centralizáló ereje jelenik meg meghatározó tulajdonságként. Azonban emellett a hálózatelemzés rámutat arra is, hogy a kapcsolattípusok hatása a csoportosodásra szintén kiemelkedik: minél többféle kapcsolattípus valósul meg adott alhálózatban, annál heterogénebb a műfaji, felekezeti és nyelvi eloszlás is. Elmondható tehát, hogy a minél többretegű kapcsolatháló hozzájárul a különböző műfajokat és felekezeteket képviselő személyek közti összekapcsolódások megteremtéséhez. A hálózati modellezésben emellett kiemelhetővé vált, hogy a könyvkiadás körüli értelmiségiek strukturálisan kiemelt szereplői nemcsak a nyomdászati tevékenységet végzők köréből kerülhettek ki, hanem néhány szerző és az ajánlások címzettjei is képesek összekötő szerepet betölteni. A pártfogói tevékenység pedig, bár számszerűen nem jelent kiemelkedő összekötői szerepet, de több szerző és nyomda munkáját is összekapcsoló tényezőként szervezi, gyenge kapcsolatként összefogja a csoportosodásokat.

A hálózat vizsgálata és a benne létrejövő alcsoportok szerveződésének modellje alátámasztja a disszertációnak azt a kiinduló hipotézisét, miszerint a gyenge és átlagostól eltérő tulajdonságokkal rendelkező kapcsolatok teszik lehetővé a régi magyarországi nyomtatványok körüli hálózat növekedését, az egyébként egymástól elkülönülő részek, közösségek összekapcsolódását az irodalmi tevékenységet végzők körében. A disszertációban elvégzett hálózatelemzés rámutat arra, hogy a 16. század végére kialakult az irodalmi tevékenységgel kapcsolatban állók hálózati centruma, amely sikeresen kapcsolta össze a különböző műfajú, felekezetiiségű és intézményrendszerű kapcsolatokat tömörítő alcsoportokat, és létrejött egy olyan többretegű kapcsolatháló, amely biztosította az irodalmi élet hálózatának fennmaradását.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Szeretnék köszönetet mondani témavezetőimnek, Horváth Iván tanár úrnak, aki alapszakos korom óta témavezetőként segített, támogatott témaválasztásaimban és tudományos tevékenységeimben; és Seidler Andrea tanárnőnek, aki nélkülözhetetlen szakmai és személyes támogatásával segített a mesterszakos és doktori tanulmányaim során, emellett pedig számomra és a disszertációs kutatásom számára is otthont teremtett a Bécsi Egyetemen. Külön köszönettel tartozom Pesti Brigittának, aki rendkívül sok segítséget nyújtott abban, hogy a doktori programot Co-tutelle képzés keretében végezhessem el, és akihez bármikor, bármilyen kérdéssel fordulhattam.

Köszönetemet szeretném kifejezni P. Vásárhelyi Juditnak is, aki rendelkezésemre bocsátotta az RMNy-kutatócsoport legfrissebb eredményeit, az RMNy-S tételek kéziratát, amely biztosította, hogy a disszertációban elkészített adatbázis a lehető legtöbb adatot tartalmazhassa.

Hálával tartozom emellett tanárainknak, Seláf Leventének, Kiss Farkas Gábornak, Bibor Máténak, és a csütörtöki doktori szeminárium mindenkori résztvevőinek – kiemelten Maróthy Szilviának, Lovas Borbálának, Bartók Zsófia Ágnesnek, Bognár Péternek, Vrabély Márknak, Virág Csillának, Rédey-Keresztény Jánosnak és Fölköli Gábornak –, akik észrevételeikkel, javaslataikkal, tanácsaikkal fontos szakmai segítséget jelentettek az évek során. Hálás vagyok Stipich Bélának, aki mindig átsegített a Co-tutelle program megvalósításának hivatali útvesztőin.

Köszönöm szüleimnek mindenkori támogatásukat, ami nélkül nemhogy befejezni, de elkezdni sem lett volna lehetőségem ezt a munkát. Külön köszönettel tartozom Laky Tibornak, aki fogyhatatlan türelemmel és bátorítással állt mellettem, és még azt is elérte, hogy megszeressem a grafikonokat és táblázatokat.

A disszertáció nem készülhetett volna el nélkülük.

BIBLIOGRÁFIA

- ÁCS Pál. „Reneszánsz irodalom”. In *Magyar művelődéstörténeti lexikon VII.: Középkor és kora újkor*, szerkesztette KÖSZEGHY Péter. Budapest: Balassi Kiadó, 2007.
http://mamul.btk.mta.hu/MAMUL_SZERK/mamul_view.php?editid1=5566.
- ÁCS Pál, JANKOVICS József és KÖSZEGHY Péter, szerk. *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény*. Köt. 1. Budapest: Balassi Kiadó, 1998.
- ALMÁSI Gábor. *Reneszánsz és humanizmus*. Budapest: L'Harmattan - Kossuth Klub, 2017.
- . *The Uses of Humanism: Johannes Sambucus (1531-1584), Andreas Dudith (1533-1589), and the Republic of Letters in East Central Europe*. Leiden, Boston: BRILL, 2009.
- ALMÁSI Zsolt. „Számítógépes irodalomtudomány: az adattól a transzcendentális kritikáig”. In *Helikon: Számítógépes irodalomtudomány*, 16-31. Budapest: MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2020.
- ANDERSON, Benedict. *Elképzelt Közösségek: Gondolatok a Nacionalizmus Eredetéről És Elterjedéséről*. Fordította Gábor SONKOLY. Budapest: L'Harmattan – Atelier, 2006.
- ANDORKA Rudolf. *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Osiris, 2006.
<https://tinyurl.com/y5hpop5c>.
- ANSELL, Christopher K. és PADGET, John F. „Robust Action and the Rise of the Medici, 1400-1434”. *American Journal of Sociology* 98, 6 (1993): 1259–1319.
- ANTAL Alexandra. „A bécsi Magyar Hirmondó (1789–1803) szerkesztői hálózata”. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 118 (2014): 99–117.
- BAIRD, Ileana, szerk. *Social Networks in the Long Eighteenth Century: Clubs, Literary Salons, Textual Coteries*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2014. <https://www.worldcat.org/title/social-networks-in-the-long-eighteenth-century-clubs-literary-salons-textual-coteries/oclc/968247218?referer=di&ht=edition>.
- BALASSI Bálint. *Balassi Bálint Összes verse: hálózati kritikai kiadás*. Szerkesztette HORVÁTH Iván és TÓTH Tünde. Budapest: Gépeskönyv, 2002. <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/>.
- BÁNYI Szilvia. „Negyven év »adalékirodalma« az RMNy S(upp)lementum) tételeiben”. In *Sylvae typographicae: tanulmányok a régi magyarországi nyomtatványok 4. kötetének (1656-1670) megjelenése alkalmából*, 123–141. Budapest: Argumentum - OSZK - MTA Irodalomtudományi Intézet - MOKKA-R Egyesület, 2012.
- BARABÁSI Albert-László. *A hálózatok tudománya*. Budapest: Libri, 2016.
- . *Behálózva: a hálózatok új tudománya*. Budapest: Helikon, 2003.
- BARABÁSI, Albert-László és ALBERT, Réka. „Emergence of Scaling in Random Networks”. *Science*, 286 (1999): 509–512. <https://doi.org/10.1126/science.286.5439.509>.
- BARLAY Ö. Szabolcs. „Radéczy püspök híres hársfája: Egy négyszáz évvel ezelőtti irodalmi kör”. *Vigilia* 41, 11 (1976): 744–748.
- BART István, szerk. *Széphistóriák*. Budapest: Magyar Helikon, 1975.
<https://mek.oszk.hu/06100/06149>.
- BARTÓK István. „Erasmus hatása”. In *Magyar művelődéstörténeti lexikon VII.: Középkor és kora újkor*, szerkesztette KÖSZEGHY Péter. Budapest: Balassi Kiadó, 2007.
http://mamul.btk.mta.hu/MAMUL_SZERK/mamul_view.php?editid1=3779.
- BARTÓK Zsófia Ágnes. „A másodlagos szóbeliség elsődleges határai: Latinul tudók magyar nyelvű egyházi szövegei a reformáció előtt”. In *Tarnai Andor emlékkonferencia*. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, (Megjelenés alatt.).
- BÁTORI Anna. „A tudás hálózatai: Wallaszky Pál historia litterariája és a 18. századi tudástranszfer”. *Irodalomismeret*, 3 (2016): 35–63.

- BECK, Angelika. *Der Bund ist ewig: Zur Physiognomie einer Lebensform im 18. Jh.* Erlangen: Palm und Enke, 1982.
- BECKER, Howard S. *Art World.* Berkely/Los Angeles/London: University of California Press, 1982.
- . „Art Worlds and Social Types”. *American Behavioral Scientist* 6 (1976): 703–718.
- BÉKÉSI Imre, JANKOVICS József, KÓSA László és NYERGES Judit, szerk. *Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon.* Budapest-Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság—Scriptum Kft., 1993.
- BENE Sándor. „A történeti kommunikációelmélet alkalmazása a magyar politikai eszmetörténetben – a kora újkori modell”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 105, 3–4 (2001): 285–316.
- . „Rimay vindicatus (Rimay János Iustus Lipsiushoz írott leveléről)”. In *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban*, szerkesztette KECSKEMÉTI Gábor és TASI Réka, 139–188. Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012.
- . *Theatrum politicum: nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban.* Csokonai Könyvtár. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999.
- BIRÓ Annamária és BOKA László, szerk. *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások.* Köt. 1. Nagyvárad–Budapest: Partium–reciti, 2014.
- , szerk. *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások.* Köt. 2. Nagyvárad–Budapest: Partium–reciti, 2016.
- , szerk. *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások.* Köt. 3. Nagyvárad–Budapest: Partium–reciti, 2018.
- BITSKEY István. „Az identitástudat formái a kora újkori Kárpát-medencében”. In *Humanizmus, religio, identitástudat: tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről*, szerkesztette BITSKEY István és FAZAKAS Gergely Tamás, 11–23. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007.
- BIXLER, Matthias és REUPKE, Daniel. „Von Quellen zu Netzwerken”. In *Handbuch Historische Netzwerkforschung: Grundlagen und Anwendungen*, szerkesztette Marten DÜRING, Ulrich EUMANN, Martin STARK és Linda von KEYSERLINGK, 101–122. Berlin: LIT Verlag Münster, 2016.
- BODOLAY Géza. *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963.
- BONFINI Antonio. *Beszélgetés a szüzességről és a házasság tisztaságáról.* Fordította MURAKÖZY György. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985.
<http://mek.oszk.hu/04400/04424/04424.pdf>.
- BORSA Gedeon. „A bibliográfiai egység fogalma a régi nyomtatványoknál”. In BORSA Gedeon, *Könyvtörténeti írások IV.: Módszertani cikkek és kutatási eredmények*, 97–107. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2000.
- . „A XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás részmerlege”. *Magyar Könyvszemle*, 1973, 249–269.
- . „Magyarországi nyomdászattörténet XV-XVII. század”. In *Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, szerkesztette HARGITTAY Emil, 36–43. Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2003.
- BORSA Gedeon, DÖRNYEI Sándor és SZÁLKA Irma, szerk. *Régi Magyar Könyvtár III.: Pótlások, kiegészítések, javítások.* Köt. 1-5. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1990.
- BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÄFER István és KELECSÉNYI Ákos. *Régi magyarországi nyomtatványok 1473-1600.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971.

- BOURDIEU, Pierre. *A Művészet Szabályai: Az Irodalmi Mező Genezise És Struktúrája*. Fordította Tamás SEREGI. Budapest: Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, 2013.
- BUCHANAN Mark. *Nexus: Avagy kicsi a világ*. Fordította KEPES János. Budapest: Typotex, 2013.
- BUONNACCORSI, Philippus Callimachus. „De vita et moribus Gregorii Sanociensis Arch. Leop. Auctore Philippo Callimacho Buonaccorsi”. In *Adalékok a humanismus történetéhez Magyarországon*, szerkesztette Jenő ÁBEL, 163–166. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó hivatala, 1880.
- BURCKHARDT, Jacob. *A Reneszánsz Itáliában*. Fordította Artúr ELEK. Budapest: Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1978.
- BURKE, Peter. *Languages and Communities in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- CAMPBELL, Julie. *Literary Circles and Gender in Early Modern Europe: A Cross-Cultural Approach*. Aldershot: Ashgate, 2006.
- CARTWRIGHT, Dorwin és HARARY, Frank. „Structural Balance: A Generalization of Heider’s Theory” 63, 5 (1956): 277–293.
- CELTIS, Conrad. *Conradi Celtis Quae Vindobonae prelo subicienda curavit opuscula*. Szerkesztette Kurt ADEL. Lipsiae : In aedibus B.G. Teubneri, 1966.
- CHARPENTIER, Jean-Pierre. *Histoire de la renaissance des lettres en Europe*. Paris, 1843.
- CHRISTAKIS, Nicholas A. és FOWLER, James H. *Kapcsolatok Hálójában: Mire Képesek a Közösségi Hálózatok És Hogyan Alakítják Sorsunkat?* Fordította András ROHONYI és Pál ROZSNYÓI. Budapest: Typotex, 2010.
- CLAESSENS, Dieter. *Gruppe und Gruppenverbände: Systematische Einführung in die Folgen von Vergesellschaftung*. Hamburg: Dr. Kovač, 1995.
- CSAPODI Csaba. „A magyarországi nyomtatványok nyelvi megoszlása 1800-ig”. *Magyar Könyvszemle*, 1-4. (1946): 98–104.
- . „Ismeretlen magyar szerelmes vers a XVI. század végéről”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 58, 4 (1954): 437–439.
- . *Kódexek a középkori Magyarországon: Kiállítás Az Országos Széchényi Könyvtárban*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1985.
- CSEHY Zoltán. „Humanista énformalási technikák a quattrocento tájékán és napjainkban”. *Jelenkor*, 45 (2002): 321–328.
- . „Radéczy István, a költő”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 115, 2 (2011): 217–224.
- CSEPELI György. *Szociálpszichológia*. Budapest: Osiris, 2001.
- CSEPREGI Zoltán. „Hálózatosság Közép-Európa reformációjában 1540–1610”. In *Od reformácie po založenie cirkvi - A reformációtól egyházalapításig*, szerkesztette KÓNYA Péter és KÓNYOVA Annamária, 97–129. *Od reformácie po založenie cirkvi - A reformációtól egyházalapításig: Od reformácie po založenie cirkvi - A reformációtól egyházalapításig*, 2015.
- CSERMELY Péter. *A rejtett hálózatok ereje: Hogyan stabilizálják a világot a gyenge kapcsolatok?* Budapest: Vince Kiadó, 2004.
- CSÖRSZ RUMEN István, DÓBÉK Ágnes, HEGEDÜS Béla, KISS Margit, LENGYEL Réka, MÉSZÁROS Gábor, RÉDEY János és VADERNA Gábor, szerk. *Írói és tudóslevezés: Adatbázis 1.0*. Budapest: MTA BTK Lendület Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 Kutatócsoport, 2018. <https://levelezes-lendulet.iti.btk.mta.hu>.
- DÁNIEL Fogaras és LUKÁCS András. „Klaszterezés”. In *Informatikai algoritmusok*, szerkesztette IVÁNYI Antal, 2.:1409–1410. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2005.

- DR. SCHRAUF Károly. *A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1902.
- DRASKÓCZY István. „Zsigmond, Luxemburgi”. In *Magyar művelődéstörténeti lexikon VII.: Középkor és kora újkor*, szerkesztette KÖSZEGHY Péter. Budapest: Balassi Kiadó, 2007. http://mamul.btk.mta.hu/MAMUL_SZERK/mamul_view.php?editid1=1057.
- DÜRING, Marten, EUMANN, Ulrich, STARK, Martin és KEYSERLINGK, Linda von. „Einleitung”. In *Handbuch Historische Netzwerkforschung: Grundlagen und Anwendungen*, szerkesztette Marten DÜRING, Ulrich EUMANN, Martin STARK és Linda von KEYSERLINGK, 5–11. Berlin: LIT Verlag Münster, 2016.
- , szerk. *Handbuch Historische Netzwerkforschung: Grundlagen und Anwendungen*. Berlin: LIT Verlag Münster, 2016.
- DÜRING, Marten és KEYSERLINGK, Linda. „Netzwerkanalyse in den Geschichtswissenschaften: Historische Netzwerkanalyse als Methode für die Erforschung von historischen Prozessen”. In *Prozesse: Formen, Dynamiken, Erklärungen*, szerkesztette Rainer SCHÜTZEICHEL és Stefan JORDAN, 337–350. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2015.
- EDELSTEIN, Dan és FINDLEN, Paula, szerk. *Mapping the Republic of Letters*. Stanford, CA: Stanford University, 2013. <http://republicofletters.stanford.edu>.
- EKLER Péter. „Adatok Augustinus Moravus Olomucensis (1467–1513) életéhez I.” In *Források és hagyományképek*, szerkesztette STEMLER Ágnes, 100–109. Budapest: Oszágos Széchényi Könyvtár - Godolat, 2013.
- ENGEL Pál. *Szent István birodalma: A középkori Magyarország története*. Budapest: História – MTA Történettudományi Intézete, 2001.
- ERDÉLYI Gabriella. *Szökött szerzetesek: Erőszak és fiatalok a késő középkorban*. Budapest: Libri Kiadó, 2011.
- ERDŐS, Péter és RÉNYI, Alfréd. „On Random Graphs I.” *Publicationes Mathematicae*, 6 (1959): 290–297.
- ERMK: *Elektronikus Régi Magyar Könyvtár*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár - Akadémiai Kiadó - Arcanum, 2001.
- ERNST, Ulrich. „Literarische Netzwerke in der Antike, Mittelalter und Früher Neuzeit: Zur Vorgeschichte der Netzwerkkultur”. In *Studien zu Literatur, Sprache und Geschichte in Europa*, szerkesztette Albrecht GREULE, Hans-Walter HERRMANN, Klaus RIDDER és Andreas SCHORR, 89–101. St. Ingbert: Röhrig Universitätsverlag, 2008.
- ESCARPIT, Robert. *Irodalomszociológia: A Könyv Forradalma*. Budapest: Gondolat, 1973.
- FÁBRI Anna. *Az irodalom magánélete: Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten, 1779-1848*. Budapest: Magvető, 1987.
- FATA Márta, KURUCZ Gyula és SCHNIDLING Anton, szerk. *Peregrinatio Hungarica: Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2006.
- FAZAKAS Gergely Tamás. *Siralmas imádság és nemzeti önszemlélet: A lamentációs és penitenciás sírás a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben*. Csokonai Könyvtár. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012.
- FORGÁCH Mihály. *Forgách Mihály - Justus Lipsius levéltáltása*. Szerkesztette KLANICZAY Tibor. Fordította PIRNÁT Antal. Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézete Reneszánszkutató csoportja, 1970.
- FÜGEDI Erik. *Uram, királyom...: A XV. századi Magyarország hatalmasai*. Budapest: Fekete Sas Kiadó, 2004.
- FÜGEN, Hans Norbert. *Die Hauptrichtung der Literatursoziologie und ihre Methoden*. Bonn: Bouvier, 1964.

- GÁBOR Kiss Farkas. „A róka és a nyúl a Dunán: A flamand Arnoldus Gerardus Laurentius Oláh Miklósnak ajánlott meséje, mint születésnap iocus”. In „*Nem sülyed az emberiség!*”: *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, szerkesztette JANKOVICS József, 299–304. Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007.
- GALLOWAY, Alexander. „Networks”. In *Critical Terms for Media Studies*, szerkesztette W.J.T. MITCHELL és Mark B.N. HANSEN, 280–296. Chicago: University of Chicago Press, 2010.
- GARÁZDA Péter. „Epitaphium”. In *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény*, szerkesztette ÁCS Pál, KÖSZEGHY Péter és JANKOVICS József, 1:168–174. Budapest: Balassi, 1998.
- GENTHON István. „Egy budai humanista aranycsészéje”. *Tanulmányok Budapest múltjából*, 3 (1934): 138–144.
- GERÉZDI Rabán, KLANICZAY Tibor, V. KOVÁCS Sándor, PIRNÁT Antal, STOLL Béla és VARJAS Béla. *A magyar irodalom története 1600-ig*. Szerkesztette KLANICZAY Tibor. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964.
<https://mek.oszk.hu/02200/02228/html/01/index.html>.
- GINTLI Tibor, szerk. *Magyar irodalom*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2010.
- GLOWINSKI, Michael. „Literarische Gruppe und Poesiemodell – das Beispiel der Gruppe Skamander”. In *Literarische Kommunikation*, szerkesztette Rolf FIEGUTH, 43–66. Kronberg/TS: Scriptor, 1975.
- GOODSON, Caroline, LESTER, Anne E. és SYMES, Carol, szerk. *Cities, Texts and Social Networks, 400–1500: Experiences and Perceptions of Medieval Urban Space*. Farnham: Ashgate, 2010.
- GÖRGEMANNS, Herzog. „Symposion-Literatur”. Szerkesztette Hubert CANKIK, Helmut SCHNEIDER és Manfred LANDFESTER. *Der Neue Pauly*. Metzler – Brill Online, 2014.
<https://referenceworks.brillonline.com/browse/brill-s-new-pauly>.
- GRAMSCH, Robert. „Zerstörte oder verblasste Muster? Anwendungsfelder mediävistischer Netzwerkforschung und Quellenproblem”. In *Handbuch Historische Netzwerkforschung: Grundlagen und Anwendungen*, szerkesztette Marten DÜRING, Ulrich EUMANN, Martin STARK és Linda von KEYSERLINGK, 85–100. Berlin: LIT Verlag Münster, 2016.
- GRANOVETTER, Mark. „The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited”. *Sociological Theory*, 1 (1983): 201–233.
- GROSSMAN Jonathan H. *Charles Dickens's Networks: Public Transport and the Novel*. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- „Gruppe (soziologie)”. *Brockhaus Enzyklopädie Online*. München: Brockhaus NE GmbH, 2019. <https://brockhaus.de/ecs/enzy/article/gruppe-soziologie>.
- HAADER Lea. „Arcképtörédek ómagyar scriptorokról”. In *„Látjátok feleim...” Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig: Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása*, szerkesztette MADAS Edit, 53–74. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2009.
- HALL, Stuart. „A Kulturális Identitásról”. In *Multikulturalizmus*, szerkesztette Margit FEINSCHMIDT, 60–85. Budapest: Láthatatlan Kollégium – Osiris, 1997.
- HANKINS, James. „The Myth of the Platonic Academy of Florence”. *Renaissance Quarterly* 44, 3 (1991): 429–475.
- HANSEN, Klaus P. *Kultur und Kulturwissenschaft: Eine Einführung*. Tübingen / Basel: A. Francke Verlag, 2000.
- HARGITTAY Emil. „A régi magyarországi irodalom jellege (decem rationes)”. In *Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, szerkesztette HARGITTAY Emil, 45–92. Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2003.

- HAUSER Arnold. *A művészet és az irodalom társadalomtörténete*. Budapest: Gondolat, 1980.
- HAVAS László. „Intelmek”. In *Magyar művelődéstörténeti lexikon VII.: Középkor és kora újkor*, szerkesztette KÖSZEGHY Péter. Budapest: Balassi Kiadó, 2007. http://mamul.btk.mta.hu/MAMUL_SZERK/mamul_view.php?editid1=4370.
- HEGEDÜS István. „Hieronymus Balbi dicsőkölteménye Mátyás királyról”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 31, 1 (1921): 150–155.
- Helikon: Hálózatelemzés és irodalomtudomány*. Budapest: MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2017.
- Helikon: Számítógépes irodalomtudomány*. Budapest: MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2020.
- HELTAI János. „A Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy) tudománytörténeti helyzete”. *Magyar Könyvszemle* 133, 1 (2017): 106–114.
- . „Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról”. In *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1980*, 243–347. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1982.
- . *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában, 1601-1655*. Res Libraria, II. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár - Universitas, 2008.
- HERMAND, Jost. *Die deutschen Dichterbünde: Von den Meistersingern bis zum PEN Club*. Köln–Weimar–Wien: Böhlau, 1998.
- HOLL Béla. „A historia litteraria magyarországi története”. In HOLL Béla, *Laus librorum: Válogatott tanulmányok*, 85–133. Szerkesztette MONOK István és ZVARA Edina. METEM-könyvek. Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2000. <https://mek.oszk.hu/01600/01630>.
- . „A régi magyarországi nyomtatványok meghatározása”. In *Régi könyvek és kéziratok: Tanulmánygyűjtemény*, szerkesztette PINTÉR Márta, 97–100. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, Könyvtártudományi és Módszertani Központ, 1974.
- . *Laus librorum: Válogatott tanulmányok*. Szerkesztette MONOK István és ZVARA Edina. METEM-könyvek. Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2000. <https://mek.oszk.hu/01600/01630>.
- HORCH, Andre. *Buchwidmungen der Frühen Neuzeit als Quellen der Stadt-, Sozial- und Druckgeschichte: Kritische Analyse der Dedikationen in volkssprachlichen Mainzer Drucken des 16. Jahrhunderts- Unter Verwendung statistischer, netzwerkanalytischer und textinterpretatorischer Methoden*. Mainzer Studien zur Neueren Geschichte. Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH, 2014.
- HORN Idikó. „Báthory Zsigmond, somlyói”. In *Magyar művelődéstörténeti lexikon VII.: Középkor és kora újkor*, szerkesztette KÖSZEGHY Péter. Budapest: Balassi Kiadó, 2007. http://mamul.btk.mta.hu/MAMUL_SZERK/mamul_view.php?editid1=1105.
- HORVÁTH Iván. *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982.
- . „Magyar irodalomtörténet”. *Élet és Irodalom* 53, 11. (2009). <https://tinyurl.com/y6cbbqlq>.
- . „Magyar versek: mi veszett el?” In *Ghesaurus : tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerkesztette CSÖRSZ RUMEN István, 83–98. Budapest: rec.iti, 2010.
- . *Ómagyar szövegelemlékek mint textológiai tárgyak*. Budapest: OSZK, 2015.
- , szerk. *Répertoire de la poésie hongroise ancienne I-II*. Paris: Le Nouvel Objet, 1992. <http://rpha.elte.hu/>.

- . „When Literature Itself Was Bilingual: A Rule Of Vernacular Insertions”. In *The Poetics of Multilingualism – La Poétique Du Plurilinguisme*, szerkesztette Noel Aziz Hanna PATRIZIA és Levente SELÁF, 73–88. Cambridge Scholars Publishing, 2017.
- HORVÁTH János. *Az irodalmi műveltség megoszlása: A magyar humanizmus*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988.
- HOTSON, Howard, szerk. *Cultures of Knowledge: An Intellectual Geography of the Seventeenth-Century Republic of Letters*. Oxford: University of Oxford, 2009. <http://www.culturesofknowledge.org/>.
- , szerk. *Networking the Republic of Letters, 1550–1750*. Oxford: University of Oxford, é. n. <http://www.culturesofknowledge.org>.
- HOUSTON, Natalie M. „Toward a Computational Analysis of Victorian Poetics”. *Victorian Studies* 56, 3 (2014): 498–510. <https://doi.org/10.2979/victorianstudies.56.3.498>.
- HUNGERFORD, Amy. *Making Literature Now*. Stanford, CA: Stanford University Press, 2016.
- Inscriptiones Alborum Amicorum*. Szeged, 2013. <https://doi.org/10.14232/iaa>.
- JAGODA, Patrick. „Networks in Literature and Media”. In *Oxford Research Encyclopedia: Literature*. USA: Oxford University Press, 2017. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190201098.013.135>.
- JANKOVITS László. „Az identitás kérdése Jacobus Piso egyik verse kapcsán”. In *Humanizmus, religio, identitástudat: tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről*, szerkesztette BITSKEY István és FAZAKAS Gergely Tamás, 24–31. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007.
- . „Humanista társaságok”. In *Magyar művelődéstörténeti lexikon VII.: Középkor és kora újkor*, szerkesztette KÖSZEGHY Péter. Budapest: Balassi Kiadó, 2007. http://mamul.btk.mta.hu/MAMUL_SZERK/mamul_view.php?editid1=4304.
- JANKOVITS László, KÖSZEGHY Péter, KULCSÁR Péter és SAJÓ Tamás. „Humanizmus”. In *Magyar művelődéstörténeti lexikon VII.: Középkor és kora újkor*, szerkesztette KÖSZEGHY Péter. Budapest: Balassi Kiadó, 2007. http://mamul.btk.mta.hu/MAMUL_SZERK/mamul_view.php?editid1=4301.
- KÁLMÁN C. György. „Dísz-funkciók”. *Partitúra*, 2 (2012): 39–50.
- KARINTHY Frigyes. „Láncszemek”. In *KARINTHY Frigyes, Címszavak a Nagy Enciklopédiához: Cikkek*, Szerkesztette UNGVÁRI Tamás. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980. <http://mek.oszk.hu/07300/07367/html/01.htm#54>.
- KECSKEMÉTI Gábor. „A régiséget értelmező irodalomtörténeti gyakorlat reflektált és reflektálatlan szemléleti alapjairól”. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 119 (2015): 577–584.
- . „Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében elkészítendő magyar irodalomtörténet megalapozása”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 118, 6 (2014): 747–783.
- KEVEHÁZI Katalin. „Ferencs krónika”. In *Magyar művelődéstörténeti lexikon VII.: Középkor és kora újkor*, szerkesztette KÖSZEGHY Péter. Budapest: Balassi Kiadó, 2007. http://mamul.btk.mta.hu/MAMUL_SZERK/mamul_view.php?editid1=3887.
- KISS Farkas Gábor. „A katolikus peregrináció lehetőségei és következményei a 16. század közepén (1530-1580)”. *Forrásvidék* 8, 1 (é. n.): 51–70.
- . „A magyarországi humanizmus kezdeteiről”. In *Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*, szerkesztette BÉKÉS Enikő és TEGYEY Imre, 119–132. Debrecen-Budapest: Debreceni Egyetem, 2012.
- . „Elias Corvinus verse Radéczy püspök hársfájáról”. In *Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerkesztette BAJÁKI Rita, BÁTHORY

- Orsolya, DÉRI Eszter, BOGÁR Judit, KÓNIA Franciska és SZÁDOCZKI Vera, 279–284. Budapest: MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2017.
- . „Istvánffy Miklós Oláh-panegyricusa”. In *„A magyar történet folytatója”*: *Tanulmányok Istvánffy Miklósról*, szerkesztette ÁCS Pál és TÓTH Gergely, 207–224. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia BTK Történettudományi Intézet, 2018.
- . „Konrad Celtis, King Matthias, and the Academic Movement in Hungary”. *Hungarian Studies* 32, 1 (2018): 37–50.
- KLANICZAY Tibor. „A humanista irodalom Magyarországon”. In *Pallas magyar ivadékai*, 32–40. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985.
- . *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*. Budapest: Balassi Kiadó, 1993.
- . „Az írók nemzeti hovatartozása”. In *Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, szerkesztette HARGITTAY Emil, 147–153. Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2003.
- . *Pallas magyar ivadékai*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985.
- . *Stílus, nemzet és civilizáció*. Szerkesztette KLANICZAY Gábor és KŐSZEGHY Péter. Budapest: Balassi Kiadó, 2001.
- KÓKAY György. *A könyvkereskedelem Magyarországon*. Budapest: Balassi Kiadó, 1997.
- KOLK, Rainer. *Literarische Gruppenbildung: Am Beispies de Georg-Kreises 1890–1945*. Tübingen: Max Niemeyer, 1998.
- KOVÁCS Bálint. „A hálózatelemzés alkalmazásáról a történettudományban”. *Világtörténet*, 3–4 (2012): 187–204.
- KŐSZEGHY Péter. „Bornemisza Péter”. In *Magyar művelődéstörténeti lexikon VII.: Középkor és kora újkor*, szerkesztette KŐSZEGHY Péter. Budapest: Balassi Kiadó, 2007. http://mamul.btk.mta.hu/MAMUL_SZERK/mamul_view.php?editid1=3367.
- , szerk. *Magyar művelődéstörténeti lexikon VII.: Középkor és kora újkor*. Budapest: Balassi Kiadó, 2007.
- . „Paksi Mihály kapcsolatainak hálóját”. In *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálókat, írócsoporthatások*, 3.:13–32. Nagyvárad–Budapest: Partium–reciti, 2018.
- KRISTELLER, Paul Oscar. *Szellemi Áramlatok a Reneszánszban*. Fordította Ferenc TAKÁCS. Budapest: Magvető, 1980.
- KRISTÓ Gyula. *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szegedi középkortörténeti könyvtár. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 1999.
- . *Magyarország története 895–1301*. Budapest: Osiris, 2019.
- KRISTÓ Gyula, ENGEL Pál és KUBINYI András. *Magyarország története 1301–1526*. Budapest: Osiris, 2019.
- KRÖLL, Friedhelm. „Die Eigengruppe als Ort sozialer Identitätbildung: Motive des Gruppenabschlusses bei Schriftstellern”. *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 52, 4 (1978): 652–671.
- KULCSÁR Péter. „Heltai Gáspár”. In *Magyar művelődéstörténeti lexikon VII.: Középkor és kora újkor*, szerkesztette KŐSZEGHY Péter. Budapest: Balassi Kiadó, 2007. http://mamul.btk.mta.hu/MAMUL_SZERK/mamul_view.php?editid1=4246.
- KURCZ Ágnes. *Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988.
- L. JOCKERS, Matthew. „Metaadat”. *Digitális Bölcsészettudomány*, 1 (2018): 83–108. <https://doi.org/10.31400/dh-hun.2018.1.242>.
- LAKATOS Bálint. „Egy XVI. századi humanista, Megyericsei János feliratgyűjtései”. In *Genesis: Tanulmányok Bollók János emlékére*, szerkesztette HORVÁTH László, 737–748. Budapest: Typotex, 2004.

- LÁSZLÓ Laura. „Johnatan Goodwin - John Holbo (eds.): Reading Graphs, Maps, Trees - Critical responses to Franco Moretti” *Helikon*, 2 (2017): 314–316.
- LATOUR, Bruno. *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. New York: Oxford University Press, 2005.
- LÁZS Sándor. *Apácaműveltség Magyarországon a XV-XVI. század fordulóján: Az anyanyelvű irodalom kezdetei*. Budapest: Balassi Kiadó, 2016.
- LE GOFF, Charles. *Az Értelmiség a Középkorban*. Budapest: Magvető, 1979.
- LEJTOVITZ Katalin, SCHLÖGL Matthias, BERNÁD Ágoston Zénó, KAISER Maximilian és RUMPOLT Peter Alexander, szerk. „Digitalizáció és hálózatkutatás: Az Österreichisches Bibliographisches Lexikon 1815-1950 és az APIS-projekt”. *Digitális bölcsészet*, 1 (2018): 139–158. <https://doi.org/10.31400/dh-hun.2018.1.232>.
- LENGYEL András. „A kapcsolatháló mint szerkezet és médium: Műhelyjegyzetek az irodalmi történet szociológiájához”. *Műhely* 33, 4 (é. n.): 43–51.
- LOBKOWICZ, Erich. „Bohuslaw Lobkowitz von Hassenstein”. *Neue Deutsche Biographie*. Berlin: Duncker & Humblot, 1985. <http://www.deutsche-biographie.de/pnd118573713.html>.
- LÖWENTHAL, Leo. *Irodalom És Társadalom: A Könyv a Tömegkultúrában*. Fordította Zoltán KÁRPÁTI. Budapest: Gondolat, 1973.
- LUX Etelka. „Horváth Gergely”. In *Magyar művelődéstörténeti lexikon VII.: Középkor és kora újkor*, szerkesztette KÖSZEGHY Péter. Budapest: Balassi Kiadó, 2007. http://mamul.btk.mta.hu/MAMUL_SZERK/mamul_view.php?editid1=4292.
- MADAS Edit, szerk. *"Látjátok feleim..." Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig: Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2009.
- . „Magyar nyelvű kódexirodalom”. In *Magyar művelődéstörténeti lexikon VII.: Középkor és kora újkor*, szerkesztette KÖSZEGHY Péter. Budapest: Balassi Kiadó, 2007. http://mamul.btk.mta.hu/MAMUL_SZERK/mamul_view.php?editid1=3270.
- Magyar Országos Közös Katalógus – Régi Nyomtatványok*, é. n. <http://www.eruditio.hu/lectio/mokka-r>.
- MÁLYUSZ Elemér. *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971.
- MANGER, Klaus. „Rituale der Freundschaft”. In *Rituale der Freundschaft*, szerkesztette Ute POTT és Klaus MANGER, 23–51. Heidelberg: Universitätsverlag, 2006.
- MARKÓ Anita. „Az irodalmi intézmény kezdetei Magyarországon: értelmiségi társaságok a középkorban és a kora újkorban”. Budapest-Bécs: ELTE BTK Irodalomtudományi Iskola - Bécsi Egyetem, 2020.
- . „Der Beginn der institutionalisierten Literatur in Ungarn: die Gesellschaften der Intellektuellen im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit”. *Hungarian Studies* 32, 2 (2018): 319–334.
- . „Die „literarische Gruppe“ als Netzwerk der kulturellen Tradition in der alten ungarischen Literatur”. In *Folytonosság és megszakítottság a magyar kultúrában (konferenciakötet)*, Megjelenés alatt. Nemzetközi Magyarorságtudományi Társaság, 2020.
- . „Hálózatok a 16-17. századi album amicorumokban: Az 1500 és 1700 közötti hungarika jellegű emlék-könyvbejegyzések hálózatelemzése az Inscriptiones Alborum Amicorum adatbázis alapján”. *Digitális bölcsészet*, 1 (2018): 55–83. <https://doi.org/10.31400/dh-hun.2018.1.152>.
- . „Irodalmi tevékenységet végző csoportok mint hálózatok a régi magyar irodalomban”. In *Információ és társadalom (konferenciakötet)*, Megjelenés alatt, 2020.

- . „Kérdőjelek Telegdi Kata verses levele körül, avagy férfi -e az első magyar költőnő”. In *Mű & Szerző*, szerkesztette BARTÓK Zsófia Ágnes, DOBOZY Nóra Emőke, FÖRKÖLI Gábor, LOVAS Borbála, NÁDOR Zsófia és SZILÁGYI Emőke Rita, 53–64. Arianna könyvek 4. Budapest: ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2011.
- . „Netzwerkanalyse der weiblichen Einträger in den ungarischen Stammbüchern”. In *Medien, Orte und Rituale von und unter Frauen. Zur Kulturgeschichte weiblicher Kommunikation in der Habsburger Monarchie*, Megjelenés alatt. Wien: Praesens Verlag, 2020.
- . „Radéczy hársfája: Irodalmi körök működési modellje a reneszánsz Magyarországon”. In *Szöveg, hordozó, közösség. Olvasóközönség és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban*, szerkesztette MARÓTHY Szilvia, GESZTELYI Hermina és GÖRÖG Dániel, 135–150. Fialatok Konferenciája. Budapest: reciti, 2016.
- MARKÓ Anita, ERDŐDI Alexandra Anita, FINTA Mária Anna, MOLNÁR Annamária, VIRÁG Csilla és VRABÉLY Márk. „Kapcsolatok, csoportosulások és hálózatok a régi magyar irodalomban: az »irodalmi csoport« mint fogalmi skála”. In *KOR/TÁRS: Kapcsolat, háló(zat) és közösség az 1800 előtti Európában*, 87–110. Fialatok Konferenciája. Budapest: reciti, 2019.
- MÁRTON Mészáros. „Protestantizmus és medialitás, PhD értekezés”. Szegedi Tudományegyetem, 2010.
- MÁRTON Takács és MALATINSZKY Ákos. „Az európai hárs-kultusz áttekintése és a Dunántúl legnagyobb hársfái”. *Tájékológiai Lapok* 7, 2 (2009): 457–464.
- MARX, Christian. „Forschungsüberblick zur Historischen Netzwerkforschung: Zwischen Analysekatgorie und Metapher”. In *Handbuch Historische Netzwerkforschung: Grundlagen und Anwendungen*, szerkesztette Marten DÜRING, Ulrich EUMANN, Martin STARK és Linda von KEYSERLINGK, 63–84. Berlin: LIT Verlag Münster, 2016.
- MCLEAN, Paul D. *The Art of the Network: Strategic Interaction and Patronage in Renaissance Florence*. Durham: Duke University Press, 2007.
- MEGYERICSEI János. „De se ad lectorem”. In *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény*, szerkesztette BARTA János és KLANICZAY Tibor, 1:273. Budapest: Tankönyvkiadó, 1951.
- MIERT, Dirk VAN. *Sharing Knowledge in Learned and Literary Networks: The Republic of Letters as a Pan-European Knowledge Society (SKILLNET)*. Utrecht: Utrecht University, 2019. <https://skillnet.nl/about/>.
- MIJNHARDT, Wijnand, szerk. *Circulation of Knowledge and Learned Practices in the 17th-Century Dutch Republic*. Verzió 1.0. Haag. Elérés 2020. augusztus 26. <http://ckcc.huylgens.knaw.nl/epistolarium>.
- MILGRAM, Stanley. „The Small World Problem”. *Psychology Today* 1, 1 (1967): 61–67.
- MOLNÁR Eszter. „Az erdélyi magyar irodalmi élet: kapcsolatháló-elemzés”. előadás XXIII. Erdélyi Tudományos Diákköri Konferenciá, Budapest, 2020. május 23. https://www.youtube.com/watch?v=aQLn_8qISsc.
- MONOK István. *A művelt arisztokrata: A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI-XVII. században*. Budapest–Eger: Kossuth Kiadó – Eszterházy Károly Főiskola, 2012.
- . „Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum: Az »et amicorum« bejegyzésről és a közös könyvhasználatról”. In *Szolgáltatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek: Humanizmus és gratuláció*, szerkesztette CSÁSZTVAY Tünde és NYERGES Judit, 266–276. Budapest: Balassi Kiadó, 2009.

- . „Város és könyvkultúra Magyarországon a XV. század végén és a XVI. században: A könyvkiadási adatok tanulságai”. In *Pro Nonagesimo: Tanulmányok Schultheisz Emil professzor 90. születésnapjára*, szerkesztette DR. KAPRONCZAY Károly és DR. KAPRONCZAY Katalin, 145–158. Budapest: Semmelweis Kiadó, 2013.
- MORENO, Jacob L. *Who Shall Survive: A New Approach to the Problem of Human Interrelations*. Washington, DC: Nervous and Mental Disease Publishing Co., 1934.
- MORETTI Franco. „Gráfok, térképek, fák”. Fordította VÁSÁRI Melinda. *Helikon: Hálózatelmélet és irodalomtudomány*, 2 (2017): 193–215.
- . *Graphs, Maps, Trees: Abstract Models for a Literary History*. New York: Verso, 2005.
- . „Hálózatelmélet, cselekményelemzés”. Fordította KASZAI Máté. *Helikon: Hálózatelmélet és irodalomtudomány*, 2 (2017): 216–257.
- . „Network Theory, Plot Analysis”. *Literary Lab* 2, 11. May (2011): 1–31.
- NÉMETH Luca Anna. „Az irodalmi modernség egy szervezeti kísérlete: A Vörösmarty Akadémia története és szerepe a 20. század elejének irodalmi életében”. *Filológia* 2 (2012): 48–79.
- NÉMETH PAPO Gizella és PAPO Adriano. *Ozorai Pipo: a győzelmes törökverő és a reneszánsz előfutára*. Budapest: Nemzetközi Magyarorságtudományi Társaság, 2017. <http://real.mtak.hu/55412/1/OZORAI%20PIPO%20PDF.pdf>.
- NÉMETH Zoltán. „Hálózatelemzés és irodalomtudomány”. *Helikon*, 2 (2017): 173–192.
- . *Hálózatelmélet és irodalomtudomány*. Dunaszerdahely: NAP Kiadó, 2018.
- Nemzeti Névtér*, é. n. <http://abcd.hu/szemelyi-nevter/>.
- OLASZ József. „Szánoki Gergely”. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2 (1903): 169–187.
- ORBÁN, Áron. *Born for Phoebus. Solar-Astral Symbolism and Poetical Self-Representation in Conrad Celtis and His Humanist Circles*. Wien: Praesens Verlag, 2018.
- PAJORIN Klára. „A humanista symposionrendezvények”. In *Uralkodók és corvinák: Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása alapításának 200. évfordulóján: 2002. május 16–augusztus 20.*, szerkesztette KARSAY Orsolya, 111–116. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2002.
- . „Bonfini Symposionja”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 85, 5–6 (1981): 511–534.
- . „Vitéz János műveltsége”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 108, 5–6 (2004): 533–540.
- PÁL József. *Világirodalom*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2012.
- PÁLFFY Géza. *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Budapest: História – MTA Történettudományi Intézete, 2011.
- PANNONIUS Janus. „Dicsőítő ének a veronai Guarinóhoz”. In *Összes munkái*, szerkesztette V. KOVÁCS Sándor. Budapest: Tankönyvkiadó, 1987.
- PESTI Brigitta. *Dedikáció és mecénatúra Magyarországon a 17. században*. Budapest-Eger: Kossuth Kiadó-EKF, 2013.
- PÉTER Katalin. „Romlás és szellemi műveltség állapotaiban a 17. század fordulóján”. *Történelmi Szemle* 27, 1–2 (1984): 80–102.
- RADCLIFFE-BROWN, A. R. „On Social Structure”. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 70, 1 (1940): 1–12.
- Régi Magyarországi Szerzők*, é. n. <http://www.eruditio.hu/lectio/rmsz>.
- RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes. „Erasmus és a XVI. századi magyar értelmiség”. In RITOÓKNÉ SZALAY, „*Nympha super ripam Danubii*”: tanulmányok a XV-XVI. századi magyarországi művelődés köréből, 161–174. Szerkesztette JANKOVICS József. Budapest: Balassi Kiadó, 2002.
- . „Hortus Musarum: egy irodalmi társaság emlékei”. In *Nympha super ripam Danubii*, 219–223. Budapest: Balassi Kiadó, 2002.

- . „*Nympha super ripam Danubii*”: tanulmányok a XV-XVI. századi magyarországi művelődés köréből. Szerkesztette JANKOVICS József. Budapest: Balassi Kiadó, 2002.
- . „Versek a Radéczy körből”. In RITOÓKNÉ SZALAY, „*Nympha super ripam Danubii*”: tanulmányok a XV-XVI. századi magyarországi művelődés köréből, 223–243. Szerkesztette JANKOVICS József. Budapest: Balassi Kiadó, 2002.
- ROLLINGER, Christian, DÜRING, Marten, GRAMSCH-STEHFEST, Robert és STARK, Martin. „Editor’s Introduction”. *The Journal of Network Research*, 1 (2017): i–vii.
- RUPPRICH, Hans. *Der Briefwechsel des Konrad Celtis*. München: C. H. Beck, 1934.
- SCHMIDT, Siegfried J. *Die Selbstorganisation des Sozialsystems Literatur im 18. Jahrhundert*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1989.
- SENEKAL, Burgert A. *Canons and Connections. A Network Theory Approach to the Study of Literary Systems with Reference to Afrikaans Poetry*. Washington, DC: New Academia Publishing, 2014.
- SIMMEL, Georg. „A Divat”. In *Válogatott Társadalomelméleti Tanulmányok*, szerkesztette Péter SOMLAI, 473–507. Budapest: Gondolat, 2001.
- SIMON Zsolt. „Az első szebeni nyomtatványok 1525-ből”. *Magyar Könyvszemle*, 1 (2009): 1–30.
- STARK, Martin. „Netzwerkberechnungen: Anmerkungen zur Verwendung formaler Methoden”. In *Handbuch Historische Netzwerkforschung: Grundlagen und Anwendungen*, szerkesztette Marten DÜRING, Ulrich EUMANN, Martin STARK és Linda von KEYSERLINGK, 155–171. Berlin: LIT Verlag Münster, 2016.
- STEGBAUER, Christian és HÄUBLING, Roger, szerk. *Handbuch Netzwerkforschung*. Wiesbaden: Springer VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2010.
- STOCK, Brian. *The Implications of Literacy: Written Language and Models of Interpretation in the Eleventh and Twelfth Centuries*. Princeton: Princeton University Press, 1983.
- STRELKA, Josepf. *Die gelenkten Musen: Dichtung und Gesellschaft*. Wien: Europa, 1971.
- SUMMERS, Claude J. és PEBWORTH, Ted-Lary, szerk. *Literary Circles and Cultural Communities in Renaissance England*. Columbia: University of Missouri Press, 2000.
- SZABARI Vera. „Bruno Latour tudományképe és a szociológia”. *Kötő-jelek 2004, 2005*, 27–42.
- SZABÓ András. „Coetus - natio - respublica - politia - societas - congregatio - collegium - gens (A wittenbergi magyar diákegyesület az újabb kutatások fényében, 1555-1613)”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 115, 2 (2011): 229–234.
- . *Coetus Ungaricus: A Wittenbergi Magyar Diáktársaság 1555-1613*. Budapest: Balassi Kiadó - MTA BTK ITI Reneszánsz Osztály, 2017.
- SZABÓ Károly és HELLEBRANT Árpád. *Régi magyar könyvtár III.: Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve*. Köt. 1. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1896. <http://archive.org/details/rgimagyarknyvtr06sztrgoog>.
- . *Régi magyar könyvtár III.: Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve*. Köt. 2. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1898. <http://archive.org/details/rgimagyarknyvtr06sztrgoog>.
- SZAKÁLY Ferenc. *Virágkor és hanyatlás 1440-1711*. Magyarok Európában, II. Budapest: Háttér Lap- és Könyvkiadó, 1990.
- SZÁNTÓ Zoltán és TÓTH István György. „A társadalmi hálózatok elemzése”. In *Társadalmi kapcsolathálózatok elemzése*, szerkesztette TAKÁCS Károly. Budapest: BCE Szociológiai és Társadalompolitikai Intézet, 2011.

- http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_08_Kapcsolathalo_elemzes_szerk_Takacs_Karoly/index.html.
- SZÉCHENYI Endre. *Társiasság és tekintély, esztétikai politika a 18. századi Angliában*. Doktori mestermunkák. Budapest: Osiris, 2002.
- SZÉKELY Júlia. „A trencsényi humanista versírókör”. *Irodalmi Szemle (Pozsony)*, 1983, 566–568.
- . „A trencsényi humanista versírókör”. *Irodalmi Szemle (Pozsony)*, 1983, 566–568.
- . „Trencsényi versíró kör”. In *Magyar művelődéstörténeti lexikon VII.: Középkor és kora újkor*, szerkesztette KÖSZEGHY Péter. Budapest: Balassi Kiadó, 2007.
http://mamul.btk.mta.hu/MAMUL_SZERK/mamul_view.php?editid1=2234.
- SZÉKELY Júlia Anna. „Iustus Lipsius ismeretlen levelezőpartnere: Koppay György”. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 5–6 (1982): 649–652.
- SZILÁGYI Emőke Rita, szerk. *Nicolaus Olahus: Epistulae. Pars I. 1523–1533*. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Ævorum. Series Nova 19. Budapest: reciti, 2019.
<http://reciti.hu/2019/4989>.
- SZINNYEI József. *Magyar írók élete és munkái*. Budapest: 2000, 2015.
<http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>.
- T. SZABÓ Levente. „A komparatiztika többnyelvűség-kutatásai és az Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok többnyelvűségének korszerűsége”. In *Helikon: Komparatiztikai kutatások az ezredfordulón*, 4:541–559. Budapest: Argumentum Kiadó, 2014.
- . „Az összehasonlító irodalomtudomány kelet-európai feltalálása és beágyazottsága: Az Acta Comparationis Litterarum Universarum – egy kutatás keretei”. In „...hogyan legyen a víznek lefolyása...”: *Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére*, szerkesztette BENŐ Attila, FAZAKAS Emese és KÁDÁR Edit, 449–460. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 2013.
- . „Mit tegyünk az első nemzetközi összehasonlító irodalomtudományi lappal? – Szempontok az Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok (Acta Comparationis Litterarum Universarum) újraértéséhez –”. *Literatúra*, 2 (2014): 134–147.
- TAKÁCS Károly, szerk. *Társadalmi kapcsolathálózatok elemzése*. Budapest: BCE Szociológiai és Társadalompolitikai Intézet, 2011.
http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_08_Kapcsolathalo_elemzes_szerk_Takacs_Karoly/index.html.
- TARNAI Andor. „A magyar nyelvet írni kezdik”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984.
- . „Szóbeliség – latinság – írásbeliség”. In *A magyar kritika évszázadai I.: Rendszerek a kezdetektől a romantikáig*, szerkesztette TARNAI Andor és CSETRI Lajos, 11–26. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981.
- The Viennese Court. A prosopographical portal (Projekt)*. Institut für die Erforschung der Habsburgermonarchie und des Balkanraumes der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2020.
- TÓTH István. *Phoebus forrása: A váradi latin nyelvű humanista költészet antológiája*. Nagyvárad: Litarátor Könyvkiadó, 1996.
- TRILCKE, Peer, AJOURI, Philip, MELLMANN, Katja és RAUEN, Christoph. „Social Network Analysis (SNA) als Methode einer textempyrischen Literaturwissenschaft”. In *Empirie in der Literaturwissenschaft*, 201–247. Münster: mentis, 2013.
- V. ECSÉDY Judit. *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473-1800*. Budapest: Balassi Kiadó, 1999.
- V. KOVÁCS Péter. „Garázda Péter”. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 61 (1957): 48–62.

- VADAI István. „Balassi és Echo”. *Palimpszeszt*, 10 (1998). http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/10_szam/02.htm.
- VARJAS Béla. „Irodalom és társadalomtörténet”. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 84 (1980): 607–619.
- VERBRUGGEN, Christoph. „Literary Strategy during Flanders’ Golden Decades (1880–1914): Combining Social Network Analysis and Prosopography”. In *Prosopography: Approaches and Applications. A Handbook*, szerkesztette K. S. B. KEATS-ROHAN, 579–599. Oxford: Occasional Publications UPR, 2007.
- Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts: VD 16*. Köt. Bd. 1–25. Stuttgart: hrsg. v. der Bayerische Staatsbibliothek in München mit der Herzog-August-Bibliothek in Wolfenbüttel, 1983.
- VILMOS Frankl. *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században*. Budapest: Atheneum, 1873. <http://mek.oszk.hu/12100/12146/12146.pdf>.
- VIZKELETY András. „Cerbanus”. In *Magyar művelődéstörténeti lexikon VII.: Középkor és kora újkor*, szerkesztette KÖSZEGHY Péter. Budapest: Balassi Kiadó, 2007. http://mamul.btk.mta.hu/MAMUL_SZERK/mamul_view.php?editid1=3448.
- . „Mór”. In *Magyar művelődéstörténeti lexikon VII.: Középkor és kora újkor*, szerkesztette KÖSZEGHY Péter. Budapest: Balassi Kiadó, 2007. http://mamul.btk.mta.hu/MAMUL_SZERK/mamul_view.php?editid1=5156.
- VOIGT, Georg. *Die Wiederbelebung des classischen Alterthums oder Das erste Jahrhundert des Humanismus*. Köt. 1–2. Berlin: Reimer, 1859.
- WARNKE Martin. *Udvari művészek: A modern művész előtörténetéhez*. Fordította HAVAS LUJZA. Budapest: Enciklopédia Kiadó, 1998.
- WARREN, Christopher, szerk. *Six Degrees of Francis Bacon*. Carnegie Mellon University–Georgetown University, é. n. <http://www.sixdegreesoffrancisbacon.com>.
- WASSERMAN, Stanley, FAUST, Katherine és URBANA-CHAMPAIGN), Stanley (University of Illinois Wasserman. *Social Network Analysis: Methods and Applications*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- WESSELY. „A művészetszociológia: »Kinek nem kell, és miért?«” *Kultúra és közösség* 3, 1–2 (2012): 67–74.
- WÜLFING, Wulf, BRUNS, Karin és PARR, Rolf, szerk. *Handbuch literarisch-kultureller Vereine, Gruppen und Bünde 1825–1933*. Stuttgart–Weimar: J. B. Metzler, 1998.
- ZVARA Edina. „Az keresztyén olvasóknak”: *Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból*. Szerkesztette JANKOVICS József. Budapest: Balassi Kiadó, 2003.
- . *Nyugat-dunántúli protestáns lelkészek könyvei a késő humanizmus korában*. Szeged - Budapest: Szegedi Tudományegyetem - Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013.

MELLÉKLETEK

<i>Mellékletek a 2. fejezethez.....</i>	227
Melléklet 2/1.: A felhasznált adatok rendszere (részlet).....	227
Melléklet 2/2.: Az óriáskomponens töréspont-pozícióiban elhelyezkedő összekötők és a két (strukturálisan ekvivalens szereplőkből álló) összekötői csoportok.....	228
Melléklet 2/3.: Az 1500 és 1600 közötti bejegyzések hálózata	229
Melléklet 2/4.: A hálózat a bejegyzések helye szerinti bontásban.....	230
Melléklet 2/5.: Az 1500 és 1600 közötti bejegyzők hálózata szociomátrix alapján	231
Melléklet 2/6.: Az 1500 és 1600 közötti albumtulajdonosok hálózata szociomátrix alapján	232
Melléklet 2/7.: A bejegyzések hálózata 1500 és 1700 között.....	233
Melléklet 2/8.: A hálózat óriáskomponense a bejegyzések helye szerinti bontásban.....	234
Melléklet 2/9.: A tulajdonosok hálózata közös bejegyzőik alapján.....	235
<i>Mellékletek a 4. fejezethez.....</i>	236
Melléklet 4/1.: Irodalmi tevékenységet végző csoportok „hőterképe” a csoportosulás mértéke alapján	236
<i>Mellékletek az 5. fejezethez</i>	237
Melléklet 5/1.: Az RMNy I. hálózatelemzése alapját jelentő adatmodell	237
Melléklet 5/2.: A régi magyarországi nyomtatványok megjelenése évenkénti bontásban.....	238
Melléklet 5/3.: A régi magyarországi nyomtatványok nyelvi megoszlása	239
Melléklet 5/4.: A régi magyarországi nyomtatványok világi-egyházi megoszlása	240
Melléklet 5/5.: A régi magyarországi nyomtatványok világi-egyházi megoszlása	241
Melléklet 5/6.: Ajánlások a régi magyarországi nyomtatványok (1473–1600) kötetekben a felekezeti és a megjelenés helye szerint.....	242
Melléklet 5/7.: Ajánlások a régi magyarországi nyomtatványok (1473–1600) kötetekben a műfaj és a megjelenés helye szerint	245
Melléklet 5/8.: A régi magyarországi nyomtatványok műfaji elosztása.....	251
Melléklet 5/9.: A régi magyarországi nyomtatványok műfaji elosztása.....	252
Melléklet 5/10.: Régi magyarországi nyomtatványok a megjelenés hely és műfaja szerint	253
Melléklet 5/11.: Dedikációval rendelkező nyomtatványok évenkénti elosztása	254
Melléklet 5/12.: Dedikációval megjelent művek és az összes megjelent mű arányának változása.....	255
Melléklet 5/13.: Dedikációval rendelkező nyomtatványok elosztása a megjelenés helye szerint.....	256
Melléklet 5/14.: Dedikációk nyelvi megoszlása	257
Melléklet 5/15.: Dedikációk megoszlása különböző műfaji csoportokban	258
Melléklet 5/16.: Dedikációk megoszlása a kiadványok felekezeti és a megjelenés helye szerint.....	258
<i>Mellékletek 6. fejezet.....</i>	259
Melléklet 6/1.: Az 1473 és 1600 között megjelent RMNy-kötetekhez kapcsolható személyek teljes hálózata	259
Melléklet 6/2.: Az 1473 és 1600 között megjelent RMNy-kötetekhez kapcsolható személyek teljes hálózata kapcsolattípusonkénti bontásban.....	260
Melléklet 6/3.: A hálózatot létrehozó kapcsolattípusok időbeli megoszlása	261
Melléklet 6/4.: A hálózatot létrehozó kapcsolattípusok helybeli megoszlása.....	262
Melléklet 6/5.: A hálózatot létrehozó kapcsolattípusok.....	263
Melléklet 6/6.: A nyomtatványok és a terjesztésükhöz köthető személyek hálózata (12. kapcsolat)	264
Melléklet 6/7.: A nyomtatványokhoz kötődő egyéb (hitelesítő, aláíró, stb.) kapcsolatok hálózata (29 kapcsolat).....	265
Melléklet 6/8.: A nyomtatványokhoz kötődő tulajdoni kapcsolatok hálózata (50 kapcsolat).....	266
Melléklet 6/9.: A nyomtatványokhoz kötődő kiadást elősegítő személyek hálózata (98 kapcsolat)	267

Melléklet 6/10.: A nyomtatványokhoz kötődő íróinak és címzettjeinek hálózata (705 kapcsolat)	268
Melléklet 6/11.: A nyomtatványok és a bennük szereplő művek címzettjeinek hálózata (685 kapcsolat)	269
Melléklet 6/12.: A nyomtatványok és alkotóik hálózata (1627 kapcsolat)	270
Melléklet 6/13.: A nyomtatványok és a nyomdászok hálózata (1044 kapcsolat)	271
Melléklet 6/14.: Irodalmi tevékenységet végzők hálózata az 1473 és 1600 között megjelent régi magyarországi nyomtatványok körül (magas fokszerű csomópontok)	272
Melléklet 6/15.: Irodalmi tevékenységet végzők hálózata az 1473 és 1600 között megjelent régi magyarországi nyomtatványok körül (összekötők)	273
Melléklet 6/16.: A hálózat 23 különálló alkotórésze, amelyek nem kötődnek az óriáskomponenshez	274
Melléklet 6/17.: A hálózat két legnagyobb periférikus alkotórésze	275
Melléklet 6/18.: A hálózat óriáskomponense a kapcsolattípusok alapján	276
Melléklet 6/19.: Az óriáskomponens hely szerinti lebontásban	277
Melléklet 6/20.: Az óriáskomponens nyelv szerinti lebontásban	278
Melléklet 6/21.: Az óriáskomponens műfaj szerinti lebontásban	279
Melléklet 6/22.: Az óriáskomponens felekezeti szerinti lebontásban	280
Melléklet 6/23.: Az óriáskomponens klaszterei és a törésponti helyzetben levő szereplők	281
Melléklet 6/24.: Az óriáskomponens klaszterének eloszlása a bennük szereplő személyek létszáma szerint	282
Melléklet 6/25. Klasztereket összetartó tulajdonságok	283
Melléklet 6/26.: Brassói és németújvári támogatói kör (C13)	285
Melléklet 6/27.: Joannes Bocatius nyomtatványainak köre (C22)	286
Melléklet 6/28.: A Bornemisza–Matskovit-nyomda alcsoportja (C16)	287
Melléklet 6/29.: A hálózat óriáskomponensének 30 kiemelt szereplője fokszerű és közönség centralitás alapján	288
Melléklet 6/30.: Heltai Gáspár, Heltai Gáspárné és a Heltai-műhely működésének hálózatai	290
Melléklet 6/31.: Heltai Gáspár tevékenységi körének hálózata kapcsolattípusok, műfaji és felekezeti megoszlás alapján	291
Melléklet 6/32.: Melius Juhász Péter tevékenységi körének hálózata a kapcsolattípusok, a helyi és a felekezeti megoszlás alapján	294
Melléklet 6/33.: A Báthori Zsigmond körüli kapcsolattípusok, helyi, műfaji és felekezeti megoszlás alapján	297
Melléklet 6/34.: Dedikációk hálózata az 1473 és 1600 között megjelent régi magyarországi nyomtatványokban: a hálózat növekedése	301
Melléklet 6/35.: Dedikációk hálózata az 1473 és 1600 között megjelent régi magyarországi nyomtatványokban	302
Melléklet 6/36.: Az RMNy I. ajánlásainak hálózata súlyozott kapcsolatok alapján	307
Melléklet 6/37.: Az ajánlások hálózatának három legnagyobb komponense	308

Mellékletek a 2. fejezethez

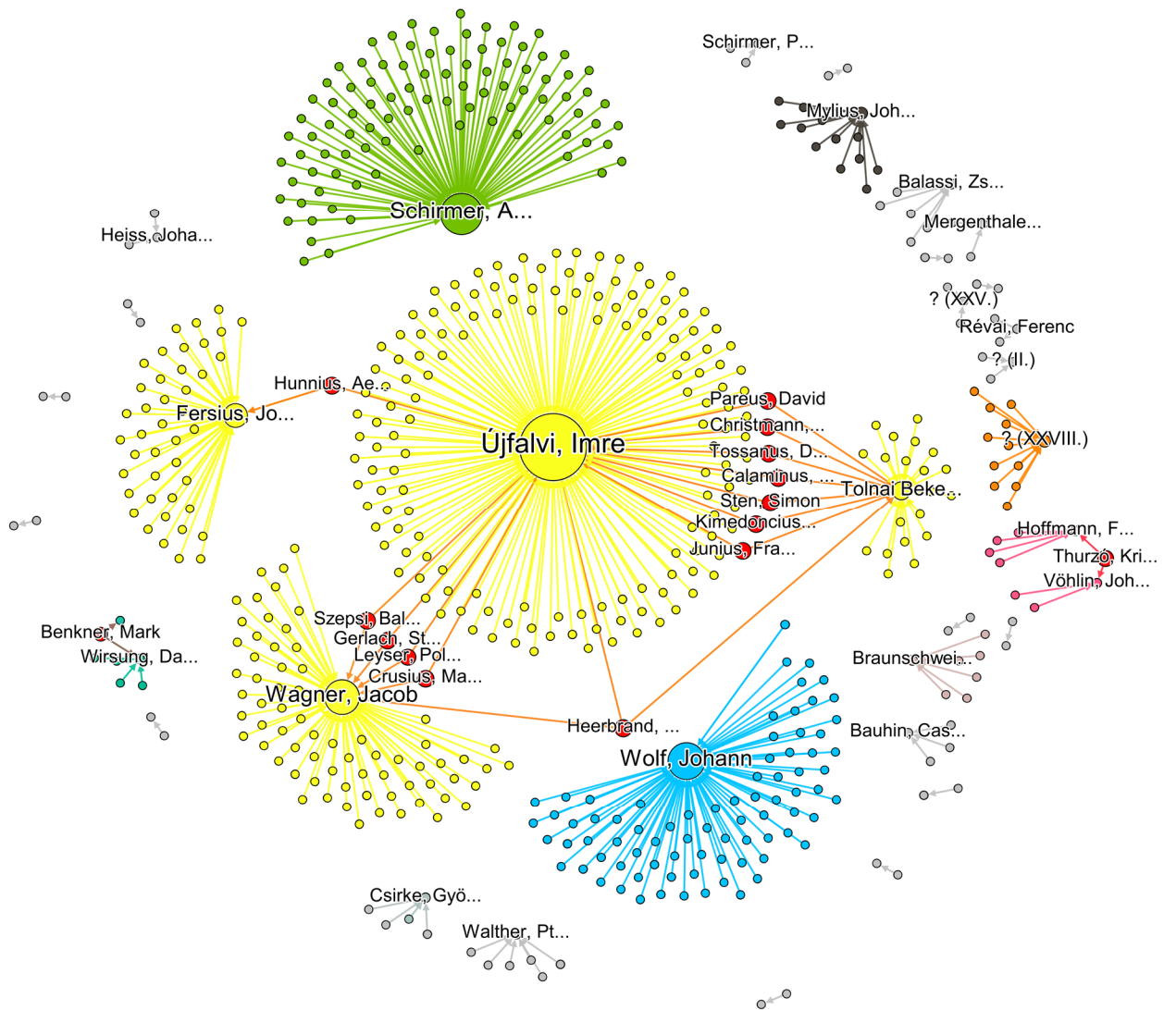
Melléklet 2/1.: A felhasznált adatok rendszere (részlet)

ID	Source	Target	Sign	Yeartype	Date	Place
12117	Mandel, Christoph	Deyger, Johann Valentin	(Mh 1030)	16. század	1553. 06. 22.	Feuchtwangen*
12260	Lackhner, Leonhard	Hoffmann, Ferdinand	(Typ 515.47.456)	16. század	1555. --. --.	?
12264	Schwartz, Sebastian	Hoffmann, Ferdinand	(Typ 515.47.456)	16. század	1555. --. --.	?
12262	Thurzó, Elek	Hoffmann, Ferdinand	(Typ 515.47.456)	16. század	1555. --. --.	?
12261	Thurzó, Hieronymus	Hoffmann, Ferdinand	(Typ 515.47.456)	16. század	1555. --. --.	?
12263	Thurzó, Kristóf	Hoffmann, Ferdinand	(Typ 515.47.456)	16. század	1555. --. --.	?
12197	Thurzó, Kristóf	Vöhlin, Johann Jacob	(Egerton Ms. 1180)	16. század	1557. --. --.	?
12198	Thenn, Caspar	Vöhlin, Johann Jacob	(Egerton Ms. 1180)	16. század	1558. --. --.	?
12199	Welser, Anthon	Vöhlin, Johann Jacob	(Egerton Ms. 1180)	16. század	1558. --. --.	?
12106	Jordán, Tamás	Spon, Johann	(Egerton Ms. 1178)	16. század	1558. 01. 15.	Wittenberg
8118	Eber, Paul	Csirke, György	(Ant 7397)	16. század	1560. --. --.	Wittenberg*
8101	Major, Georg	Csirke, György	(Ant 7397)	16. század	1560. --. --.	Wittenberg*
8123	Moller, Heinrich	Csirke, György	(Ant 7397)	16. század	1560. --. --.	Wittenberg*
8034	Melanchthon, Philipp	Csirke, György	(Ant 7397)	16. század	1560. 01*. 01*. és 1560. 04*. 19*. között	Wittenberg*
11	Wacker, Jacob	Wirsung, David	(Stb. 134.)	16. század	1565 és 1583 között	Ambras
4445	Hofmann, Benedictus	? (XXVIII.)	(MS 675.)	16. század	1566 és 1568 között	?
4447	Mundilius, Leonhard	? (XXVIII.)	(MS 675.)	16. század	1566 és 1568 között	?
4444	Hermann, Simon	? (XXVIII.)	(MS 675.)	16. század	1566. 12. 27.	Wittenberg*

Melléklet 2/2.: Az óriáskomponens töréspont-pozícióiban elhelyezkedő összekötők és a két (strukturálisan ekvivalens szereplőkből álló) összekötői csoportok

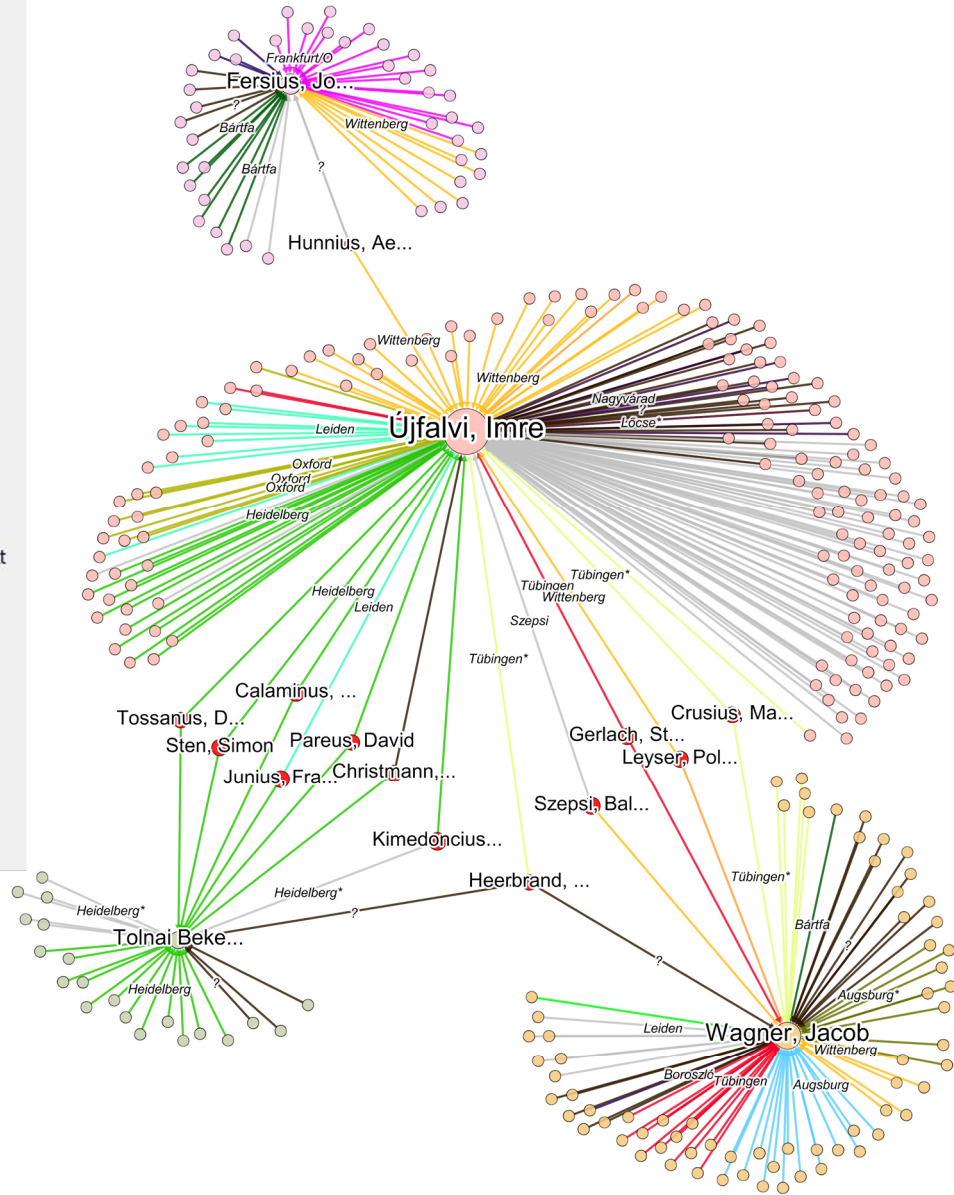
ID	fokszám	közelség centralitás	közöttiség centralitás	PageRank	triádok száma
Újfalvi, Imre	163	0,528	38287,000	0,123	0
Wagner, Jacob	74	0,360	18092,333	0,057	0
Fersius, Johannes	44	0,302	11571,000	0,034	0
Tolnai Beke, Mihály	28	0,324	5825,667	0,020	0
Heerbrand, Jacob	3	0,439	4893,875	0,002	0
Hunnius, Aegidius	3	0,385	10922,000	0,002	0
Gerlach, Stephan	2	0,414	2811,667	0,002	0
Crusius, Martin	2	0,414	2811,667	0,002	0
Szepesi, Balázs	2	0,414	2811,667	0,002	0
Leyser, Polykarp	2	0,414	2811,667	0,002	0
Calaminus, Petrus	2	0,364	521,208	0,002	0
Junius, Franciscus	2	0,364	521,208	0,002	0
Christmann, Jakob	2	0,364	521,208	0,002	0
Sten, Simon	2	0,364	521,208	0,002	0
Kimedoncius, Jakob	2	0,364	521,208	0,002	0
Tossanus, Daniel	2	0,364	521,208	0,002	0
Pareus, David	2	0,364	521,208	0,002	0
Clyne, David Johann	1	0,346	0,000	0,001	0
Gronbeccius, Isaac	1	0,346	0,000	0,001	0
Grynäus, Johann Jakob	1	0,346	0,000	0,001	0
Hosius, Johannes	1	0,346	0,000	0,001	0

Melléklet 2/3.: Az 1500 és 1600 közötti bejegyzések hálózata

Melléklet 2/4.: A hálózat a bejegyzések helye szerinti bontásban

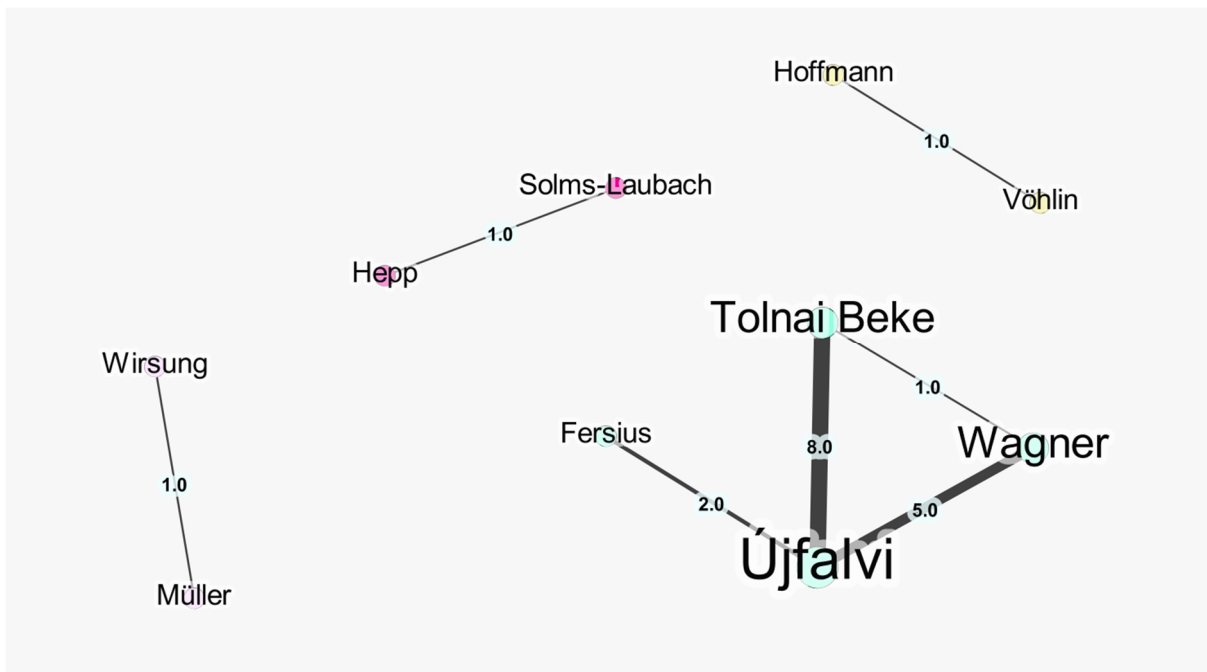
Place
?
Wittenberg
Heidelberg
Győr
Frankfurt/O
Tübingen
Wittenberg*
Augsburg
Leiden
Tübingen*
Oxford
Augsburg*
Bártfa
Szombathely
Boroszló
Nagyvárad
Strassburg*
Lőcse*
Bécs
Bázel
Módosítás alatt
Heidelberg*
Cambridge
null
Strassburg
Genf
Pozsony
Lőcse
Párizs
Nagyszében
Middelburg
Lipcse

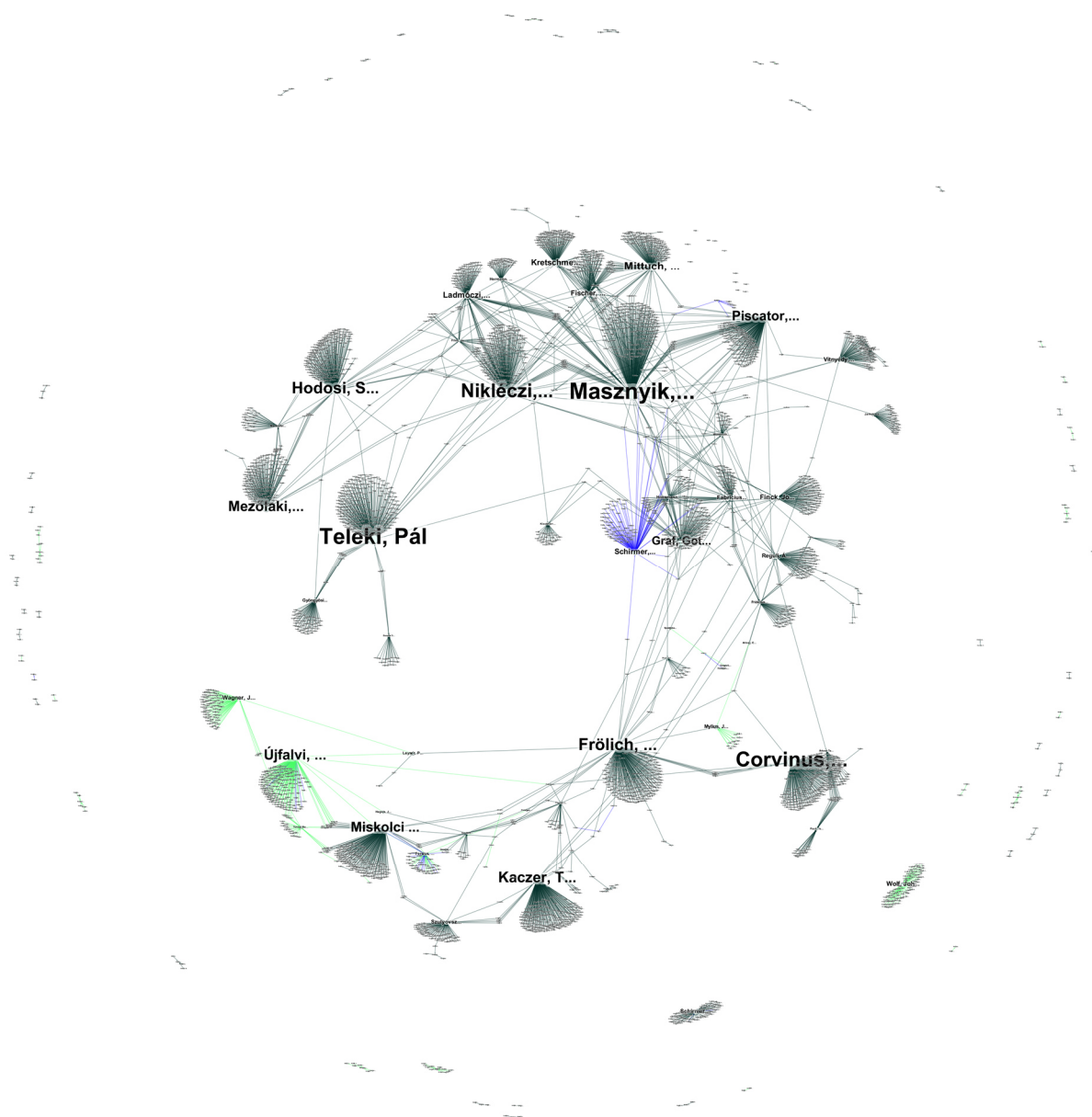
Melléklet 2/5.: Az 1500 és 1600 közötti bejegyzők hálózata szociomátrix alapján

Melléklet 2/6.: Az 1500 és 1600 közötti albumtulajdonosok hálózata szociomátrix alapján

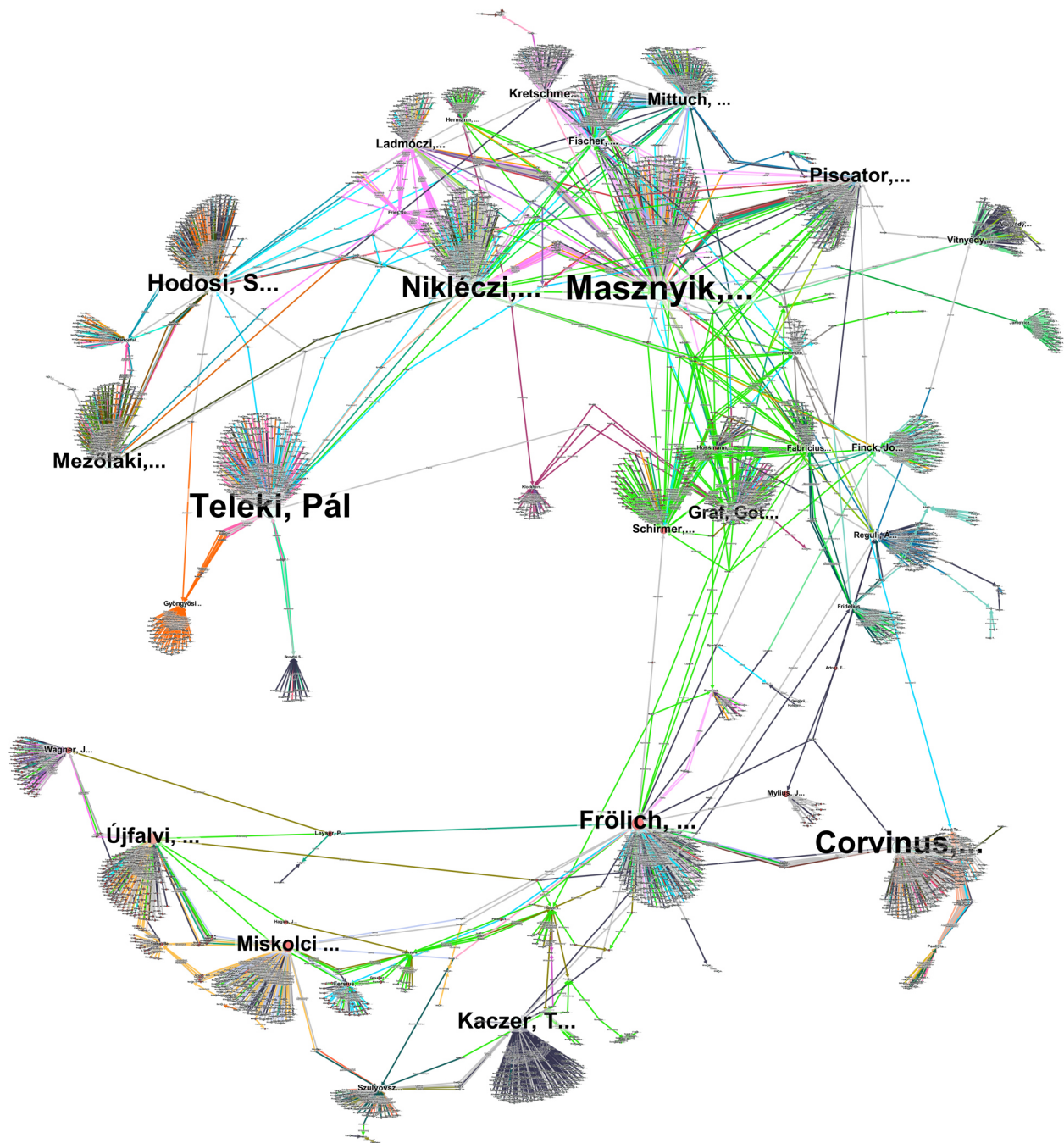

Melléklet 2/7.: A bejegyzések hálózata 1500 és 1700 között¹

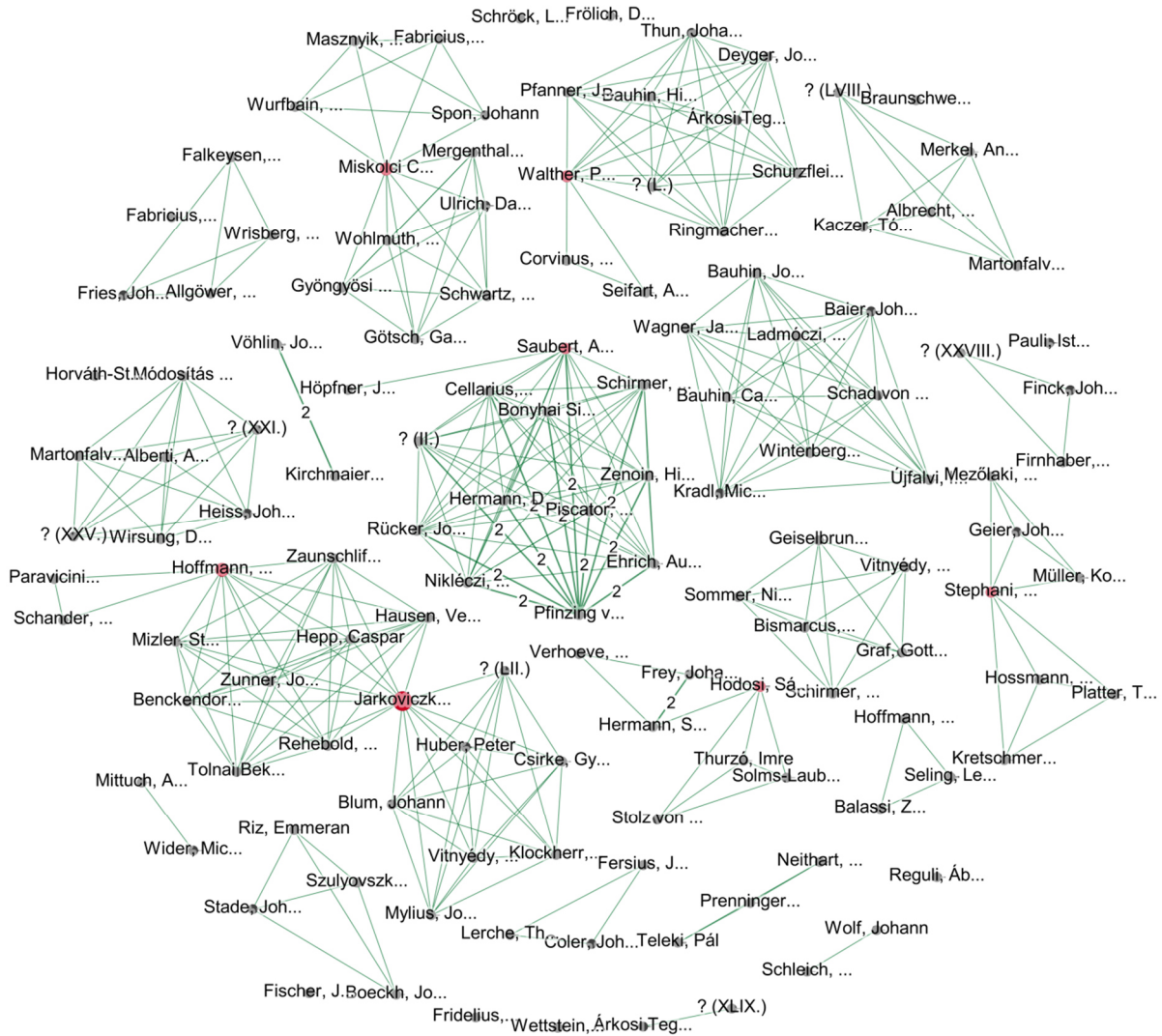

¹ A nagyfelbontású változat elérhető a tanulmány mellékleteként.

Melléklet 2/8.: A hálózat óriáskomponense a bejegyzések helye szerinti bontásban

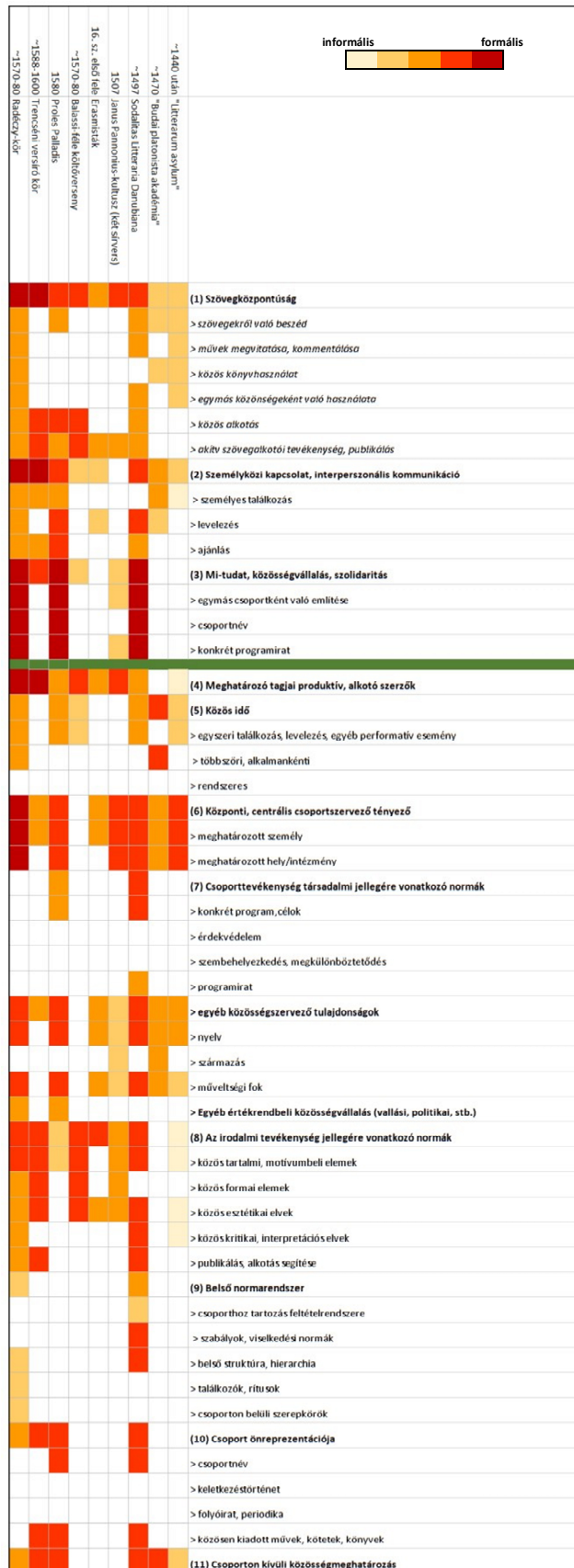

Melléklet 2/9.: A tulajdonosok hálózata közös bejegyzőik alapján

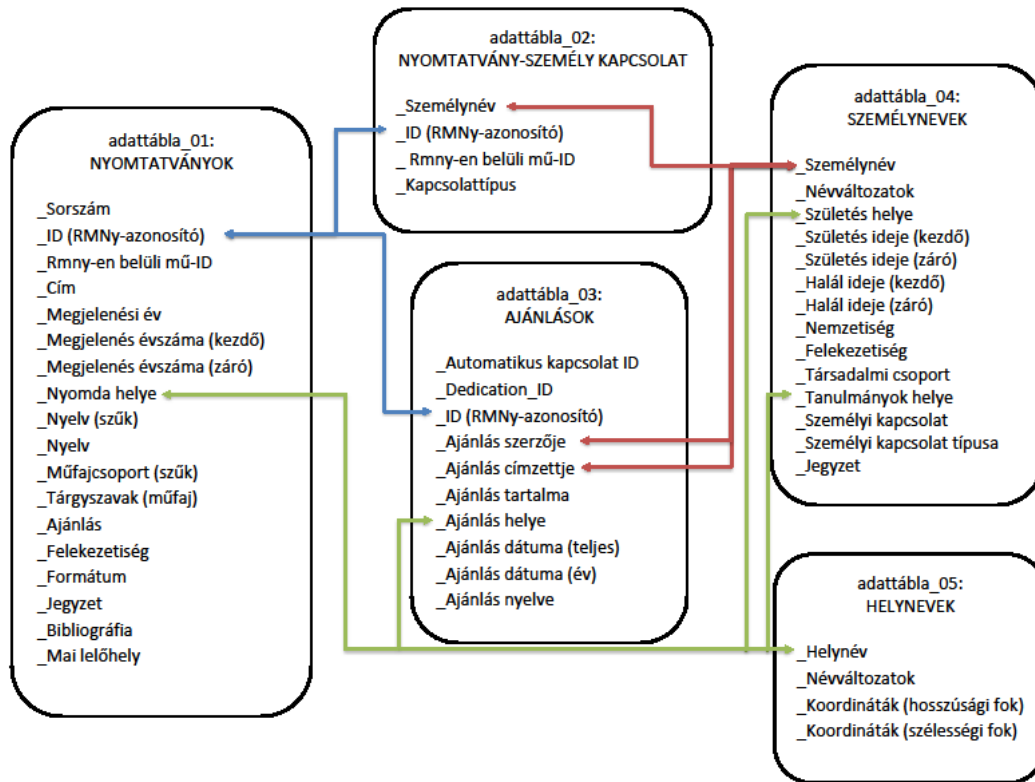
Mellékletek a 4. fejezethez

Melléklet 4/1.: Irodalmi tevékenységet végző csoportok „hőterképe” a csoportosulás mértéke alapján

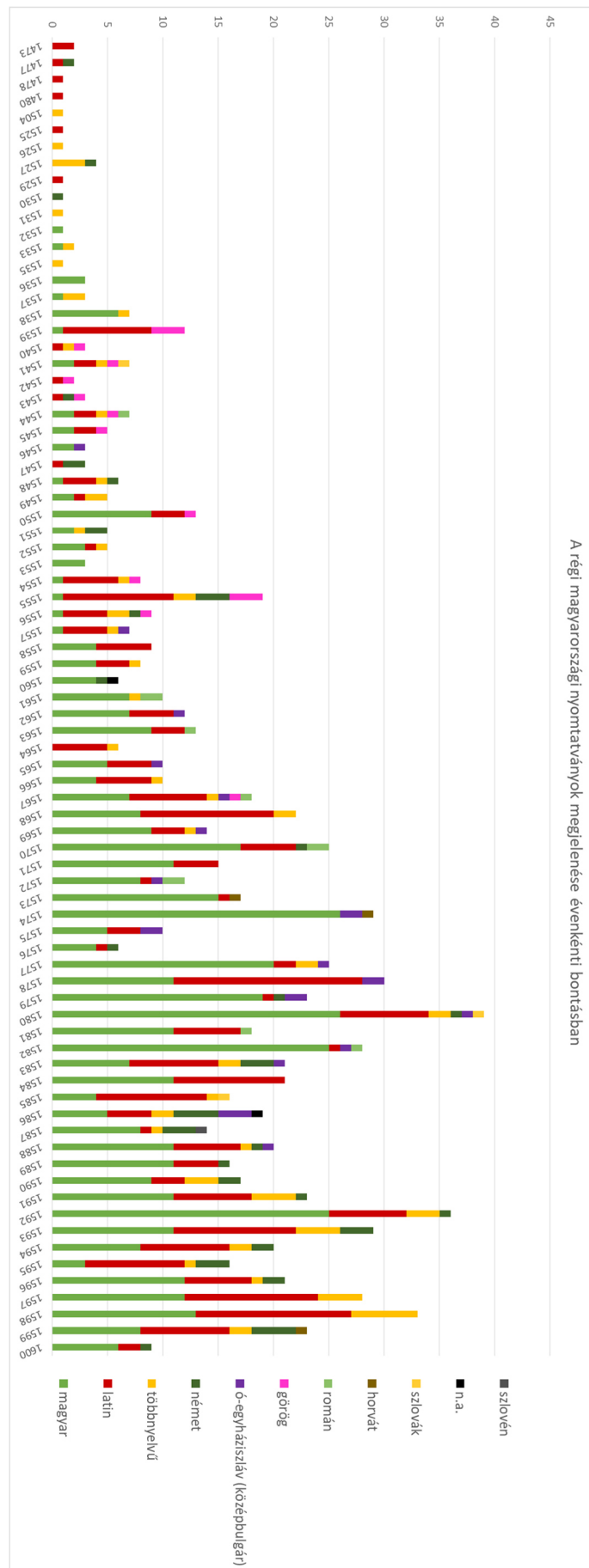

Melléletek az 5. fejezethez

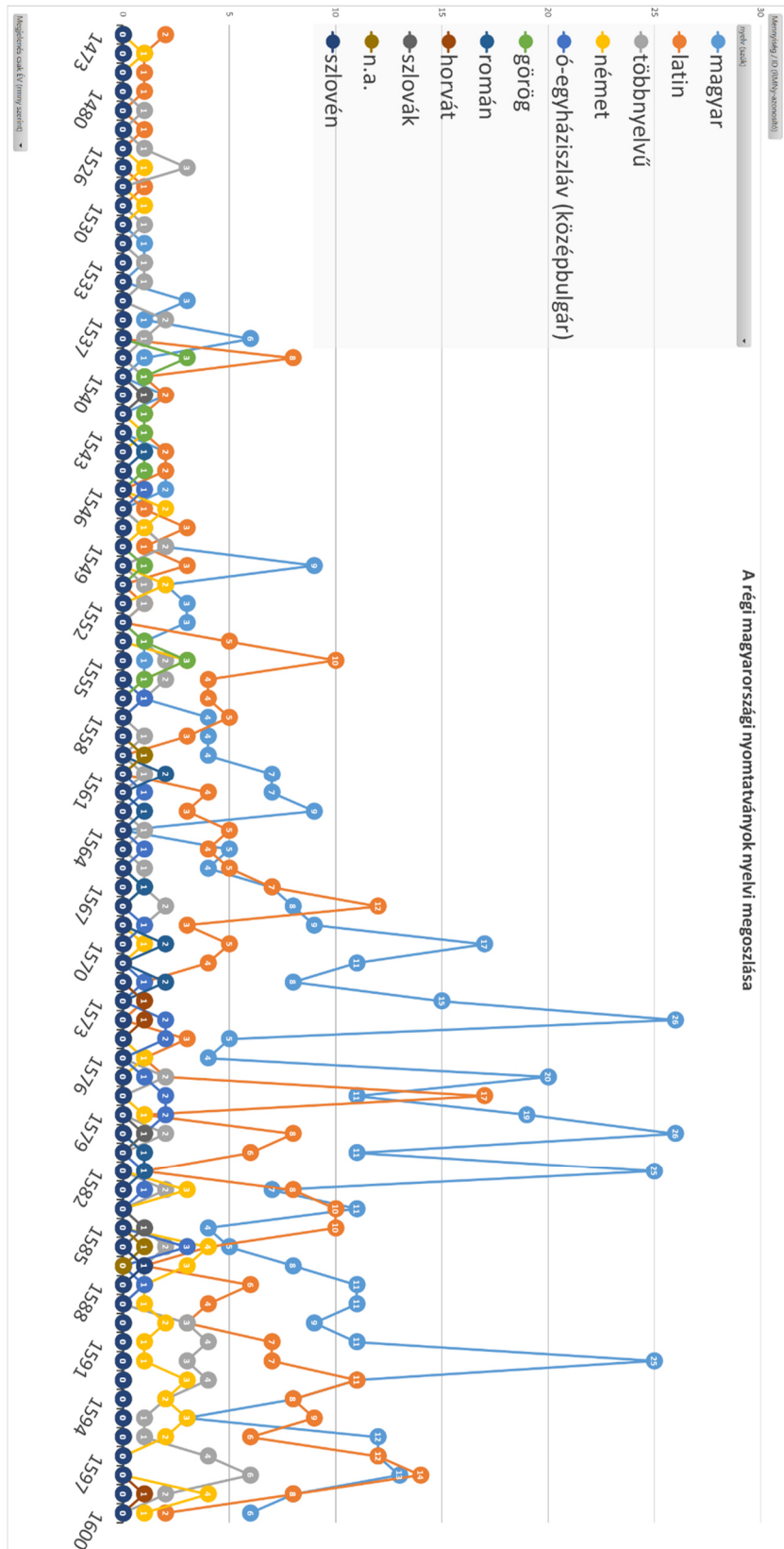
Melléklet 5/1.: Az RMNy I. hálózatelemzése alapját jelentő adatmodell

Melléklet 5/2.: A régi magyarországi nyomtatványok megjelenése évenkénti bontásban

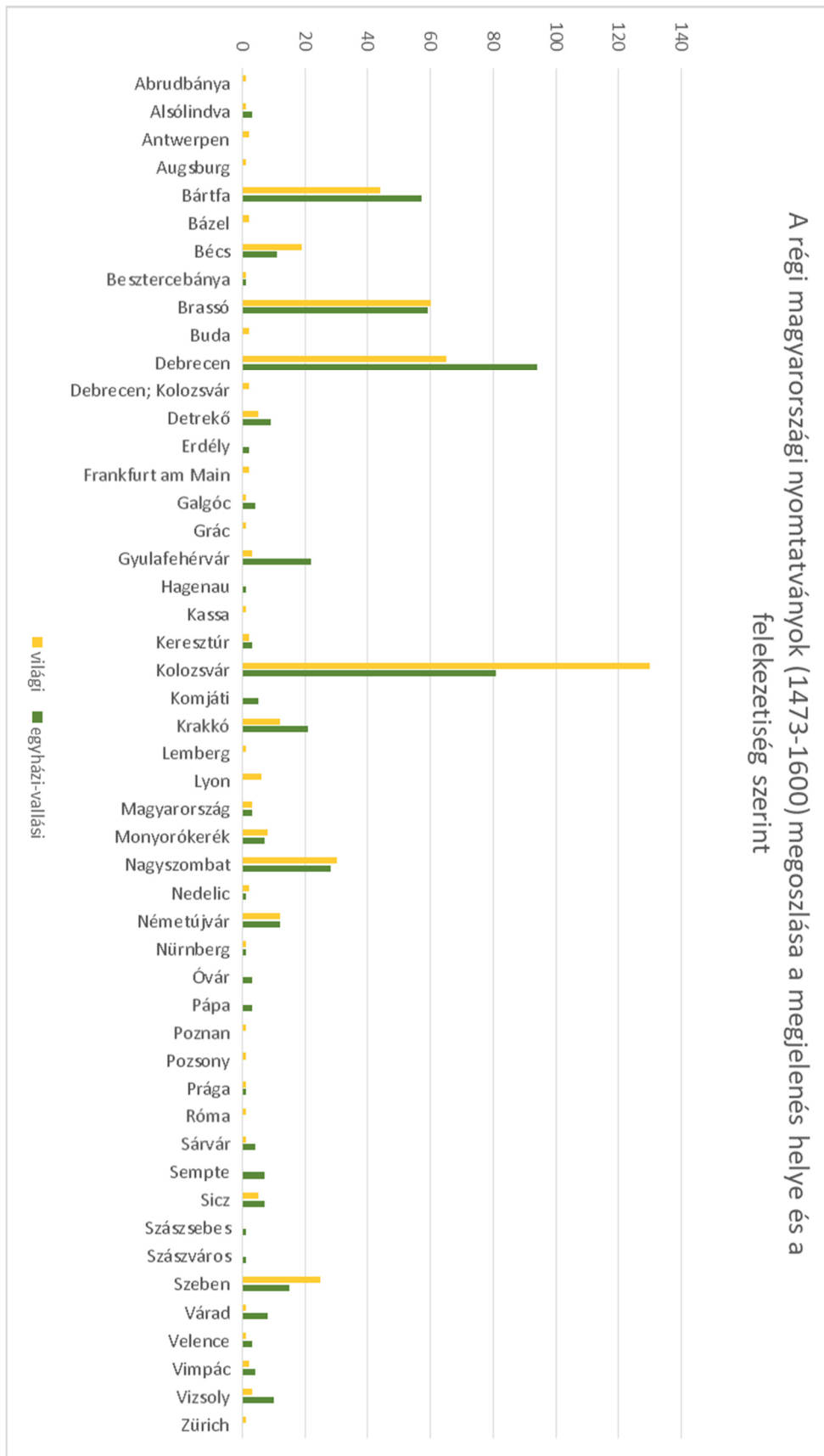
Melléklet 5/3.: A régi magyarországi nyomtatványok nyelvi megoszlása

Melléklet 5/4.: A régi magyarországi nyomtatványok világi-egyházi megoszlása

	Össz.:	világi	egyházi- vallási
Abrudbánya	1	1	0
Alsóindva	4	1	3
Antwerpen	2	2	0
Augsburg	1	1	0
Bártfa	101	44	57
Bázel	2	2	0
Bécs	30	19	11
Besztercebánya	2	1	1
Brassó	119	60	59
Buda	2	2	0
Debrecen	159	65	94
Debrecen; Kolozsvár	2	2	0
Detrekő	14	5	9
Erdély	2	0	2
Frankfurt am Main	2	2	0
Galgóc	5	1	4
Grác	1	1	0
Gyulafehérvár	25	3	22
Hagenau	1	0	1
Kassa	1	1	0
Keresztúr	5	2	3
Kolozsvár	211	130	81
Komjáti	5	0	5
Krakkó	33	12	21
Lemberg	1	1	0
Lyon	6	6	0
Magyarország	6	3	3
Monyorókerék	15	8	7
Nagyszombat	58	30	28
Nedelic	3	2	1
Németújvár	24	12	12
Nürnberg	2	1	1
Óvár	3	0	3
Pápa	3	0	3
Poznan	1	1	0
Pozsony	1	1	0
Prága	2	1	1
Róma	1	1	0
Sárvár	5	1	4
Sempte	7	0	7
Sicz	12	5	7
Szászsebes	1	0	1
Szászváros	1	0	1
Szeben	40	25	15
Várad	9	1	8
Velence	4	1	3
Vimpác	6	2	4
Vizsoly	13	3	10
Zürich	1	1	0
Összesen:	955	463	492

Melléklet 5/5.: A régi magyarországi nyomtatványok világi-egyházi megoszlása

Melléklet 5/6.: Ajánlások a régi magyarországi nyomtatványok (1473–1600) köteteiben a felekezetiség és a megjelenés helye szerint

Nyomdák / Felekezetiség	világi	egyházi-vallási							
		általános	katolikus	evangélikus	protestáns	református	anabaptista	unitárius	ortodox
Alsóindva	321			319, 320, 334					
Antwerpen	S53A , 538								
Bártfa	372, 397, 398, 399 , 401, 403, 404, 405, 425, 446A, 449, 478, 499, 500, 500B, 561, 592, 604, 654 , 677A, S709A, 739 , 758, 759, S759A, S759B, S769A, 769, 772, 788, 789, 794 , 795, 797, 815, 816, 817 , 818 , 819, 820, 825 , 846, 851 , 864	400, 498A, 500A, 501, 502, 792, 826		402, 406, 424 , 426, 446, 447 , 448 , 479, 573, 574, 575, 576 , 590, 591, 602, 603, 622, 636 , 637 , 653, 677, 710, 711, 713, 714, 715, 760 , 770, 771, 773 , 790 , 791, 793, 796, 821, 822 , 823, 824, 827 , 828, S829A, 847 , 849, 850, 852 , 853, 854 , 855	521, 848				
Bázel	638, 829								
Bécs	17, 21 , 80, 103, 137, S144 , S151A, 159, 165 , S166, S240A, 241, 273 , 294, 322, 427 , 450, 480, S503	16, S240B, S321A , 335	81 , 164, 173, 308A, 374		308B, 373				
Besztercebánya	408			407					
Brassó	28, 30 , 31, 32, 33, 34, 35 , 36, 37, 38, 40, 41, 43 , 44, 46, 49A, 50, 51, 54 , 55, 61, 62, 71, 71A, 71B, 73, 75, 76, 89 , 103A, 104A, 105, 110, 111, 112A, 113, 115, 118, 119, 120 , 121, 122 , 123, 129, 130 , 132, 134 , 141, 145, 175, 198, 223, 225, 262, 375A, 451, 452 , 481, 523, 524	29 , 45, 60, 133, 138, S213A, 375, 376		52, 53 , 56, 67, 68, 69, 72, 82, 104, 106, 112, 114, 117, 124, 131, 140, 142 , 167, 189, 190, 577, 577A, 605, 740	168, 188, 274, 275, 453	483			139, 174, 204, 224, 261, 309, 310, 336, 337, 356, 366, 377, 409, 428, 482, 522, 578, 579, 580, 581, 606
Buda	1, 2								
Debrecen	192, 207 , 297, 298, 299, 311, 338, S338A, 339, 340, 341, S341A, 342, 344, 345, 349, 350, 359 , 367, 378, 379, 380 , 382, S409A, 455, 504 , 505, S507A, 508, 509, 510, 511, 512, 583 , 593, 594, 607, 608, S622A, 625, 639, 642, 655, 656, 658, 659, 678, 679, 680, 681, 682, S717, 718, 741, 743, 744, 776, 777, 799, 800, 802 , 803, 831, S855A, S864A	191A, 265, 295, 296, 303 , 323, 339A, 343, 348, 381, 484, 485, 507, 526 , 610, 660, 742, 774, 775, 778		337A, S715A	S169A , 178, 191B, 337B, S337C, 623	169, 170, 171, 176 , 177, 181 , 182, 183 , 184, 191, 192A, 193, 194 , 195, 196 , 199, 205 , 206, 226, 227, 228 , 229, S240C, 263 , 264, 265A, S266 , 276, S277 , S277A, S278, 279 , 280 , S281, 300 , 301, 302, 312 , 346, 347 ,			

						358, S409B, 429, 430, 454, 506, S525A, 525, 539, S561A, 582, 584, 595, 609, 624, 640, 641, 657, 716, 798, S801, 804, 830, 832, 856, 865			
Debrecen; Kolozsvár	240, 316								
Detrekő	434, S455B, 455A, 487, S513A			431, 432, 433, 456, 486, 513, 540, 541, 542					
Erdély						239		520A	
Frankfurt am Main	S718A, S718B								
Galgóc	611			543, 562, 563, 564					
Grác	S625A								
Gyulafehérvár	234, 255, 271						247, 251, 270	230, 231, 232, 233, 242, 243, 244, 245, 246, 248, 249, 250, 252, 253, 254, 268, 269	410, 435
Keresztúr	S856B, S865A			S856A, S856C	160A				
Kolozsvár	84, S84B, 87, 97, 98, 107, 109, 126, 135, 136, 149, 161, 163, 187, 200, 202, 209, 210, 212, 216, 217, 219, 221, 235, 236, 257, S272A, 288, S289A, 291, S305A, 306, 307, 314, 315, 317, 324, 325, 326, 327, 351, 352, 360, 361, 368, 383, 384, 385, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 412, 413, 414, 415, 416, 437, 439A, 440, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 488, 489, 490, 491, 492, 494, 514, 527, 545, 546, 547, 565, 567, 586, 587, 612, 613, 614, 615, 626, 627, 628, 629, 643, 646, 661, 662, 663, 664, 665, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, S692, 693, 719, 722, 723, 724, 747, 748, 761, 762, 779, 780, 806, 807, 857, 858, 859, 866	S360A, 386, 436, 438, 439, 493, 645, 666, 805	566, 568, S614A, 808, 860	S84A, 86, 88, 93, 94, 100, 101, 102, 125, 127, 143, 147, 148, 150, 218, 289, 644, S721, 834	85, 90, 92, 95, 96, S134A, S148A, 154, 162, 172, 186, 208, 290, 833	146, 152, 153, 155, 197, 201, 203, 211, 214, 220, 237, 256, 287, 313, 544, 585	284, 292	215, 272, 282, 283, 285, 286, S288A, 304, 305, 411, 457, 469, S586A, 596, 746, 836	
Komjáti				S327A, S327B, S327C, 333, 353					

Krakkó	S6D, 7, 8, 11, 14, S15A , 19, 22, 63, 77, 99, 156	12, 13, 26, 74	S568B	18, 23, 24, 25, 27, 57, 58, 70, S64, 65, 78, 88A, S88B, 318		328, 470			
Lyon	569, 588, 597, 616, 745, 836A								
Magyarország	4, 5, 768		3, 6			308			
Monyorókerék	S598A, S597B, 599 , 618, 668, 694, 695, 696			597A, 598, 617 , 630, 647, 667	648				
Nagyszombat	441, 442, 443, 444 , S471A, 472, 495, 515, 529, 530, 531, 549 , 550, 570, 589, 600, 619 , S631, 649, 669, S697 , 725, S749, 764 , 782, 809, 837 , 861, 867, S868A	671	417, 418, 471, 473, 474, 475, 476, 496, 528, S531A, 548, 551, 620, 632, 633 , 650, 670, 698, 726, 727, 763, 765 , 781, 783, 810, 838, 868						
Nedelic	331, 354					329			
Németújvár	532, 533, 535, 536, 537, 555 , S556A, 557, 766, 784, 785, 812			516, 534, 552, 553, 554, 556, 571 , S783A, 811	517, S518A, S537A				
Óvár				151, 158		157			
Pápa	393, 394, 395								
Prága	445		751						
Sárvár	39	48, 49	47	869					
Sempte				355, 362, 419, 420, 421, 422	396				
Sicz	699, S701, 702, 703, 704	700		729, 732, 733		705, S705A, 731			
Szeben	9, 10, 363, 364, 370, 371, 423 , S423A, 498, 520, 558, 621, 673, 674 , 706, 707, 708 , 734, 734A, 754, 786 , S838A, 839, 840, 842	99A, 755	S6A, S6B, S6C	59, 365, 369, 651, 752, 753, 813, 841		675			66
Várad	559				222	213, 238, 258, 259, 293, 560, 572			
Velence	767		S19A, S20, 42						
Vimpác	S767A, 862	736	735, 737, S767B	676					
Vizsoly	787, 843, 844	652, 738				635, 709, 756 , S767C, 814, 845, 863			
Egyéb	Abrudabánya: 260 Augsburg: S738A Kassa: S160B Lemberg: S860A Nürnberg: S476A Poznan: S812A Pozsony: 750 Róma: 672 Zürich: 128	Hagenau: S6E				Szászváros: 519			Szászsebes: 477

Melléklet 5/7.: Ajánlások a régi magyarországi nyomtatványok (1473–1600) köteteiben a műfaj és a megjelenés helye szerint

alkalmi kiadványok	latin	anyanyelvű		többnyelvű
		magyar	német	
Bártfa	403, 404, 405, 561, 758, 759, 772, 789 , 795, 797, 816, 817 , 818 , 819, 825 , S759A, S759B	446A, 851	654	
Brassó	451, 481			
Debrecen	583			
Gyulafehérvár	234 , 271			
Keresztúr			S865A	
Kolozsvár	149 , 200, 212, 306, 325, 361, 587, 688, 722, 723, 724, 806	458, 464		
Nagyszombat	S868A			
Németújvár	533, S556A			
Szeben	423 , 558, 673, 674 , 706, 734			734A
Vimpác	862			
Vizsoly	843, 844	787		

állam életével kapcsolatos	latin	anyanyelvű	
		magyar	egyéb
Brassó	35, 54 , 55, 145, 524		német: 523
Debrecen		207	
Gyulafehérvár		255	
Kassa			
Kolozsvár	87 , 317, 545, 719 , 762	161, 307, S692	német: 163
Magyarország			német: 4
Nagyszombat	549		
Nedelic			horvát: 354

A táblázatban nem szereplő tétel, mert hiányos, nincs nyelvre vonatkozó ismert adat: n.a.: S160B

bölcséleti, természet- és orvostudományi, és iskolai kiadványok	latin	görög	anyanyelvű		többnyelvű
			magyar	német	
Antwerpen					538
Bártfa	397, 398, 399, 794				677A
Bázel					638, 829
Bécs					21 , 103, 241 , S151A, S166, S240A
Besztercebánya	408				
Brassó	33, 34, 41, 44, 50, 71, 71A, 103A, 118, 119, 122, 134 , 223, 375A, 483	28, 32, 36, 46, 49A, 62, 104A, 112A, 129, 225	89		121, 132, 198, 262, 73, 76
Buda	1				
Debrecen	803		192, 378, 504		642, 656, 658, 682, 718, 776, 802
Frankfurt am Main					S718A, S718B
Kolozsvár	84 , 97, 107, 135, 136, 187 , 202, 210, 217, 221, 236 , 291, 412, 414 , 466, 489, 527, 546, 547, 565 , 567 , 626, 628, 629, 689, 748, 761, 859 , 866		98, 413, 439A , 663, 665, 690		235, 691
Krakkó			22, 77		7, 8, 11, 14, 99 , S6D, S15A
Lyon					569, 588, 597, 616, 745, 836A
Szeben	9 , 498, 621, 707, 708, 752			10	840
Németújvár	555, 556		532 , 766		536
Egyéb	Zürich: 128		Monyorókerék: 617 Nedelic: 331 Sárvár: 39	Vimpác: S767A	Nagyszombat: S471A Velence: 767

egyéb irodalmi művek	latin	görög	anyanyelvű		többnyelvű	
			magyar	német		
Bártfa	739, 788, 846		499, 500B, S709A	S769A	815	
Bécs			17, S144, 322, 80			
Brassó	30, 31, 37, 38, 61, 71B, 75, 105, 110, 113, 120, 130, 141, 175, 452	40, 51, 111, 115			43, 123	
Buda	2					
Debrecen	743, S409A		297, 298, 311, 338, 339, 340, 341, 342, 344, 345, 349, 350, 359 , 367, 379, 380 , 382, 455, 505, 508, 509, 510, 511, 512, 593, 594, 607, 608, 625, 679, 681, 777, S338A, S341A, S507A, S622A		655, 659, 799	
Debrecen vagy Kolozsvár			240, 316			
Kolozsvár	126, 209, 216, 488, 491, 612, 615, 780, S84B		109 , 219, 288, 314, 324, 326, 327 , 351, 352, 360, 368 , 383, 384, 385, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 415, 416, 437 , 440, 459, 460, 461, 462, 465, 467 , 468, 490, 492 , 494, 514, 586, 613, 614, 627, 661 , 662, 664, 683, 685, 686 , 687, 693, 747, 779, 807, 857, 858			
Magyarország	5			768		
Monyorókerék	618		668, 694, 695, 696, S598A	599		
Németújvár	812		784, 785			
Sicz			699, 702, 703, 704			
Szeben	371, 754, 786		370, 842, S423A, S838A		839	
Egyéb	Galgóc: 611 Nagyszombat: 444		Abrudabánya: 260 Alsóindva: 321 Detrekő: S455B Krakkó: 156 Prága: 445	Pozsony: 750	Antwerpen: S53A Augsburg: S738A Keresztúr: S856B Lemberg: S860A Poznan: S812A	

egyházi-vallási	latin	görög	ó-egyháziszláv (középbulgár)	anyanyelvű		
				magyar	német	egyéb
Alsóindva				319, 320, 334		
Bártfa	400, 402, 406, 447, 521, 575, 576, 622, 637, 653, 677, 710, 711, 714, 715, 760, 770, 773, 790, 791, 821, 822, 823, 824, 827, 847, 849, 852, 854			426, 446 , 498A, 500A, 501, 502, 591, 602, 603, 713, 792, 793, 796, 820, 826, 828, 848 , S829A	424, 448 , 573, 574, 590, 636, 771, 850, 853, 855	szlovák: 479
Bécs				16, 81 , 164, 173, 308A , 308B, 335, 373, 374 , S240B, S321A		
Brassó	29 , 45, 52, 60, 69, 104, 106, 124, 140, 142 , 189, 190	56, 82	139, 174, 204, 224, 261, 310, 336, 337, 356, 366, 377, 409, 428, 522, 578, 580, 581, 606	453	53 , 67, 68, 72, 112, 114, 117, 131, 577, 577A, 605, 740	román: 167, 168, 188, 274, 275, 309, 482
Debrecen	176, 177 , 199, 226, 227, 228, 300, 302 , 641, 657, 716, S240C, S278 , S281, S561A			169, 170, 171, 178, 181, 182, 183 , 184, 191, 191A, 191B, 192A, 193, 194 , 195, 196, 205 , 206, 229, 263 , 264, 265, 265A, 276, 279, 280 , 295, 296 , 299, 301, 303, 312 , 323, 337A, 337B, 339A, 343, 346, 347 , 348, 358 , 381, 429, 430, 454 , 484, 485, 506, 507, 525, 526, 539 , 582, 584, 595, 609, 610, 623, 624, 639, 640 , 660, 742, 774, 775, 778, 798, 830 , 832, 856, 865, S169A, S266, S277 , S277A, S337C, S409B, S525A, S715A, S801		
Detrekő	456			431, 432, 433, 486, 513, 540, 541 , 542		
Erdély			520A			román: 239
Galgóc	562			543, 563		szlovák: 564
Gyulafehérvár	231 , 244, 245, 247, 248, 249 , 250, 251, 252, 254, 270		410, 435	230, 232, 233, 242, 243 , 246, 253 , 268, 269		
Keresztúr				160A	S856A	horvát: S856C
Kolozsvár	127, 143, 146 , 147, 148 , 152, 153, 197, 201, 203, 211, 214, 215 , 256, 272 , 285, 287, 305, 411, 469, 544 , 566, 568, 596, 808, 836, S614A			100 , 101, 102 , 125, 150, 154, 155, 162, 172 , 186, 208, 218, 220, 237, 282, 283, 284, 286, 289, 290, 304, 386 , 436, 438, 439, 457, 463, 493 , 585, 645 , 666, 746, 805 , 833, 834, 85, 86, 90, 92, 95, 96, S134A, S148A, S288A, S360A, S721, S84A	93, 94, 292	román: 313
Komjáti				333 , 353, S327A, S327B, S327C		

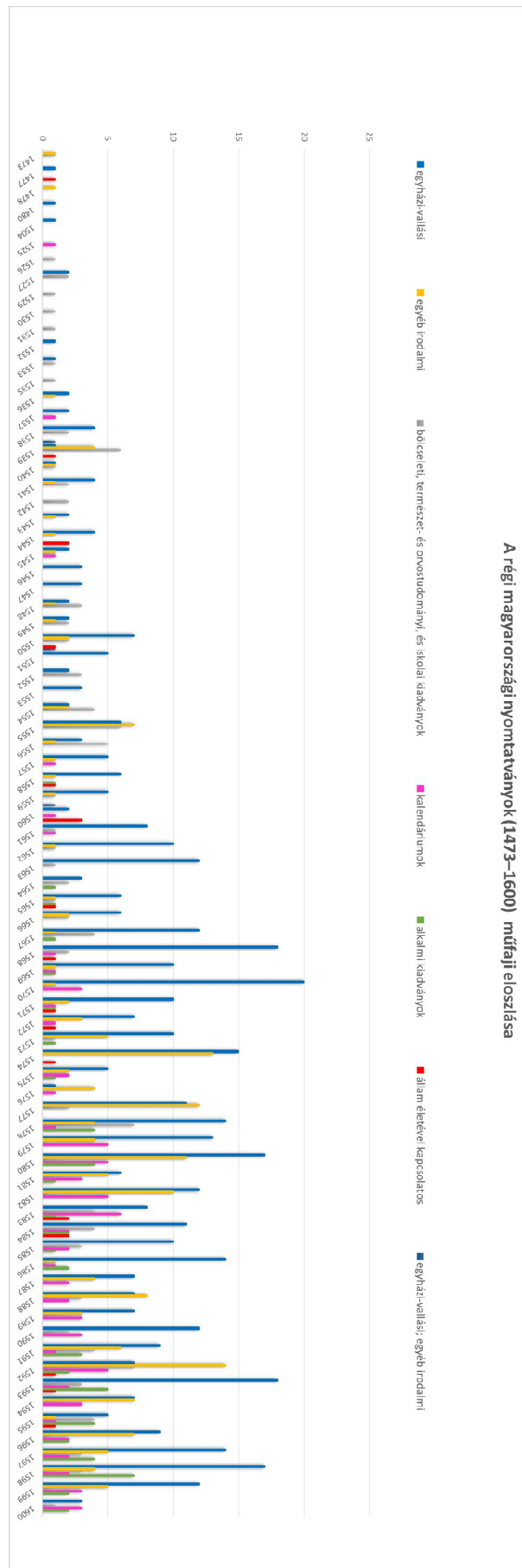
Krakkó				12, 13 , 18 , 23, 24 , 26 , 27, 318, 328 , 470 , 57, 58 , 65, 70, 74 , 78, 88A , S568B, S64, S88B		
Magyarország	3, 6			308		
Monyorókerék	667			630, 648	598, 647	szlovén: 597A
Nagyszombat	417, 471, 473, 528, 551, 726 , 763			418, 443, 474, 475, 476, 496, 548, 620, 632 , 633 , 650, 670, 671 , 698, 727, 765 , 781, 783, 810 , 838 , 868 , S531A		
Nedelic						horvát: 329
Németújvár	534 , 571 , S518A			516 , 517, 552 , 553, 554 , 811, S783A		
Óvár	157			151		
Pápa	394			393, 395		
Sárvár				48, 49 , 869		szlovák: 47
Sempte				355 , 362 , 396 , 419, 420, 421, 422		
Sicz				700, 705 , 729 , 731, 732 , 733	S705A	
Szászváros						román: 519
Szeben	365 , 651, 675 , 753, 755	66		813	369, S6C	román: 59
Várad	258, 572			213 , 222, 238, 259 , 293, 560		
Velence						
Vimpác					735, 736 , 737 , S767B,	
Vízsolly	709, 756 , 814, 845, 863, S767C			635, 652, 676, 738		
Egyéb	Besztercebánya: 407 Róma: 672		Szászsebes: 477	Prága: 751		

n.a.: S586A

egyházi-vallási; egyéb irodalmi	magyar
Kolozsvár	88
Krakkó	25
Óvár	158

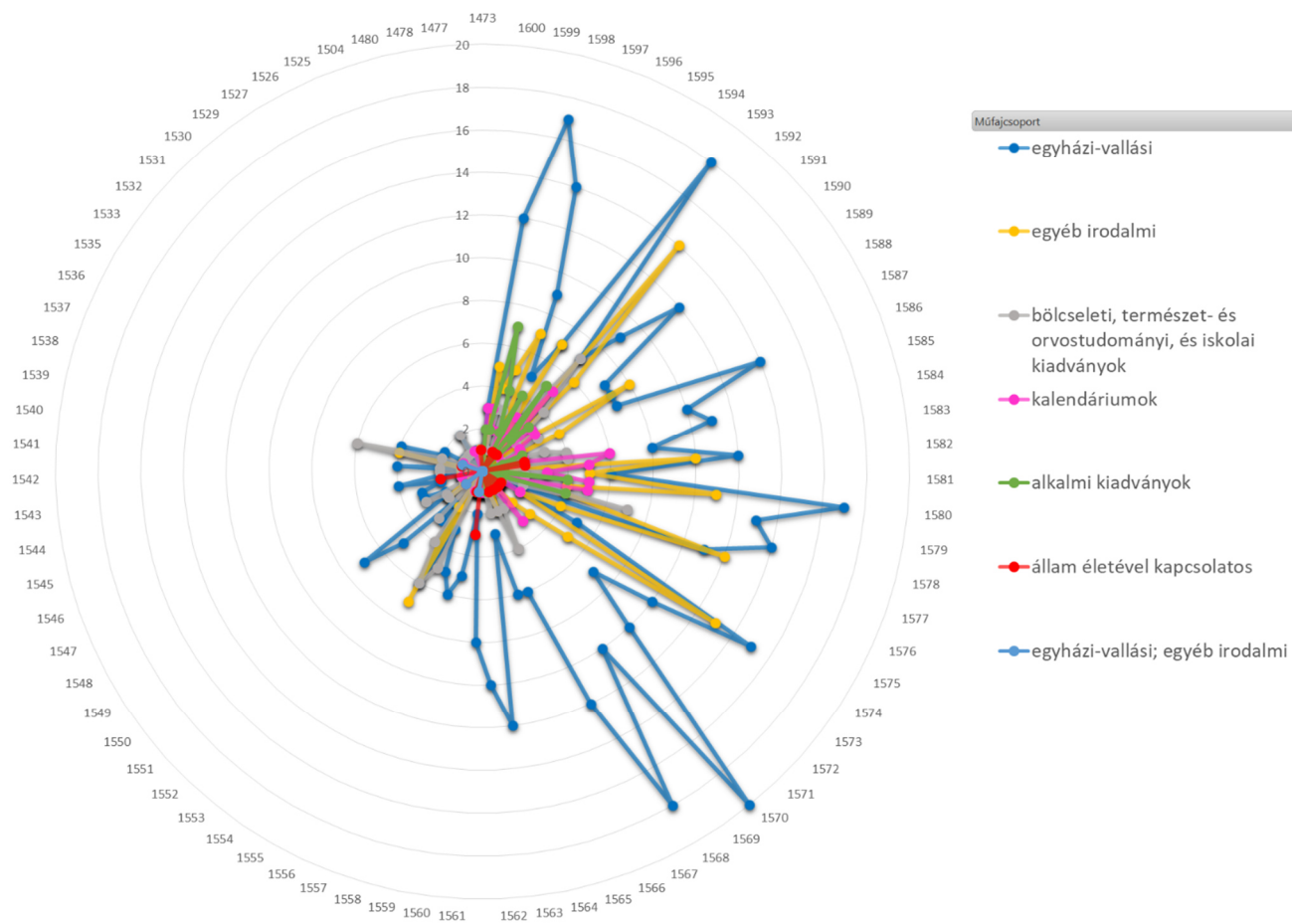
kalendáriumok	latin	anyanyelvű	
		magyar	német
Bártfa	769	372, 401, 425, 449, 478, 500, 592, 604, 864	
Bécs		137, 159, 165, 273 , 294, 427 , 450, 480, S503	
Debrecen		678, 680, 741, 744, 800, 831, S717, S855A, S864A	
Detrekő		434, 455A, 487 , S513A	
Grác		S625A	
Kolozsvár		257, 315, 643, 646, 684, 860 , S272A, S289A, S305A	
Krakkó		19, 63	
Nagyszombat	529, 530	441 , 442, 472, 495, 515, 531, 550, 570, 589, 600, 619 , 649, 669, 725, 764 , 782, 809, 837 , 861, 867, S631, S697, S749	
Németújvár		535 , 557	537 , S537A
Szeben	363, S6A	364	
Egyéb	Várad: 559	Sicz: S701	Monyorókerék: S597B

Melléklet 5/8.: A régi magyarországi nyomtatványok műfaji eloszlása

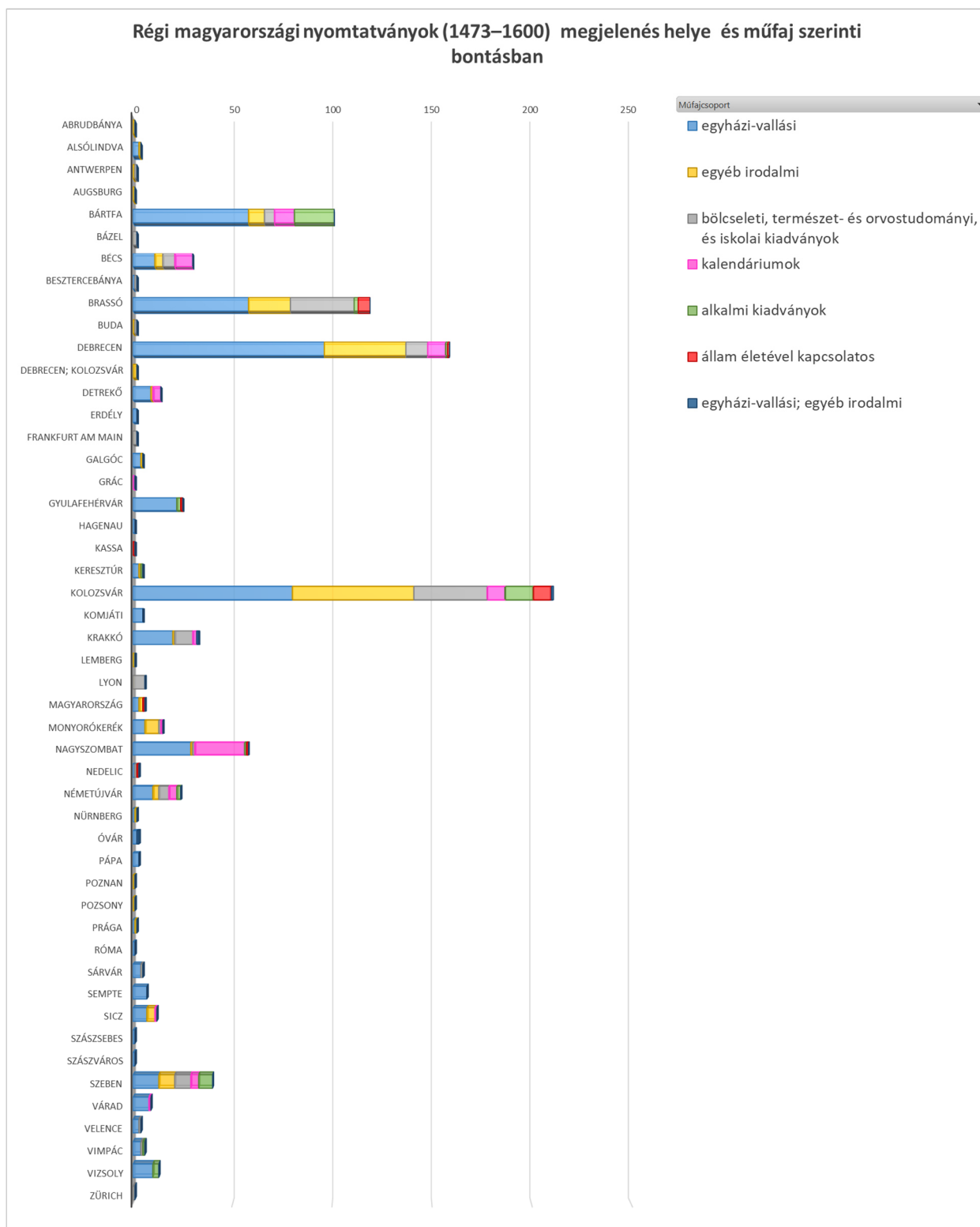

Melléklet 5/9.: A régi magyarországi nyomtatványok műfaji elosztása

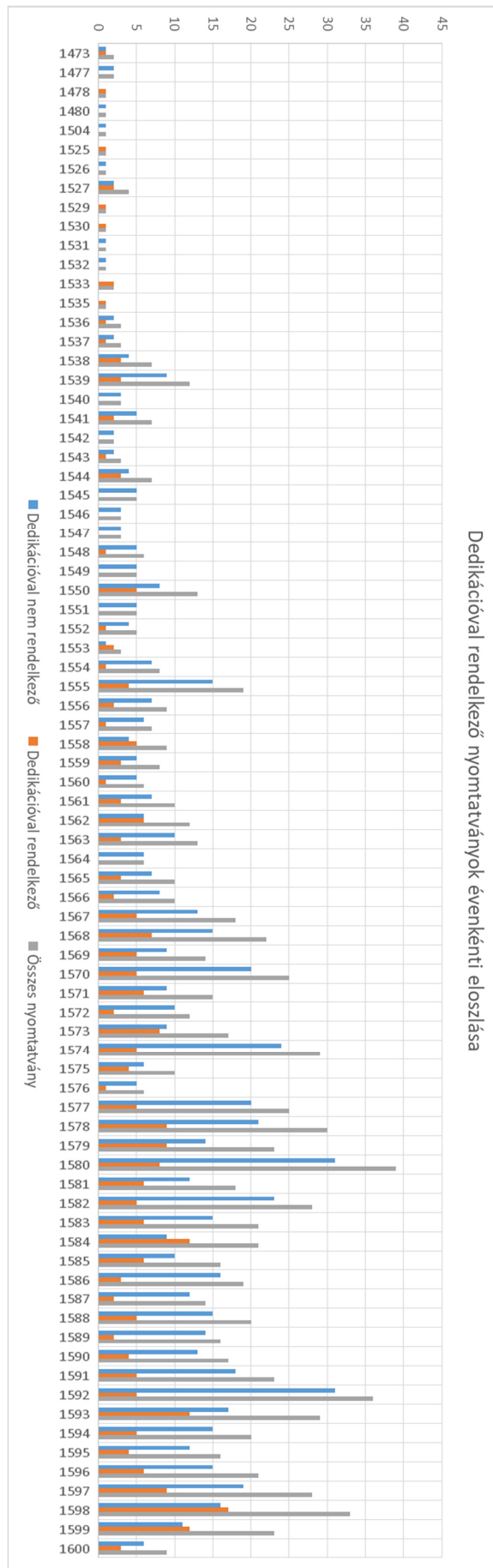
A régi magyarországi nyomtatványok (1473–1600) műfaji elosztása

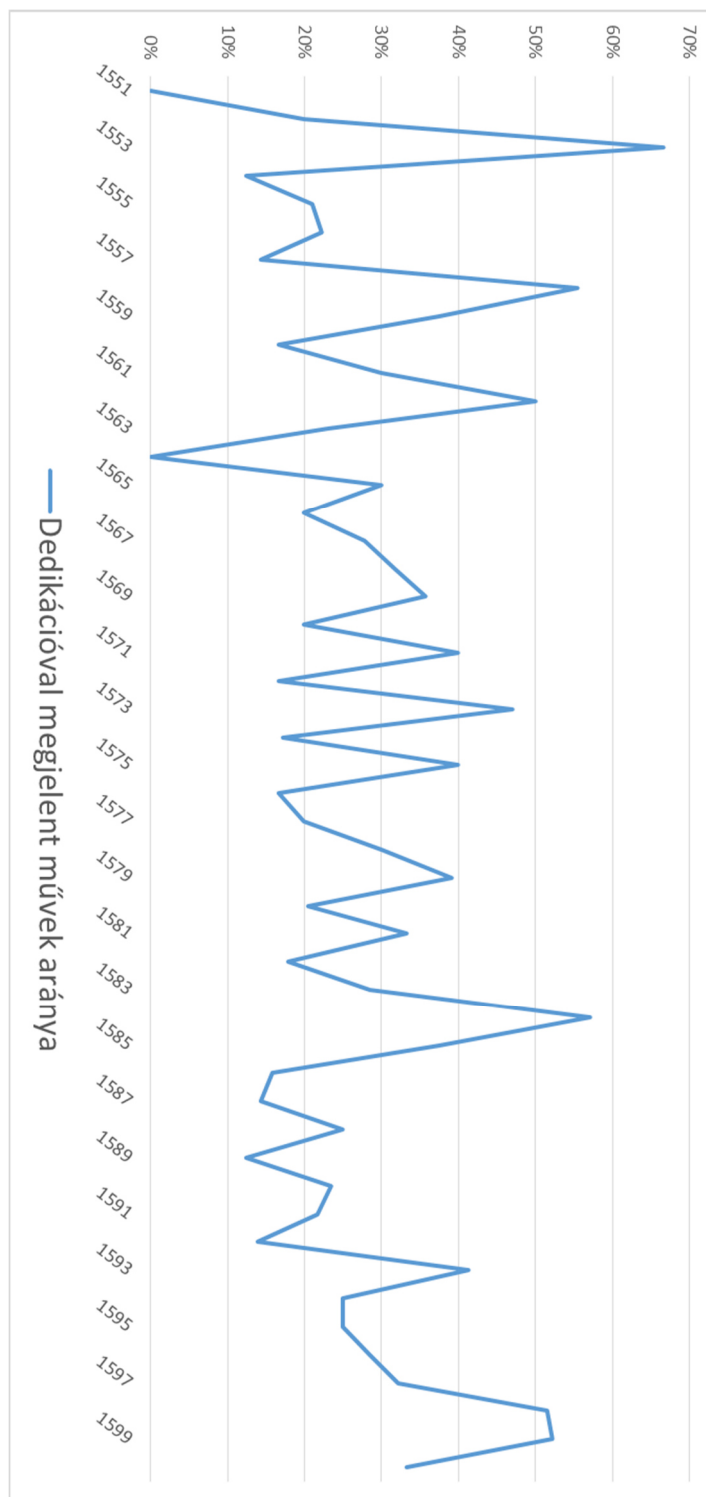
Melléklet 5/10.: Régi magyarországi nyomtatványok a megjelenés helye és műfaja szerint

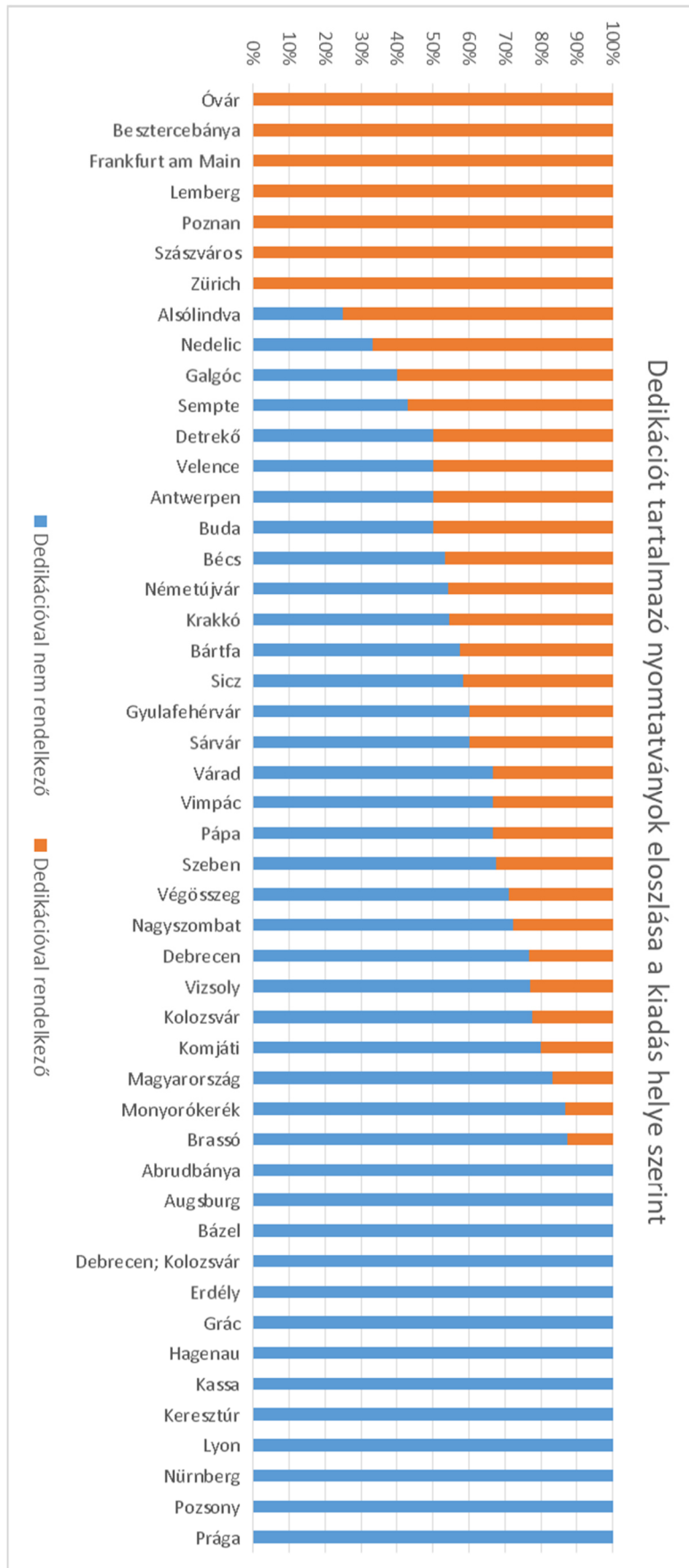
Melléklet 5/11.: Dedikációval rendelkező nyomtatványok évenkénti eloszlása

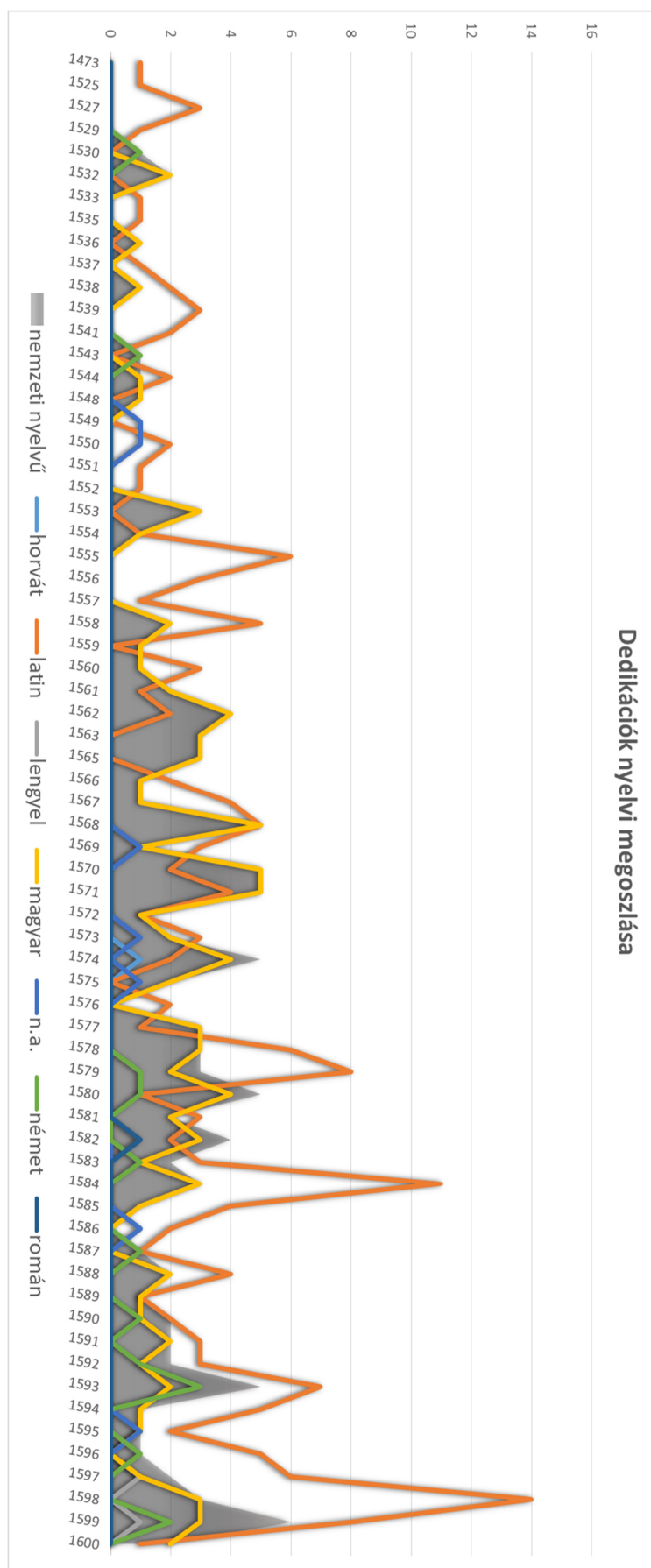
Melléklet 5/12.: Dedikációval megjelent művek és az összes megjelent mű arányának változása

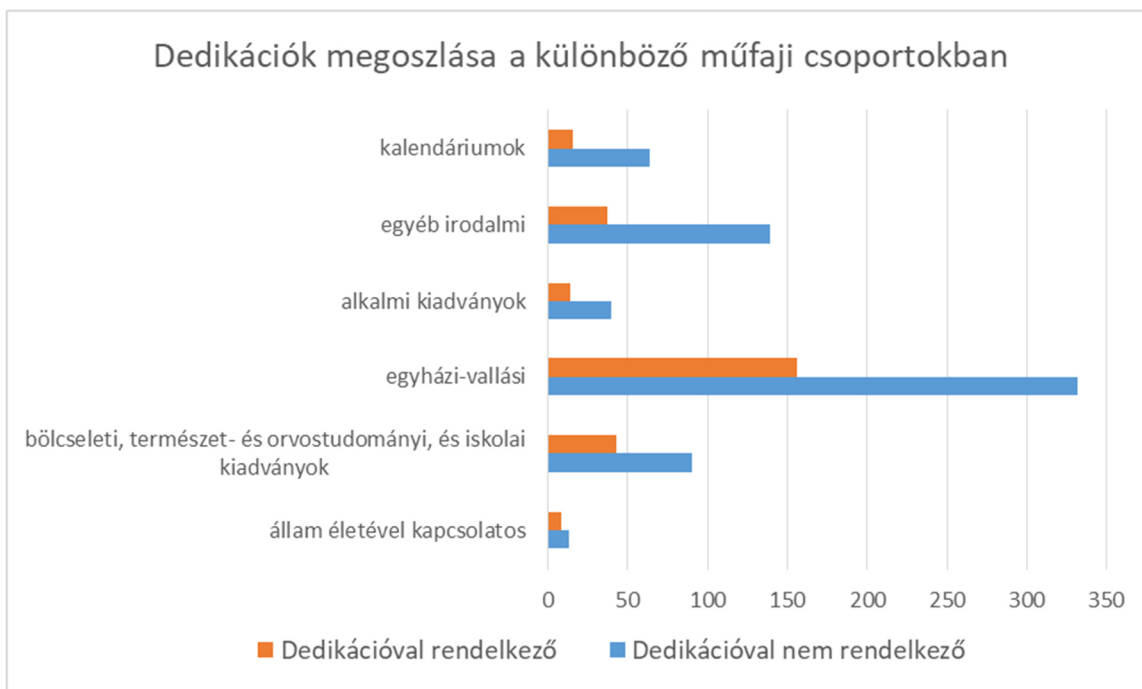
Melléklet 5/13.: Dedikációval rendelkező nyomtatványok eloszlása a megjelenés helye szerint

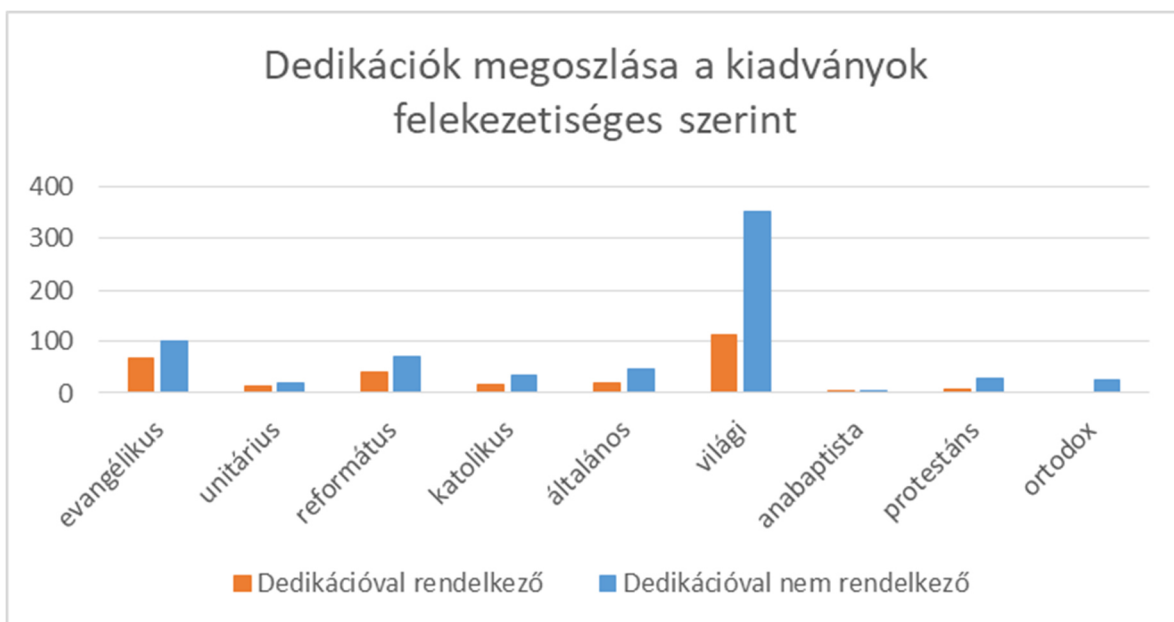
Melléklet 5/14.: Dedikációk nyelvi megoszlása

Melléklet 5/15.: Dedikációk megoszlása különböző műfaji csoportokban

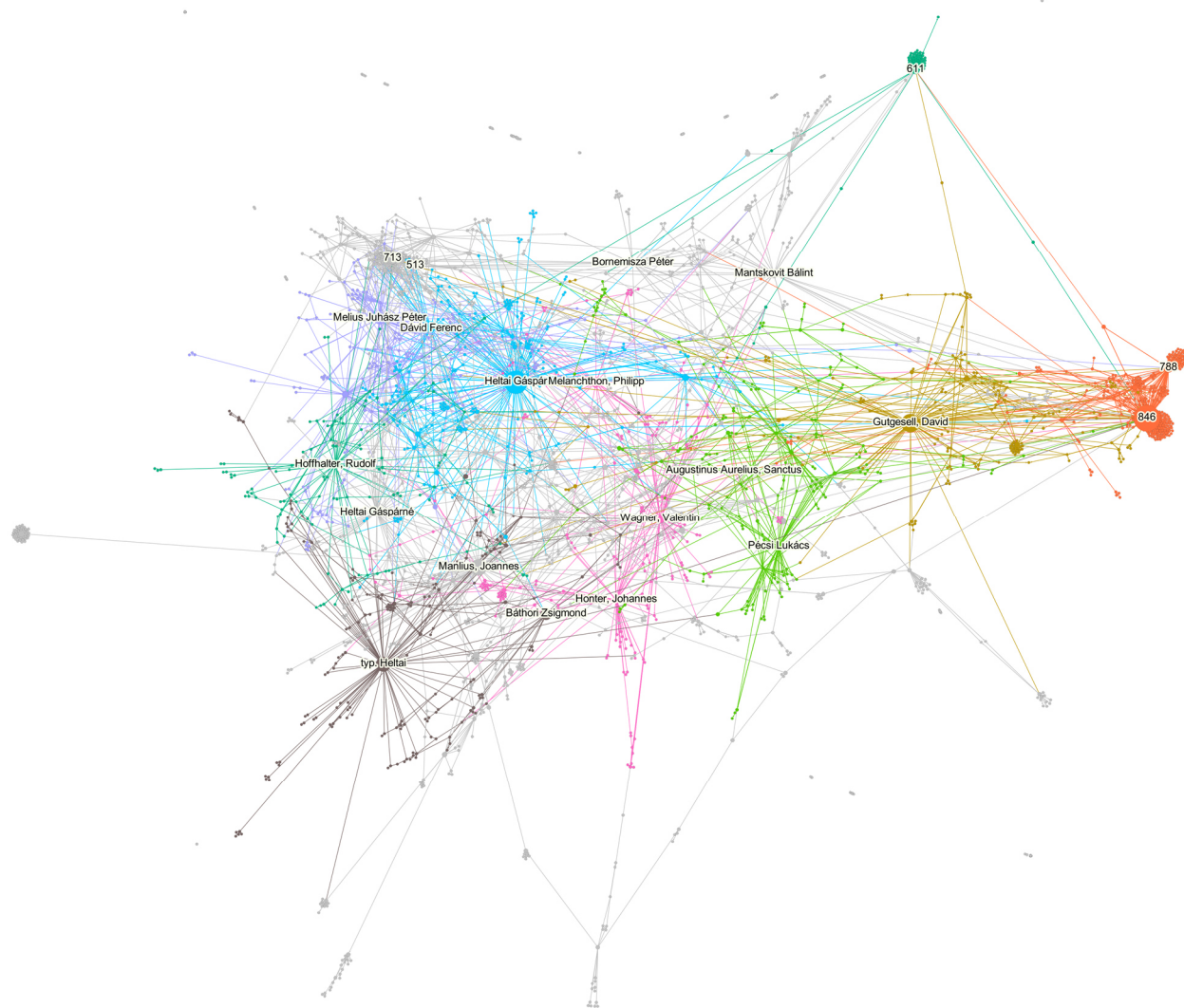
Melléklet 5/16.: Dedikációk megoszlása a kiadványok felekezeti szerint

Mellékletek 6. fejezet

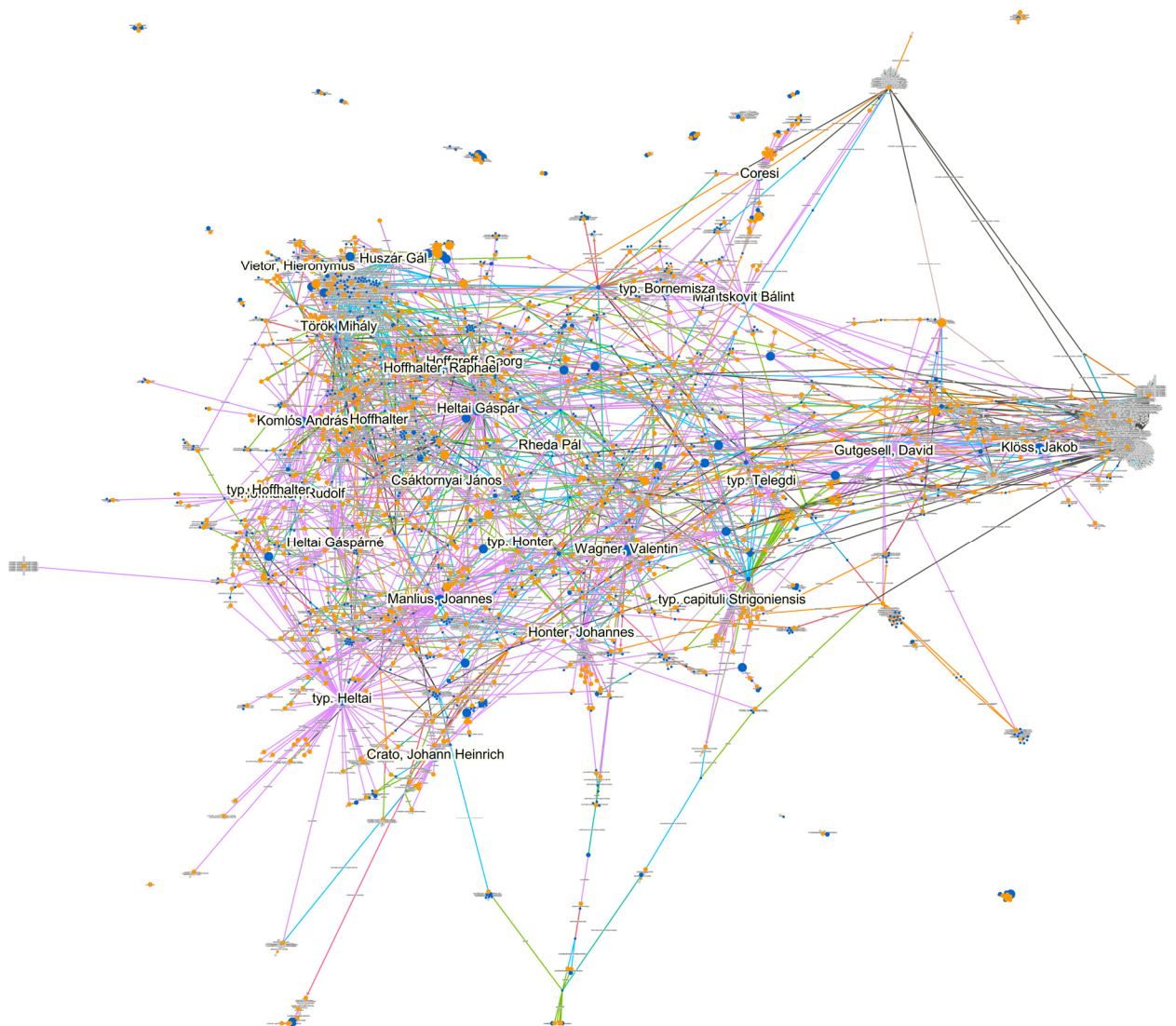
Melléklet 6/1.: Az 1473 és 1600 között megjelent RMNy-kötetekhez kapcsolható személyek teljes hálózata

A hálózat szín szerinti elosztása az összekapcsolódó klasztereket jelzi, a kiemelt csomópontok a nagy közönség centralitással rendelkező szereplők, akik a hálózatot összetartóinak tekinthetők. (Elemek száma: 2490. Kapcsolatok száma: 4492.)

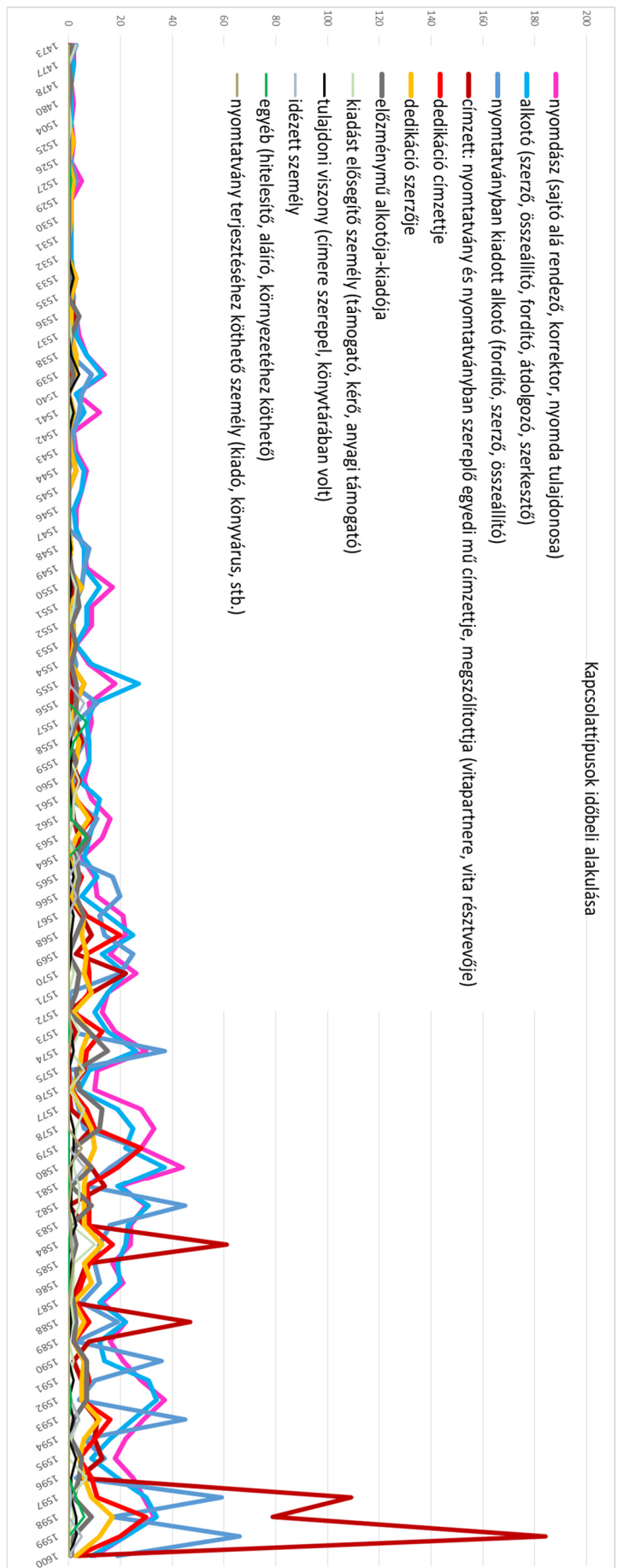
Melléklet 6/2.: Az 1473 és 1600 között megjelent RMNy-kötetekhez kapcsolható személyek teljes hálózata kapcsolattípusonkénti bontásban

A hálózat szín szerinti elosztása a 12 kapcsolattípust jelzi, az elemek közül kék színnel a személyek, narancssal a kötetek vannak jelölve. A kiemelt csomópontok a nagy fokszámmal, azaz a legtöbb bemenő és kimenő kapcsolattal rendelkező szereplők. (Elemek száma: 2490. Kapcsolatok száma: 4492.)

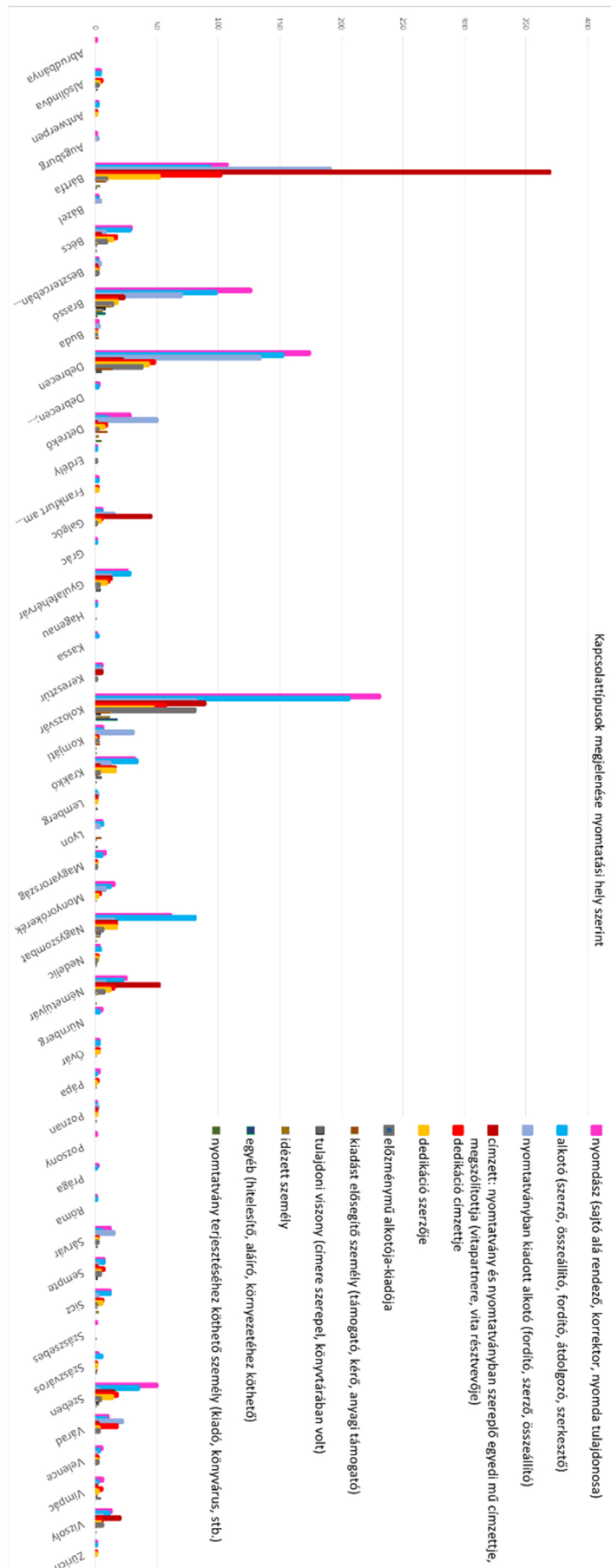

Type	Percentage
nyomdász (sajtó alá rendező, korrektor, nyomda tulajdonosa)	(0,23%)
alkotó (szerző, összeállító, fordító, átdolgozó, szerkesztő)	(0,2%)
nyomtatványban kiadott alkotó (fordító, szerző, összeállító)	(0,15%)
címzett: nyomtatvány és nyomtatványban szereplő egyedi mű...	(0,15%)
dedikáció címzettje	(0,09%)
dedikáció szerzője	(0,07%)
előzménymű alkotója-kiadója	(0,05%)
kiadást elősegítő személy (támogató, kérő, anyagi támogató)	(0,02%)
tulajdoni viszony (címere szerepel, könyvtárban volt)	(0,01%)
idézett személy	(0,01%)
egyéb (hitelesítő, aláíró, környezetéhez köthető)	(0,01%)
nyomtatvány terjesztéséhez köthető személy (kiadó, könyvr...	(0%)

Melléklet 6/3.: A hálózatot létrehozó kapcsolattípusok időbeli megoszlása

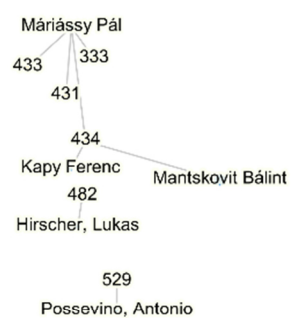
Melléklet 6/4.: A hálózatot létrehozó kapcsolattípusok helybeli megoszlása

Mellékelt 6/5.: A hálózatot létrehozó kapcsolattípusok

Kapcsolattípusok	Összesen	
nyomdász (sajtó alá rendező, korrektor, nyomda tulajdonosa)	1045	23%
alkotó (szerző, összeállító, fordító, átdolgozó, szerkesztő)	913	20%
nyomtatványban kiadott alkotó (fordító, szerző, összeállító)	714	16%
címzett: nyomtatvány és nyomtatványban szereplő egyedi mű címzettje, megszólítottja (vitapartnere, vita résztvevője)	685	15%
dedikáció címzettje	407	9%
dedikáció szerzője	298	7%
előzménymű alkotója-kiadója	206	5%
kiadást elősegítő személy (támogató, kérő, anyagi támogató)	98	2%
tulajdoni viszony (címere szerepel, könyvtárában volt)	50	1%
idézett személy	35	1%
egyéb (hitelesítő, aláíró, környezetéhez köthető)	29	1%
nyomtatvány terjesztéséhez köthető személy (kiadó, könyvárus, stb.)	12	0,3%
Végösszeg	4492	

Melléklet 6/6.: A nyomtatványok és a terjesztésükhöz köthető személyek hálózata (12. kapcsolat)

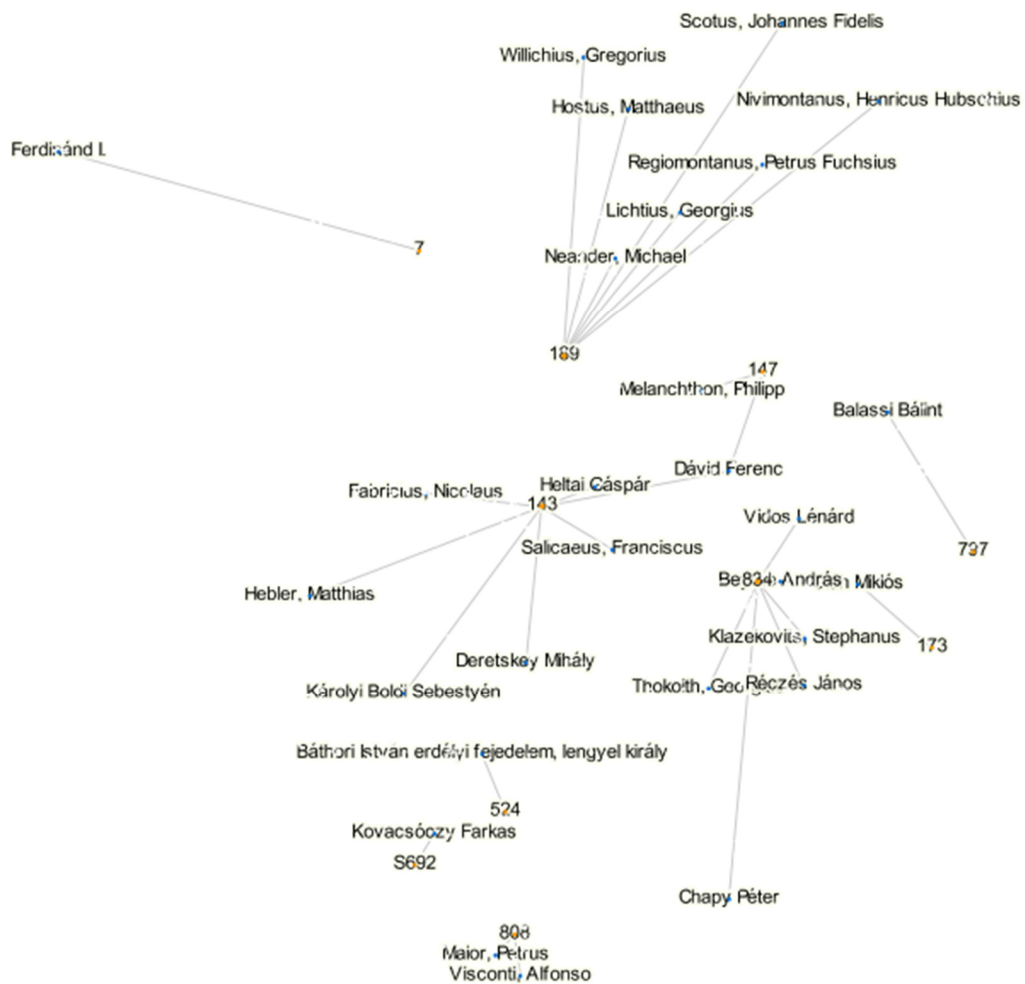

577A
Michaelis, Franz

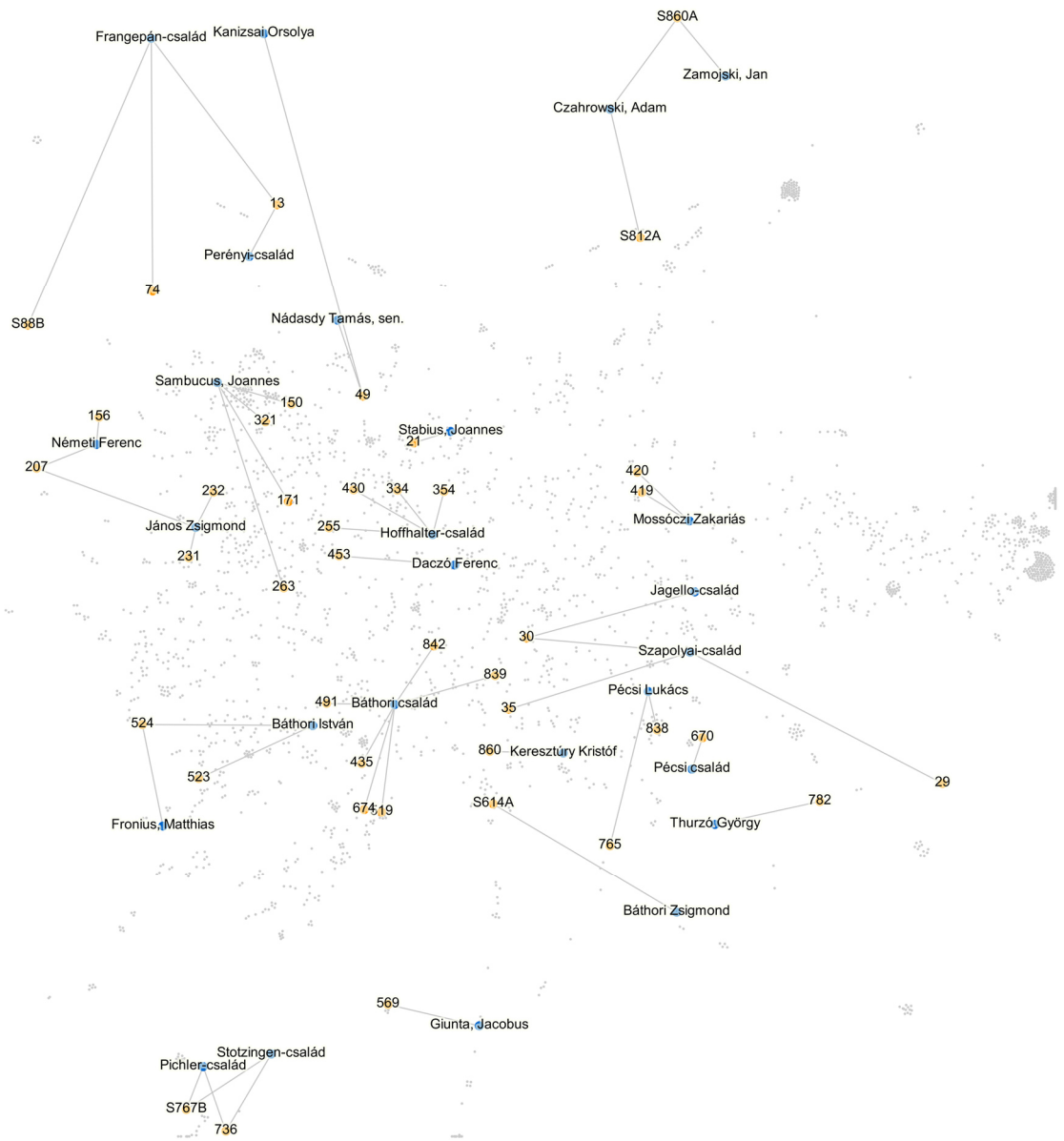
555
Willer, Georg

569
Honoré, Barthélemy [bibliop.]
Puteanus, Jacobus

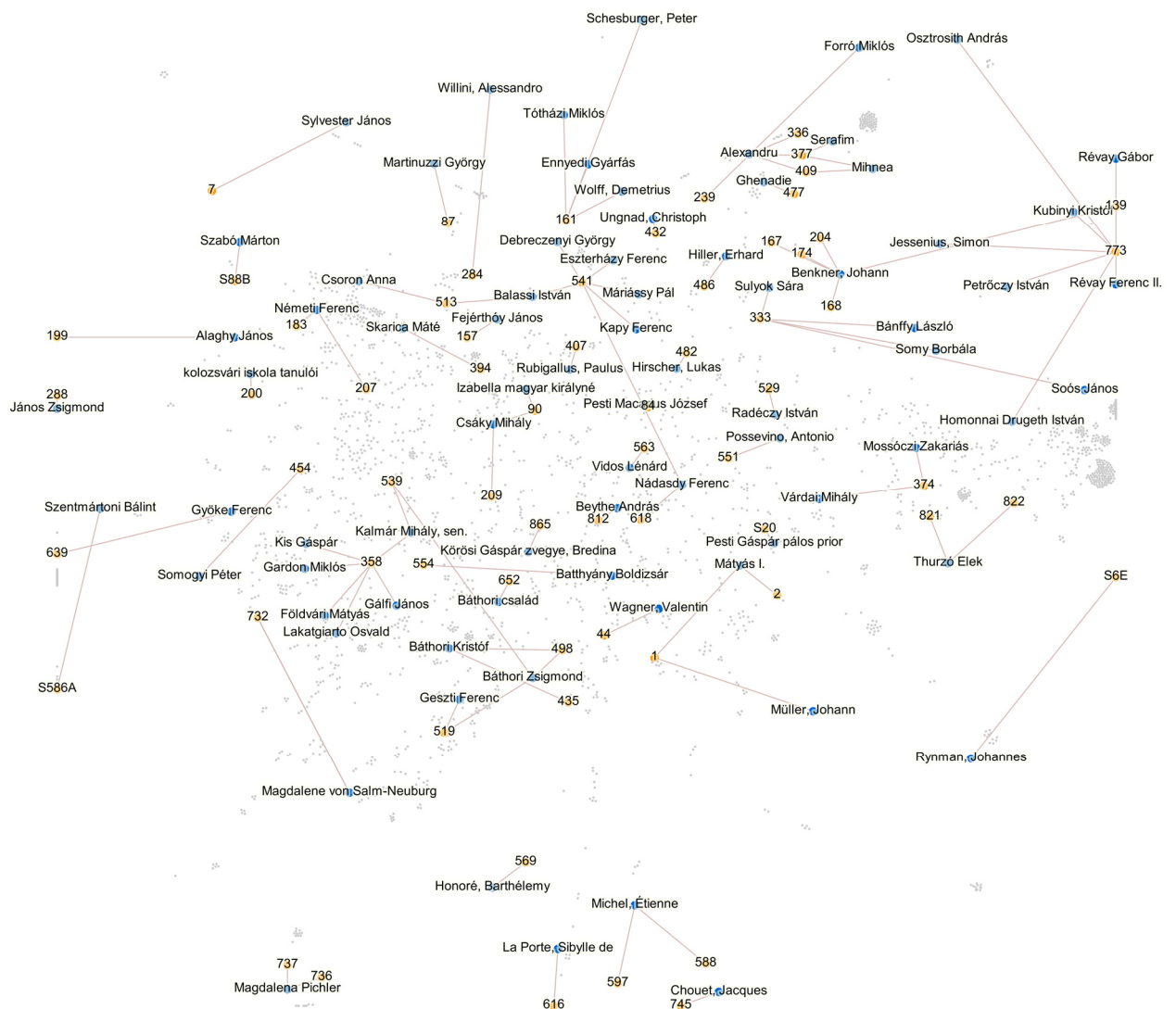
Melléklet 6/7.: A nyomtatványokhoz kötődő egyéb (hitelesítő, aláíró, stb.) kapcsolatok hálózata (29 kapcsolat)

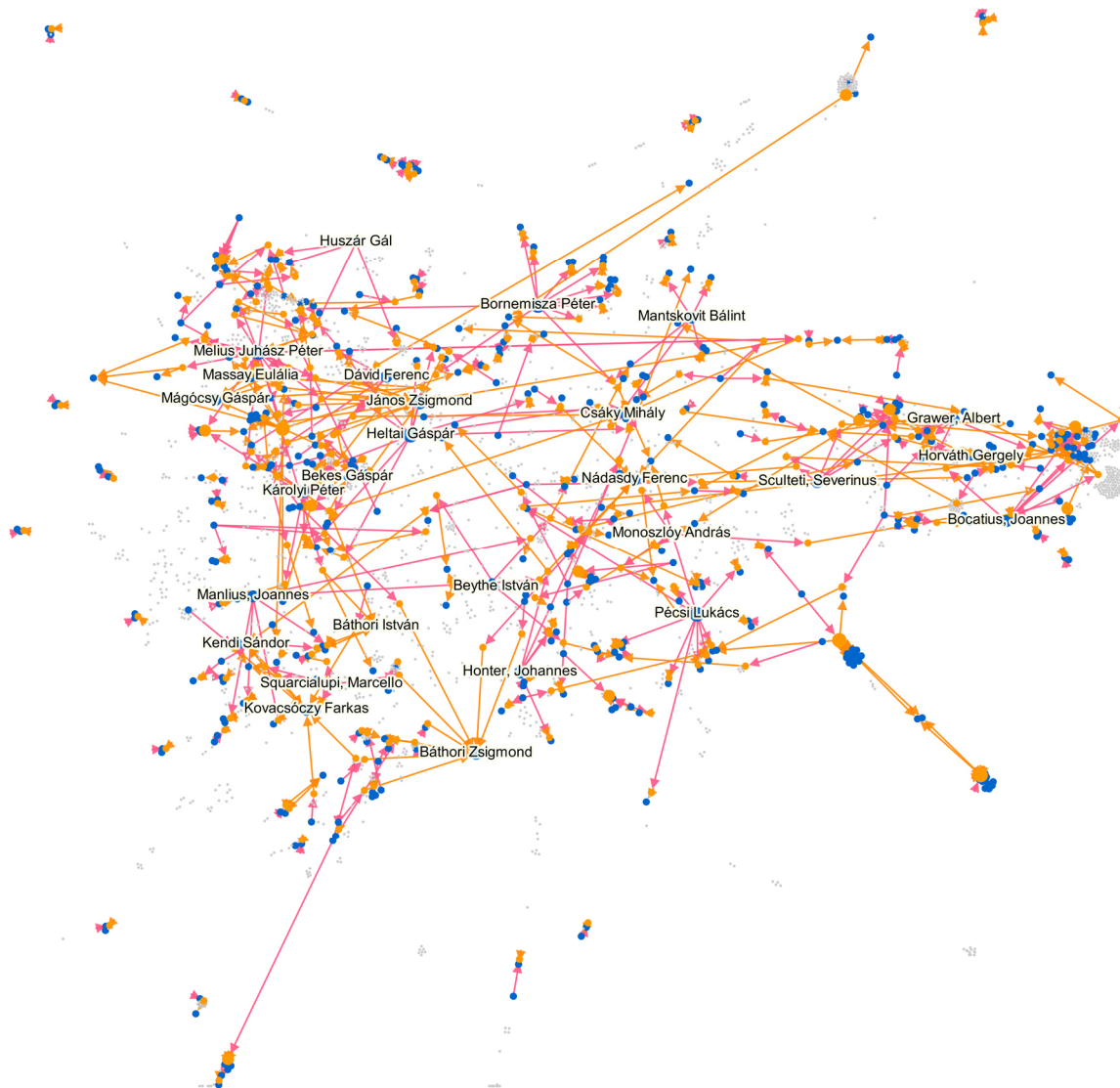
Melléklet 6/8.: A nyomtatványokhoz kötődő tulajdoni kapcsolatok hálózata (50 kapcsolat)

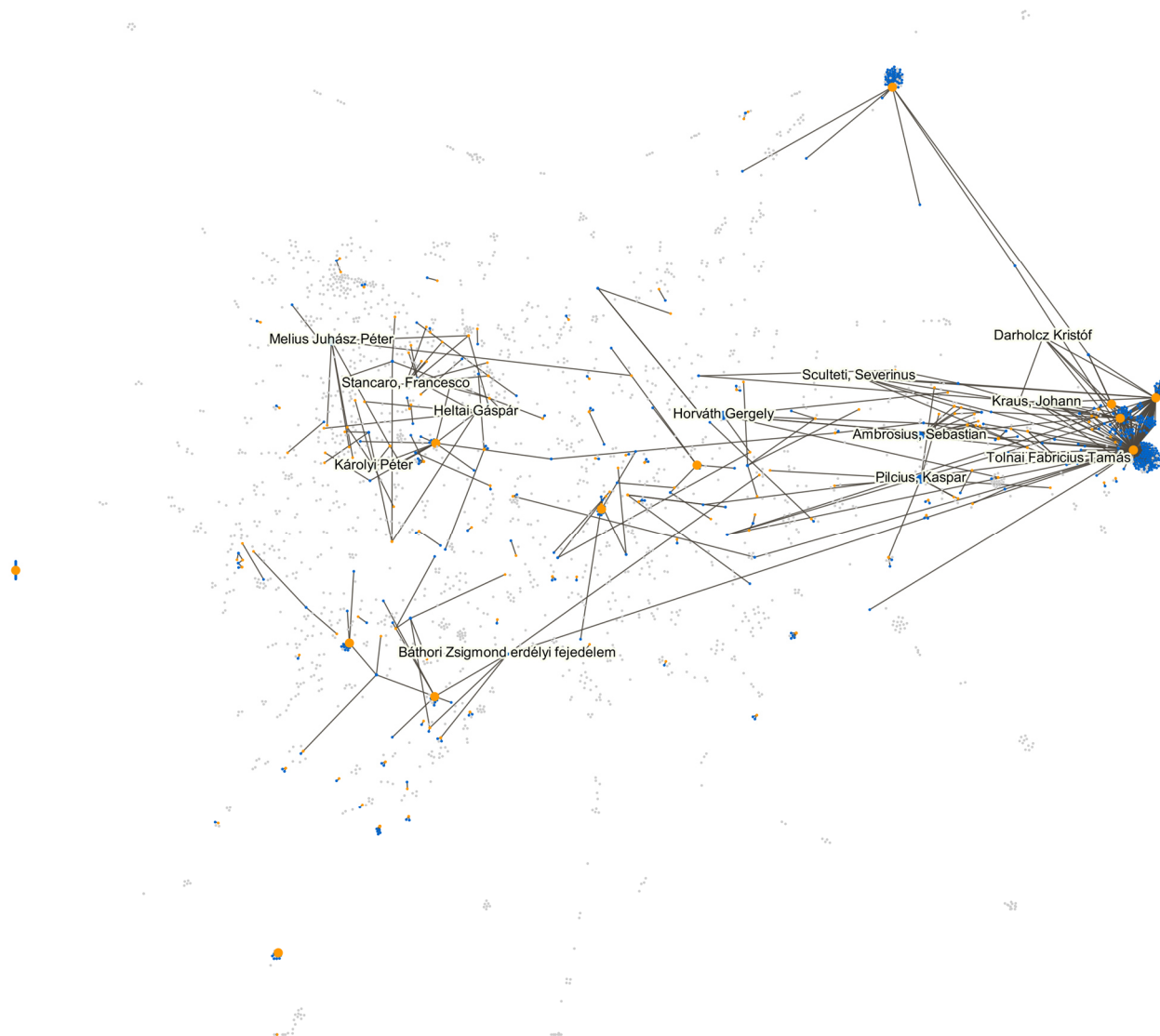
Melléklet 6/9.: A nyomtatványokhoz kötődő kiadást elősegítő személyek hálózata (98 kapcsolat)

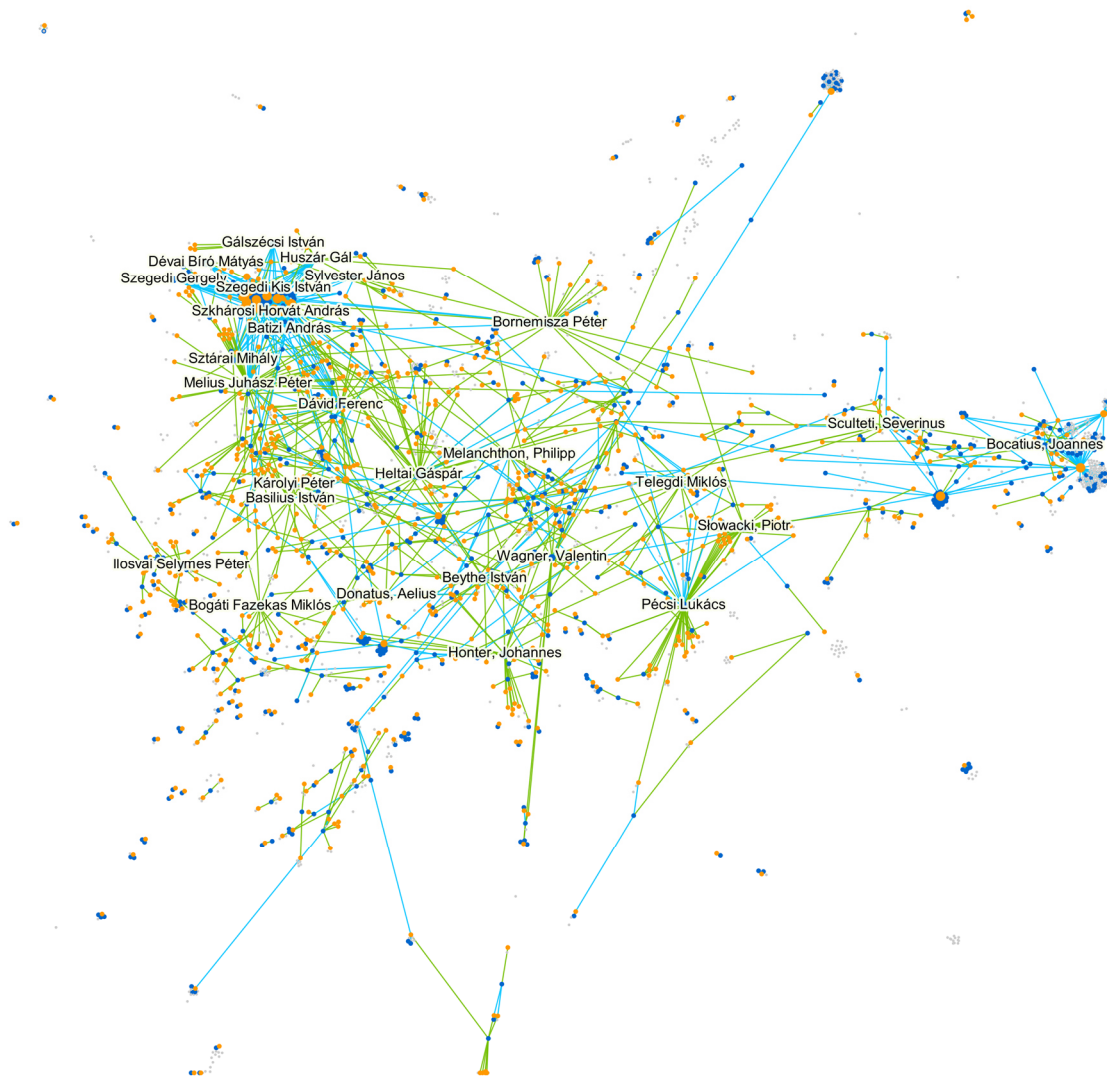
Melléklet 6/10.: A nyomtatványokhoz kötődő íróinak és címzettjeinek hálózata (705 kapcsolat)

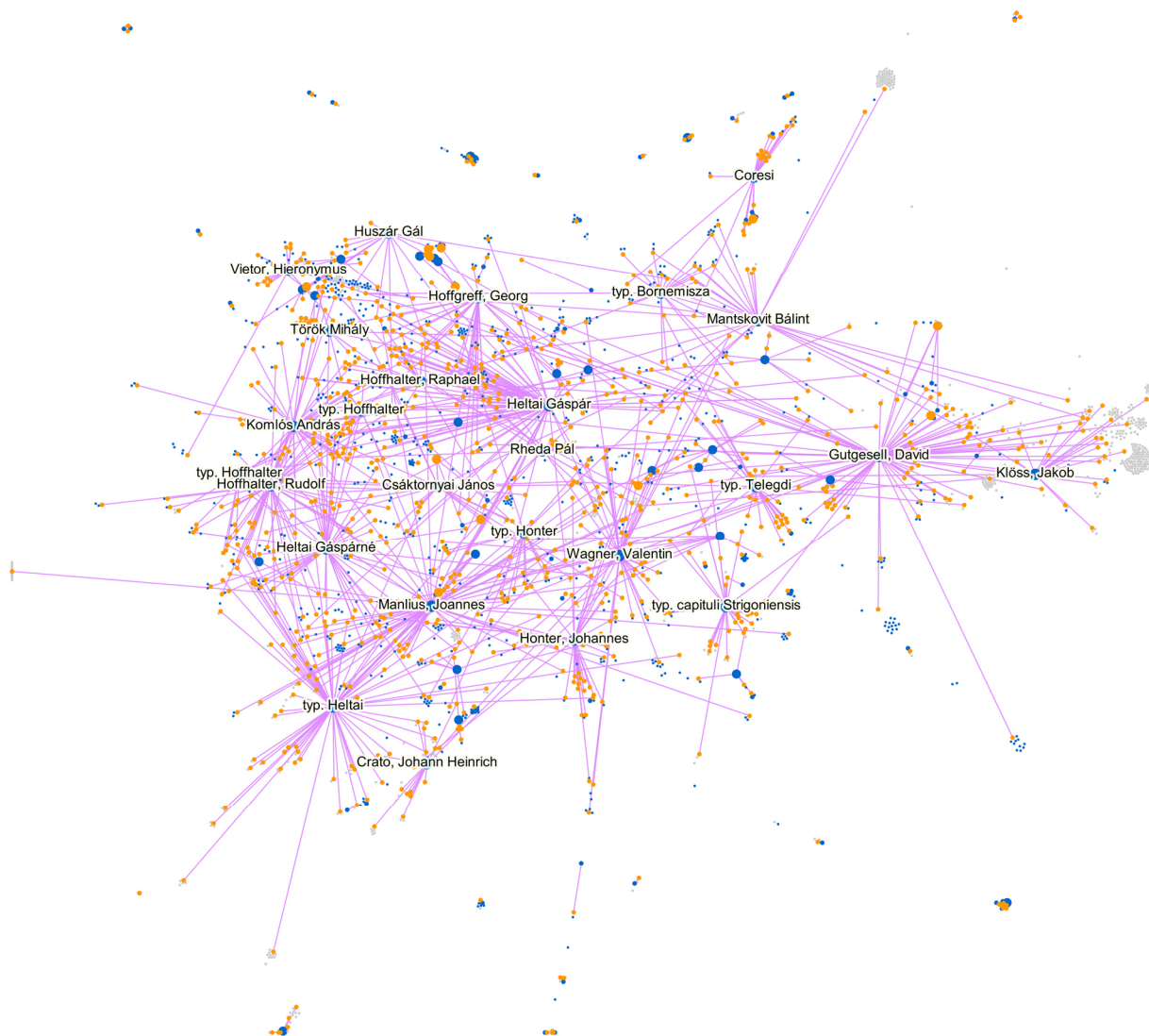
Melléklet 6/11.: A nyomtatványok és a bennük szereplő művek címzettjeinek hálózata
(685 kapcsolat)

Melléklet 6/12.: A nyomtatványok és alkotóik hálózata (1627 kapcsolat)

Melléklet 6/13.: A nyomtatványok és a nyomdászok hálózata (1044 kapcsolat)

Melléklet 6/14.: Irodalmi tevékenységet végzők hálózata az 1473 és 1600 között megjelent régi magyarországi nyomtatványok körül (magas fokszámú csomópontok)

Melléklet 6/15.: Irodalmi tevékenységet végzők hálózata az 1473 és 1600 között megjelent régi magyarországi nyomtatványok körül (összekötők)

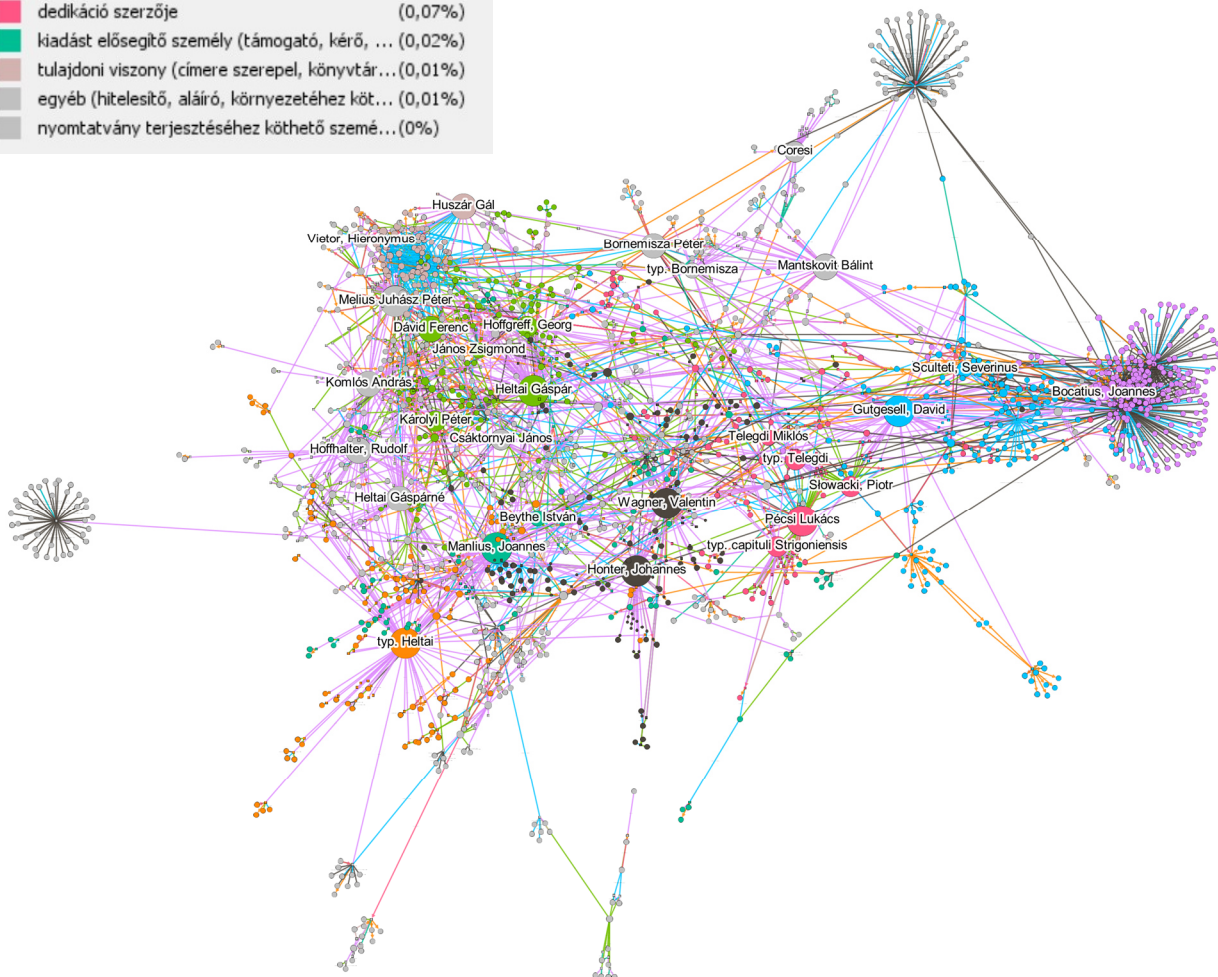

Melléklet 6/16.: A hálózat 23 különálló alkomponense, amelyek nem kötődnek az óriáskomponenshez

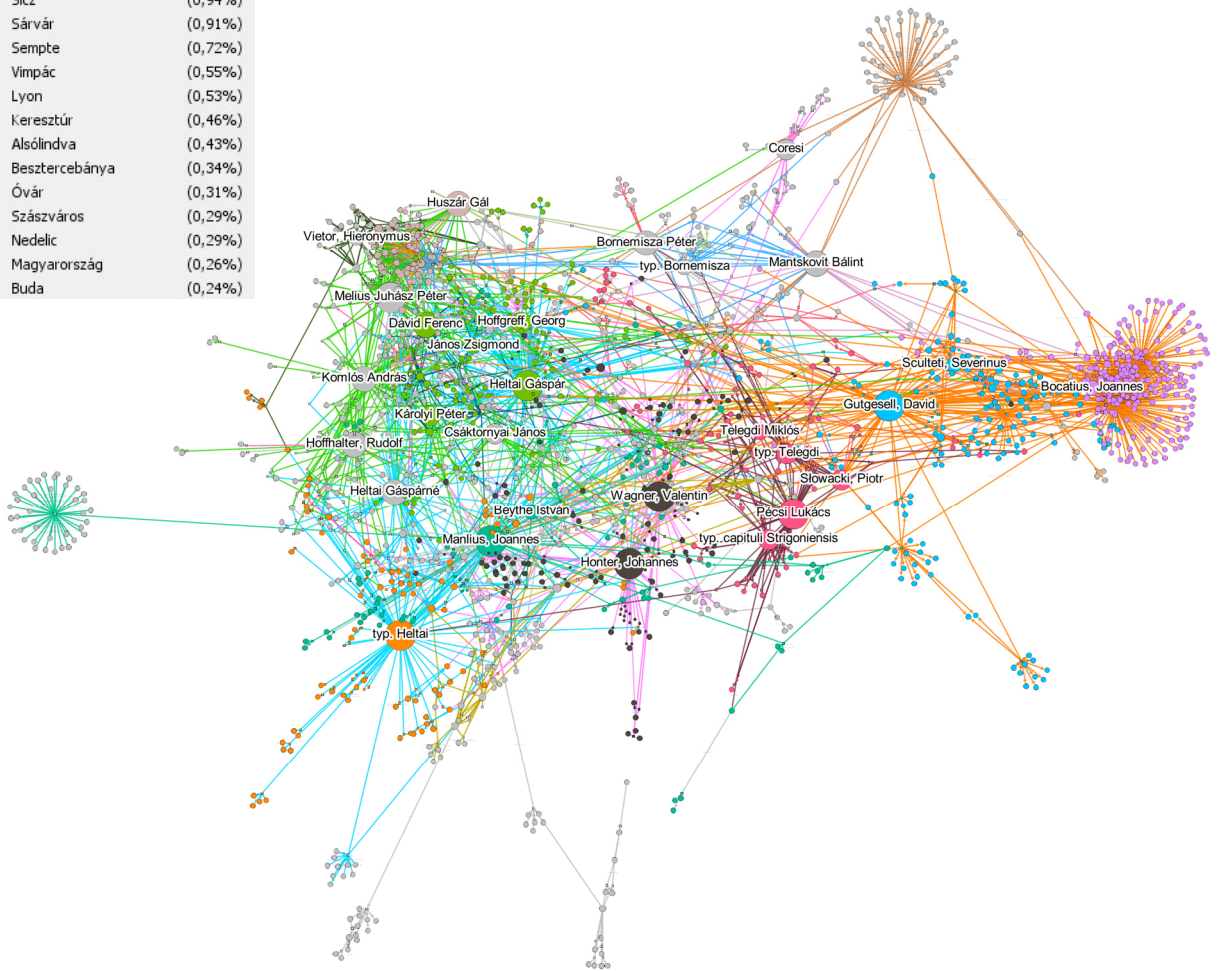
Melléklet 6/18.: A hálózat óriáskomponense a kapcsolattípusok alapján

■	nyomdász (sajtó alá rendező, korrektor, ny...	(0,24%)
■	alkotó (szerző, összeállító, fordító, átdolgoz...	(0,21%)
■	nyomtatványban kiadott alkotó (fordító, sz...	(0,17%)
■	címzett: nyomtatvány és nyomtatványban ...	(0,16%)
■	dedikáció címzettje	(0,09%)
■	dedikáció szerzője	(0,07%)
■	kiadást elősegítő személy (támogató, kérő, ...	(0,02%)
■	tulajdoni viszony (címere szerepel, könyvtár...	(0,01%)
■	egyéb (hitelesítő, aláíró, környezetéhez köt...	(0,01%)
■	nyomtatvány terjesztéséhez köthető szemé...	(0%)

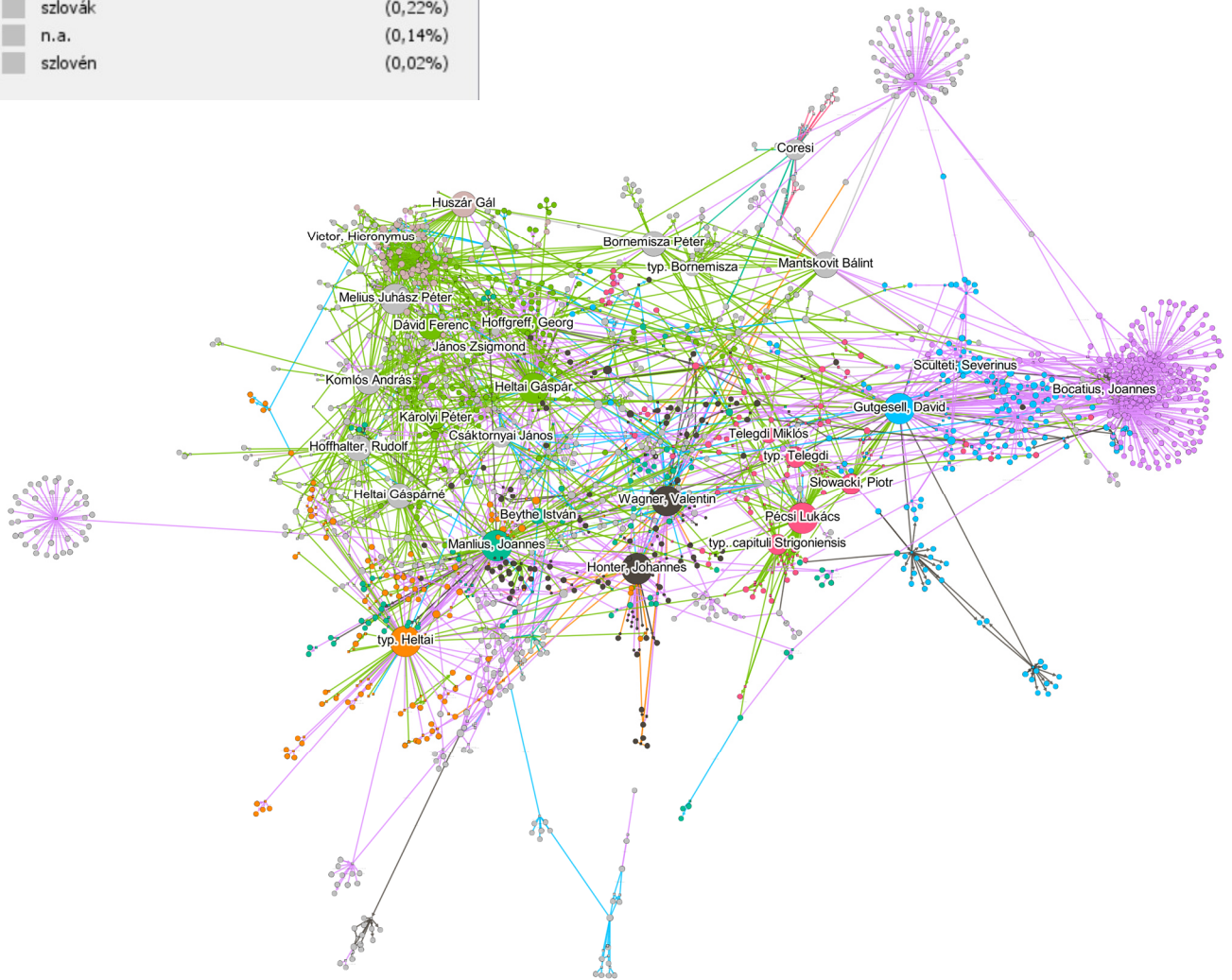
Melléklet 6/19.: Az óriáskomponens hely szerinti lebontásban

kapcsolat_hely	
■ Bártfa	(22,2%)
■ Kolozsvár	(17,89%)
■ Debrecen	(14,21%)
■ Brassó	(9,09%)
■ Nagyszombat	(5,17%)
■ Németújvár	(3,29%)
■ Detrekő	(2,89%)
■ Szeben	(2,89%)
■ Krakkó	(2,86%)
■ Gyulafehérvár	(2,53%)
■ Bécs	(2,43%)
■ Galgóc	(1,92%)
■ Várad	(1,54%)
■ Vizsoly	(1,44%)
■ Komjáti	(1,2%)
■ Monyorókerék	(1,01%)
■ Sicz	(0,94%)
■ Sárvár	(0,91%)
■ Sempite	(0,72%)
■ Vimpác	(0,55%)
■ Lyon	(0,53%)
■ Keresztúr	(0,46%)
■ Alsóindva	(0,43%)
■ Besztercebánya	(0,34%)
■ Óvár	(0,31%)
■ Szászváros	(0,29%)
■ Nedelic	(0,29%)
■ Magyarország	(0,26%)
■ Buda	(0,24%)

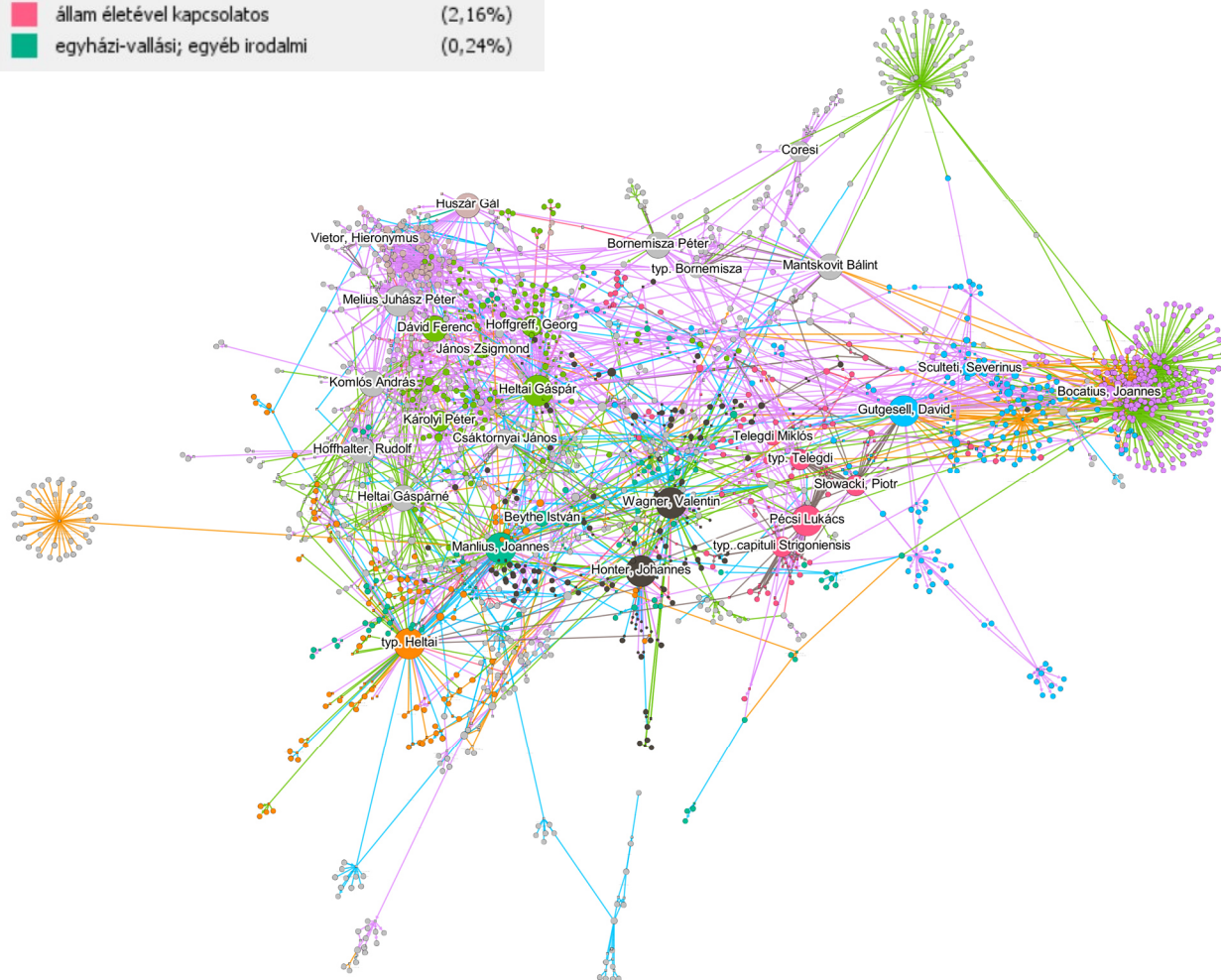
Melléklet 6/20.: Az óriáskomponens nyelv szerinti lebontásban

kapcsolat_nyelv	
latin	(43,96%)
magyar	(43,51%)
többnyelvű	(5,1%)
német	(4,14%)
görög	(1,15%)
ó-egyháziszláv (középbulgár)	(0,82%)
román	(0,7%)
horvát	(0,24%)
szlovák	(0,22%)
n.a.	(0,14%)
szlovén	(0,02%)

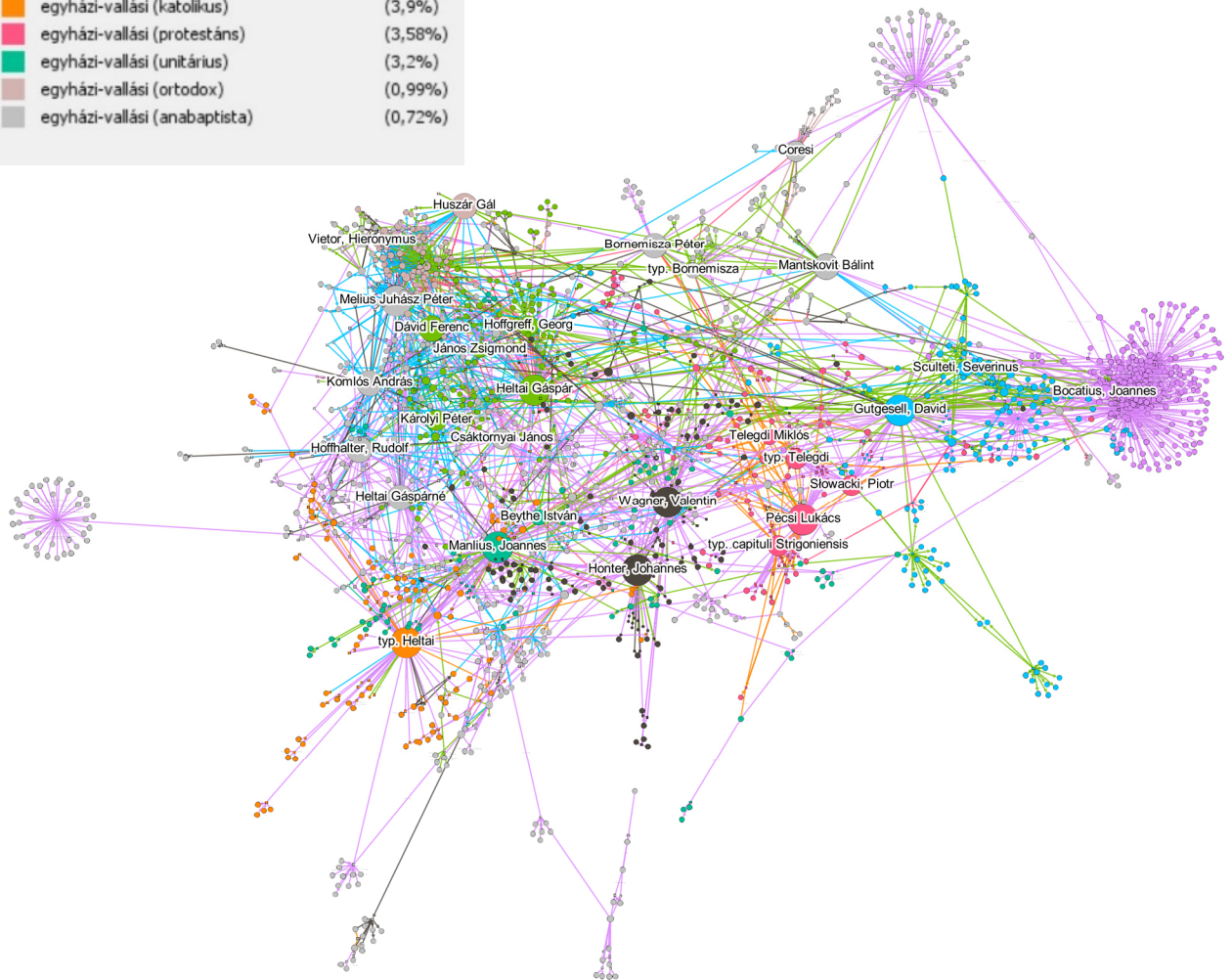
Melléklet 6/21.: Az óriáskomponens műfaj szerinti lebontásban

kapcsolat_műfaj	
■	egyházi-vallási (49,4%)
■	egyéb irodalmi (22,01%)
■	bölcséleti, természet- és orvostudományi, é... (12,17%)
■	alkalmi kiadványok (8,78%)
■	kalendáriumok (5,24%)
■	állam életével kapcsolatos (2,16%)
■	egyházi-vallási; egyéb irodalmi (0,24%)

Melléklet 6/22.: Az óriáskomponens felekezet szerinti lebontásban

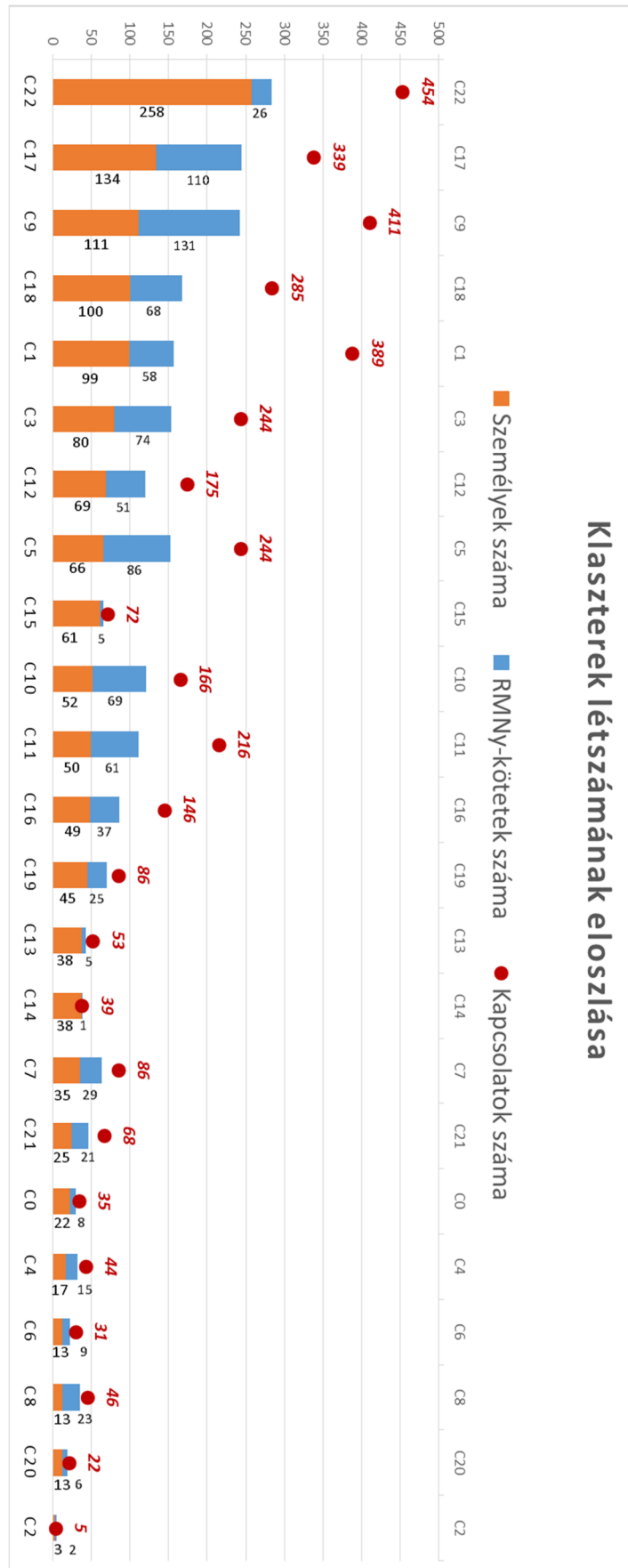
kapcsolat_felekezetiiség		
■	világi	(49,66%)
■	egyházi-vallási (evangélikus)	(20,27%)
■	egyházi-vallási (református)	(13,2%)
■	egyházi-vallási (általános)	(4,47%)
■	egyházi-vallási (katolikus)	(3,9%)
■	egyházi-vallási (protestáns)	(3,58%)
■	egyházi-vallási (unitárius)	(3,2%)
■	egyházi-vallási (ortodox)	(0,99%)
■	egyházi-vallási (anabaptista)	(0,72%)

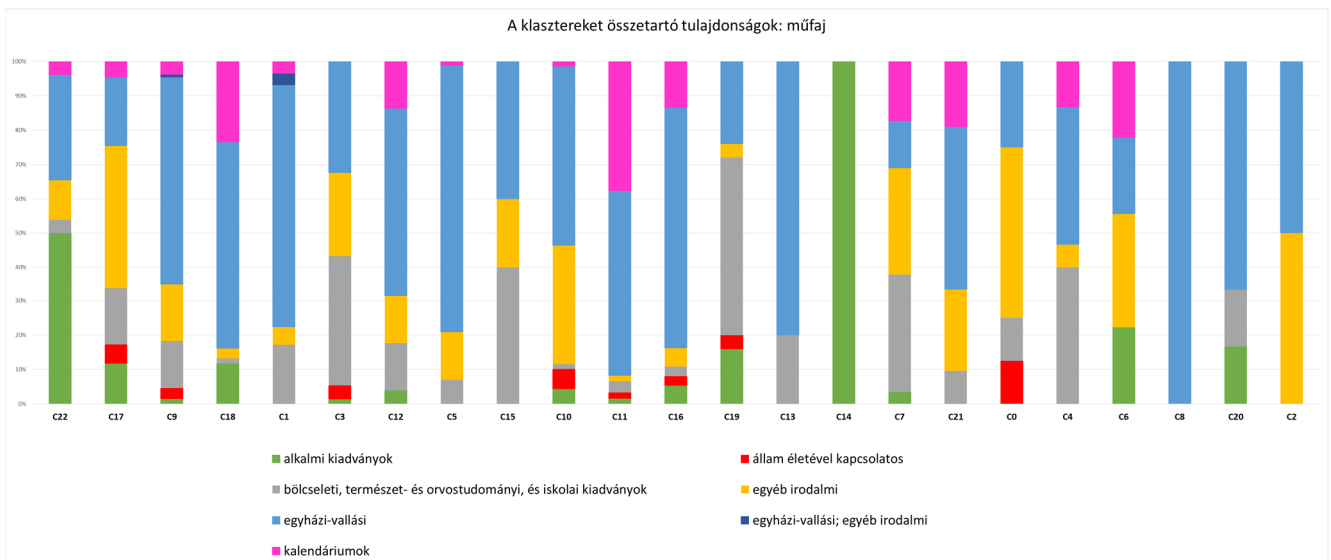
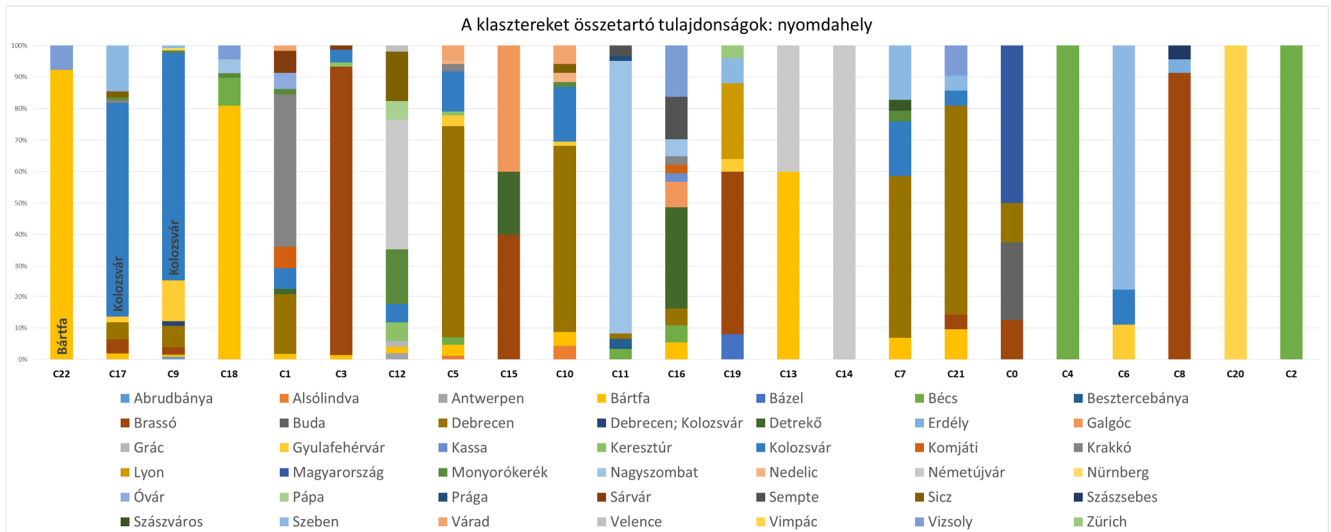
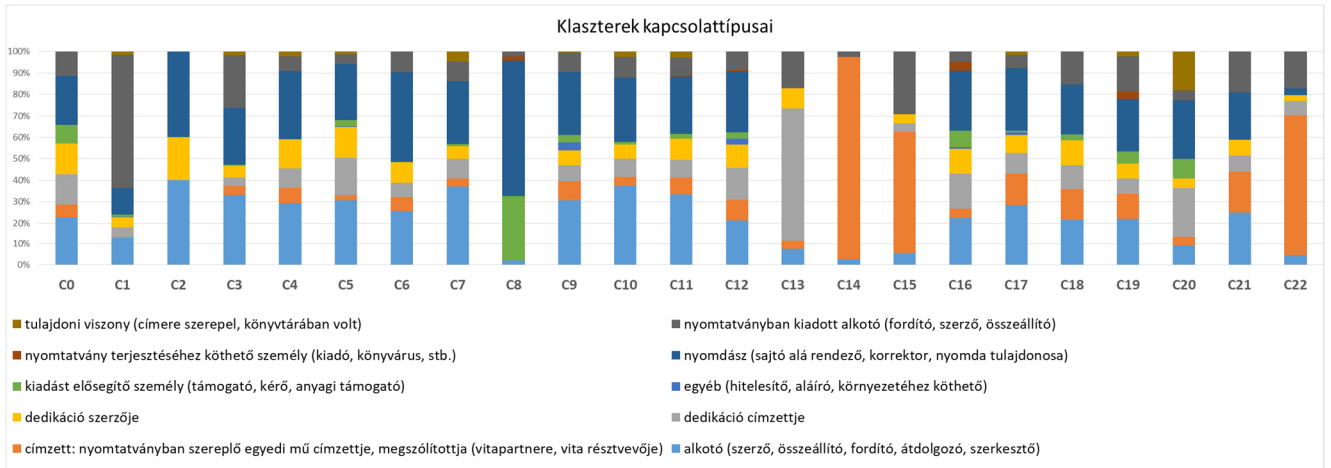
Melléklet 6/23.: Az óriáskomponens klaszterei és a törésponti helyzetben levő szereplők

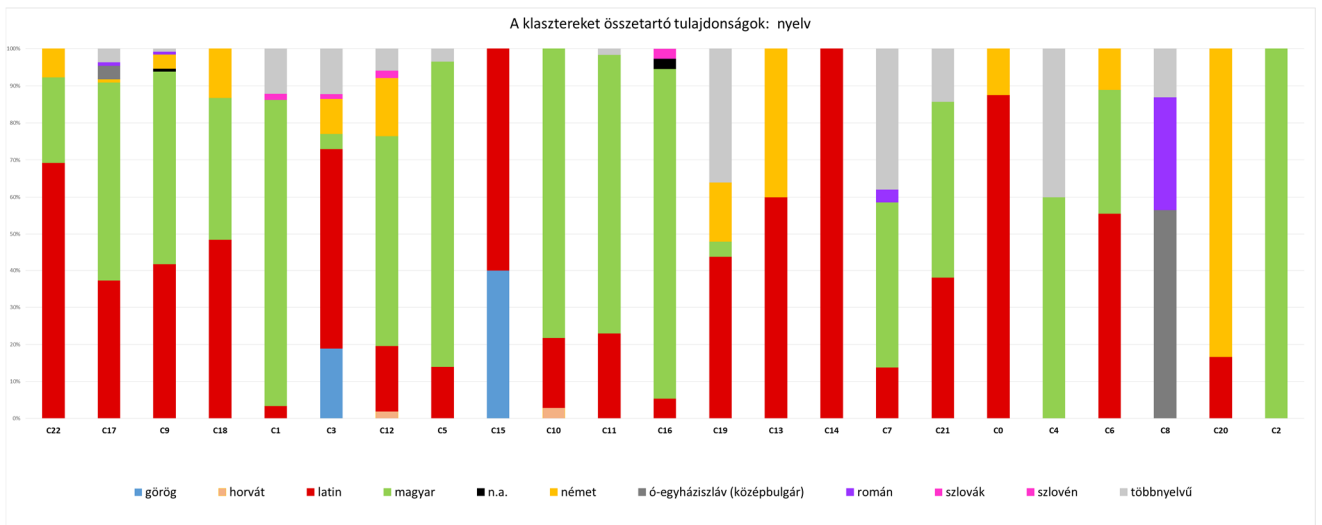
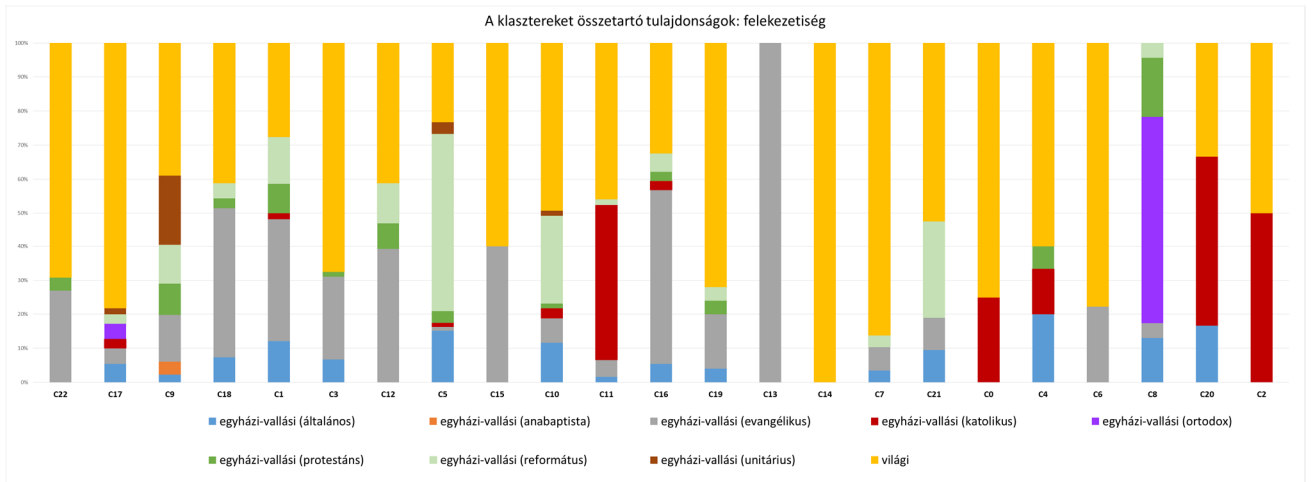

Melléklet 6/24.: Az óriáskomponens klasztereinek eloszlása a bennük szereplő személyek létszáma szerint

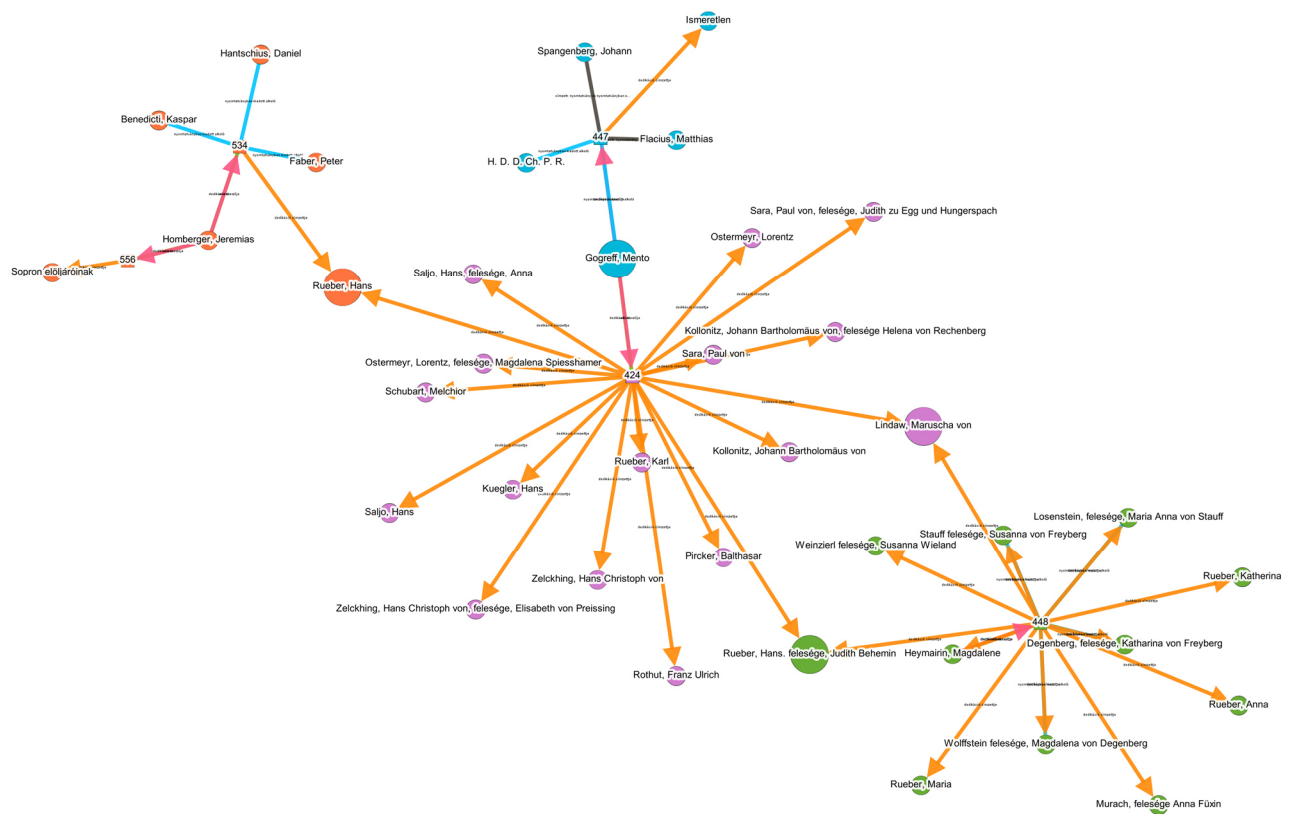
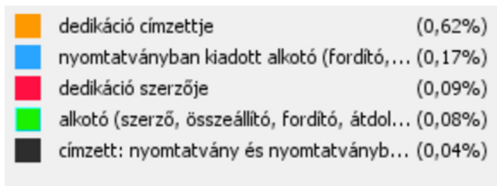

Melléklet 6/25. Klasztereket összetartó tulajdonságok

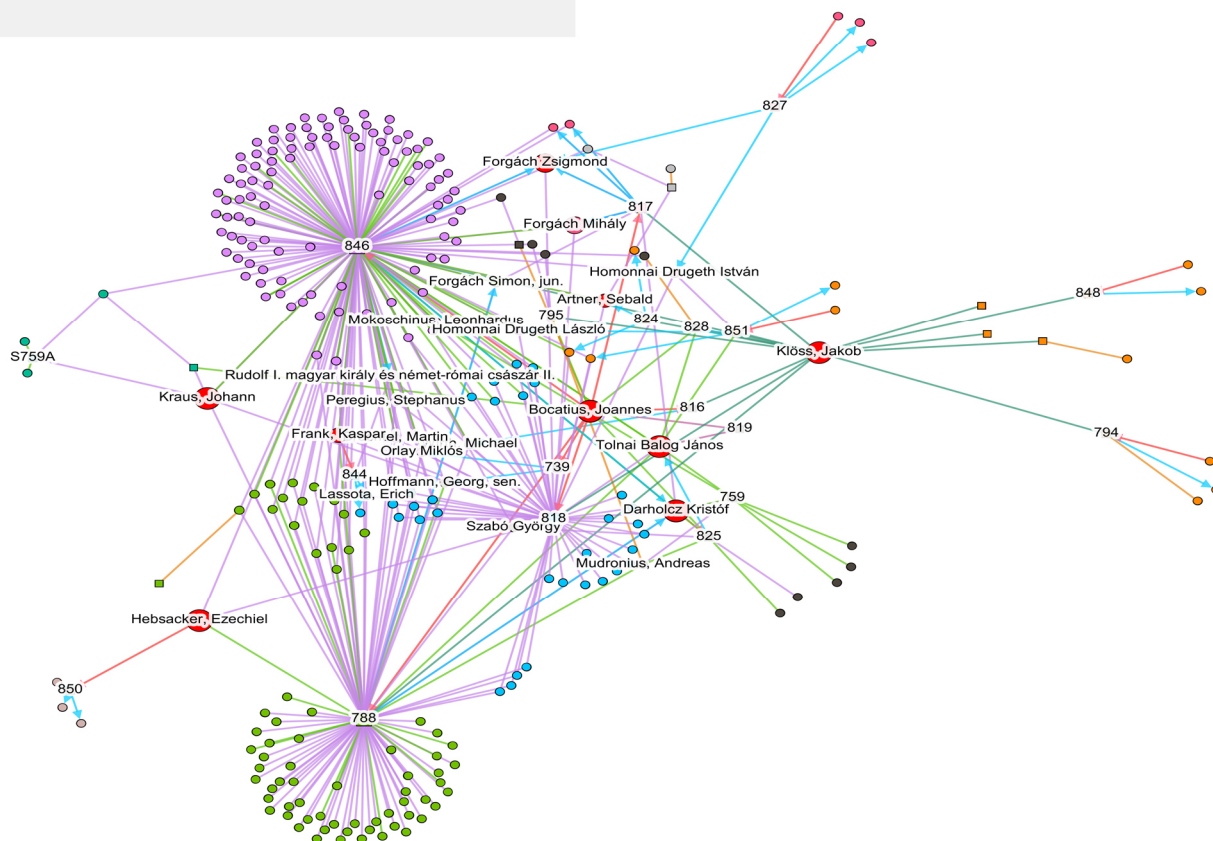
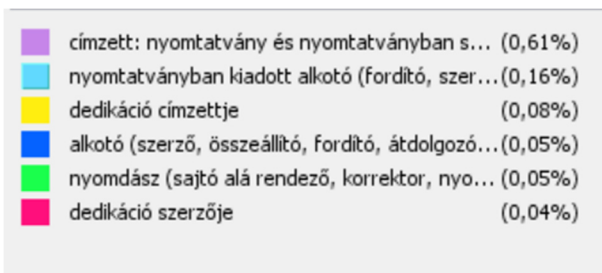

Melléklet 6/26.: Brassói és németújvári támogatói kör (C13)

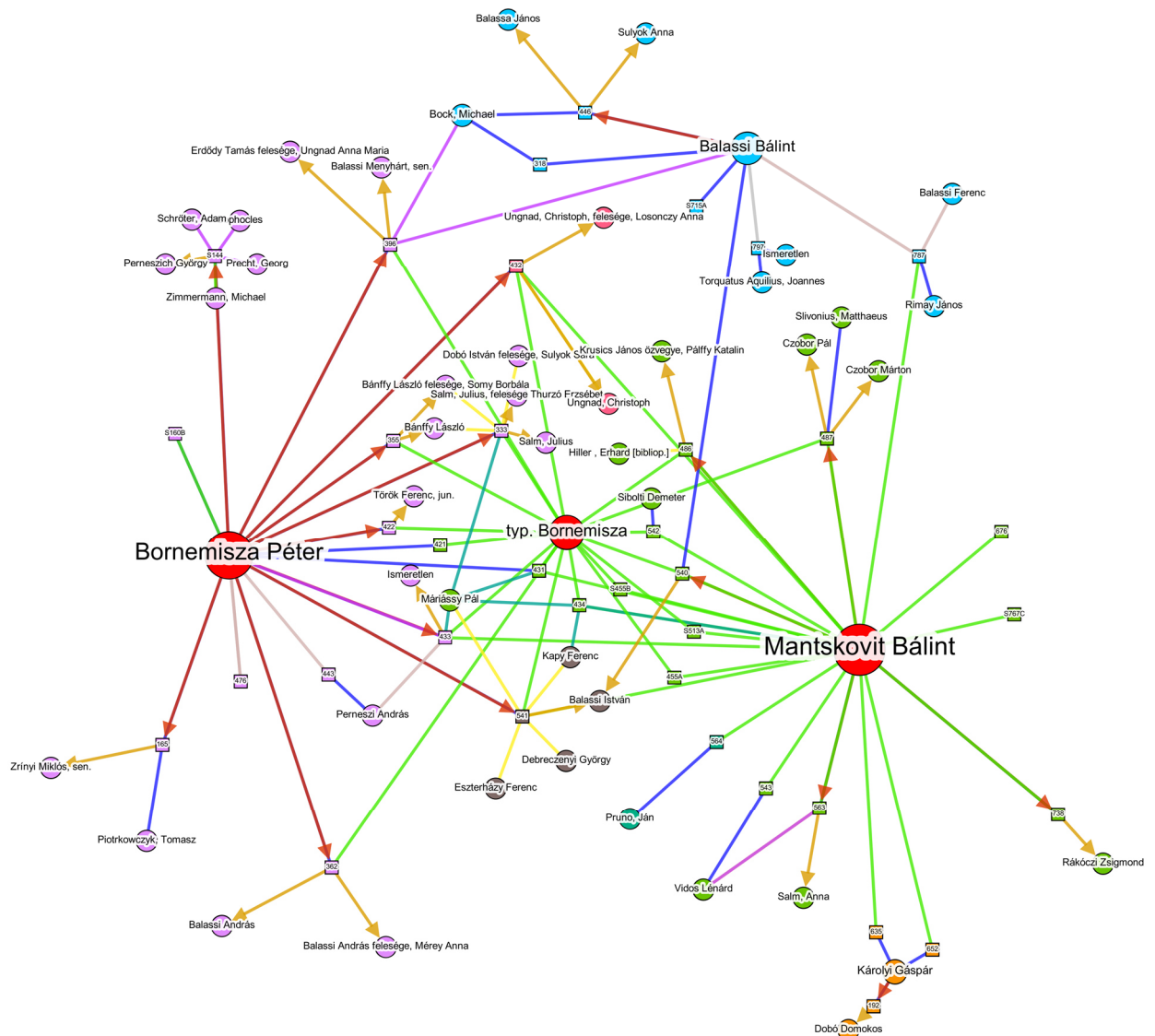

Melléklet 6/27.: Joannes Bocatius nyomtatványainak köre (C22)

Melléklet 6/28.: A Bornemisza–Matskovit-nyomda alcsoportja (C16)

■	nyomdász (sajtó alá rendező, korrektor, nyomda tulajdonosa)	(0,28%)
■	alkotó (szerző, összeállító, fordító, átdolgozó, szerkesztő)	(0,23%)
■	dedikáció címzettje	(0,16%)
■	dedikáció szerzője	(0,12%)
■	kiadást elősegítő személy (támogató, kérő, anyagi támogató)	(0,08%)
■	nyomtatványban kiadott alkotó (fordító, szerző, összeállító)	(0,05%)
■	nyomtatvány terjesztéséhez köthető személy (kiadó, könyvár...)	(0,04%)
■	címzett: nyomtatvány és nyomtatványban szereplő egyedi mű...	(0,03%)
■	egyéb (hitelesítő, aláíró, környezetéhez köthető)	(0,01%)

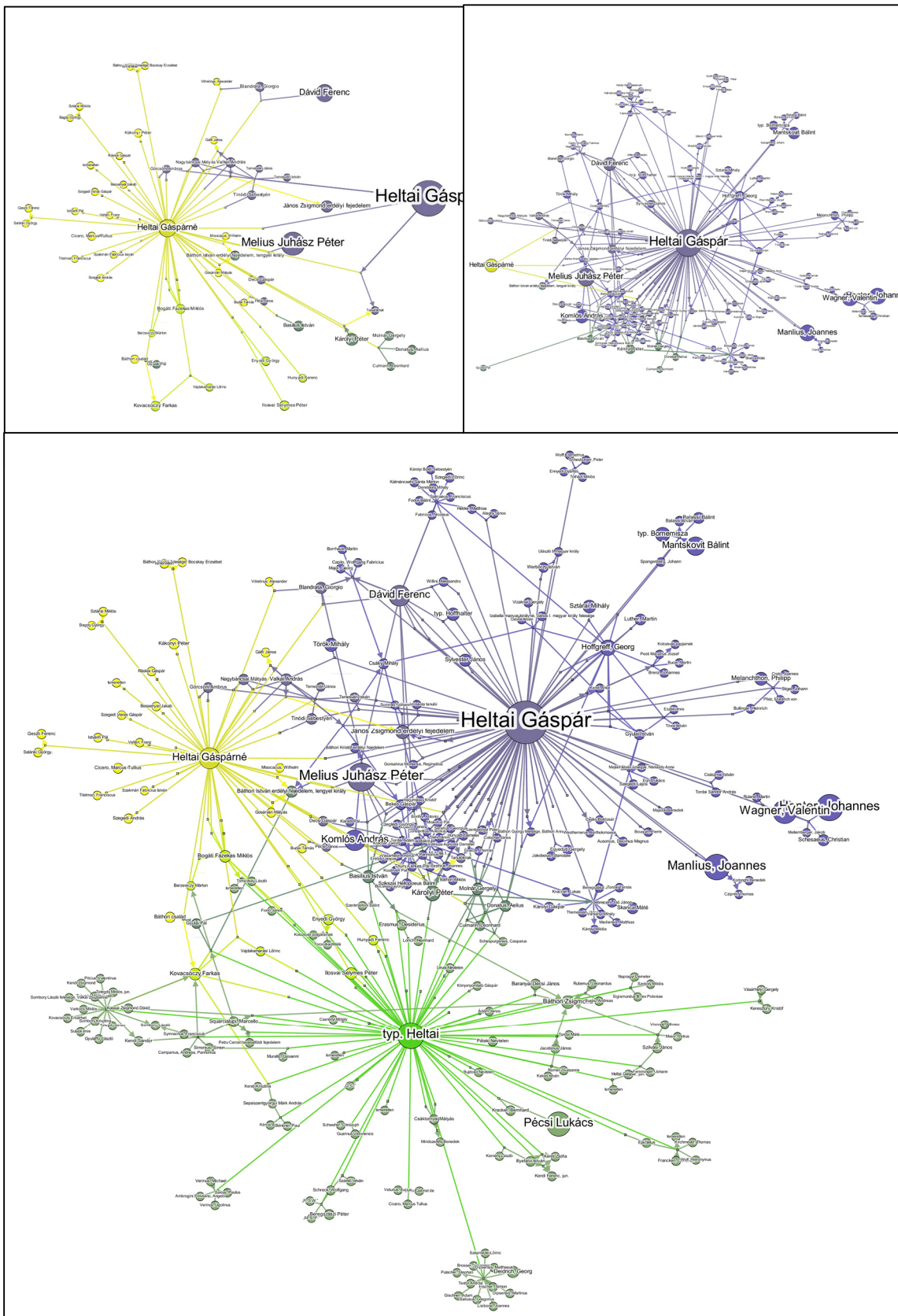

Melléklet 6/29.: A hálózat óriáskomponensének 30 kiemelt szereplője fokszám és közöttség centralitás alapján

Fokszám	Név	Név	Közöttség centralitás
127	Heltai (Helth, Helthus, Heltus) Gáspár	Heltai (Helth, Helthus, Heltus) Gáspár	400686,9842
85	Gutgesell, David	Gutgesell, David	384964,2205
77	Melius Juhász (Horhi, Ihasz, Melios, Somogy) Péter	Manlius (Mannel, Manuel), Joannes	325598,8175
67	typ. Heltai	typ. Heltai	279587,6603
67	Honter, Johannes („I. H. C.”)	Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem (Sigismundus princeps Transylvaniae)	266671,3825
64	Manlius (Mannel, Manuel), Joannes	Melius Juhász (Horhi, Ihasz, Melios, Somogy) Péter	224926,9249
59	Pécsi („P. L.”, Peechi) Lukács	Wagner, Valentin (Wag., Val.)	189332,8277
57	Wagner, Valentin (Wag., Val.)	Hoffhalter, Rudolf	147290,5274
47	Dávid Ferenc	Mantskovit (Farinola, Manczkovit) Bálint	140828,8778
47	Heltai Gáspárné	Honter, Johannes („I. H. C.”)	131693,144
46	Komlós András	Pécsi („P. L.”, Peechi) Lukács	125589,2977
44	Hoffhalter, Rudolf	Dávid Ferenc	122481,6936
38	Mantskovit (Farinola, Manczkovit) Bálint	Bornemisza (Abstemius) Péter	115569,3808
37	Huszár (Anaxius) Gál	Heltai Gáspárné	105112,298
36	Bornemisza (Abstemius) Péter	Mátyás I. magyar király (Hunyadi, Hunyadi Mátyás; Mathias, Matthias rex, Mattyas kiraly)	96401,72616
29	typ. capituli Strigoniensis	Komlós András	88241,14061
28	typ. Telegdi	Luther (Luter), Martin	85560,1704
27	Hoffgreff, Georg	typ. Honter	77518,63017
26	Csáktornyai (Czaktornyai) János	Cicero, Marcus Tullius	71567,65599
24	Károlyi (Karoli) Péter	Sculteti, Severinus	67862,26931
23	Coresi	Csáktornyai (Czaktornyai) János	67305,4236
23	Słowacki (Slovatius, Slovacius), Piotr	Károlyi (Karoli) Péter	64533,74731

22	Sculteti, Severinus	Laskai Csókás (Lascovius, Laskói, Monedulatus, Tsokás) Péter	63896
22	typ. Bornemisza	Frischlin, Nicodemus	61031,17167
22	Vietor, Hieronymus	Sylvester (Serestyél, Silvester) János	59929,94837
21	János Zsigmond erdélyi fejedelem (II. János választott magyar király) (Joannes rex Hungariae, Joannes II.)	Benkner (Begner, Bengner, Bengnerus, Biegner), Johann	57547,57578
20	Beythe (Beithe, Böite, Böythe) István („S. B.”)	Deidrich (Deidricius), Georg	55940,49761
20	Bocatus (Boccatius, Bock), Joannes	Coresi	53775,20824
20	Telegdi (Thelegdi) Miklós	Fabricius (Fabritius), Joannes	53202,13696
19	Rheda (Lipsiai) Pál	Nádasdy (Nadast de) Ferenc	52930,68341

Melléklet 6/30.: Heltai Gáspár, Heltai Gáspárné és a Heltai-műhely működésének hálózatai

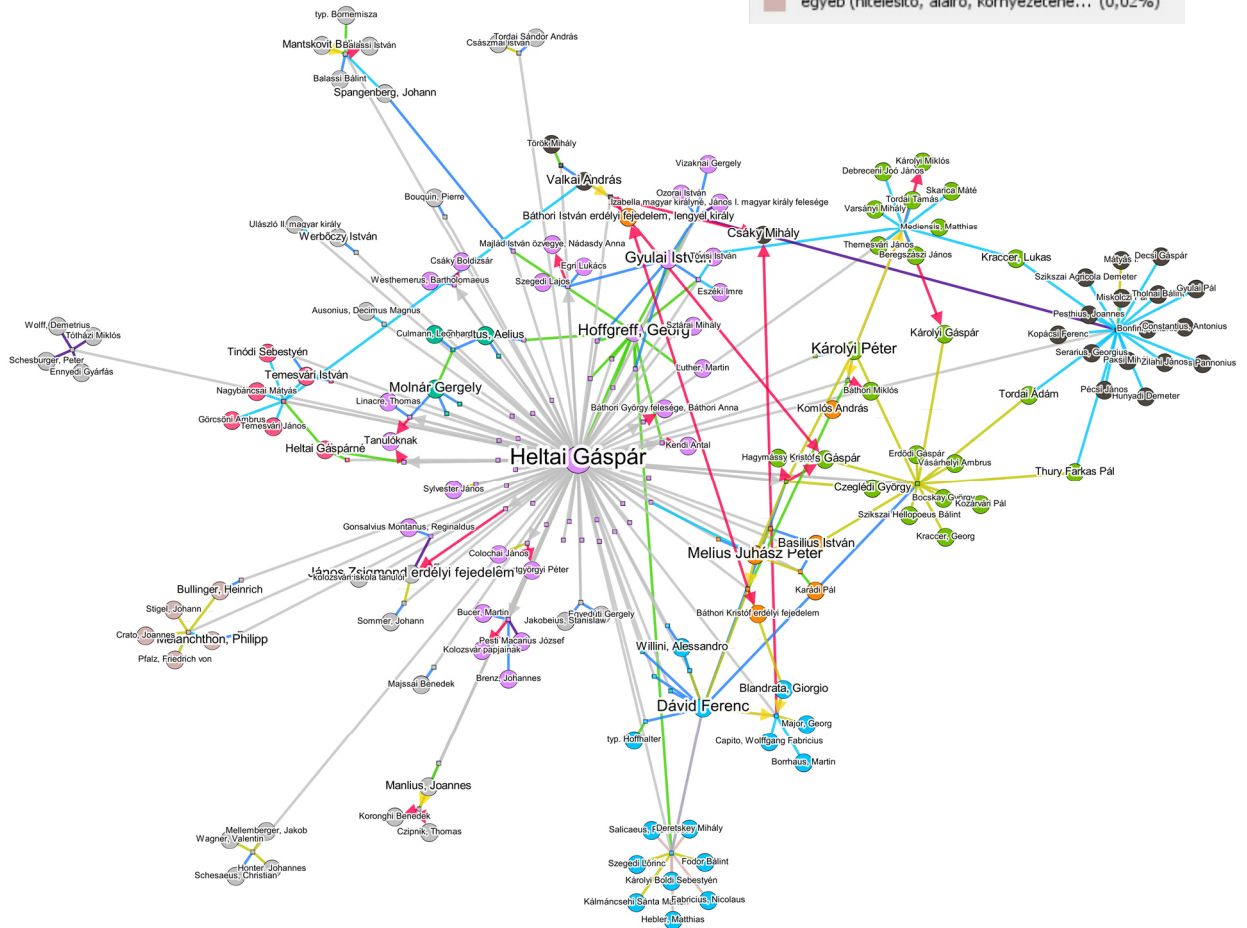

Melléklet 6/31.: Heltai Gáspár tevékenységi körének hálózata kapcsolattípusok, műfaji és felekezeti megoszlás alapján

(A kapcsolatok közül szürkével jelöltem a Heltait közvetlenül a nyomtatványokhoz kötődő kapcsolatokat, a Heltait körülvevő személyek kapcsolati tulajdonságainak jobb megfigyelhetősége érdekében.)

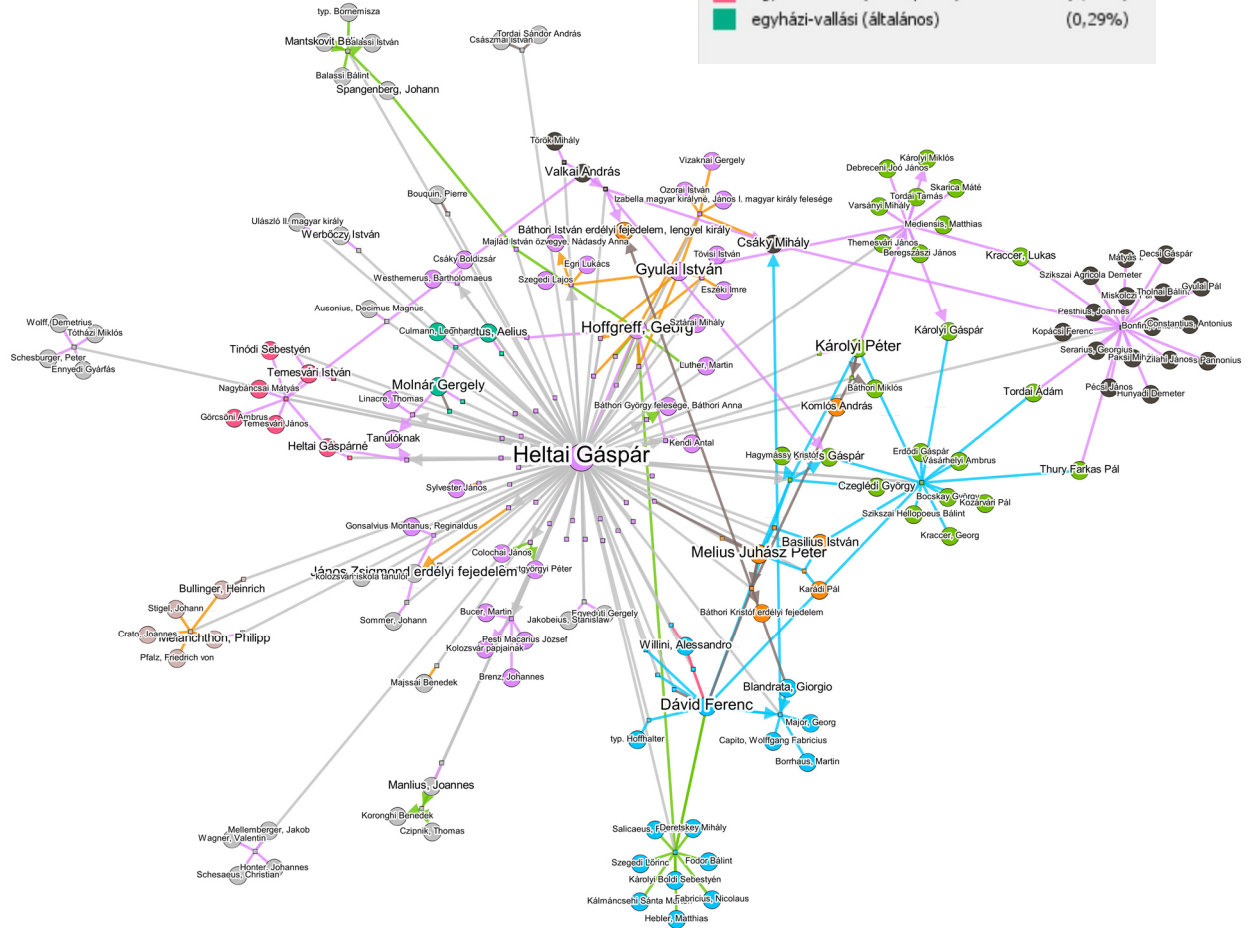
Kapcsolattípus szerinti megoszlás

■	nyomdász (sajtó alá rendező, korrektor...)	(0,31%)
■	alkotó (szerző, összeállító, fordító, átd...)	(0,26%)
■	címzett: nyomtatvány és nyomtatvány...	(0,13%)
■	nyomtatványban kiadott alkotó (fordító...)	(0,13%)
■	dedikáció címzettje	(0,07%)
■	dedikáció szerzője	(0,05%)
■	kiadást elősegítő személy (támogató, k...)	(0,03%)
■	egyéb (hitelesítő, aláíró, környezetéhe...)	(0,02%)

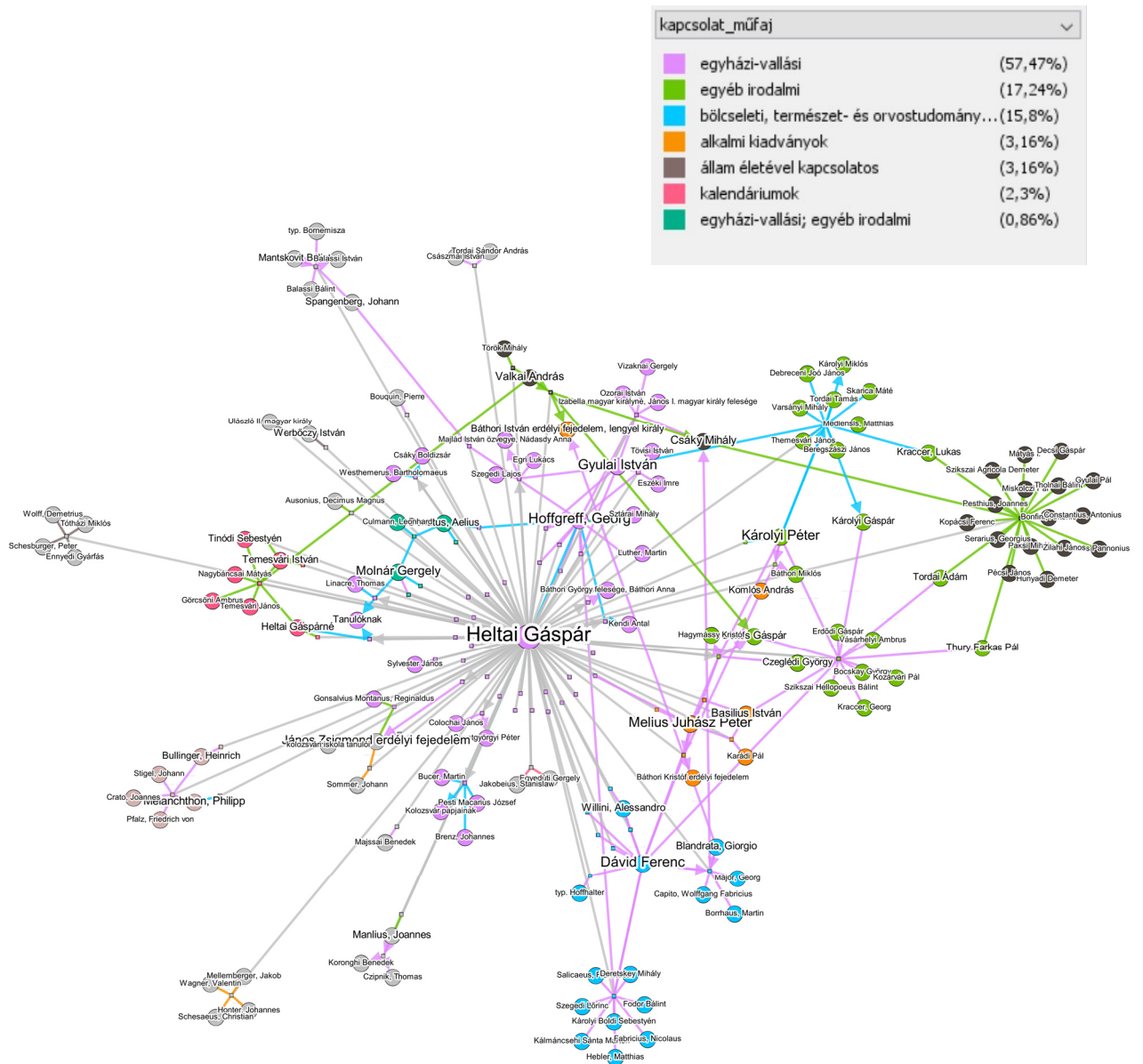

Felekezeti szerinti megoszlás

kapcsolat_felekezeti	
■ világi	(41,67%)
■ egyházi-vallási (evangélikus)	(15,23%)
■ egyházi-vallási (unitárius)	(14,94%)
■ egyházi-vallási (protestáns)	(14,94%)
■ egyházi-vallási (református)	(10,92%)
■ egyházi-vallási (anabaptista)	(2,01%)
■ egyházi-vallási (általános)	(0,29%)

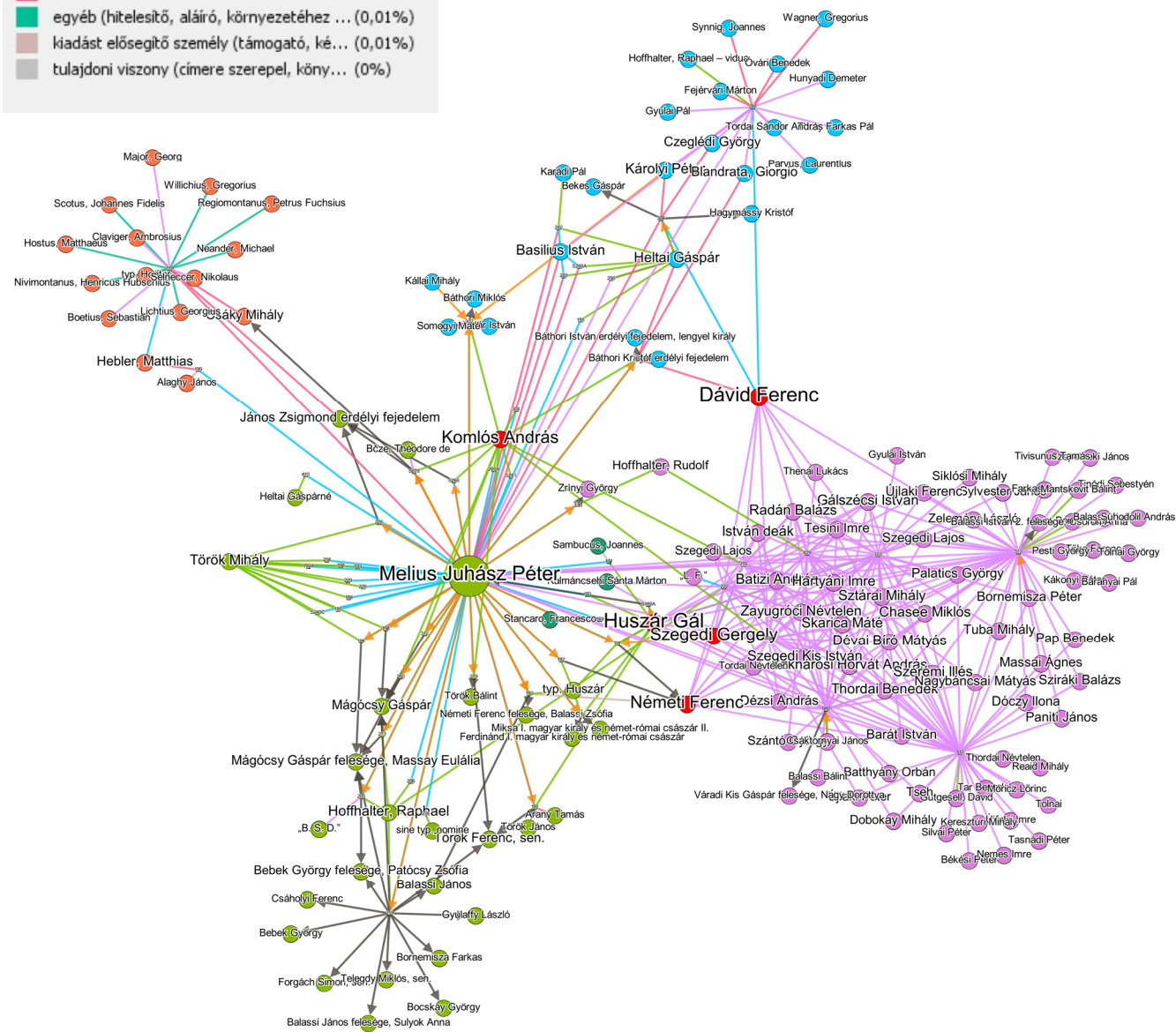
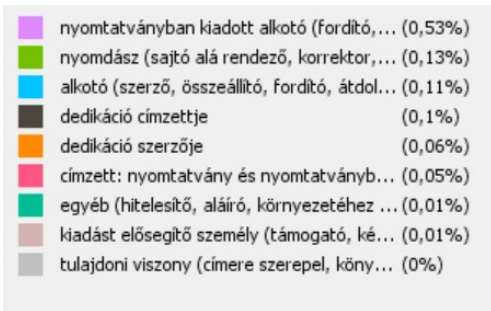

Műfaj szerinti megoszlás

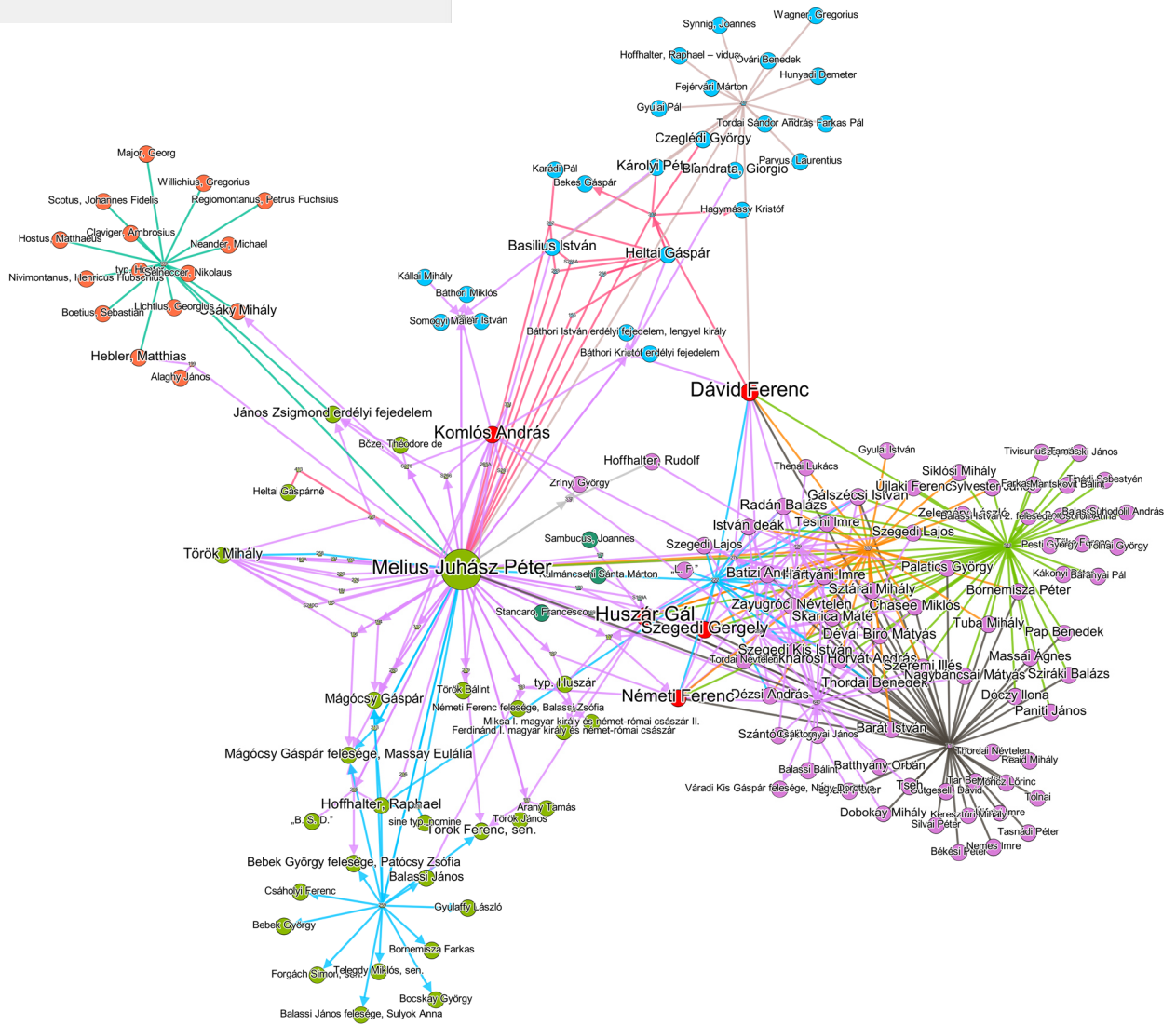
Melléklet 6/32.: Melius Juhász Péter tevékenységi körének hálózata a kapcsolattípusok, a helyi és a felekezeti megoszlás alapján

Kapcsolattípus szerinti megoszlás

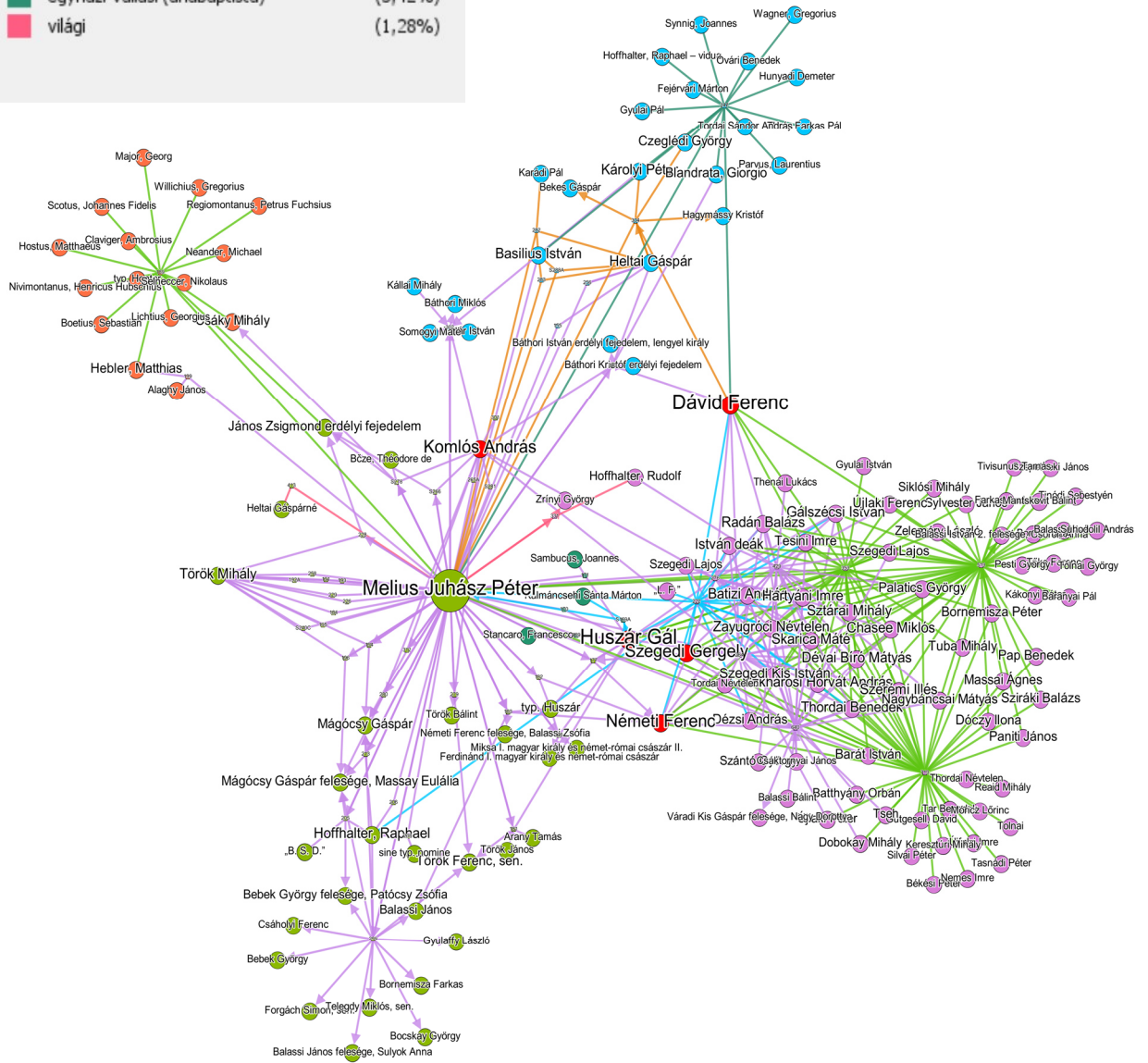
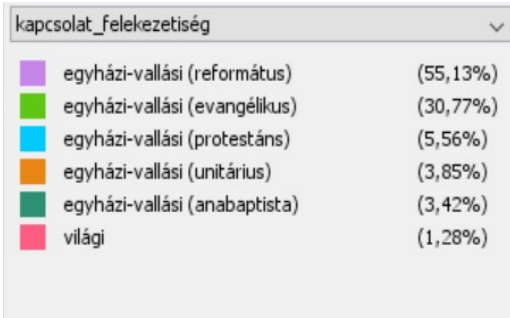

Hely szerinti megoszlás

kapcsolat_hely	
Debreceen	(49,36%)
Detrekő	(10,68%)
Várad	(10,04%)
Bártfa	(9,62%)
Komjáti	(7,05%)
Kolozsvár	(5,56%)
Brassó	(3,42%)
Gyulafehérvár	(3,42%)
Nedelic	(0,85%)

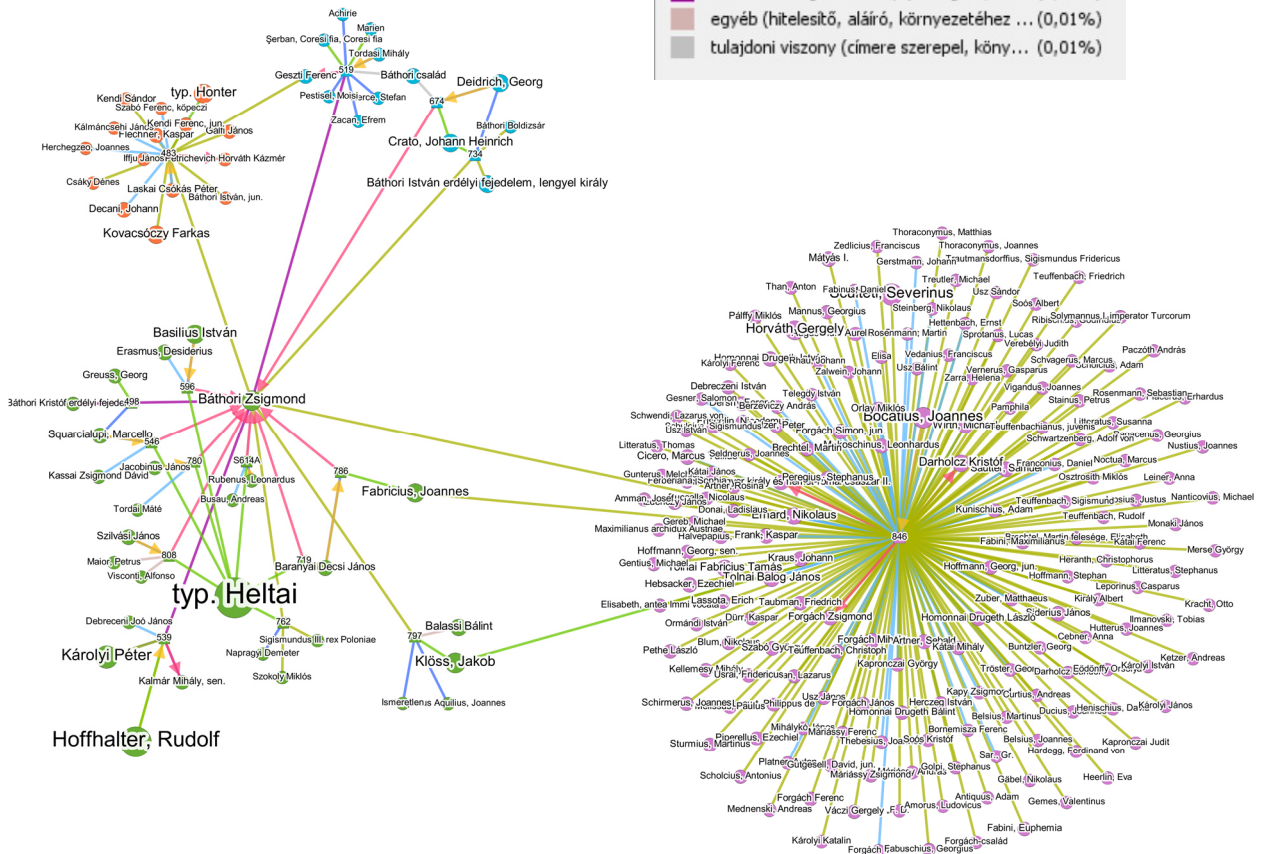
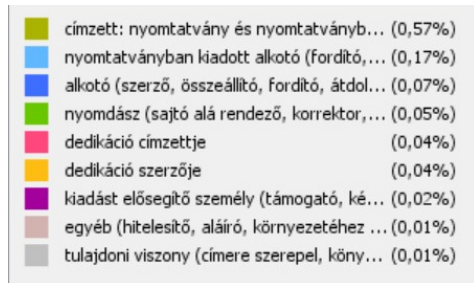

Felekezeti szerinti megoszlás

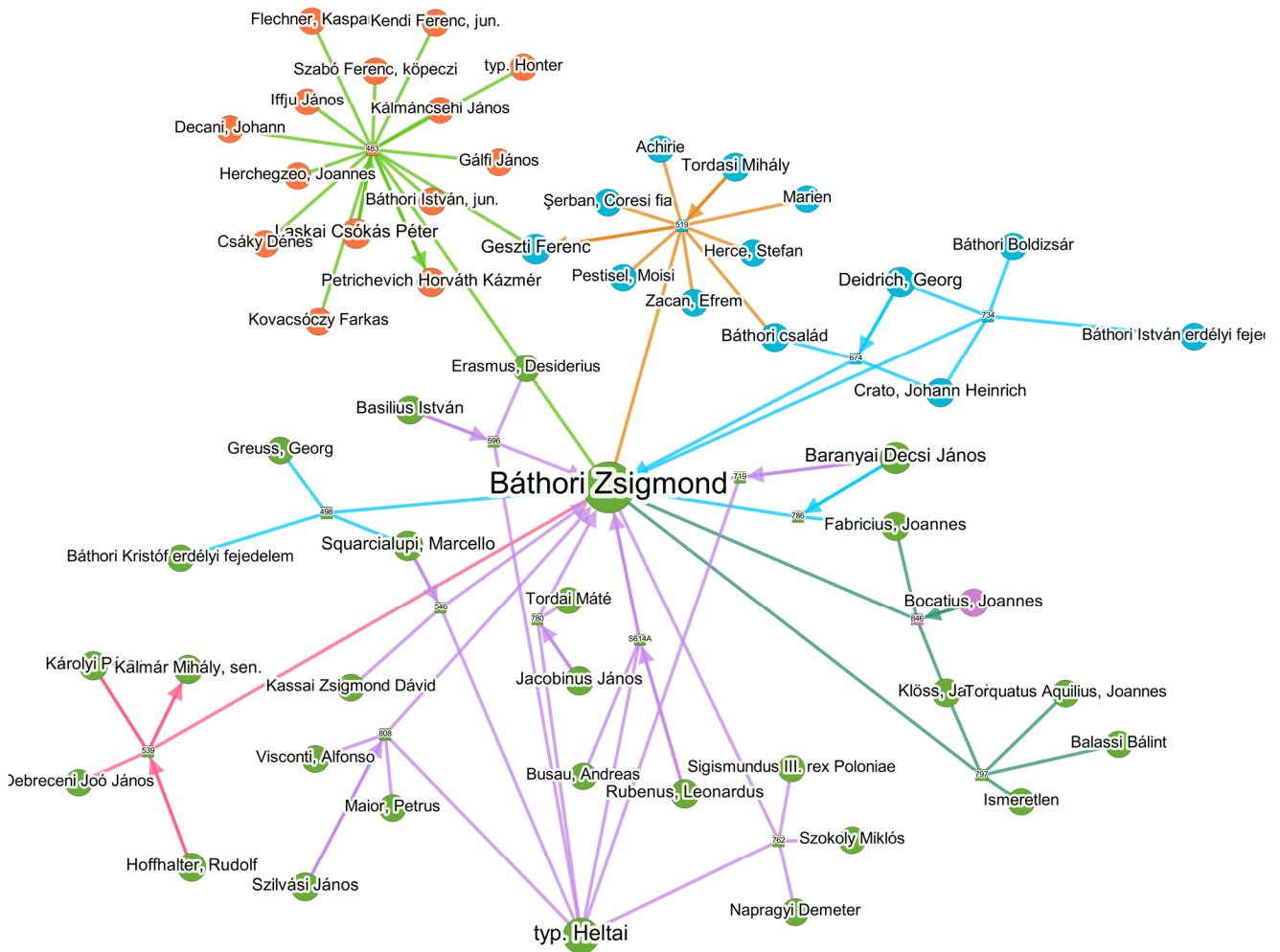
Melléklet 6/33.: A Báthori Zsigmond körüli kapcsolattípusok, helyi, műfaji és felekezeti megoszlás alapján

Kapcsolattípus szerinti megoszlás

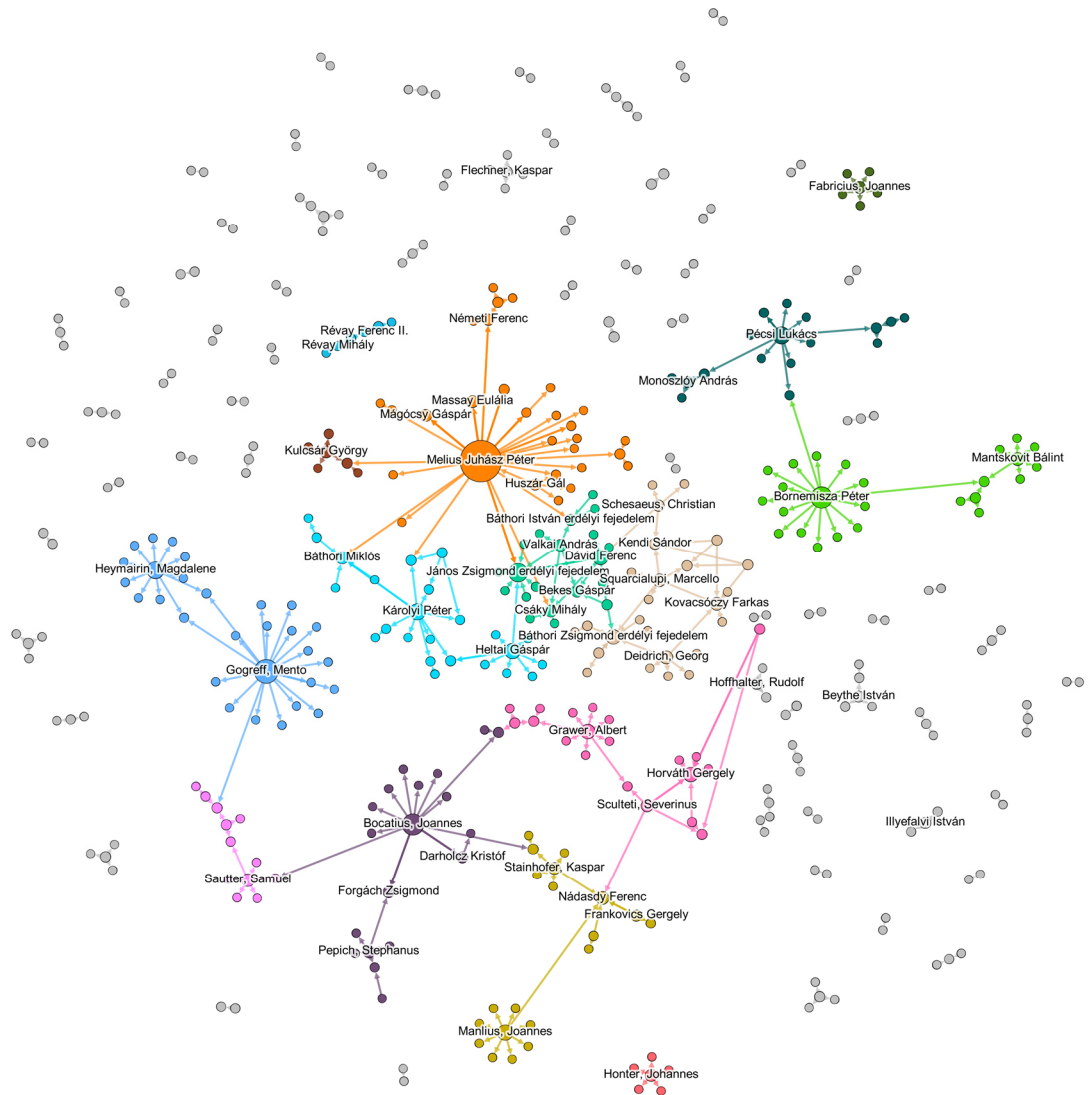

Hely szerinti megoszlás

kapcsolat_hely	
■ Kolozsvár	(34,95%)
■ Brassó	(18,45%)
■ Szeben	(17,48%)
■ Szászváros	(11,65%)
■ Bártfa	(9,71%)
■ Debrecen	(7,77%)

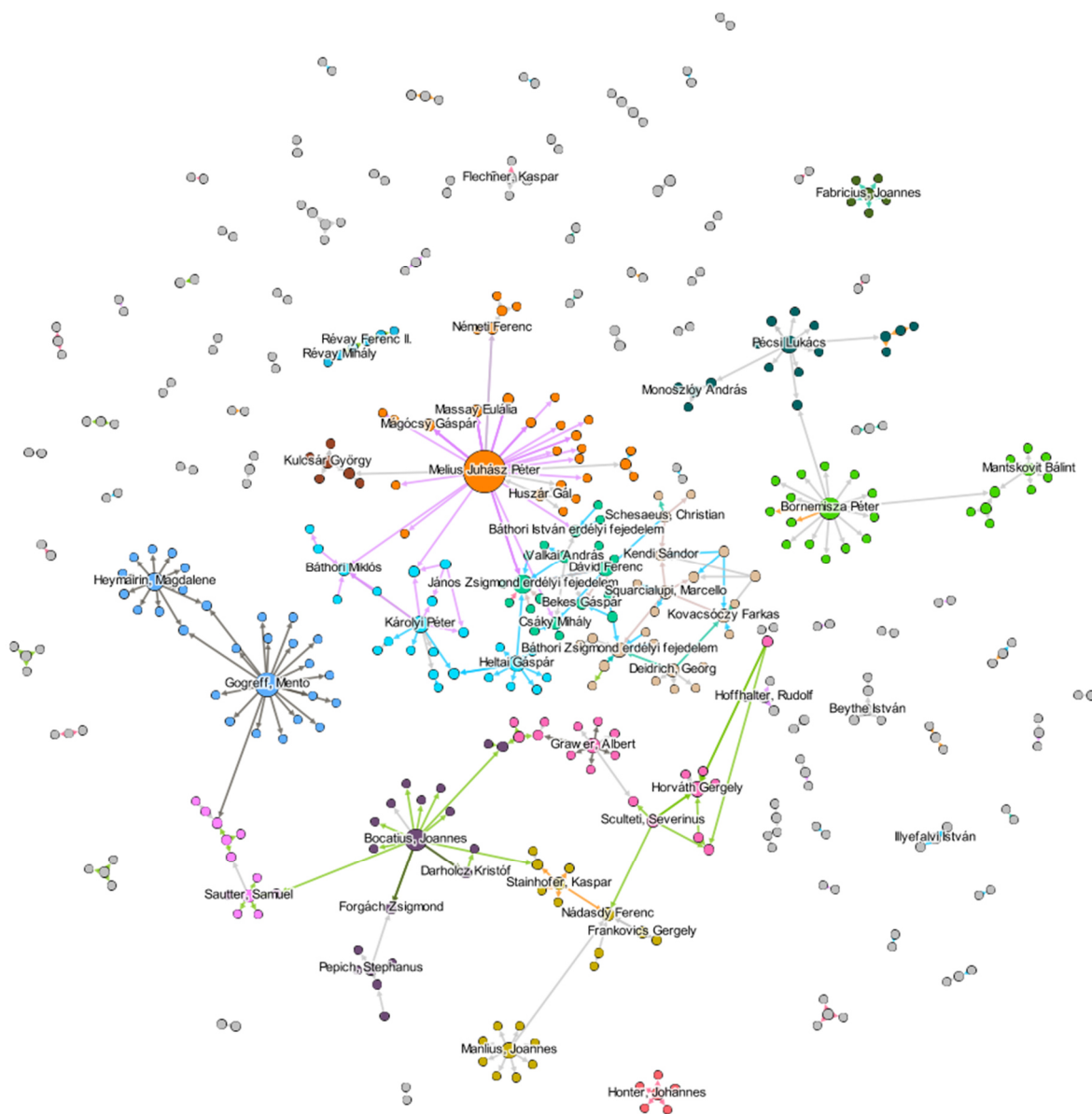

Melléklet 6/35.: Dedikációk hálózata az 1473 és 1600 között megjelent régi magyarországi nyomtatványokban

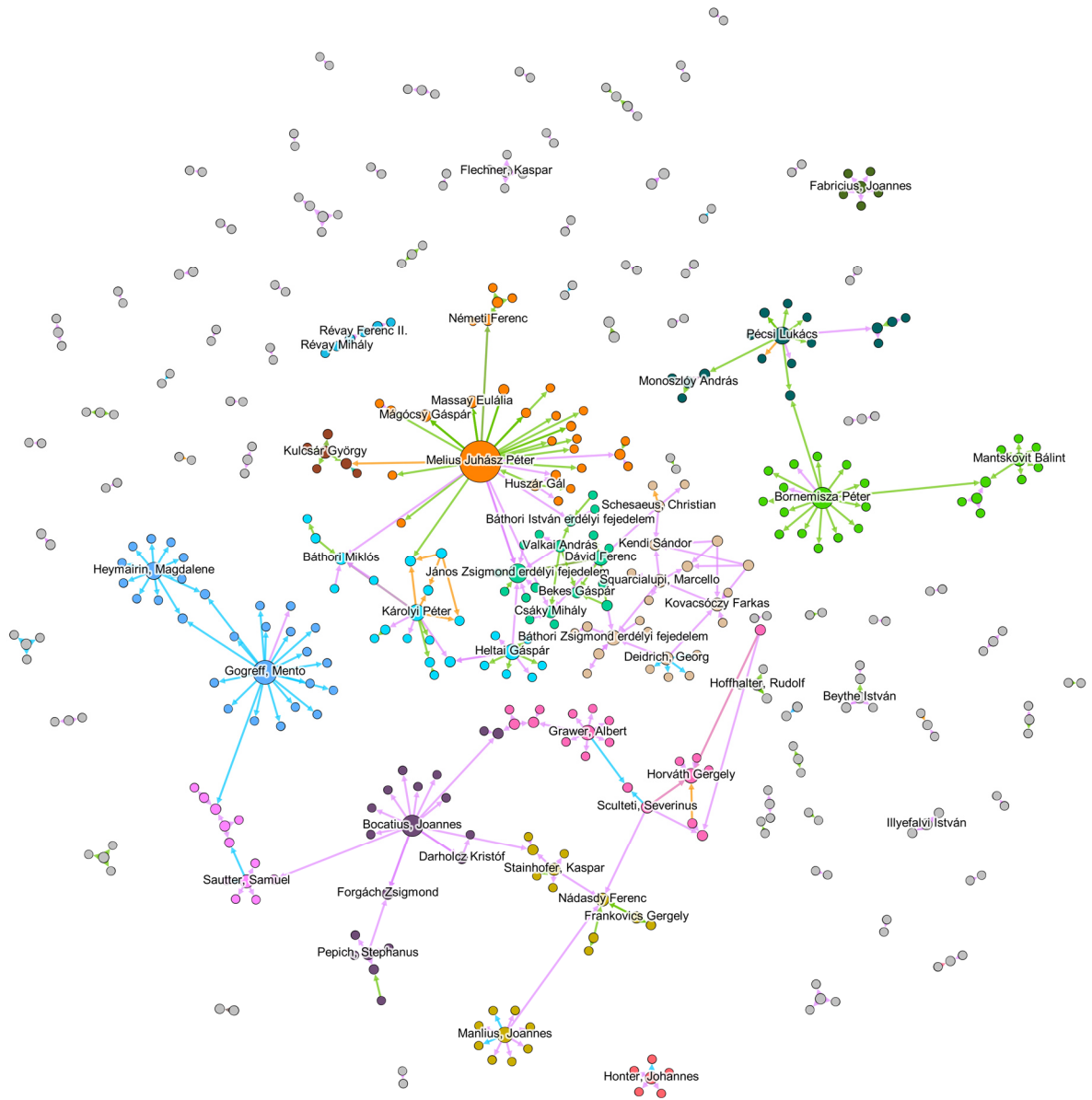
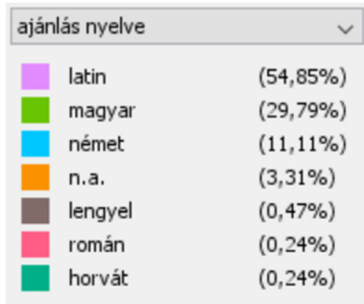

Dedikációk hálózatának hely szerinti eloszlása

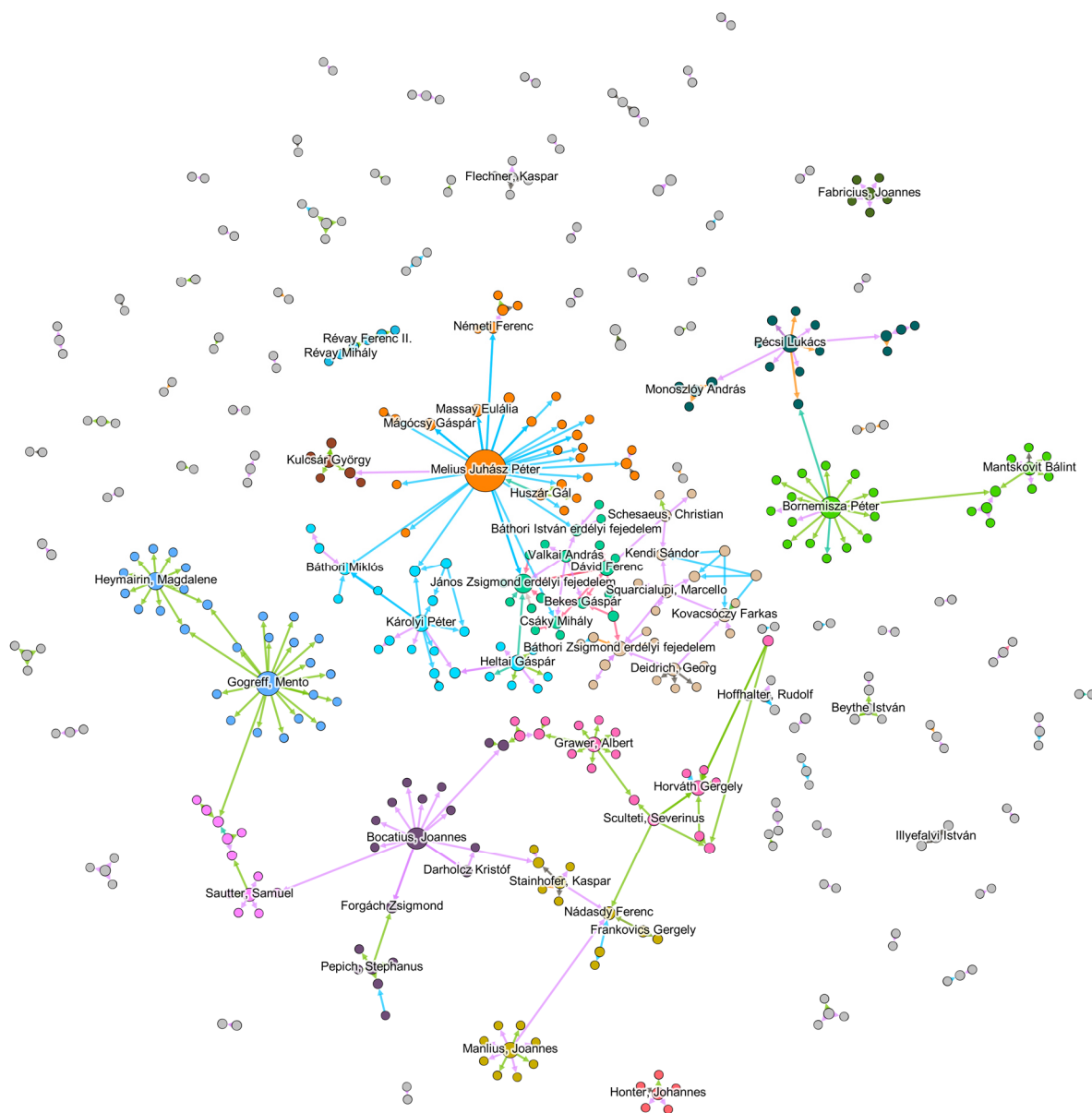
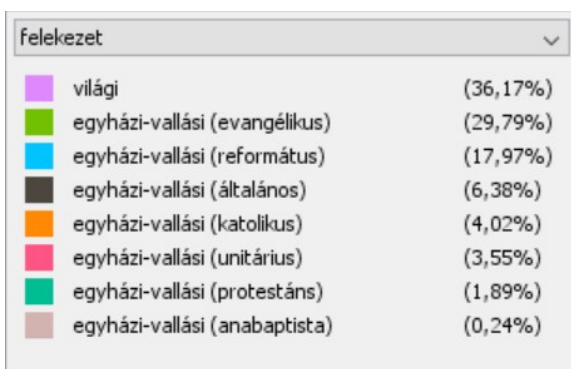
ajánlás helye	
■ Debrecen	(14,42%)
■ Bártfa	(12,06%)
■ Kolozsvár	(11,82%)
■ Kassa	(8,75%)
■ Bécs	(4,26%)
■ Brassó	(4,26%)
■ Szében	(3,55%)
■ Gyulafehérvár	(3,31%)
■ Németújvár	(3,07%)

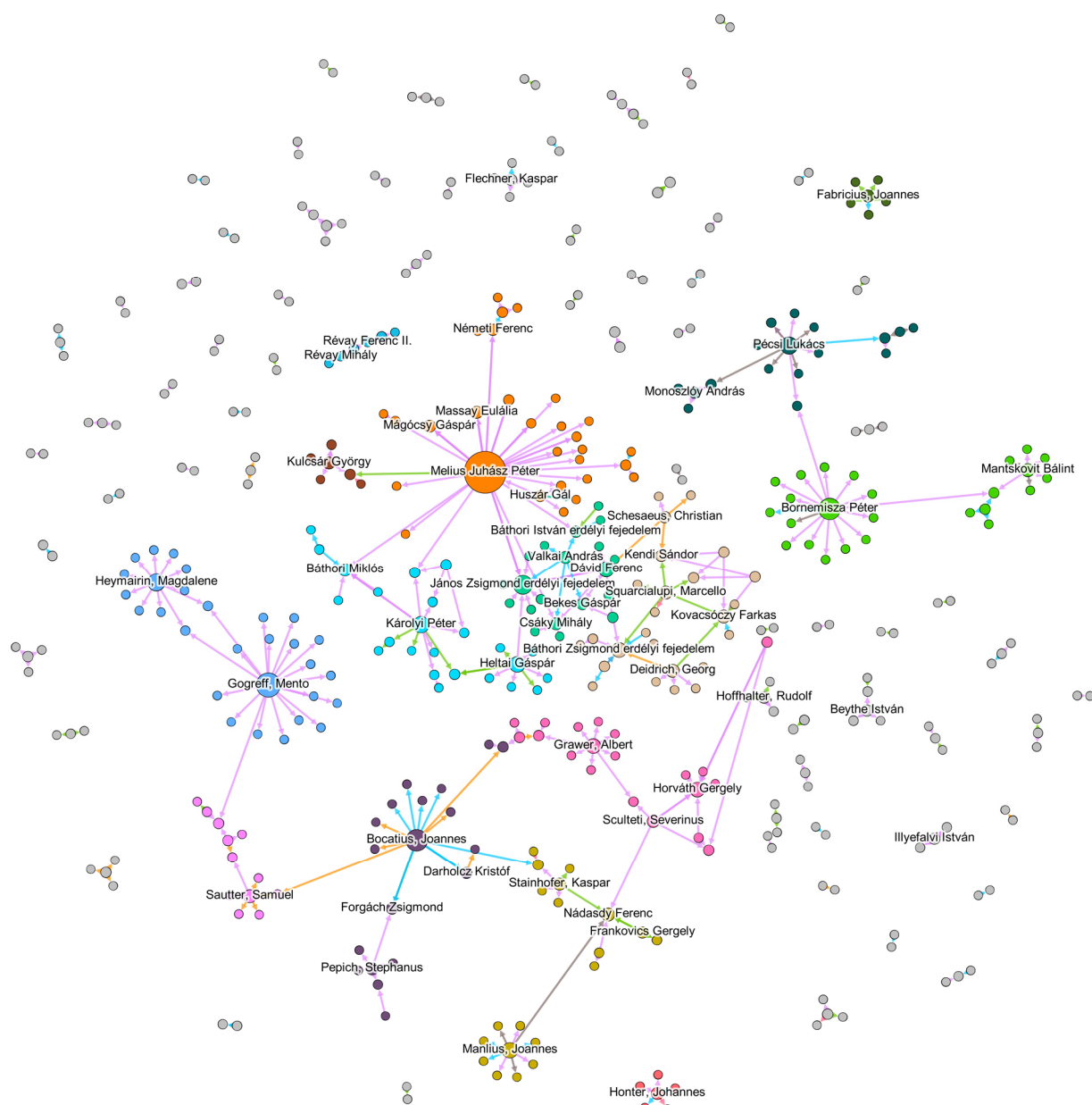
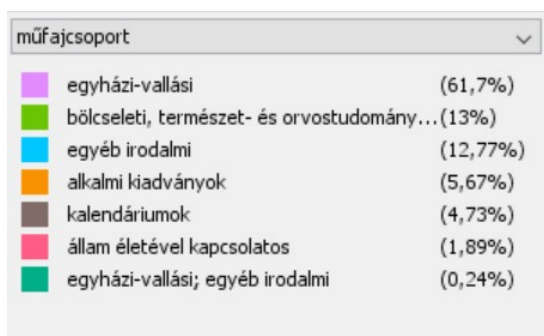
Dedikációk hálózatának nyelv szerinti eloszlása

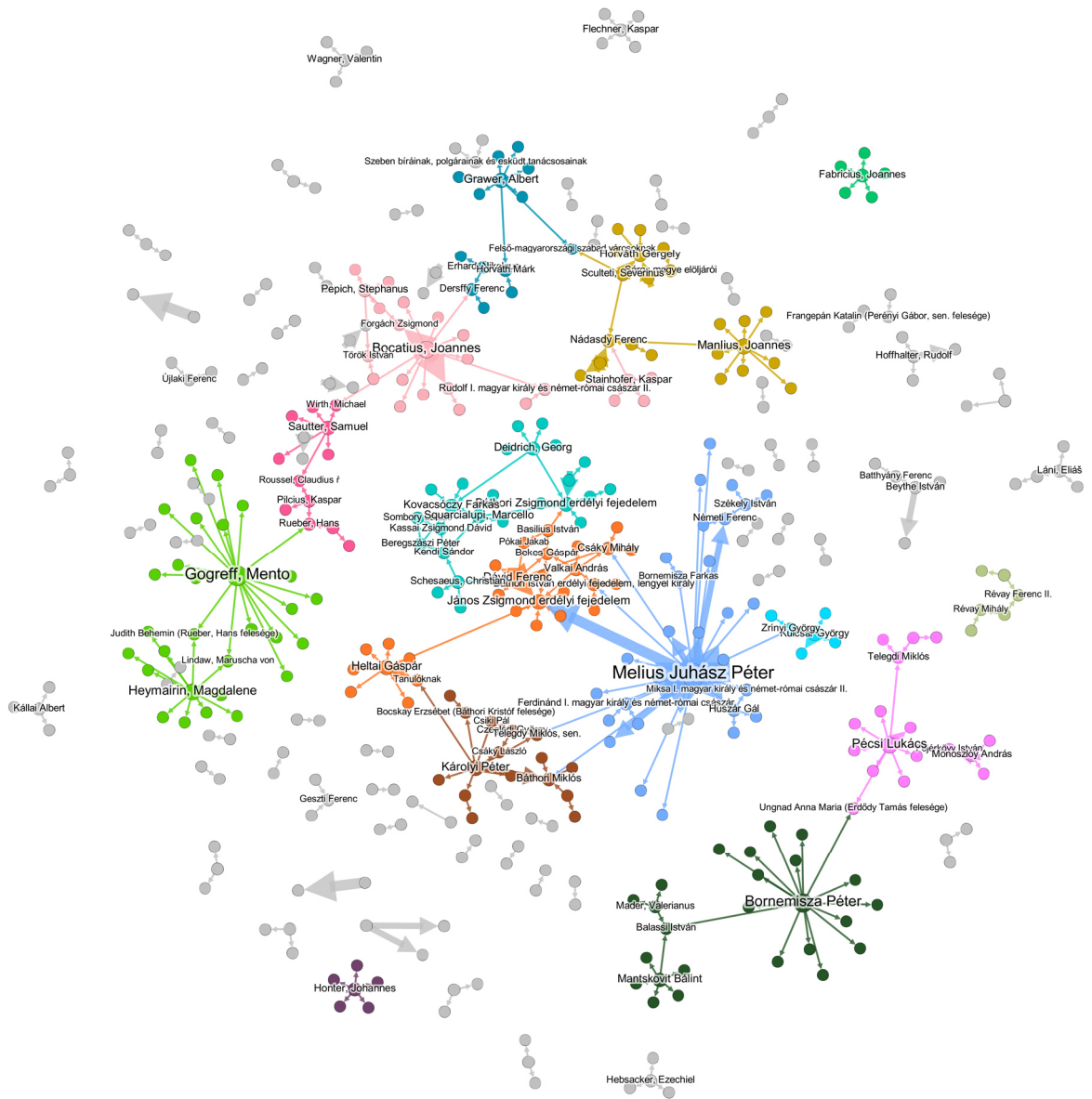
Dedikációk hálózatának felekezeti szerinti eloszlása

Dedikációk hálózatának műfaj szerinti eloszlása

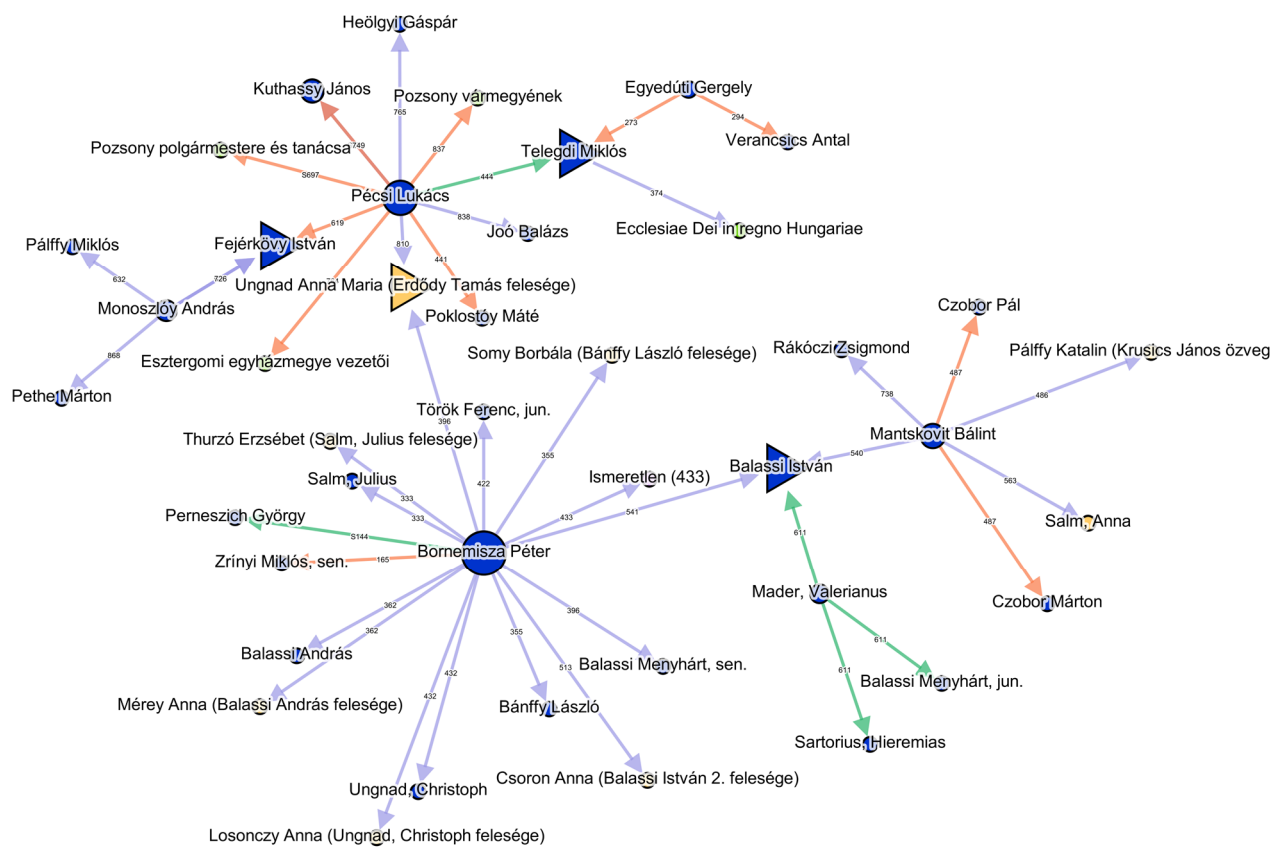
Melléklet 6/36.: Az RMNy I. ajánlásainak hálózata súlyozott kapcsolatok alapján

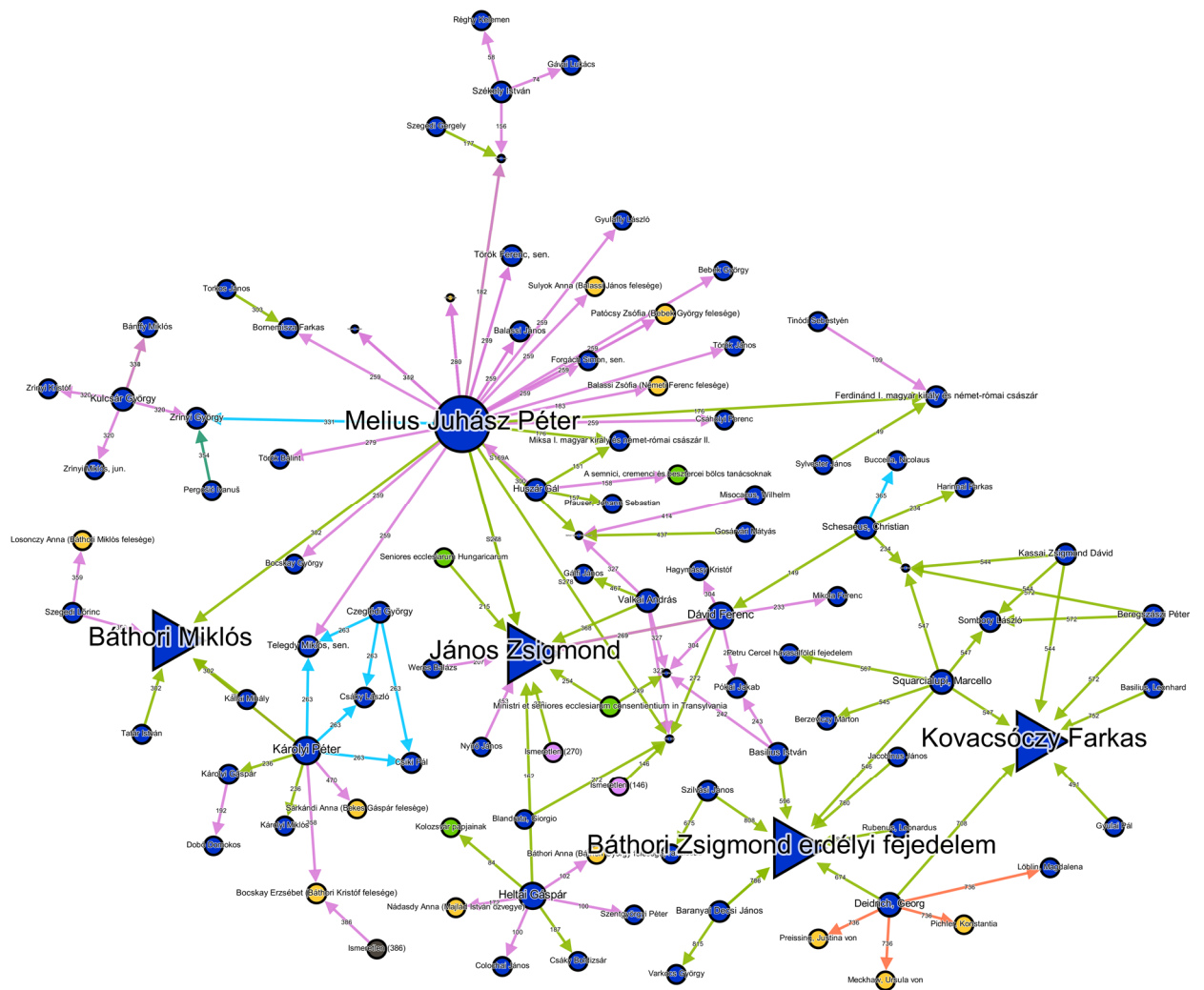
Melléklet 6/37.: Az ajánlások hálózatának három legnagyobb komponense

(A kék szín a férfiakat, a narancs a nőket, a zöld az intézményeket jelöli. Háromszöggel a magas értékkel rendelkező összekötőket jelöltem. Az élek színei az összetartozó alcsoportokat jelölik.)

A Bornemisza Péter környezetében szerveződő dedikációs alhálózat

A Melius Juhász Péter környezetében szerveződő dedikációs alhálózat

ZUSAMMENFASSUNG (THESEN)

Der Beginn der institutionalisierten Literatur in Ungarn: die Gesellschaften der Intellektuellen im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit

1. Thema und Forschungsfragen

Besonders für mittelalterliche und frühneuzeitliche Formen der literarischen Tätigkeit gilt, dass die Gruppenbildung einen separaten öffentlichen Raum bietet, in dem die Mitglieder der Gruppe die Rolle und die kulturelle Identität der literarischen Tätigkeit verwirklichen können. Die ungarische Literaturgeschichte weist auch mehrere solche enge oder lose literarische Kreise und Schriftstellergruppen auf. Anhand der bisherigen Fachliteratur, stellten die schon hierarchisierten, akademischen und literarischen Kreisen und Salons im 18. Jahrhundert die ersten relevanten Zentren des literarischen Lebens dar. Laut meiner These, tritt dieses Bedürfnis nach einem organisierten literarischen Leben schon im 15. Jahrhundert auf. Um diese zu untermauern, beabsichtigte ich mit meiner Forschung die Tätigkeit der ungarischen Poeten- und Schriftstellergesellschaften im Mittelalter und im Zeitalter der Renaissance zu analysieren.

Das Ziel meiner Dissertation war es, den Beginn dieser frühen Gruppierungen, die sich von jener der Aufklärungszeit unterschieden, zu erforschen. In meiner Forschung beschäftige ich mich gezielt mit der Epoche der ungarischen Literatur von 1000 bis 1600.

Die Forschungsfrage, die meiner Arbeit zugrunde liegt, war die folgende: Ab wann finden sich erste Spuren literarischer Zusammenschlüsse in Ungarn?

Um dies beantworten zu können, musste ich zunächst feststellen, welche Art von Kontakten die Netzwerke des literarischen Lebens überhaupt definierten und was für ein Modell diese Kollektive bildeten. Mein Ausgangspunkt war, diese frühen Gruppen als *kulturelle Knotenpunkte* zu sehen. Um den vorliegenden Quellenkorpus analysieren zu können, verwendete ich die Methoden der Netzwerkforschung, und diese führten mich zu der Frage, wie wir diese Gesellschaften als ein Netzwerk in einem Graph visualisieren und analysieren können, um dadurch neue Informationen über die Wirkung und die Identität der Literaten zu erhalten.

Vorliegende Doktorarbeit baut auf die folgenden Arbeitsschritte auf:

1. die Ausarbeitung des theoretischen und methodischen Rahmens für die Anwendbarkeit der Netzwerkforschung in der Literaturgeschichte;

2. die Ausarbeitung einer Definition der literarischen Gruppen, die differenzierende Gruppierungsgrade berücksichtigt;

3. die Untersuchung der gemeinschaftsbestimmenden Motive der Zusammenschlüsse, die zwischen 1400 und 1600 literarische Aktivitäten in Ungarn betrieben;

4. eine Analyse des vielschichtigen Netzwerks von Personen, die mit den alten, zwischen 1473 und 1600 veröffentlichten ungarischen Drucken in Verbindung standen.

Daneben legte ich eine Datenbank an, um die Visualisierung und Analyse der zu berücksichtigenden Gesellschaften durchführen zu können. Ich erstellte ein relationales Datenmodell, und arbeitete die Metadaten der auf Ungarn bezogenen gedruckten Publikationen und ihrer Autoren, Drucker und Mitwirkender zwischen 1473 und 1600 auf. Die Daten wurden anhand der ungarischen Quellenedition *Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600* (RMNy I.) und des zusätzlichen *RMNy-Supplementums* festgelegt und beschrieben. Die Fertigstellung der Datenbank, die Datenverarbeitung und die Analyse sind die grundlegenden Aufgaben und Ergebnisse dieser Dissertation. Die für die Analyse und die Interpretation erforderliche Grafik und Netzwerkvisualisierung wurde als Anhang zur Dissertation erstellt. Sie stellen einen vollwertigen Teil der Studie dar.

2. Die theoretische und methodische Rahmen

Der erste Teil der Dissertation zeichnet den interdisziplinäre theoretische Hintergrund auf. Neben philologischen Forschungsmethoden berücksichtigte ich Zugänge der Soziologie, der Literatursoziologie und der Netzwerkforschung. Die literatursoziologische und theoretische Forschung bestätigte, dass die Analyse der Netzwerkstruktur und der Tätigkeit der literarisch-kulturellen Vereinigungen dazu beitragen kann, besser zu verstehen, wie diese Schriftsteller und Poeten miteinander verbunden waren und ihre Werke gegenseitig rezipierten. Deshalb verknüpfte ich literatursoziologische und netzwerktheoretische Thesen und Ansichtspunkte miteinander. Die wichtigsten Theoretiker für meine Arbeit waren Brian Stock, Pierre Bourdieu, Bruno Latour, Patrick Jagoda und Albert-László Barabási, Péter Csermely und Mark Buchanan. Ich halte den Begriff des *literarischen Feldes* von Bourdieu für einen geeigneten Ausgangspunkt in einer sich mit einem literatursoziologischen Thema beschäftigenden Forschung. Daneben ist auch das Werk von Howard S. Becker essentiell, der die Definition „art

world“ erstellt hat und unter diesem Begriff „the network of people whose cooperative activity, organised via their joint knowledge of conventional means of doing things, produces the kind of art works that art world is noted for“ versteht. Diese Theorien bieten eine Interpretation des Kunst-, beziehungsweise des literarischen Lebens, die sich durch Netzwerkanalyse belegen und begreifen lässt. Die Verwendungsformen der Netzwerktheorie in der Literaturwissenschaft hat Patrick Jagoda zusammengefasst. Ich gehe wie Jagoda davon aus, dass „With this method, networks serve not primarily as tools, as they do in the digital humanities. Instead, they operate as social structures for imagining the precise circulation and reception of literary across communities, nations, and transnational contexts“.

Latours Akteur-Netzwerk-Theorie bietet ebenfalls eine interessante Perspektive, weil er nicht zwischen humanen und nicht-humanen Akteure eines Netzwerkes differenziert. So bekommt man ein hybrides Kollektiv, wo zum Beispiel nicht nur zwei Schriftsteller miteinander, sondern auch mit einem Buch oder einer Bibliothek in Verbindung gebracht werden können. Es ermöglicht eine interessante Interpretation des kulturellen Feldes von Bourdieu, und kann für die Epoche des Mittelalters – aus der wir wenige Autorennamen, aber mehrere Kodizes oder Wiegendrucke, also Titel kennen – geeignet sein. Die Forschung von Brian Stock halte ich auch für wichtig, denn er erstellte die Definition der textual community, womit sich die Gesellschaft der Intellektuellen und das intellektuelle Feld im Mittelalter verknüpfen lassen. Neben dem erwähnten theoretischen Rahmen analysierte ich die Netzwerke der alten ungarischen Literatur unter Berücksichtigung der Beispiele und methodischen Erfahrungen der einschlägigen ungarischen und internationalen Forschungen.

Mit diesen Grundlagen der Literatursoziologie kann ich die Elemente der Netzwerktheorien von Barabási, Csermely und Buchanan (Kleine-Welt-Phänomen, Schwache Beziehungen, usw.) in dem Feld der mittelalterlichen *litterae* interpretieren. Bei der Verwendung der Netzwerkanalyse in den Geisteswissenschaften - und insbesondere in der Literaturgeschichte - muss jedoch berücksichtigt werden, dass der methodische Ansatz gewissermaßen Vereinfachung und Datenverlust bedeutet und nur dann effektiv funktionieren kann, wenn wir genau definieren, was wir als Netzwerk betrachten. Deshalb war die wichtigste Frage der in der Dissertation verwirklichten Netzwerkanalyse, *was das Kriterium der Zugehörigkeit zu einem Netzwerk* darstellt. Ein Netzwerk, dessen Elemente und Beziehungen wirklich relevante Inhalte darstellen, kann Merkmale des Kontexts und der Beziehungen aufweisen, die aus einer anderen Perspektive verborgen bleiben können.

Als Vorstudie für die Netzwerkanalyse in einem literaturgeschichtlichen Korpus, führte ich eine Netzwerkanalyse der Daten der Szegeder *Inscriptiones Alborum Amicorum*-Datenbank durch, in der ich die Einträger der Freundschaftsalben als soziales Netzwerk untersuchte. Die Analyse des Netzwerks von Einträgern und Alumbesitzern zwischen 1500 und 1700 zeigte, wie der interdisziplinäre Rahmen der Netzwerkwissenschaft und die (mathematische und informatische) Methoden der sozialen Netzwerkanalyse an ein kulturhistorisches Korpus angepasst werden können.

Die ebenfalls in der Dissertation verwendete Methodik der Netzwerkforschung ist grundsätzlich empirisch, graphentheoretisch-mathematisch, quantitativ und informatisch, und die Anwendung der Methodik basierte unter anderem auf den Arbeiten von Albert-László Barabási, Péter Csermely, Häußling und Stegbauer. Die Netzwerkanalyse nutzt mehrere Verfahren, mit denen sich soziale Netzwerke analysieren und quantifizierend beschreiben lassen. Somit können die Maßzahlen helfen, komplexe Netzwerke zu verstehen. Dadurch werden die Gradbestimmung, Zusammenhangskomponente, Kantendichte, Zentralität und Prestige, Hierarchisierung, Soziales Kapital, Weak Ties (schwache Beziehungen) und strukturelle Löcher, Cliques und Cluster in dem Netzwerk analysierbar. In der Analyse verwendete ich die soziologische Definition des Netzwerkes von Károly Takács: „Als Netz nennen wir die Menge von Linien, die vollkommen oder teilweise endlichen Zahl von Punkten verbinden. Als Netzwerk bezeichnen wir die Menge von Punkten, die durch ein bestimmtes Typ von Beziehungen festgelegt werden. Wenn wir mindestens eine Teilmenge der analysierten Punkte nach mehreren verschiedenen Beziehungen ordnen, können wir von multiplexen Netzwerken sprechen“ Während der Netzwerkanalyse habe ich die analytischen Kriterien, die die absoluten Eigenschaften der Individuen (Elemente) beschreiben, die strukturellen Kriterien, die die Art der Beziehungen (Dichte, Zentralität) zeigen, die interaktionalen Eigenschaften der Kontakte und morphologische Merkmale ebenfalls in den Fokus gestellt. In Bezug auf die Dissertation bedeutet dies, dass ich die Beziehungen zwischen den intellektuellen Gruppen abbildete, die während der Veröffentlichungen realisiert wurden.

Bei der Übersicht der Entwicklung des Interpretationsrahmens und der Analyse der Methode des Netzwerks in den letzten Jahrzehnten sowie seiner Anwendung in den Bereichen Literatur und Kulturgeschichte wurde deutlich, dass ein Netzwerk, dessen Elemente und Beziehungen relevante Inhalte darstellen, die Verknüpfung von Mikro- und Makroebenen, und die Anwendung neuer Perspektiven in einem literaturgeschichtlichen Korpus ermöglicht.

3. Literarische Gruppe? – Eine Attributenskala als Definition

Um die literarischen Gruppen analysieren können, brauchen wir aber einen klaren und konsequenten Begriff von literarischen Zusammenschlüssen, den ich bisher weder in der ungarischen noch in der internationalen Fachliteratur gefunden habe. Das Problem liegt darin, dass neuere Studien, die sich an eine Definition heranwagten, damit nur das moderne Literaturleben beschreiben, und die Studien, die über das Mittelalter oder die Renaissance schreiben, keinen klaren Begriff verwenden. Insgesamt zeigt sich, dass die frühen, literarisch aktiven Gesellschaften einen solchen Begriff brauchen, der differenzierende Gruppierungsgrade – wie zum Beispiel klare Leitziele, dichtungstheoretische Programme, ausgeprägter Sinn für Solidarität, innere Konsistenz, bestimmter Ort, zentrale Persönlichkeit, gemeinsame Anschauungen über Formen und Inhalte oder familiärer, freundschaftlicher oder auf Gläubigkeit beruhender Zusammenschluss – berücksichtigen. Deshalb versuchte ich in der vorliegenden Arbeit den Begriff der literarischen Gruppen neu zu definieren und eine Annäherung zu finden, die die Vielfalt der informellen Kommunikationsformen in Gruppen nicht einschränkt. Ich denke, dass die Lösung dafür darin besteht, eine Definition zu entwickeln, die keine kastenartige Einordnung liefert, sondern als Skala von Attributen funktioniert. Je nachdem, wie viele Attribute der Gruppierung ein literarischer Zusammenschluss aufweist, können wir erkennen, auf welcher Stufe der Gruppenbildung er steht. Das Attributensystem der Definitionsskala für Gruppierungen, die sich mit literarischen Tätigkeiten beschäftigen, könnte in der folgenden Tabelle zusammengefasst werden.

Notwendige Elemente einer sich mit literarisch betätigende Gruppe:

(1) Textbasierte Tätigkeit (*textual community*):

- gemeinsame Diskussion über (literarische) Werke
- Werke voneinander kommentieren
- gemeinsame Buchverwendung
- einander als Publikum verwenden
- Aktive Schreibfähigkeit: Schreiben, Veröffentlichen

(2) Interpersonelle Beziehung und Kommunikation

- persönliche Begegnung
- Korrespondenz
- Dedikation, Widmungen

(3) Wir-Bewusstsein,

- Gruppenidentität, Zusammengehörigkeitsgefühl
- einander als Gruppe, Gemeinschaft repräsentieren
 - offizieller Gruppenname
 - konkretes Manifest oder Programmschrift

(6) Zentrales, gruppenbildendes Element

- bestimmter Ort oder Institut
- bestimmte Person (Mäzen, Förderer, Vorbild, usw.)

(7) Soziale Normen der Gruppe

- gemeinsame Ziele oder Programm
- Interessenschutz
- nichtliterarisches Engagement: politisches, spirituelles, usw.
- andere gruppenbildende Eigenschaften: Sprache, Nationalität, Bildung

(8) Normen der literarischen Tätigkeit

- gemeinsame ästhetische, literarische Regeln; ähnliche formale oder inhaltliche Elemente
- gemeinsame kritische- und Interpretationsregeln
- Hilfe beim Schreiben und Publizieren
- Hilfe und/oder Zusammenarbeit beim Schreiben, Publizieren

(9) Innere Regeln in der Gruppe

- Regeln der Aufnahme
- Verhaltensnormen
- Rituale

Additional, optionale und erweiterbare Elemente:

(4) **Die Mitglieder sind produktive Autoren, Gestalter**

(5) **Gemeinsame Zeit**

- einmalige Begegnung, performatives Ereignis
- Briefwechsel
- häufigere Begegnungen
- regelmäßige, geplante Treffen

- innere Struktur und Hierarchie
- gruppeninnere Rollen

(10) **Selbstrepräsentation der Gruppe**

- Gruppenname
- Entstehungsgeschichte
- Publikationsmöglichkeit für die Mitglieder (Zeitschrift, usw.)

(11) **Externe Ansetzung einer Gruppe**

(12) **Andere interpersönliche Relationen** (z. B.: Verwandtschaft, Freundschaft, Kollegialität)

Die Untersuchung der gewählten Gruppierungen des ungarischen Kulturlebens im 15.-16. Jahrhundert machen sichtbar, wie in der Literatur tätige Gruppierungen zustande kommen konnten. Es zeigt sich, dass Gruppen geschaffen wurden, die ihren Mitgliedern einen eigenen Kommunikationsraum boten, um über ihre jeweiligen sozialen Rollen hinaus bewusst eine neue Identität zu erkennen. Diese neue Identität bedeutet die Rolle, in der die Teilnehmer nicht in ihrem kirchlichen oder offiziellen Status agieren konnten, sondern als Personen, die literarische oder wissenschaftliche Tätigkeiten ausübten. Die Eigenschaften, die die Art der Gruppierung anzeigen, leiten uns weiter bei der Bestimmung der Beziehungstypen zwischen intellektuellen und literarischen Akteuren. Aufgrund der obenstehenden Erfahrungen scheint es empfehlenswert, kein starres, sondern strukturiertes, attributbasiertes literarisches Gruppenkonzept zu verwenden, um genauer zu erkennen, welche Zusammenschlüsse als literarische Gruppe bezeichnet werden können.

4. Muster der intellektuellen Zusammenschlüsse aufgrund der Definitionsskala literarischer Gruppen: Die Geschichte der literarischen Gruppierungen in Ungarn im 15.-16. Jahrhundert

Zweck meiner Dissertation war es zu untersuchen, wie Intellektuelle, die als Autoren definiert werden können, ihre funktionellen Gruppen in der Periode von 1400-1600 gebildet und sich als Netzwerk betätigt haben. Ich habe zwei Methoden festgelegt, die das Gerüst meiner Dissertation bildeten. Einerseits führte ich eine *qualitative-motivische Analyse* der schon bekannten literarischen Gruppierungen durch, nämlich das Zustandekommen, das Wirkungsmodell und die literarische Tätigkeit von *János Vitéz* bis hin zum Preßburger Kreis des Bischof *Radéczy*.

Als Vorarbeit nahm ich mir die früheren Formen von Gruppierung in den ersten Jahrhunderten des Königreichs Ungarn vor: Den Kreis der Intellektuellen, der sich um die frühesten schriftlichen Quellen rankt, die Rolle der Klöster, Mönchsorden und Kopisten, die

Gruppenbildung bei Hof und die Hofkanzlei. Obwohl es bereits Hinweise auf gegenseitige Darstellungen und sogar auf die Existenz einer Art von kritischem Medium am Hof von *Koloman, der Buchkundige* finden können, reichen diese Muster nicht aus, um über die Existenz eines literarischen Lebens zu sprechen. Die ersten bewussten Schritte, die Gruppen sichtbar machten, begannen im 15. Jahrhundert. Die erste bewusste Form der Absicht, sich gegenseitig wahrzunehmen, *Schriftstellern* zu folgen, kennen wir aus den Chroniken der Orden. Diese Art der Quelle kann als eine besondere Form der literarischen Gruppenbildung angesehen werden: sie deutet auf ein Gemeinschaftsbewusstsein hin, bezieht sich auf „unsere Autoren“ und registriert literarische Aktivitäten. Jeder Akteur könnte jedoch gleichzeitig auf einer breiten Skala von mehreren Generationen angesiedelt sein. Die ersten Beispiele für die zusammenhängende Gruppenarbeit, die Vernetzung lokaler Netzwerke waren die *Scriptoria* der Nonnenklöster. Die Entwicklung gruppenbildender Aktivitäten mit gemeinsamen Zielen lässt sich durch die Renaissance und dem Humanismus in Ungarn nachweisen. Im 15.-16. Jahrhundert erweiterte sich die Schicht der Intellektuellen und wurde vielfältiger. Sie löste sich von der vollen Autorität der Kirche. Die ungarischsprachigen Leser lassen sich auf Frauenklöster zurückverfolgen, und die säkularen Intellektuellen begannen sich in Richtung der Adelshöfe zu zerstreuen und der Zentralisierung des königlichen Hofes zu entkommen.

In dieser Zeit gab es bereits mehrere Zusammenschlüsse, die bewusst intellektuelle und literarische Aktivitäten setzten. Zu ihnen gehörten unter anderem das Contubernium in Buda, die Umgebung des János Vitéz, der Budaer neoplatonische Kreis, die Sodalitas Litteraria Danubiana, die Nachfolger von Janus Pannonius, die Intellektuellenkreise in Várad, die Erasmisten, die Personen um Bálint Balassi, die Mitglieder der Proles Palladis, der Poetenkreis von Trencsén und der Preßburger Humanistenkreis um István Radéczy.

Es zeigt sich, dass Gruppen gebildet wurden, die ihren Mitgliedern einen eigenen Kommunikationsraum boten, um über ihre jeweiligen sozialen Rollen hinaus bewusst eine zusätzliche Identität zu entwickeln. Diese neue Identität bestand in einer Rolle, in der die Teilnehmer nicht in ihrem kirchlichen oder offiziellen Status agierten, sondern als Personen, die literarische oder wissenschaftliche Tätigkeiten ausüben. Die Attribute, die auf die Art der Gruppierung hinweisen, leiten uns weiter und erlauben uns die Bestimmung des *Beziehungstypus* zwischen intellektuellen und literarischen Akteuren.

Im Rahmen der Untersuchung der hervorgehobenen Gruppen analysierte ich, welche Attribute einer literarischen Gruppierung zugeschrieben werden können und wo sie sich auf der Definitionsskala der Gruppierung befinden. Aus den untersuchten Beispielen kann die

Hypothese abgeleitet werden, dass das wichtigste Merkmal derjenigen Gruppen, die sich literarisch betätigten, das *Gruppenbewusstsein*, also die bewusste Repräsentation der Beschäftigung mit Literatur ist. Die Interpretierbarkeit dieser Gemeinschaft als Textgemeinschaft (*textual community*) ist ein Schlüsselfaktor in der Analyse.

Nächstes grundlegendes Element ist, dass die sich als literarisch tätig betrachteten Gruppen keine homogenen Zusammenschlüsse, sondern durch schwache Beziehungen zusammenhängende heterogene und offene Gemeinschaften waren. Die bewusste Absicht, ein Netzwerk aufzubauen und sich mit intellektuell ausgezeichneten Menschen zu vernetzen, spielte in ihrer Arbeit eine entscheidende Rolle. Die untersuchten Gruppen erschienen als Verdichtung der Beziehungen, als kulturelle Knoten in einem größeren Netzwerk. Aus den Eigenschaften der Gruppenbildung und den Mustern der analysierten Gruppen lässt sich ableiten, welche Beziehungstypen ihrer Mitglieder miteinander verbanden. Auf diese Weise kann ein Netzwerk beobachtet werden, in dem die Elemente und Motive der literarischen Tätigkeit bedeuten die Information, die im Netzwerk überbracht wurde.

5. Netzwerke der alten ungarischen Druckschriften: das Datenmodell

Der zweite Ansatz der Analyse bestand darin, die Verbindungen der aktiven Intellektuellen mittels Netzwerkanalyse zu untersuchen. Ich beschränkte mich dabei auf deren Aktivitäten im Umfeld gedruckter Veröffentlichungen und habe das Netzwerk derjenigen Autoren, die in Ungarn überhaupt über Publikationsmöglichkeiten verfügten, also Übersetzer, Redakteure, Drucker et. al. definiert, visualisiert und analysiert.

Eine der größten Aufgaben der Dissertation bestand darin, ein Datenmodell und eine Datenbank zu erstellen, die verschiedene Daten der *Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600* zur Grundlage hatten und auf den relationalen Merkmalen beruhten. Dieses Korpus ist eine in sich geschlossene Gruppe von Autoren (Herausgeber, Übersetzer), Drucker und Mäzenen - also von Personen, die literarisch tätig waren und publizieren konnten. Es eignet sich für die Darstellung vieler Arten von Beziehungen, und kann als mehrschichtiges (multiplexes) Netzwerk analysiert und visualisiert werden. Daneben habe ich während der Datenerfassung auch RMNy-Supplementum-Elemente verarbeitet, die in den 40 Jahren seit der Veröffentlichung des Bandes RMNy I. entdeckt und/oder korrigiert wurden und derzeit nur als unveröffentlichte Sammlung verfügbar sind.

Die Abbildung von Netzwerken, die im Zusammenhang mit den Druckschriften in 15.–16. Jahrhundert stehen, erforderte die Entwicklung eines relationalen Datenmodells, das die mit

den Druckschriften verknüpften Metadaten in fünf grundlegende Datentabellen aufteilt. Die fünf Datentabellen sind die *Druckschriften*, *Ortsnamen*, *Personen*, *Druckschrift-Personen-Beziehungen* und *Dedikationen*. Darin habe ich die personenbezogenen Daten (Autoren, Übersetzer, Mitwirkende, Buchdrucker, Autor und Empfänger der Dedikation, usw.), die Daten des Titels, des Druckortes und -datums, der Gattung, der Sprache und der Religion verarbeitet. Auf die Entwicklung des Datenmodells folgte die Verarbeitung und Organisation der Daten in einer Datenbank. Anschließend habe ich die Analyse und Visualisierung der Netzwerke nach verschiedenen Zeit- und Gruppenaufschlüsselungen fertiggestellt.

Die ausgefüllte Datenbank enthält 955 Druckschriften von RMNy I. (und RMNY-S) und ihre vielschichtigen soziologischen Beziehungen zu 1535 Personen (Autoren, Drucker, Mäzen), deren Bestimmung, Kategorisierung und Registrierung ich auch im Rahmen der Forschung durchgeführt habe. Ich betrachte die aus den Daten der RMNy I. und der Supplementum-Elemente zusammengestellte Datenbank als eine der wichtigsten Aufgaben und Ergebnisse der Dissertation, da sie die Verarbeitung der Ergebnisse des umfangreichen Materials auf vielfältige Weise ermöglicht und weitere Zusammenhänge aufzeigt. Die relationale Datenbank ist in den Formaten XLSX und CSV gespeichert: Diese Art der Datenspeicherung ermöglicht, dass die verarbeiteten Daten relativ einfach in jede Datenbankplattform importiert werden können, und kann auch für weitere Fragen und Recherchen verwendet werden.

Das Korpus scheint angemessen zu sein, um die verschiedenen Arten von Beziehungen, die die Gruppierungen verbinden, darzustellen. Durch die Untersuchung des Netzwerks von Personen, die mit dem zwischen 1473 und 1600 veröffentlichten Hungarika-Druckmaterial in Verbindung gebracht werden können, konnten kollaborative Gruppen identifiziert werden, in denen Autoren (Herausgeber, Übersetzer), Verleger, Mäzen und andere Mitwirkenden miteinander interagierten.

6. Netzwerke von über Publikationsmöglichkeiten verfügenden Intellektuellen: das Muster der Verbindungen, erhoben aufgrund der alten ungarischen Druckschriften zwischen 1473 und 1600

In der Analyse des Netzwerkes von Personen, die zwischen 1473 und 1600 mit veröffentlichtem Hungarika-Druckmaterial in Verbindung gebracht werden können, versuchte ich das Modell und Kooperationsmuster zu erkennen und schwache Beziehungen zu identifizieren, die eine Schlüsselrolle bei der Verknüpfung der verschiedenen Untergruppen spielten und den Informationsfluss zwischen getrennten Gruppen ermöglichten. In der Netzwerkanalyse

untersuchte ich die literarischen Aktivitäten der Untergruppen und Verbindungsakteure, die mit der Veröffentlichung der alten ungarischen Texte zu tun hatten.

Das Netzwerk enthält 4492 Kontakte, 1535 Personen und 955 Werke, basierend auf allen 12 möglichen Kontakttypen. 23% der Verbindungen gehen auf Druckaktivität zurück, 20% sind Beziehungen von Autoren (Übersetzer, Kompilatoren). 15% der Kontakte machen die Anreden einzelner in Büchern aus. Im gesamten Netzwerk zeigen 16% der Kontakte vom Autor der Dedikation in Richtung Empfänger. Von den Verbindungstypen im Netzwerk werden diese beiden Interaktionen als gerichtet betrachtet, die verbleibenden Verbindungen sind symmetrisch. Das Netzwerk ist multiplex, das heißt mehrere Verbindungen sind zwischen zwei Punkten möglich. Für eine genauere Annäherung an das Netzwerk habe ich zehn Arten von Kontakten hervorgehoben, die speziell auf die Aktivitäten bezüglich des Publizierens beschränkt waren.

Basierend auf den zehn relevanten Verbindungstypen, enthielt das Netzwerk 2398 Elemente, die durch 4251 Links verbunden waren - von 955 RMNy-Titel und 1443 damit verbundene Personen. Es ist ein multiplex Netzwerk, das in seiner Ausrichtung gemischt ist: die Beziehungen der Dedikationen sind gerichtet (sie zeigen vom Autor der Widmung auf den Empfänger), die anderen Verbindungen sind symmetrisch. Der durchschnittliche Grad der Teilnehmer im Netzwerk beträgt 3,5. 24 verschiedene Komponenten können darin identifiziert werden. Aufgrund der Erscheinungsdaten kann man ein dynamisches Netzwerk verfolgen, in dem man die zeitliche Veränderungen und Verdichtung beobachten kann. In dem Netzwerk ragte eine sogenannte *Riesenkompone* hervor: diese zentrale Untergruppe des Netzes enthielt 96% der Elemente (920 Bände und 1391 Individuen) und 98% (4159) der Verbindungen.

In der Untersuchung des Netzwerkes betreffend Druckort und –Datum, Gattung, Sprache und Konfession wird deutlich, wie zwischenmenschliche Beziehungen mit einer Druckerei, einem institutionellen System oder einer Konfession zusammenhängen. Bei der Analyse der Beziehungen, die die im Netzwerk getrennten Cluster zusammenhalten, wurde deutlich, wie dies die Gruppenbildung beeinflusst.

Im Zuge der Clusteranalyse der größten miteinander verbundenen Komponente des Netzwerkes konnten 23 Gruppierungen identifiziert werden, deren Eigenschaften das Muster der Verbindung von Intellektuellen zeigten. Wir sehen ein Modell, bei dem die Kohäsionskraft in erster Linie der gemeinsame Druckort ist. Bei der Untersuchung des Korpus kann die Zentralisierungsfähigkeit der Druckaktivität auch als trivial bezeichnet werden, aber ein geregeltes Schema kann auch bei anderen Beziehungsmerkmalen beobachtet werden. Die

einflussreiche Rolle der Gattungskategorien zeigt, dass es in 17 Clustern eine charakteristisch größere Gattungskategorie in der netzwerkimmanente Gruppierung gibt, die mindestens 50% der Beziehungen bestimmt. Der Umstand, dass eine Beziehung durch säkulare oder religiöse Druckschriften organisiert wurde, charakterisiert mehr als 60% der Beziehungen in fast der Hälfte der Gruppierungen. Größere blockartige Arrangements konnte im Zusammenhang mit katholischen, lutherischen und reformierten Druckschriften nachgewiesen werden. Im Gegensatz dazu stellten sprachliche Merkmale nur in seltenen Fällen einen Faktor dar.

Die Auswirkung der Darstellung von Beziehungstypen auf die Vernetzung erschien auch als bestimmende Gruppierungsbedingung, da gezeigt werden kann, dass je mehr Arten von Beziehungen in einem bestimmten Teilnetzwerk realisiert wurden, desto heterogener die Gattung, die konfessionelle und sprachliche Verteilung wurde. Man kann also sagen, dass das vielschichtige Netzwerk von Kontakten dazu beigetragen hat, Verbindungen zwischen Menschen herzustellen, die verschiedene Gattungen und Konfessionen repräsentieren.

Die Netzwerkanalyse ermöglichte die Verbinder (Cutpoint-Personen) zu identifizieren, also die Akteure mit einem hohen Wert an Betweenness-Zentralität. Es sind dies Akteure, die die Untergruppen eines bestimmten Netzwerks verbunden haben. Ohne sie würde das Netzwerk in mehrere, nicht verbundene Unterkomponenten zerfallen.

Die Netzwerkmodellierung weist auf die strukturell herausragenden Akteure der Intellektuellen rund um den Buchdruck hin, die nicht unbedingt aus der Druckereitätigkeit stammten. Obwohl erwartungsgemäß Drucker die Hauptpunkte des Netzwerks darstellten, konnten einige Autoren und Empfänger der Dedikationen auch ein hohes Maß an Grad und ein hohes Maß an Betweenness-Zentralität erzielen und ähnliche Verbindungsrollen spielen.

Zwischen den Druckereitätigkeit ausübenden Akteuren ragte Gáspár Heltai hervor. Die Analyse des Netzwerkes und der Cutpoint-Rolle von Péter Melius Juhász zeigt, dass die aufgrund der Autorentätigkeit realisierten Beziehungen auch eine verbindende Rolle in dem Netzwerk spielen können. Zsigmond Báthory war nur als Empfänger von Dedikationen mit dem Netzwerk verbunden, könnte jedoch der fünftwichtigste Cutpoint-Person sein: Die Netzwerkumgebung zeugt davon, dass Beziehungen zwischen Dedikationen und Mäzenatentum - obwohl zahlenmäßig nicht mit der Mehrheit von Schriftdrucken verbunden -, die Arbeit mehrerer Autoren und Druckereien verknüpften. Sie öffneten den Weg für Heterogenität als schwache Beziehungen. Obwohl einige Cutpoint-Personen im Netzwerk auftauchen, zerstörte ihre Entfernung die Hauptkomponente des Netzwerks nicht vollständig: Das Netzwerk der meisten Druckschriften ist gut verbunden und nur schwer zu brechen.

Das Beziehungssystem, das durch Dedikationen in Druckschriften gebildet wird, kann als *Schlüsselbeziehung* untersucht werden. Das zwischen 1473 und 1600 geschaffene Widmungsnetzwerk kann auf der Grundlage der 294 Empfehlungen in 275 Druckschriften erstellt werden. In dem Netzwerk von 433 Personen, die durch die Dedikationen verbunden sind, können nur drei signifikante Gruppen von Unterstützern und Autoren herausgefiltert werden. Strukturell blieben bis zum Ende des 16. Jahrhunderts die kleineren, aus zwei Personen (Empfehlen und AdressatIn) bestehenden Paare charakteristisch, die kein größeres Netzwerk miteinander bildeten. Bei der Untersuchung der drei größten Komponenten (Widmungsgruppen, die in der Nähe von Péter Bornemisza, Joannes Bocatius und Péter Melius Juhász organisiert wurden) hinsichtlich der lokalen, konfessionellen und Genrekategorien wurde deutlich, dass das Hauptorganisationselement jedes Dedikationskreises die örtliche Übereinstimmung war. Daneben erschien die Konfession auch als gemeinsames organisierendes Element. Es scheint jedoch, dass eine konfessionell oder örtlich unterschiedliche Beziehung eine Verbindung herstellt, die die Möglichkeit hat, engere, homogenere Teilnetzwerke zu einer größeren Struktur zu verbinden.

Die Analyse des Netzwerks und das Modell der Netzwerkbildung stützen die ursprüngliche Hypothese der Dissertation, wonach die Verbindungen mit schwachen Beziehungen und unterschiedlichen Merkmalen das Wachstum des Netzwerks um die alten ungarischen Druckschriften ermöglichten, und sie eine wesentliche Rolle bei der Verbindung der ansonsten getrennten Teilnetzwerke spielten. Die Untersuchung der Zusammenhänge ergab, dass nicht nur die Drucker die strukturell wichtigen Punkte des Netzwerks ausmachten.

Die in der Dissertation durchgeführte Netzwerkanalyse zeigt, dass bis zum Ende des 16. Jahrhunderts ein *Netzwerkzentrum* all derjenigen zustande kam, die an literarischen Aktivitäten beteiligt waren. Dieses Zentrum konnte die auf verschiedenen Gattungen, Konfessionen und institutionellen Beziehungen basierten Teilnetzwerke erfolgreich miteinander verbinden. Es wurde ein mehrschichtiges Netzwerk von Beziehungen aufgebaut, das den Bestand des literarischen Lebens sicherte.

ÖSSZEFOGLALÁS (TÉZISEK)

Az irodalmi intézmény kezdetei Magyarországon: értelmiségi társaságok a középkorban és a kora újkorban

1. Témamegjelölés és a kutatás kérdései

Az irodalmi tevékenység középkori és kora újkori formáira kiemelten igaz, hogy a csoportok képződése biztosítja azt az elkülönült nyilvános teret, amely lehetőséget ad ahhoz, hogy az irodalmi működés szerepét, az ezt jelentő kulturális identitást a csoport tagjai megvalósíthassák. A disszertáció célja ezért a csoportban, társulásokban megvalósuló irodalmi tevékenység magyarországi kezdeteinek felvázolása, egy olyan áttekintő igényű elemzés elvégzése, amely választ ad arra, hogy a legkorábbi már magyarországinak nevezhető, szöveggel való irodalmi tevékenység által összekapcsolt személyek milyen módon hozták létre működési csoportjaikat. A vizsgálat módszereként és megközelítési keretként mindehhez a hálózattudomány és hálózatelmélet metódusait alkalmaztam.

A dolgozat központi anyagaként az 1400 és 1600 közötti időszakban létrejött, a részben vagy egészben a Magyar Királyság területén működő *hungarus* értelmiségi csoportokat vizsgáltam. Kiindulópontom szerint az értelmiségi csoportosulások, irodalmi tevékenységet végző összekapcsolódások kulcsmodellt jelentenek annak megértésében, hogyan alakult ki az irodalom intézménye és hogyan alakult ki az irodalmi tevékenységgel foglalkozás identitása a középkori és kora újkori Magyarországon. A disszertáció fő kérdéseinek tekintetében tehát, hogy a vizsgált korai ún. irodalmi csoportok műveik által miként és milyen közösséget képeztek maguknak? Mikortól találhatjuk meg az irodalmi működést végző csoportok első nyomait? Milyen kapcsolatok definiálták ezeket a csoportosulásokat, az általuk kirajzolódó értelmiségi hálózatot? Milyen fajtái voltak az együttműködésnek, és milyen modellt alkottak az irodalmi intézmény kialakulását jelentő összekapcsolódások?

A doktori kutatás elvégzett feladatai között egyenértékűként kezeltem a hálózatkutatás irodalomtörténeti alkalmazhatóságának elméleti és módszertani keretének kidolgozását; az irodalmi tevékenységet végzők csoportfogalmának megalkotását és a definíciót jelentő attribútumskála felállítását; az 1400 és 1600 között létrejövő magyarországi irodalmi tevékenységet végző csoportok közösséget meghatározó motívumainak vizsgálatát és az 1473 és 1600 között megjelent régi magyarországi nyomtatványokhoz kapcsolódó személyek

többrétegű hálózatának elemzését. Mindehhez elkészítettem a *Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600* (RMNy I.) és az ezt kiegészítő RMNy-Supplementum tételek alapján az 1473 és 1600 között megjelent régi magyarországi nyomtatványok relációs típusú adatbázisát, amelynek adatmodellje, adatokkal való feltöltése, majd elemzése is a kutatás egyik központi elemeként és eredményeként jelenik meg. Az elemzéshez szükséges grafikonok és hálózati vizualizációk a disszertáció mellékleteként készültek el, és a vizsgálat szerves részét képezik.

2. Elméleti és módszertani keretek

A disszertáció első részének célja az elméleti háttér körvonalazása volt, amely jelen kutatás esetében az irodalomszociológia és a hálózattudomány alapvetéseit ötvözi. Az irodalomszociológiai és elméleti vizsgálódás megerősíti, hogy a hálózat modellként való alkalmazása segítheti, hogy megértsük az irodalommal, szöveggel kapcsolatban állók kulturális csoportjainak és a keletkezett műveknek egymással való kapcsolatait.

A hálózat interpretációs keretének alkalmazhatóságához alapvetően Pierre Bourdieu irodalmi mező, illetve Howard S. Becker „művészvilág”, „art world” fogalma vezetett el, és Brian Stock a *textual communities* fogalmának alkalmazása tette lehetővé a szöveghasználat által meghatározott csoportok vizsgálatát. Az értelmiségi körök, irodalmi tevékenységet végzők csoportosulásainak hálózatelemzéssel való megközelítésmódja pedig a digitális bölcsészet és a hálózatelemzés művelődés- és irodalomtörténeti használatának nemzetközi elméleti és módszertani tendenciájába illeszkedik. A hálózatok irodalomtörténeti alkalmazhatóságának sokféleségét Patrick Jagoda felosztása alapján értelmeztem, aki szerint a hálózatokban megjelenő komplexitás és összekapcsoltság egybecseng az intertextualitás és a szoros olvasás tapasztalatával, és megállapítható, hogy az ilyen típusú vizsgálatokban a hálózatban való modellezés nemcsak vizuális segédeszköznek számíthat, hanem felfedhetővé teheti az irodalom közlekedését, recepcióját, működését a társadalom különböző rendszereiben. A hálózatelemzés bölcsészettudományi – és kiemelten irodalomtörténeti alkalmazásakor – mindemellett be kell látni, hogy a módszertan megközelítés bizonyos fokú leegyszerűsítést, adatvesztést jelent, és csak akkor működhet eredményesen, ha adott vizsgálatban pontosan definiáljuk, mit tekintünk hálózatnak. A hálózatelemzés legfontosabb kérdése ezért a disszertáció számára is az volt, hogy mi adja a networkbe tartozás kritériumát.

Az említett elméleti kereteken felül a régi magyar irodalom hálózatainak feltérképezéséhez szükséges adatokat a releváns magyar és nemzetközi kutatások példáinak és eredményeinek,

módszertani tapasztalatának figyelembe vételével dolgoztam fel. Többek között kiemelendőnek tartom a kora újkori támogatói és kulturális hálózatok forráscsoportjainak megközelítéséhez John Padgett und Christopher Ansell tanulmányát, amelyben a Medici-család prozopográfiai adatait elemezték az 1427 és 1434 közötti időszakra értelmezve kilenc kapcsolati típus alapján. Míg ez a kutatás a mecénási tevékenységet csak egy kapcsolattípusnak tekint egy többretegű hálózatban, addig Andre Horch és Paul D. McLean monográfiái kifejezetten a dedikációkat állították a középpontba.

A hálózatelemzési módszertan keretének alkalmazásához a disszertáció megelőző kutatásaként elvégeztem a szegedi működtetésű *Inscriptiones Alborum Amicorum* adatbázis adatainak hálózatelemzését, amely során az album amicorumokat közösségi hálóként vizsgáltam. Az említett adatbázisban található 1500 és 1700 közötti inscriptiók bejegyzőiből és albumtulajdonosaiból álló hálózat elemzése során megfigyelhetővé vált, hogy a hálózattudomány interdiszciplináris kerete és a társadalmi hálózatelemzés (matematikai és informatikai) eszközei miként adaptálhatóak egy művelődéstörténeti korpuszra.

A hálózat kutatás disszertációban is alkalmazott módszertana alapvetően empirikus, gráfelméleti-matematikai, kvantitatív és informatikai, a módszertan használatát pedig többek között Barabási Albert-László, Csermely Péter, Häußling és Stegbauer munkáira alapoztam. A disszertációban a hálózat társadalmi hálózatelemzésben használt definícióját használtam, miszerint *hálónak* nevezzük a véges számú pontot teljesen vagy részben összekötő vonalak halmazát; a viszonyok egy bizonyos típusa által meghatározott pontok halmazát pedig *hálózatnak*. Ha a vizsgált elemek legalább egy rész halmazát többféle viszony szerint rendezzük, akkor *többretegű*, azaz *multiplex hálózatról* beszélhetünk. A hálózatelemzés során külön figyelmet fordítottam az egyének (elemek) abszolút tulajdonságaiból elkülöníthető analitikus ismérvekre, a kapcsolatok milyenségét (sűrűségét, centralitását) megmutató strukturális ismérvekre, a kapcsolatok természetét jellemző interakcionális, illetve a hálózaton belüli összekapcsolódások alakzatára (*patterning*) vonatkozó morfológiai jellemzőkre. A disszertáció viszonylatában ez azt jelenti, hogy az értelmiségi csoportokat összekötő kapcsolattípusok közül alapvetően a publikáció során megvalósuló, irodalmi tevékenységekre vonatkozó viszonyokat térképezem fel.

A hálózatelemzés irodalomtörténeti alkalmazhatóságának felvázolását a disszertáció egyik céljának, teljes értékű részfeladatának tekintettem. A hálózat interpretációs keretének és elemzési módszertanának elmúlt évtizedekben való fejlődését, irodalomtudományi és művelődéstörténeti területeken való alkalmazását áttekintve elmondhatóvá vált, hogy egy olyan

hálózat, amelynek az elemei és kapcsolatai releváns tartalmat képeznek, lehetővé teszi a mikro- és makro szintek összekapcsolását, a rejtett kapcsolatok felfedését és új nézőpontok alkalmazását egy irodalomtörténeti jellegű korpuszban is.

3. Az „irodalmi csoport” mint fogalmi skála

A disszertáció második feladatát az irodalmi csoport korszakfüggetlen fogalmának – egy definíciós skálának – megalkotása jelentette, ugyanis a szakirodalomban az irodalmi csoport (írókör, költőtársaság, stb.) egységesen és következetesen használt fogalmi bázisa nem volt megtalálható. Ezért egy olyan, a középkori és kora újkori csoportosulásokra alkalmazható definíció kialakítását végeztem el, amely a csoport mint szociológiai forma sokszínű és sokszor informális kommunikációs formáit is leírja, és lefedi a különböző korszakok és csatlakozási formák tulajdonságait. Ennek eredményeként egy olyan definíció kidolgozására került sor, amely egy attribútumokból felépülő skálaként működik. Tehát a zárt, merev definíció helyett a csoportként való értelmezés aszerint végezhető el, hogy adott társaság az irodalmi csoportosulás tulajdonságainak mekkora részével rendelkezik: így látható válik, hogy adott közösség a csoportosulásnak milyen fokán áll. Az irodalmi tevékenységet végző csoportosulások definíciós skálájának attribútumrendszerét tehát a következő táblázatban lehetne összefoglalni:

Az irodalmi tevékenységet végző csoportosulás
szükségesszerű elemei:

- (1) **Szövegközpontúság** (*textual community*):
 - közös irodalomról való beszéd
 - közös könyvhasználat
 - egymás közönségként való használata
 - aktív szövegalkotói tevékenység: írás, publikálás
- (2) **Személyközi kapcsolat**, interperszonális kommunikáció
 - személyes találkozás
 - levelezés
 - dedikáció, ajánlás
- (3) **Mi-tudat**, közösségvállalás, csoportidentitás
 - egymás közösségként való említése
 - hivatalos csoportnév
 - konkrét programirat

Addicionális, választható és bővíthető elemek:

- (4) **Meghatározó tagjai produktív alkotók**
- (5) **Közös idő**
 - egyszeri találkozás, egyéb performatív esemény
 - levelezés
 - többszöri, alkalmankénti találkozó
 - rendszeres, meghatározott alkalmak
- (6) **Központi, centrális csoportszervező tényező**

(7) **Csoporttevékenységre mint társadalmi létmódra
vonatkozó normák**

- közös célok vagy programirat
- érdekvédelem
- külső értékrenddel, társadalmi csoporttal való szembehelyezkedés, megkülönböztetődés
- egyéb, nem az irodalmi intézményre vonatkozó értékrendbeli közösségvállalás: vallási, politikai vagy egyéb elköteleződés
- egyéb közösségszervező tulajdonságok (pl. nyelv, származás, műveltségi fok)

(8) **Az irodalmi tevékenység jellegére** vonatkozó normák

- közös esztétikai, irodalmi irányelvek: formai vagy tartalmi elemek

- közös kritikai és interpretációs elvek
- alkotás és a publikálás segítése
- közös alkotás
- közös publikálás

(9) **Saját, belső normarendszer**

- csoporthoz tartozás meghatározott feltételrendszere
- szabályok, viselkedési normák
- rítusok: tagfelvétel stb.
- belső struktúra és hierarchia
- kidolgozott csoporton belüli szerepkörök

(10) **Csoport önreprezentációja**

- keletkezéstörténet
- csoportszintű megjelenési lehetőségek (pl. folyóiratok, közösen kiadott kötetek)

- meghatározott helyhez vagy intézményhez való kötődés
- meghatározott személyhez való kötődés (mecénás, patrónus, példakép, stb.)

(11) **Csoporton kívülről érkező közösségmeghatározás**
(12) **Egyéb személyközi kapcsolatok** (Például: rokonság, kollegialitás, hűbéri viszony)

Ezek a csoportosulás minőségét jelző tulajdonságok továbbvezetnek ahhoz, hogy meghatározhassuk, az értelmiségi, irodalmi tevékenységeket végző személyek milyen kapcsolattípusokkal kötődtek egymáshoz. A 15–16. századi irodalmi csoporttevékenységek vizsgálata pedig alátámasztja, hogy a nem merev, rendezett, attribútumok alapján felállítható skálaként kidolgozott irodalmi csoportfogalom használata segít abban, hogy pontosabban láthassuk, mely társulásokot miért vagy éppen miért nem érdemes az irodalmi, illetve irodalmi tevékenységet végző csoport címkéje alá vennünk.

4. Értelmiségi csoportosulások mintázatai az értelmiségi hálózatok definíciós skálájának mentén: irodalmi csoportosulások története Magyarországon a 15–16. században

Az irodalmi tevékenységet végzők vizsgálatát a disszertációban két irányból közelítettem meg. Elsőként a már társaságként, csoportként számon tartott értelmiségi kapcsolathálókat tekintettem át és elemeztem annak alapján, hogy a csoportok működési mintázatai, összekapcsolódásuk formája, identitásképzésük filológiai elemei és irodalmi toposzai miként értelmezhetőek az előzőekben kidolgozott irodalmi csoportfogalom alapján.

Előzményekként áttekintettem a csoportosodás korai formáit a Magyar Királyság első évszázadaiban, átfogóan nézve a legkorábbi oklevelek és írásos emlékek körüli értelmiségi elrendeződését; a kolostorok, szerzetesrendek és másolók tevékenysége után az udvar és kancellária értelmiségi csoportokat meghatározó szerepe tekinthető meghatározónak. Bár egymás számon tartására, egyfajta kritikai közeg meglétére utaló nyomokat már Könyves Kálmán udvarában is találni, de a csoportok láthatóvá tételének első tudatos lépései a 15. században kezdtek megvalósulni. Egymás regisztrálásának, az „írók” nyomon követésének szándéka első tudatos formájában a rendi krónikákban jelent meg. Ez a forrástípus az irodalmi csoportképzés szempontjából egy speciális formának tekinthető: megjelent bennük a közösségi tudat, a „mi szerzőink” lejegyzésének vágya, és az irodalmi tevékenység megörökítése is. Az egyes szereplők azonban egy időben tág, több generációra nyúló skálán is elhelyezkedhettek, és csak a katalógusba kerülés tényéből nem következtethetünk arra, hogy egymással interakcióba lépve, közös irodalmi tevékenységet végeztek. A csoportmunka, közösségi

irodalmi tevékenység és a helyi hálózatok összekapcsolódásának első példáiként az apácakolostorok scriptoriumainak működése jelent meg. A tendenciózus csoportalkotó tevékenységek kialakulását a reneszánsz és a humanizmus Magyarországra áramlása hozta magával. A 15–16. században az értelmiségi réteg szélesedett és sokszínűbb lett, kimozdult az egyház teljes fennhatósága alól, az apácakolostorokban megjelent a magyar nyelvű olvasóközönség, a világi értelmiség pedig elkezdett szétszóródni a főurak udvarai irányába és kibillent a királyi udvar teljes centralizáltságából.

Ebben az időszakban már több szándékoltan értelmiségi-irodalmi tevékenységre törekvő társulás található. A fellelhető csoportok (többek között a budai contubernium és Vitéz János környezete; a budai neoplatonista kör; a Sodalitas Litteraria Danubiana, Janus Pannonius követői, a váradi értelmiségi körök, az erasmisták, Balassi Bálint környezete, „Pallas magyar ivadéka”; a trencsényi versíró kör és Radéczy István pozsonyi humanista társasága) vizsgálata után összefoglalva elmondható, hogy a 15–16. században Magyarországon már létrejöttek olyan közösségek, amelyek elkülönült kommunikációs teret biztosítottak ahhoz, hogy tagjaik adott társadalmi szerepeiken túl tudatosan egy új identitás lehetőségét valósíthassák meg, ahol a résztvevők nem csupán egyházi és hivatali minőségükben szerepelhettek, hanem valamely irodalmi vagy tudós működést végző egyénként. Az irodalmi munkára törekvő csoportosulás bár nem tisztán és kizárólagosan humanista jellegzetesség, a magyarországi művelődéstörténetben a korai csoportok létesülése azonban szorosan összefügg ezzel. A sodalitasokon belül keletkezett művekből megismerhetjük azt, hogyan reprezentálták önmagukat a kor humanistái, litteraevel tudatosan foglalkozó egyénei, még akkor is, ha esetleg a társaság nagyjából szellemi, virtuális műhelyként működött, s a találkozókat leíró dicsérő motívumok csak az önreprezentáció fikatív részei lennének. A kiemelt csoportok vizsgálata során elemeztem, hogy azok az irodalmi csoportosulások mely attribútumait veszik fel, s hogy hol helyezkednek el a csoportosulás definíciós skáláján. A példákból igazolható az a feltevés, hogy az irodalmi működést végző csoportok legfontosabb jellemzője a csoporttudatosság, az irodalommal, litteraevel foglalatosságot tudatos reprezentációja, emellett kiemelt tényező a közösségek textual community-ként való értelmezhetősége. További fontos attribútumnak tekinthető, hogy a homogén csoportok helyett a magukat irodalmi munkát végző társaságnak tekintő csoportok heterogén és egymás felé gyenge kapcsolatokon keresztül nyitott csoportokként működtek. Tevékenységükben alapvető szerepet kapott a hálózat építésének tudatos szándéka, a networking – olyan személyekkel, akik kitűnnek műveltségükkel és írásaikkal. A vizsgált csoportok egy-egy kapcsolati sűrűsödésékként, gócpontként jelentek meg a

nagyobb hálózatot tekintve. A csoportosulásokat jelző tulajdonságokból és az elemzett csoportok mintázataiból következtethetünk arra, hogy tagjaik milyen kapcsolattípusokkal kötődtek egymáshoz. Ezáltal megközelíthető egy olyan hálózat, amelyben a literátori tevékenység identitásának az elemei, motívumai jelentik a benne terjedő információt.

5. A Régi magyarországi nyomtatványok hálózatai: az adatok rendszere

A disszertáció másik elemzési iránya a korszakban működő értelmiségiek összekapcsolódásainak hálózatelemzéssel történő vizsgálata volt. Mivel a disszertáció nem törekedhetett a személyközi kapcsolatok összességének feltérképezésére, ezért egy önmagában jelentőségteljes, a szöveggel való tevékenységek közül is kiemelt formát, a nyomtatott megjelenéseket vizsgáltam: a Magyarországon publikációs térhez jutó szerzők (fordítók, szerkesztők, nyomdászok) hálózatának meghatározását, vizualizálását és elemzését végeztem el. A dolgozat jellege és kérdésselvetési indokolták, hogy ezeknek az elemzéseknek az alapját a már feltárt adattárak, bibliográfiák és kutatások eredményei adják. A disszertáció egyik legnagyobb feladata volt a *Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600* kötetének sokrétű adataiból rendezett adatmodell és adatbázis létrehozása, amely az irodalmi tevékenységet végző csoportosulás fogalmi skálájának attribútumaként meghatározott kapcsolati jellemzőkre épült. Ez a korpusz ugyanis egy olyan önmagában zárt csoportot jelent, amelyet azok a szerzők (szerkesztők, fordítók) – tehát irodalmi tevékenységet végző, publikációs térhez jutó alkotókat jelenti, akik megjelenési lehetőséghez jutottak a korszakban, emellett megfelelő arra, hogy a csoportosulásokat összekötő sokféle kapcsolati típus legtöbbjét reprezentálja és többretegű, multiplex hálózatként elemezhetővé, vizualizálhatóvá tegye. Emellett az adatfelvétel során az RMNy I. kötetének megjelenése óta eltelt 40 év alatt felfedezett és/vagy javított RMNy-Supplementum tételeket is feldolgoztam, amelyek jelenleg kéziratban érhetőek el.¹

A 15–16. századi nyomtatványok hálózatainak feltérképezéséhez egy olyan relációs adatmodell kidolgozására volt szükség, amely öt alapvető adattáblára bontja a nyomtatványokhoz kapcsolható metaadatokat. Az öt adattáblában a *nyomtatványokra*, a *helynevekre*, a *személyekre*, *nyomtatvány-személy kapcsolatokra* és *ajánlásokra* lebontva dolgoztam fel az RMNy I. leírásában szereplő személyekre (szerzőre, fordítóra, közreműködőre, nyomdászra, ajánlóra és címzettre, stb.), címre, nyomtatás helyére és idejére, műfajra, nyelvre, felekezetségre vonatkozó adatokat. Az adatmodell kidolgozását az adatok

¹ Ezúton is köszönettel tartozom P. Vásárhelyi Juditnak, hogy az anyagot rendelkezésemre bocsátotta.

feldolgozása és adatbázisba rendezése, majd ezek különböző időbeli és csoportbeli bontások szerinti elemzése és vizualizálása követte.

Az elkészült adatbázis az RMNy I. (és RMNY-S) 955 nyomtatványának és ezek 1535 személlyel (szerzőkkel, nyomdászokkal, mecénásokkal) való többrétegű irodalomszociológiai kapcsolatait tartalmazza, amelyeknek meghatározását, kategorizálását és regisztrálását is a kutatás egyik részfeladatáént végeztem el. Az RMNy I. kötetének és a Supplementum tételek adataiból összeállított adatbázist a disszertáció egyik legfontosabb feladatának és eredményének tekintem, ugyanis lehetővé teszi a gazdag anyagegyüttes sok szempontú feldolgozását, további összefüggések felfedését, akár más, jövőbeni kérdésfeltevések, kutatások számára is.

A korpusz megfelelőnek bizonyult arra, hogy reprezentálja a csoportosulásokat összekötő többféle kapcsolati típust; és többrétegű, multiplex hálózatként elemezhetővé, vizualizálhatóvá tegye azokat. Az 1473 és 1600 között megjelent hungarika nyomtatványanyaghoz köthető személyek hálózatának vizsgálata során kimutathatóvá váltak együttműködő csoportok, amelyekben a szerzők (szerkesztők, fordítók), publikációs térhez jutó alkotók, nyomdászok és kiadást elősegítő szereplők – tehát irodalmi tevékenységet végzők lépnek interakcióba egymással.

6. A publikációs térhez jutó értelmiségiek hálózatai: összekapcsolódási mintázatok a régi magyarországi nyomtatványok alapján 1473–1600 között

Az 1473 és 1600 között megjelent hungarika nyomtatványanyaghoz köthető személyek hálózatának elemzése során a disszertáció bevezetésében leírt kérdésfeltevéseknek megfelelően igyekszem megválaszolni, hogy milyen modellt és együttműködési mintázatot rajzoltak ki az összekapcsolódások, illetve kik jelentették a hálózat szempontjából azokat az ún. gyenge kapcsolatokat, akik kulcsszerepet játszottak a különböző alcsoportok összekapcsolásában, és lehetővé tették az elkülönülő csoportok közti információáramlást.

A hálózatelemzésben a fent említett kötetek és személyek több mint 4000 kapcsolata alapján vizsgáltam a régi magyarországi nyomtatványok publikálása körül működő alcsoportok és összekötő szereplők irodalmi tevékenységét. A hálózat az összes felvett –12 – kapcsolattípus alapján 4492 kapcsolatot, 1535 személyt és 955 művet tartalmaz. A hálózat elemeit összekötő kapcsolatok 23%-át a nyomdász tevékenység, 20%-át az alkotói (szerzői, fordítói, összeállítói) kapcsolatok jelenti. A kapcsolatok 15%-a valamilyen címzett műben, és nem dedikációban való megszólítása, jellemzően ez az alkalmi versek dedikáltjait köti a hálózathoz. Az ajánlások

kiemelt kapcsolattípusként jelennek meg a hálózatban, ezért elemzésüket külön alfejezetben végeztem el. A teljes hálózatban a kapcsolatok 16%-a a dedikáció szerzője felől mutat az ajánlás címzettjére. A hálózatban szereplő kapcsolattípusok közül ez a két interakció (a dedikáció írója felől az ajánlást hordozó kötet felé, és az ajánlást hordozó kötet irányából a dedikáció címzettje felé mutató kapcsolat) számít irányítottnak, a fennmaradó összeköttetések azonban szimmetrikusak. A hálózat multiplex, többretegű, azaz két pont között több kapcsolat is lehetséges. A hálózat pontosabb megközelíthetőségéhez kiemeltem azt a 10 kapcsolattípust, amely kimondottan a publikálás körüli tevékenységre korlátozódott.²

A hálózat a részletesen vizsgált, tartalmilag is releváns tíz kapcsolattípus alapján 4251 link által összekötött 2398 elemet – 955 RMNy-kötetet és az azokkal kapcsolatban álló 1443 személyt – tartalmazta. Ez egy szintén multiplex hálózat, irányítottságát tekintve vegyes: a dedikációkat jelentő kapcsolattípusok irányítottak (az ajánlás szerzője felől a címzett felé mutatnak), a többi kapcsolat szimmetrikusként jelent meg. A hálózatban szereplők átlagos fokszáma 3,5; és 24 egymástól elkülönülő komponens azonosítható benne. Az RMNy-megjelenések évszámát tekintetbe véve a hálózat dinamikus, így nyomon követhető annak időbeli változása, a kapcsolatok sűrűsödése. A hálózatból kiemelkedik egy ún. óriáskomponens, azaz a hálózat centrumában lévő alcsoportja, amely az elemek 96%-át (920 kötetet és 1391 személyt), illetve a kapcsolatok 98%-át (4159) tartalmazta. A 15–16. századi nyomtatványok hálózatainak feltérképezése során a nyomtatás helyére és idejére, műfajra, nyelvre, felekezetiiségre vonatkozó adatok megmutatják, a személyek közötti kapcsolatok miként viszonyultak a nyomdához, intézményrendszerhez vagy felekezethez való kötődéshez. A hálózatban elkülönülő klasztereket összetartó kapcsolatok és azok tulajdonságainak vizsgálata alapján láthatóvá vált, hogy ezek miként befolyásolták a csoportszerveződést.

A hálózat legnagyobb összekapcsolódó komponensének klaszterelemzése során 23 csoportosodást lehetett azonosítani, amelyek tulajdonságait megfigyelve kirajzolódik a könyvnyomtatás körül tevékenykedő értelmiségiek összekapcsolódásának mintázata. Egy olyan modellt látunk, amelyben az összetartó erőt elsősorban a közös nyomtatási hely jelenti. A nyomdászati tevékenység helyhez kötött centralizáló ereje a várható eredménynek

² Így a kapcsolatok közül a hálózatelemzésben a következő személy-kötet kapcsolatokat vizsgáltam: nyomdász (sajtó alá rendező, korrektor, nyomda tulajdonosa); alkotó (szerző, összeállító, fordító, átdolgozó, szerkesztő); nyomtatványban kiadott alkotó (fordító, szerző, összeállító); címzett: nyomtatvány és nyomtatványban szereplő egyedi mű címzettje, megszólítottja (vitapartner, vita résztvevője); dedikáció címzettje; dedikáció szerzője; előzménymű alkotója-kiadója; kiadást elősegítő személy (támogató, kérő, anyagi támogató); tulajdoni viszony (címere szerepel, könyvtárban volt); egyéb (hitelesítő, aláíró, környezetéhez köthető) és nyomtatvány terjesztéséhez köthető személy (kiadó, könyvtáros).

megfelelően meghatározónak mondható, de emellett más kapcsolati jellemzőkben is megfigyelhető a szabályozott elrendeződés. A műfaji kategóriarendszer befolyásoló szerepét mutatja meg, hogy 17 klaszterben, hálózaton belüli csoportosodásban van olyan jellemző nagyobb műfaji kategória, amely a benne szereplő nyomtatványok alapján a kapcsolatok legalább 50%-át meghatározza. A tulajdonság, hogy világi vagy vallási nyomtatványokon keresztül szerveződött egy-egy kapcsolat, a csoportosodások közel felének esetében a kapcsolatok több, mint 60%-át jellemezte, nagyobb arányú blokkyszerű elrendeződést pedig kifejezetten a katolikus, az evangélikus és a református nyomtatványok tudtak maguk köré gyűjteni. Ezzel szemben a nyelvi jellemzők kevés esetben jelentek meg blokkosító tényezőként.

A kapcsolattípusok reprezentálódásának hatása a hálózatosodásra szintén meghatározó csoportalkotási feltételként jelent meg, ugyanis kimutatható, hogy minél többféle kapcsolattípus valósult meg adott alhálózatban, annál heterogénebbé vált a műfaji, felekezeti és nyelvi eloszlás is. Elmondható tehát, hogy a minél többretegű kapcsolatháló hozzájárult a különböző műfajokat és felekezeteket képviselő személyek közti összekapcsolódások megteremtéséhez.

A hálózatelemzés lehetővé tette, hogy azonosíthatóak legyenek az összekötő kapcsolatok, a magas közöttség centralitás értékkel rendelkező szereplők, akik törésponti szerepben helyezkedtek el. Ők azok, akik adott hálózat alcsoportjait összekötik, a hálózat nélkülük több, egymással kapcsolatba nem lépő alkomponensre esne szét. A hálózati modellezés rámutat a könyvkiadás körüli értelmiségiek strukturálisan is kiemelt szereplőire, akik nem feltétlenül a nyomdászati tevékenységet végzők köréből kerültek ki. Bár elsősorban – a várakozásoknak megfelelően – a hálózat kiemelt pontjain a nyomdászok szerepeltek nagy fokszámú és magas közöttség centralitású pontként, ám néhány szerző és az ajánlások címzettjei is képesek voltak hasonló összekötő szerepet betölteni. A kifejezetten nyomdászati tevékenységen keresztül kapcsolatot létesítők közül Heltai Gáspár emelkedett ki, Melius Juhász Péter kapcsolathálójának és törésponti szerepének vizsgálata pedig azt mutatja meg, hogy a kizárólag szerzői kapcsolódás is szerepet tudott játszani a hálózat egészének összetartásában. Báthory Zsigmond csupán ajánlások címzettjeként kapcsolódott a hálózatba, mégis az 5. legnagyobb értékű összekötő lehetett: a hálózati környezete arról tanúskodik, hogy a dedikációs kapcsolatok, a pártfogói tevékenység bár számszerűen nem biztosított kiemelkedően sok nyomtatványhoz kapcsolatot, mégis több szerző és nyomda munkáját is összekapcsoló tényezőként szervezte, gyenge kapcsolatként utat nyitott a heterogenitás eléréséhez. Mindeközben az is kimutatható, hogy bár megjelentek az összekötők, de eltávolításukkal így

sem esett szét teljesen a hálózat fő komponense, a nyomtatványok többségének hálózata jól összekapcsolt, és nehezen megbontható maradt.

Kiemelt kapcsolatként vizsgálható a kötetekben található ajánlások által megképződő viszonyrendszer. Az 1473 és 1600 között létrejött dedikációs hálózat a 275 nyomtatványban szereplő 294 ajánlás alapján rajzolható fel. A dedikációk által összekapcsolt 433 személy hálózatában mindössze három jelentősebb, több szerzőből és több pártolóból, támogatóból álló támogatói-szerzői kör létrejöttét lehet kimutatni; strukturálisan a kisebb, ajánló és címzett párosából álló, egymással nagyobb hálózatot nem alkotó, elkülönülő csoportok jellemzőek az 16. század végéig. A három legnagyobb komponens (Bornemisza Péter, Joannes Bocatius és Melius Juhász Péter környezetében szerveződő dedikációs csoportok) helyi, felekezeti és műfaji kategóriát érintő vizsgálatával megállapíthatóvá vált, hogy egy-egy dedikációs kör fő szervezőeleme a helyi azonosság volt, emellett a felekezeti is a hálózatban megjelenő közös szervezőelemként jelent meg. Mindemellett feltűnik, hogy egy-egy felekezeti vagy helyileg eltérő kapcsolat jelentett összeköttetést az egymással szorosabban összefüggő, homogénebb tulajdonságok alapján szerveződő alrészek nagyobb struktúrába kapcsolására.

A hálózat vizsgálata és a benne létrejövő alcsoportok szerveződésének modellje alátámasztja a disszertációnak azt a kiinduló hipotézisét, miszerint a gyenge és átlagostól eltérő tulajdonságokkal rendelkező kapcsolatok tették lehetővé a régi magyarországi nyomtatványok körüli hálózat növekedését, az egyébként egymástól elkülönülő részek, közösségek összekapcsolódását az irodalmi tevékenységet végzők körében. Az összekapcsolódások vizsgálata kimutathatóvá tette, hogy az irodalmi tevékenységek végzőit magába foglaló hálózatnak nem csupán a nyomdászok jelentették a strukturálisan fontos pontjait. A disszertációban elvégzett hálózatelemzés rámutat arra, hogy a 16. század végére kialakult az irodalmi tevékenységgel kapcsolatban állók hálózati centruma, amely sikeresen kapcsolta össze a különböző műfajú, felekezeti és intézményrendszerű kapcsolatokat tömörítő alcsoportokat, és létrejött egy olyan többrétegű kapcsolatháló, amely biztosította az irodalmi élet hálózatának fennmaradását.

ABSTRACT

Der Beginn der institutionalisierten Literatur in Ungarn: die Gesellschaften der Intellektuellen im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit

Besonders für mittelalterliche und frühneuzeitliche Formen der literarischen Tätigkeit gilt, dass die Gruppenbildung einen separaten öffentlichen Raum bietet, in dem die Mitglieder der Gruppe die Rolle und die kulturelle Identität der literarischen Tätigkeit verwirklichen können. Die ungarische Literaturgeschichte weist auch mehrere solche enge oder lose literarische Kreise und Schriftstellergruppen auf. Anhand der bisherigen Fachliteratur, stellten die schon hierarchisierten, akademischen und literarischen Kreisen und Salons im 18. Jahrhundert die ersten relevanten Zentren des literarischen Lebens dar. Laut meiner These, tritt dieses Bedürfnis nach einem organisierten literarischen Leben schon im 15. Jahrhundert auf. Um diese zu untermauern, beabsichtige ich mit meiner Forschung die Tätigkeit der ungarischen Poeten- und Schriftstellergesellschaften im Mittelalter und im Zeitalter der Renaissance zu analysieren.

Das Ziel meiner Dissertation war es, den Beginn dieser frühen Gruppierungen, die sich von jener der Aufklärungszeit unterschieden, zu erforschen. In meiner Forschung beschäftige ich mich gezielt mit der Epoche der ungarischen Literatur von 1000 bis 1600.

Die Forschungsfrage, die meiner Arbeit zugrunde liegt, war die folgende: Ab wann finden sich erste Spuren literarischer Zusammenschlüsse in Ungarn?

Um dies beantworten zu können, musste ich zunächst feststellen, welche Art von Kontakten die Netzwerke des literarischen Lebens überhaupt definierten und was für ein Modell diese Kollektive bildeten. Mein Ausgangspunkt war, diese frühen Gruppen als *kulturelle Knotenpunkte* zu sehen. Um den vorliegenden Quellenkorpus analysieren zu können, verwendete ich die Methoden der Netzwerkforschung, und diese führten mich zu der Frage, wie wir diese Gesellschaften als ein Netzwerk in einem Graph visualisieren und analysieren können, um dadurch neue Informationen über die Wirkung und die Identität der Literaten zu erhalten.

Vorliegende Doktorarbeit baut auf die folgenden Arbeitsschritte auf:

1. die Ausarbeitung des theoretischen und methodischen Rahmens für die Anwendbarkeit der Netzwerkforschung in der Literaturgeschichte;
2. die Ausarbeitung einer Definition der literarischen Gruppen, die differenzierende Gruppierungsgrade berücksichtigt;
3. die Untersuchung der gemeinschaftsbestimmenden Motive der Zusammenschlüsse, die zwischen 1400 und 1600 literarische Aktivitäten in Ungarn betrieben;
4. eine Analyse des vielschichtigen Netzwerks von Personen, die mit den alten, zwischen 1473 und 1600 veröffentlichten ungarischen Drucken in Verbindung standen.

Daneben legte ich eine Datenbank an, um die Visualisierung und Analyse der zu berücksichtigenden Gesellschaften durchführen zu können. Ich erstellte ein relationales

Datenmodell, und arbeitete die Metadaten der auf Ungarn bezogenen gedruckten Publikationen und ihrer Autoren, Drucker und Mitwirkender zwischen 1473 und 1600 auf. Die Daten wurden anhand der ungarischen Quellenedition *Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600* (RMNy I.) und des zusätzlichen *RMNy-Supplementums* festgelegt und beschrieben. Die Zubereitung der Datenbank und die Datenverarbeitung gelten als eine grundlegende Aufgabe der Dissertation.

Die in der Dissertation durchgeführte Netzwerkanalyse zeigt, dass bis zum Ende des 16. Jahrhunderts ein *Netzwerkzentrum* all derjenigen zustande kam, die an literarischen Aktivitäten beteiligt waren. Dieses Zentrum konnte die auf verschiedenen Gattungen, Konfessionen und institutionellen Beziehungen basierten Teilnetzwerke erfolgreich miteinander verbinden. Es wurde ein mehrschichtiges Netzwerk von Beziehungen aufgebaut, das den Bestand des literarischen Lebens sicherte.

ABSTRACT

Beginnings of the institutional literature in Hungary: groups of intellectuals in the Middle Ages and in the Early Modern Period

Especially for medieval and early modern forms of literary activity, group formation offers a separate public space in which the members of the group can establish the role and cultural identity of literary activity. The narrative of the Hungarian literature history offers a lot of exclusive or broader literary circles and poet groups. The scientific literature says that the emergence of literary groups and literary convention marks the beginning of the modern literary life in the 18th century and it was then that the first relevant Hungarian (and Hungarian written) literature centers which are hierarchical, academic and literary circles or salons appeared. Despite of this affirmation, my investigations led me to the realization that the first intentions to establish organized literary life already appeared in the 15th century.

In this presentation I would like to analyze how these early literary groups (between 1400-1600) function in Hungary. The following research questions are the basis for my presentation. First, I would like to know when the first traces of these literary groups appeared. To find an answer I have to explore what types of relationships defined the networks of the literary life and what kind of model they had. I consider as my starting point that these early collectives of literates can be seen as cultural hubs. I plan to present what kind of cultural models were represented by the Hungarian circles and companies in the Renaissance.

One of the main goals of my dissertation is to create a definition that can describe the early forms of intellectual groups, as well. I would like to define the different types of literary and scholarly group activities, and research what kind of networks worked on the field of the medieval and early modern literary activities – such as writer's or poetry guilds, poetry competitions or humanist sodalitas. After making definitions and typology I aim to analyze the models and networks using network science methods. With this interpretation frame we can find the groups of early Hungarian intellectuals (for example the collectives of János Vitéz or István Radéczy), which were created with the conscious intent of networking and where the members would like to connect to the European cultural and literary tradition.

This doctoral thesis is based on the following tasks:

1. the elaboration of the theoretical and methodological framework that enables the application of network research in literary history;
2. the elaboration of a definition of literary groups that takes different degrees of group activity;
3. the investigation of the community-defining motives of the associations that carried out literary activities in Hungary between 1400 and 1600;
4. an analysis of the complex network of people connected to the old Hungarian prints published between 1473 and 1600.

In addition, I created a database in order to be able to carry out the visualization and analysis of the companies to be considered. I created a relational data model and processed the metadata of the printed publications related to Hungary and their authors, printers and contributors between 1473 and 1600. The data were determined and described using the Hungarian source edition *Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600* (RMNy I.) and the additional RMNy supplement. The preparation of the database and the data processing are considered to be a fundamental task of the dissertation.

The network analysis in the dissertation shows that by the end of the 16th century a network center was established for all those who were involved in literary activities. This center was able to successfully connect the sub-networks based on different genres, denominations and institutional relationships. A multilayered network of relationships was established that ensured the continuity of literary life.

ABSZTRAKT

Az irodalmi intézmény kezdetei Magyarországon: értelmiségi társaságok a középkorban és a kora újkorban

Az irodalmi tevékenység középkori és kora újkori formáira kiemelten igaz, hogy a csoportok képződése biztosítja azt az elkülönült nyilvános teret, amely lehetőséget ad ahhoz, hogy az irodalmi működés szerepét, az ezt jelentő kulturális identitást a csoport tagjai megvalósíthassák. A disszertáció célja ezért a csoportban, társulásokban megvalósuló irodalmi tevékenység magyarországi kezdeteinek felvázolása, egy olyan áttekintő igényű elemzés elvégzése, amely választ ad arra, hogy a legkorábbi már magyarországinak nevezhető, szöveggel való irodalmi tevékenység által összekapcsolt személyek milyen módon hozták létre működési csoportjaikat. A vizsgálat módszereként és megközelítési keretként mindehhez a hálózattudomány és hálózatelmélet metódusait alkalmaztam.

A dolgozat központi anyagaként az 1400 és 1600 közötti időszakban létrejött, a részben vagy egészben a Magyar Királyság területén működő *hungarus* értelmiségi csoportokat vizsgáltam. Kiindulópontom szerint az értelmiségi csoportosulások, irodalmi tevékenységet végző összekapcsolódások kulcsmodellt jelentenek annak megértésében, hogyan alakult ki az irodalom intézménye és hogyan alakult ki az irodalmi tevékenységgel foglalkozás identitása a középkori és kora újkori Magyarországon. A disszertáció fő kérdéseinek tekintetében tehát, hogy a vizsgált korai ún. irodalmi csoportok műveik által miként és milyen közösséget képeztek maguknak? Mikortól találhatjuk meg az irodalmi működést végző csoportok első nyomait? Milyen kapcsolatok definiálták ezeket a csoportosulásokat, az általuk kirajzolódó értelmiségi hálózatot? Milyen fajtái voltak az együttműködésnek, és milyen modellt alkottak az irodalmi intézmény kialakulását jelentő összekapcsolódások?

A doktori kutatás elvégzett feladatai között egyenértékűként kezeltem a hálózatkutatás irodalomtörténeti alkalmazhatóságának elméleti és módszertani keretének kidolgozását; az irodalmi tevékenységet végzők csoportfogalmának megalkotását és a definíciót jelentő attribútumskála felállítását; az 1400 és 1600 között létrejövő magyarországi irodalmi tevékenységet végző csoportok közösséget meghatározó motívumainak vizsgálatát és az 1473 és 1600 között megjelent régi magyarországi nyomtatványokhoz kapcsolódó személyek többrétegű hálózatának elemzését. Mindehhez elkészítettem a *Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600* (RMNy I.) és az ezt kiegészítő RMNy-Supplementum tételek alapján az 1473 és 1600 között megjelent régi magyarországi nyomtatványok relációs típusú adatbázisát, amelynek adatmodellje, adatokkal való feltöltése, majd elemzése is a kutatás egyik központi elemeként és eredményeként jelenik meg.

A disszertációban elvégzett hálózatelemzés rámutat arra, hogy a 16. század végére kialakult az irodalmi tevékenységgel kapcsolatban állók hálózati centruma, amely sikeresen kapcsolta össze a különböző műfajú, felekezeti és intézményrendszerű kapcsolatokat tömörítő alcsoportokat, és létrejött egy olyan többrétegű kapcsolatháló, amely biztosította az irodalmi élet hálózatának fennmaradását.